

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МҰХТАР ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ МУХТАРА АУЭЗОВА

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛЫ:
ЖАСАМПАЗДЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ЕҢБЕКТЕРІ**

ТРУДЫ

**МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
ПРИУРОЧЕННОЙ 30-ЛЕТИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ:
30 ЛЕТ СОЗИДАНИЯ**

I ТОМ

3.12.2021

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МҰХТАР ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЮЖНО – КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ МУХТАРА АУЭЗОВА

2021 жылы 3 желтоқсан

Қазақстан Республикасы
Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
**«ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛЫ:
ЖАСАМПАЗДЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ»**
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
ЕҢБЕКТЕРІ

ТРУДЫ

международной научно-практической конференции
**«КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ:
30 ЛЕТ СОЗИДАНИЯ»**
приуроченной 30 летию Независимости
Республики Казахстан и

3 декабря 2021 года

I - ТОМ

ШЫМКЕНТ, 03.12.2021

УДК 94:316.75(574)(062)
ББК 74.58
Қ 18

2021 жылы 3 желтоқсан
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
«ТӘУЕЛСІЗДІКтің ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛЫ: ЖАСАМПАЗДЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
ЕҢБЕКТЕРІ

ТРУДЫ

Международной научно-практической конференции
«КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ: 30 ЛЕТ СОЗИДАНИЯ»
приуроченной 30 летию Независимости Республики Казахстан
3 декабря 2021 года

I – ТОМ

ISBN 978-9965-03-811-2

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ:

Бас редактор:

Кожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма – төрағасы, ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі

Редакция алқасының құрамы:

Нұрманбетов Қ.Ә. – заң ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің бірінші проректоры;
Сүлейменов Ұ.С. - техника ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры; Бейсенбаев С.Қ. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қоғаммен байланыс және мәдениет» жөніндегі проректоры; Абшенов Х.А. - техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры; Назарбек Ұ.Б. - PhD доктор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры; Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;
Торғаутова Ш.А. - тарих магистрі, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы; Жунусбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қазақстан тарихы» кафедраның менгерушісі, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.
Жолдыбаев Ж.Т. - тарих ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің «Қазақстан тарихы» кафедраның доценті, «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - Председатель-правления, ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной Академии Наук Республики Казахстан

Члены редакционной коллегии:

Нурманбетов Қ.Ә. – кандидат юридических наук, доцент, первый проректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова;
Сүлейменов У.С. – доктор технических наук, профессор, проректор по «Научной и инновационной работе» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова;
Бейсенбаев С.К. – доктор педагогических наук, профессор, проректор по «Общественным связям и культуре» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова;
Абшенов Х.А. – кандидат технических наук, доцент, директор департамента «Академические исследования» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова; Назарбек У.Б. – доктор PhD, директор департамента «Академические науки» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова; Боранбаев С.Р. – доктор филологических наук, директор Научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова;
Торғаутова Ш.А. – магистр истории, начальник научного центра «История и этнология» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова;
Жунусбаев С.М. – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова; Жолдыбаев Ж.Т. - кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры «История Казахстана», старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова

УДК 94:316.75(574) (062)
ББК 74.58

ISBN 978-9965-03-811-2

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2021

1. СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТІ: ГЕНЕЗИС ЖӘНЕ

ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

КАЗАХСТАН: ГЕНЕЗИС И

ЭВОЛЮЦИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ТЮРКСКИХ СТРАН

УДК 903/904(574)

Авизова А.К.

к.ист.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАНГЮЙСКОГО ПЕРИОДА ОТРАРСКОГО

ОАЗИСА: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Түйін: Мақалада Отырар шұратының қаңлы кезеңіндегі ескерткіштерін зерттеудің негізгі қорытындылары келтірілген. Отырар шұраты мен оған іргелес жатқан аудандар ежелгі уақытта қазақ халқының этногенезінде үлкен рөл атқарған қаңлы тайпаларының мекендеу орны болған. Автор оазистің археологиялық ескерткіштерін зерттеумен байланысты бірнеше негізгі проблемаларды атап көрсеткен, атап айтқанда: 1) оазистің қаңлы қоныстарының құрылымы туралы мәселе; 2) құрылыс және сәулет дәстүрлерін қайта құрастыру; 3) қоныстар мен жерлеу ескерткіштерін мерзімдеу мәселесі; 4) хронологияны нақтылау және ескерткіштерді кезеңдестіруді құру үшін керамика мен заттардың басқа да санаттарының типологиялық және хронологиялық жіктемесі туралы мәселе. Кангюйдің археологиялық ескерткіштерін зерттеудің маңызды нәтижелеріне елді мекендер мен жерлеу құрылыстарының түрлері, халықтың жерлеу рәсімдері туралы құнды мәліметтер алу, сондай-ақ кангюйлердің экономикасы, ирригациясы және материалдық мәдениеті туралы ұғым алу жатады. Автордың пікірінше, Отырар шұратының археологиялық ескерткіштерін зерттеудің маңызды міндеттеріне төмендегілер жатады: ескерткіштерді олардың хронологиясын, керамика, әшекей және басқа да заттардың типологиясын жасау үшін сенімді мерзімделген материалдар беретін кең ауқымды және ұзақ мерзімді қазба әдісімен зерттеуді жалғастыру.

Кілт сөздер: қаңлы, керамика, материалдық мәдениет, жерлеу салты, отырықшы қоныстар, Отырар алқабы, қазбалар.

Эпоха «кочевой империи» Кангюйбыла важнейшим рубежом в развитии государственности на территории Казахстана. Ведь Кангюйв I-начале III вв. н.э., судя по китайским источникам, была самой крупной по территории и наиболее могущественной державой в западной части Центральной Азии, которая оказывала активное влияние на политическую жизнь в регионе. В период расцвета кроме пяти ранних княжеств, среди которых были и оседлые оазисы, в вассальную зависимость от него попадают кочевые страны Яньцай (к северо-западу от Кангюя), Янь (к северу от Яньцай) и Лю (граничит с Дацинь (Римом), а также южный вассал Суи[1]. Кангюй контролировал одну из важных торговых трасс – «Северную дорогу». С историей этого государства связано начало интенсивного освоения земель Правобережья Средней Сырдарьи, становление и развитие ирригационных систем, возникновение серии укрепленных поселений и городов, развитие ремесел и торговли, появление династийных тамг на монетах – этнополитических символов государственности.

Именно в это время в Отрарском оазисе и прилегающих к нему районах складывается новая этнокультурная общность, представленная отрарско-каратауской археологической культурой¹. Концентрация большого количества ранних оседлых

¹Археологические памятники Кангюя отнесены к каунчинской (Ташкентский оазис), отрарско-

поселений на сравнительно небольшой территории и наличие крупных городищ, таких как Отрартобе, Мардан-Куюк, Жалпактобе и др. характеризует Отрарский оазис как важный политический центр кангюйского общества. Столица Кангюя город Битянь, как полагают К.М. Байпаков и Е.А. Смагулов, может соответствовать одному из этих городищ оазиса [2].

Первые исследования кангюйских памятников Южного Казахстана проводились Южно-Казахстанской археологической экспедицией (ЮКАЭ), возглавляемой А.Н. Бернштамом в 1947-1951 гг. Кроме широких разведывательных работ ею проведены стратиграфические раскопки ряда поселений, городищ и могильников. В результате этих работ А.Н. Бернштамом была выделена кангюйско-каратауская культура, рассмотрены вопросы локализации государства Кангюй, вопросы этногенеза региона в древний период и роль кангюйских племен в этом процессе [3; 4; 5].

В обобщающей монографии Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевич, вышедшей в 1958 г., на основе анализа всех имеющихся материалов Южного Казахстана предложена периодизация развития оседлых поселений и выделены раннекангюйский (III в. до н.э. – I в. н.э.) и позднекангюйский этапы (I–IV вв. н.э.) в развитии керамического производства [6]. Во второй половине 50-х гг., в рамках ЮКАЭ было проведено стационарное изучение поселения Актобе², на северных склонах Каратау, которое до сих остается наиболее полно раскопанным памятником раннего этапа отрарско-каратауской культуры [7].

Новая стадия исследований была начата в конце 60-х гг., когда в изучение археологических памятников кангюй включается Отрарская археологическая экспедиция (с 1970 г. Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция) сначала под руководством К.А. Акишева, а позднее К.М. Байпакова. Были обнаружены новые памятники на Средней Сырдарье, в предгорьях Таласского Алатау и на склонах Каратау, осуществлены стратиграфические шурфы и небольшие раскопки. В Туркестанском оазисе исследован некрополь городища Шага [8], в долине Арыси возобновлены раскопки Борижарского могильника [9]. Особое внимание было уделено исследованию Отрарского оазиса. Были раскопаны кангюйские слои городищ Кок-Мардан и Пшук-Мардан, поселения Костобе [10]. Материалы раскопок поселений позволили наметить схему динамики развития оседло-земледельческой культуры на юге Казахстана. Наиболее ранние памятники были отнесены к рубежу нашей эры, а интенсивное заселение района к первым векам нашей эры. Период расцвета отрарско-каратауской культуры датировался серединой I тысячелетия н. э.

Курганным отрядом ЮККАЭ исследованы некрополи Кыркескен, Талтакай, Кок-Мардан [11; 12; 13]. В 1964–68 гг. в Таласской долине Семиреченской археологической экспедиции были раскопаны поселения Чоль-тобе и Кзыл-Кайнар-тобе I–IV вв. н.э. [14; 15]. В 1988-1989 гг. были проведены масштабные раскопки некрополя Чоон-Капка и исследованы разрушенные погребения могильника Кара-Бура [16]. Погребальные памятники дали весьма важные сведения о типах погребений кангюйской и предарабской эпох. Были изучены могилы в катакомбах с дромосами, наземные склепы, захоронения в платформах, могилы в подбоях и простых ямах. В предгорьях Каратау отмечены захоронения в каменных склепах – курумах [17].

В конце 90-х гг. ЮККАЭ были возобновлены раскопки могильников Борижар, Кобыртобе и Талтакай. Новые и ранее накопленные материалы из раскопок некрополей систематизированы и обобщены в коллективной монографии К.М. Байпакова, Е.А. Смагулова, А.А. Ержигитовой, вышедшей в 2005 г. [2]. На более обширном археологическом материале были конкретизированы датировки памятников. Могилы в

каратауской (Отрарский, Туркестанский, Яныкурганский и Арысь-Бадамский оазисы, южные и северные склоны Каратау, долина р. Талас) и джетыясарской (район сухих русел Кувандарьи и Жаныдарьи) археологическим культурам.

катакомбах отнесены к древнейшему виду погребений и датированы последними веками до нашей эры – первыми веками нашей эры. Наземные склепы отнесены к более позднему времени – IV-VIII вв. н.э. Хронологические рамки погребений в искусственных паховых платформах определены I-V вв.

С конца 70-х гг. погребальные памятники и поселения кангюйского времени Арысь-Бадамского оазиса и предгорий Каратау были исследованы А.Н. Подушкиным [18; 19]. В результате получена обширная информация по вопросам типологии, хронологии и периодизации памятников, рассмотрены проблемы этнической атрибуции памятников, вопросы локализации Кангюя и его владений. Уникальными являются находки письменности, найденные на городище Культобе. По мнению исследователей, культобинское письмо датируется I-III вв. либо IV- V вв. [20].

С 1998 по 2012 гг. исследовался один из интересных памятников Туркестанского оазиса Сидак. Туркестанской археологической экспедицией под руководством Е.А. Смагулова на городище открыты культовые объекты V-начала VIII вв. Хотя нижние слои цитадели еще почти не исследованы, исследователи полагают, что Сидак был сакральным центром с момента его основания около I в. до н.э.-I н.э. [21]. Уникальными находками святилища Сидак являются тамгообразные знаки на керамике, кирпичах и асыках. В 2010 г. на городище Культобе (цитадель древнего Туркестана) было открыто сооружение крестообразной планировки I-II вв.н.э. [22].

С 2015 по 2019 гг. археологическим отрядом Южно-Казахстанского государственного университета имени М.А. Ауэзова под руководством А.К. Авизовой исследовались два хронологически связанных между собой памятника – Бесиншитобе и Пшакшитобе в Отрарском оазисе [23; 24]. На верхнем горизонте Бесиншитобе было вскрыто более 80 впускных погребений разных эпох, подавляющее большинство которых являются средневековыми мусульманскими захоронениями. Наиболее ранние погребения из этого комплекса дали материалы для суждения о погребальном обряде населения позднего кангюя и посткангюйского периода. Некоторые сведения о характере планировки, внутренней застройки и строительной технике поселений типа «тобе с площадкой» дали раскопки верхней площадки Пшакшитобе.

Систематизация данных по топографии, характеру культурных слоев и стратиграфии поселений позволила нам выделить три основных типа поселений Отрарского оазиса: неукрепленные и укрепленные поселения и городища. Среди них наиболее распространенным типом являются укрепленные поселения типа «тобе с площадкой». Вторую по численности группу составляют «округлые и овальные тобе». Имеется одно «треугольное тобе». Среди 13 городищ только два представляют собой крепости с фортификационными элементами, для остальных – характерно трехчастное деление и наличие фортификационной системы.

Первый тип («округлые и овальные тобе») рассматривается исследователями как самые ранние неукрепленные поселения с зачаточными элементами фортификации. О характере построек судить сложно, так как ни одно тобе этого типа не подвергалось раскопкам.

Полностью раскопанных поселений второго типа тоже отсутствуют. Новые материалы, полученные при раскопках Пшакшитобе и Бесиншитобе, дали некоторые представления о строениях на верхних площадках таких поселений. Основными фортификационными элементами монументальных сооружений были толстые наружные паховые стены и высокая платформа. Последняя выполняла не только оборонительную функцию, но и защищала жителей во время весенних паводков от затопления. Однако элементы фортификации в виде бойниц и башен здесь отсутствуют. Внутренняя застройка конструкций на Пшакшитобе характеризуется как сплошная, помещения расположены в основном по внутреннему периметру наружных стен дома, соединены так называемыми скользящими проходами. Говорить о наличии открытого двора или помещения в центре

сооружения пока еще рано. Характер внутренней планировки стороительного комплекса на Бесиншито́бе изучен еще недостаточно. Однако можно полагать, что помещения были довольно длинными (почти 11 м в пределах раскопа). Строительным материалом служили битая глина и сырцовый кирпич крупного прямоугольного формата.

Материал еще слишком незначителен, чтобы делать выводы относительно характера и структуры основных двух частей укрепленных поселений Пшакшито́бе и Бесиншито́бе. По материалам верхних площадок можно только отметить определенное сходство с точки зрения конструкции (строительные материалы, толщина стен, наличие платформы и отсутствие элементов фортификации и обустройства).

По материалам раскопок запустение монументальных сооружений, выявленных на городище Пшакшито́бе и поселение Бесиншито́бе относится к середине IV в. Судя по подъемной керамике в IV-V вв.н.э. большинство поселений типа «округлые и овальные то́бе» и «то́бе с площадкой» приходит в запустенье, по-видимому, связанное с гуннским нашествием в середине IV в.

Среди различных памятников сравнительно хорошо изучены некрополи, благодаря которым получены ценные сведения о типах погребений и обрядах захоронения, наборе сопроводительных вещей, были уточнены датировки памятников. К сожалению, материалы ряда важных памятников (могильник Кыркескен, некрополи Кок-Мардан и Талтакай) опубликованы лишь в кратких сообщениях, и отсутствие графических рисунков, а также подробной информации о погребениях и вещевых комплексах затрудняют их изучение.

Анализ материалов некрополей Кыркескен, Кок-Мардан, Кона́ртобе I, Кона́ртобе II, Талтакай и Бесиншито́бе показывает, что в качестве могильника древнее население Отрарского оазиса использовало наиболее возвышенные участки, не затопляемые во время весенних паводков. Местоположение погребений на буграх, видимо, предохраняло их от размывания. Наряду с естественными возвышениями (могильник Кыркескен), использованы специально воздвигнутые пахсовые платформы (Кок-Мардан, Кона́ртобе, Талтакай) и заброшенные поселения (Бесиншито́бе).

Население здесь практиковало различные виды погребальных обрядов, и связанные с ними типы погребальных сооружений. Это отражается в способах захоронений, ритуальных позах и ориентации головы умерших. За исключением могильника Кыркескен все известные до сих пор погребения являются впускными.

Можно выделить следующие основные типы могил: простая могильная яма без дополнительных конструкций; могильная яма в виде сырцовых ящиков (т.н. «склепы-ямы», обложенные кирпичом); могилы в катакомбах. Если могильные ямы и склепы «впущены» в холмы, образовавшиеся на месте древних построек или искусственные пахсовые платформы, то третий тип сооружений исследователями были определены как катакомбы, устроенные в «теле» специально воздвигнутой искусственной платформы. Вредких случаях зафиксированы могильные ямы с подбоем или нишей.

В катакомбах, могильных ямах и склепах похоронены как взрослые, так и дети. Встречаются костяки с искусственной деформацией черепа. В ряде случаев в простые могильные ямы и склепы помещались хумы, в которых обнаружены кости детей и подростков, что позволяет допустить существование традиции погребения детей в керамических сосудах, но в более поздний период. Индивидуальные захоронения детей в сосудах представлены в комплексах Кона́ртобе I, Кона́ртобе II, Талтакай и Бесиншито́бе. Коллективные погребения детей в сосудах зафиксированы только в Бесиншито́бе.

Нам почти неизвестна керамика поселений отрарско-каратауской культуры первого этапа, соотносимого с кангюйским временем (I-IV вв. н.э.). Ранняя керамика Пшакшито́бе представлена хумами из помещения 1. Все они изготовлены ручной лепкой из красноватого теста и имеют разнообразие в профилировке венчиков. Венчики

большинства хумов с заостренным скошенным краем, отделенным от плечика ложбиной, подчеркнутой иногда горизонтальным валиком. Характерны широкие плоские поддоны, формованные на песке. Наружная поверхность сосудов украшена потеками темного или красного ангоба. На отдельных черепках имеются тамгообразные знаки. Комплекс керамики нижнего строительного горизонта поселения Костобе характеризуется хумами, аналогичными пшакшитобинским, столовыми кувшинами (вытянутое бочонковидное тулово, желобчатая петлеобразная ручка, украшение в виде рифления верхней части и ангобных потеков), горшками с петлевидными ручками и кружками.

Комплекс украшений представлен многочисленными бусами, изготовленными из разных минералов, смолистых веществ, стеклопасты, керамики и фаянса. Каменные бусы сделаны из сердолика, хрусталя и халцедона. Среди других изделий встречаются бронзовые застежки и кулоны с каменными вставками в центре, колечки, браслет, зеркала, наглазники и нагубники, костяная заколка для волос и фрагменты миниатюрных золотых бляшек. По аналогиям комплекс находок датируется широко III-V вв. н.э.

К сожалению, слабая изученность кангюйских слоев памятников не позволяет составить четкое представление о размерах и структуре поселений, архитектуре и домостроительстве населения и об их датировке. Решение этих вопросов за будущими исследованиями, когда стационарные раскопки широкими площадями дадут надежно датированные материалы для разработки хронологии памятников, типологии керамики, украшений и других предметов.

Сложным является вопрос датировки и погребальных памятников. На сегодняшний день, к наиболее раннему времени можно отнести могильники Талтакай (I в. до н.э.-II в. н.э.) и Кыркескен (II-IV вв.). Кок-Мардан и Коньртобе исследователями датированы III-V вв. Самые ранние погребения бесиншитобинского некрополя относятся к IV-V вв. На наш взгляд, различия в способах захоронений, ритуальных позах и ориентациях головы умерших связаны с разными хронологическими периодами и этническими группами, проживавшими в кангюйскую эпоху на данной территории. Ведь население Кангюйского государства, расположенного на стыке степных просторов и земледельческих оазисов, а также на отрезке Великого шелкового пути, было разнородным. В целом кангюйский период в развитии Отрарского оазиса, судя по рассмотренным материалам, охватывает период с I в. до н.э. по V в. н.э. Дальнейшие исследования этого времени, могут подтвердить или внести некоторые коррективы как в датировку периода, так и культурные его характеристики.

Литература

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. М.: Наука, 1950. -229 с.
2. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы: Баур, 2005. -224 с.
3. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР. № 67. Сер. археол., вып. 2. -1949.-С. 59-99.
4. Бернштам А. Н. Из итогов археологических работ на Тянь-Шане и Памиро-Алае // КСИИМК. 28. 1949. –С. 54–66.
5. Бернштам А. Н. Древний Отрар // Известия АН КазССР. Сер. археол., вып. 3. - 1951. –С. 81–97.
6. Агеева А.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1958. Т. 5. -С. 3-215.
7. Сенигова Т.Н. Поселение Актобе. Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИАН КазССР, т.14. -Алма-Ата, 1962. -С. 57-81.
8. Максимова А.Г. Гробницы типа науса у с. Чага (Шага) // В глубь веков, 1974.-С. 95-118.

9. Нурмуханбетов Б. Катакомбы Борижарского могильника // Древности Казахстана, 1975.-С. 106-115.
10. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Наука, 1972.-215 с.
11. Нурмуханбетов Б.Н. Могильник Мардан – погребальный памятник ранних земледельцев Отрарского оазиса // Прошлое Казахстана по археологическим источникам, 1976.-С.130-136.
12. Нурмуханбетов Б.Н. Могильник Кыркескен // АО, 1976, М., 1977. -С. 519-520.
13. Нурмуханбетов Б.Н. Могильник Мардан // КСИА. 1978, вып. 154.-С. 99-103.
14. Мерщиев М.С. Поселение Чоль-тобе в северных предгорьях Киргизского Алатау. //Вестн. АН Каз. ССР. 1966, № 12.-С. 69-73.
15. Мерщиев М. С. 1970: Поселение Кызыл-Кайнар-тобе I–IV веков и захоронение на нем воина IV–V века // По следам древних культур Казахстана. 1970.- С.79–92.
16. Байпаков К.М., Тур М. Ф. Раскопки могильника Кара-Бура в Таласской долине // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата, 1992. -С. 26-33.
17. Максимова А. Г. Курумы хребта Каратау//Археологические исследования в Казахстане. - Алма-Ата, 1973. -С. 156-165.
18. Подушкин А. Н. 1986: Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана I–IV вв. н.э. (бассейн р. Арысь, южные склоны Каратау и Каржантау): Дис. канд. ист. наук. М.: Ин-т арх., 1986.-197 с.
19. Подушкин, А. Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н. э. – VI в. н. э. – Туркестан: Издат. центр МКТУ им. А. Яссави, 2000.-201с.
20. Sim-Williams. The sogdian inscriptions of Kultobe: text, translation and linguistic commentary // ТрудыЦентральногоМузея, 2009. Т. II. Алматы.-С. 153 – 171.
21. Смагулов Е.А., Яценко С.А. Святилище Сидак – один из религиозных центров доисламского севера Средней Азии (некоторые культовые объекты V-нач.VIII вв.). // http://www.transoxiana.org/13/smagulov_yatsenko-sidak_sanctuary-rus.php (от 13 апреля 2021 года).
22. Смагулов Е.А. Исследования древнего Туркестана: итоги раскопок 2011-2012 гг. // Поволжская археология. 2013, № 1 (3). -С. 197-215.
23. Байпаков К.М., Авизова А.К., Акылбек С.Ш. Археологические исследования городищ Пшакшитобе и Бесиншитобе в Отрарском оазисе. Алматы: Хикари, 2017. -160 с.
24. Авизова А.К. Отрарский оазис в кангюйскую эпоху (по археологическим материалам). Шымкент: Әлем, 2020. -150 с.

ӘОЖ 541.18

Батталов К.К., Ахметқұл С.

тарих.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚ-МОҒОЛ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ («ТАРИХ-И РАШИДИ» БОЙЫНША)

Түйін: Мақалада Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегі мәліметтері негізінде қазақ пен моғол, атап айтқанда қазақ пен моғол билеушілері арасында XV–XVI ғғ. орын алған қарым-қатынастар сипаты зерттеледі. Құнды деректі зерттеу негізінде Есенбұға хан заманында моғол мен қазақ арасында достық пен бейбітшілік орнықса, XVI ғ. Рашид хан тұсында екі арада жағдайдың нашарлауының себеп-салдары анықталды.

Кілт сөздер: Мырза Мұхаммед Хайдар, «Тарих-и Рашиди», моғол, қазақ, өзбек-қазақ, Қыпшақ даласы, Моғолстан, Қазақ хандығы

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі XIV–XVI ғасырлардағы Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша негізгі қайнар көздердің бірі болып табылатыны белгілі. «Тарих-и Рашиди» XIV ғасырдың ортасында бұрынғы Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде пайда болған Моғолстан мемлекетінің екі жүз жылдық тарихын баяндайды. Ал өз тамырымен сақ, ғұн империяларына, түркі қағанаттарына баратын Қазақ хандығы жақын ретроспективада Жошы Ұлысымен қатар Моғолстанның да тікелей мұрагері болып табылады [1]. Алайда қазақ мемлекетінің қалыптасқан жері – Моғолстанның тарихы ел тарихшыларының назарынан тыс қалып отыр. Өз кезегінде Моғолстан мемлекеті және онда өмір сүрген ру-тайпалар қазақ, қырғыз және басқа да Орталық Азия халықтарының қалыптасуында ерекше рөл атқарды.

«Тарих-и Рашиди» еңбегі екі ғасыр бұрын ғылыми айналымға енгізіліп, «бай тарихнамалық дәстүрге ие болғанына қарамастан, одан көптеген жаңа әрі қызықты тарихи материалдарды табуға болады» [2]. Мысалы, бұл жұмысымызда біз Мырза Мұхаммед Хайдар Дулаттың қазақ-моғол қарым-қатынастары туралы мәліметтеріне, олардың сипаттарына тоқталмақпыз.

Моғолдар жайлы қысқаша тоқталатын болсақ, Клавдия Антоновна Пищулинаның айтуынша, «сол кезеңнің қайнар көздері моғолдарға түркі әрі моңғол атауларына ие болған дуглат (дулат), кераит (керей), аркенут, қаңлы, баарин, булгачи және т.б. тайпаларға жатқызады» [3]. Ал Вениамин Петрович Юдин моғолдардың түркі тілді екендігіне еш күмән қалмау керектігін, олардың «түркі тілдігі кейінгі уақыттың емес, ежелгі уақыттың құбылысы» және олар «қыпшақ типіндегі түркі тілінде сөйледі» деп басып айтады [4]. Сонымен қоса, екі зерттеуші де моғолдар Орталық Азия халықтарының, әсіресе қазақ пен қырғыздың тарихында маңызды рөл атқарған деп пікір білдіреді.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде моғол-қазақ қарым-қатынастарының басталуы Керей мен Жәнібек сұлтандардың Қыпшақ даласының билеушісі Әбілқайыр ханнан көшіп кетіп, Моғолстан жерінен паналауынан көрініс табады. Мырза Мұхаммед Хайдардың айтуынша, Есенбұға хан оларды құрметтеп қарсы алып, Моғолстанның батыс шегінде Шу өзені бойында орналасқан Қозыбасыны тапсырған еді және «Есенбұға хан дәуірінен бастап Рашид хан заманына дейін моғол мен қазақ арасында достық пен татулық болған» [5, 107]. Достық пен татулықты баяндайтын жайттар еңбектің бірсыпыра жерінде кездескенімен, Рашид хан билік еткен кезеңге дейін қазақ пен моғол билеушілері арасында қақтығыстар да орын алып келді.

«Тарих-и Рашиди» мәліметіне сүйенсек, Моғолстан билеушілерінің Жәнібек пен Керей бастаған өзбек-қазақтарға жер беріп, қолдау көрсетуі Әбілқайыр хан ұрпақтарының

моғол хандарын да өз қас жаулары ретінде қарастыруға себеп болды. Мырза Мұхаммед Хайдардың хабарлауынша, «Керей хан, Жәнібек хан мен Әбілқайыр хан балалары арасында бұрыннан қатты араздық бар еді. Сол себептен Әбілқайыр хан балалары моғол хандарымен де қас болды. Өйткені моғол хандары Керей хан мен Жәнібек ханның жақтастары еді» [6, 90]. Мырза Мұхаммед Хайдар баяндап отырған кезең Әбілқайыр ханның қайтыс болып, Керей мен Жәнібек хандардың күшейген уақытқа сай келеді. Бұл уақытта Моғолстанды Жүніс хан билеп тұрған еді.

Сұлтан Махмұд хан билігі тұсында (1487-1508 жж.) қазақ пен моғол хандары арасындағы достық қатынастарға сызат түсті. Оған себепкер Әбілқайыр ханның немересі Шаһибек хан (Мұхаммед Шейбани) еді. Сұлтан Махмұд хан Мәуреннахр билеушілерінің иелігіндегі Түркістанды басып алып, Жәр соғысындағы көмегі үшін оны Шаһибек ханға берді. Мырза Мұхаммед Хайдардың мәліметінше, «Қазақ хандары – Керей хан мен Жәнібек хан балалары бір жағынан, Сұлтан Махмұд хан екінші жағынан арасында ежелден келе жатқан достық осының салдарынан дау-дамайға айналды. Себебі олар: «Шаһирбек ханның біздің жауымыз екенін біле тұра оны Түркістанға неге әмір етіп тағайындайсың?» – деп наразылық білдірді» [6, 111]. Нәтижесінде өзбек-қазақ пен моғолдар арасында екі рет шайқас болып, Сұлтан Махмұд хан әскері жеңіліс табады. Сұлтан Махмұд ханның жеңіліске ұшырау себебін Мырза Мұхаммед Хайдар оның әмірлерінің жүргізген бұрыс саясатынан, соғысты дұрыс жүргізе алмауларынан көрді.

Сұлтан Махмұд ханның жеңілісі үшін өшті өзбек-қазақтардан оның інісі Сұлтан Аһмет хан алды. Сұлтан Аһмет хан қалмақтарды бірнеше рет жеңіп, «Алашы хан» лақап атын иеленді. Мырза Мұхаммед Хайдардың айтуынша, «Осы оқиғадан кейін ол өзбек-қазақтарға қарсы ұрыс салды. Оған мына нәрсе себеп болды. Сұлтан Махмұд хан екі рет өзбек-қазақтарымен соғысып, жеңілгенін еске алғанбыз. Осы себептен Сұлтан Аһмет хан өзбек-қазақтарға үш рет шабуыл жасап, үш рет оларды талқандады. Олар мұның ағасы Сұлтан Махмұд ханға не істесе, бұл да солай өшін алды» [6, 113].

Сұлтан Аһмет ханның қазаққа деген жаулығы оның үлкен ұлы Мансұр хан билігі тұсында да (1504-1544 жж.) жалғасын тапты. Бауыры Саид ханмен арада орнаған 20 жылдық бейбітшілікті пайдаланып, «Аллаға сиынып Мұхаммед және оның даңқты ұрпақтары жолында шаһид болуға бел буып, Мансұр хан осы жиырма жыл ішінде бірнеше рет қалмақтар мен Қытайға ғазуат соғысын жүргізді» дейді Мырза Мұхаммед Хайдар [6, 117-118]. Сол соғыстан кейін «өзбек-қазақпен Моғолстанның Арыс деген жерінде соғысып, жеңіліп қалды» [6, 118]. Бұл жеңіліс Мансұр хан үшін үлкен соққы болып тиді. Шайқаста оның негізгі мырзаларының бірі қайтыс болды. «Тарих-и Рашиди» мәліметіне сүйенсек, «Сол шайқастан кейін хан Чалыш пен Тұрфаннан көп шыға қойған жоқ».

«Тарих-и Рашиди» бойынша қазақ-моғол арасындағы достықтың бірден-бір көрінісі – моғол хандары мен сұлтандарының қиын-қыстау күндерде қазақ арасынан пана табуы.

Қазақ арасынан алғашқылардың бірі болып пана тапқан Сұлтан Махмұд ханның үлкен ұлы Сұлтан Мұхаммед сұлтан еді. Әкесі Сұлтан Махмұд хан Мұхаммед Шейбанидің сөзіне сеніп, оның жанына кеткенде, бұл шешімнің дұрыс еместігін түсінген және әкесін бармауға үгіттеген Сұлтан Мұхаммед сұлтан Моғолстанда қалып қояды. Моғолстанда да оған тыныштық болмай, «еріксіз түрде Қыпшақ даласына Бұрындық хан мен Қасым ханға жанына кетті» [6, 118]. Алайда, жанындағы нөкерлерінің айтуымен әкесінің артынан Ташкентке барады.

Сонымен қатар, қазақпен жауласқан Сұлтан Аһмет ханның тоғызыншы ұлы Иұсын Темір сұлтан қазақтар арасына барған. Бұл жайында Мырза Мұхаммед Хайдар былай дейді: «...Иұсын Темір сұлтан, бұл да бауыры сияқты екі хан арасында сандалып, қашып қазақ жаққа барды. Одан Тұр Қазаққа (Тұран мен Иранға) кетті. Ол жерден Бұхараға Убайдолла ханға барып, одан да қашып Бабыр патшаның қоластына кетті. Патша оны құрметтеді. Содан бүгінге дейін Үндістанда тұрады» [6, 150-151].

Қазақ пен моғолдың достық қарым-қатынасын қайта жандандырған Сұлтан Саид хан

болатын. Ол Қасым ханға Шейбанилер билігіндегі Ташкентке бірлесіп жорық жасау ұсынысымен Қыпшақ даласына аттанған. Мырза Мұхаммед Хайдардың хабарлауынша, «...бұл кез ханның Сүйініш Қожа ханнан жеңілген уақыты болатын. Көктем шығысымен Саид хан Қасым ханға кетті. Ол Қыпшақ патшасы еді. Ол заманда оның әскерінің саны үш жүз мың тұғын. Қасым хан оған қатты құрмет көрсеткені сондай хан оны көптеген жылдар бойы ұмытпай, еске алып жүретін. Ол жерден қайта оралғанда мені «көреген» – ханның күйеу баласы етіп теңдестерімнің арасында ерекшелендірді» [6, 124].

Есенбұға хан дәуірінен жалғасып келе жатқан достық пен татулықты нығайтуда қазақ пен моғол хандарының әулеттері арасындағы некелік қатынастар маңызды рөл атқарды. Мысалы, Есенбұға ханның ағасы Жүніс ханның төртінші қызы Сұлтан Нигар ханым Жәнібек ханның ұлдарының бірі Әдік сұлтанның әйелі болған. Бұл жайында Мырза Мұхаммед Хайдар былай дейді: «Жүніс ханның төртінші қызы Сұлтан Нигар ханымды мырза Сұлтан Маһмұд ибн Сұлтан Әбусаид мырза қайтыс болған соң, Әдік сұлтанға берді. Ташкент ойрандалған кезде Әдік сұлтан Шаһибек ханнан қашып шығып, қазақтарға кетті. Сұлтан Нигар ханым да оның соңынан ілесті. Әдік сұлтан сол күндері дүние салды. Содан Сұлтан Нигар ханымды Қасым хан некелеп алды» [6, 256]. Әдік сұлтаннан Сұлтан Нигар ханым екі қыз туып, оның үлкені Көшім ханның ұлы Обейдолла сұлтанға әйелдікке берілсе, кішісі Сұлтан Саид ханның ұлы Рашид сұлтанға ұзатылды [6, 350]. Ал өз кезегінде Рашид сұлтан өзінің қарындасын Бадиәл-Жамал ханымды Әдік сұлтанның ұлы Бұйдашқа берді.

Мырза Мұхаммед Хайдардың өзі атап көрсеткендей, қазақ пен моғол қарым-қатынастарының түбегейлі бұзылуы жоғарыда аталған Рашид сұлтан есімімен байланысты. Өзбек-қазақтар Шейбан өзбектерінің біріккен күштерінен жеңілгенде, «Бұйдаш сұлтан (Бауыш сұлтан) Рашид сұлтанға күйеу баласы ретінде оған арқа сүйеп барды. Ол оны өлтірем деп қорқытып, Бадиәл-Жамал ханымды ажырастырып алды. Сондай асыл текті ханзаданы одан ажырастырып алып, Мұхаммадиге берді» [6, 426-427]. Осылайша, Мырза Мұхаммед Хайдардың пайымдауынша, Рашид сұлтан үлкен қателік жасады. Бірақ, Мырза Мұхаммед Хайдар Рашид сұлтанның қателігі деп Бұйдаш сұлтан мен оның қарындасы арасындағы заңды некенің бұзылуын емес, Бадиәл-Жамалдың оған дәрежесі сай келмейтін Мұхаммадиге берілгенін есептейді. Мырза Мұхаммед Хайдардың айтуынша, Мұхаммадидің «аталарынан ешкім де мұндай құрметті дәрежеге қол жеткізген жоқ еді» және «мұндай істерде патша да, оның қол астындағы адамдар да өздерінің теңдерін таңдайтын».

Сөйтіп, Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі мәліметтер қазақ-моғол қарым-қатынастарының қалай өрбігендігіне мүмкіндік береді. Еңбекте қазақ пен моғол байланыстарын баяндайтын оқиғалар екі тараптың билеуші топ өкілдерінің арасында, яғни элиталық деңгейде орын алғандығын атап өту керек. Зерттеуіміз көрсеткендей, XV ғ. ортасында Есенбұға заманында басталған бейбіт сипаттағы қарым-қатынастардың XVI ғ. ортасына қарай Рашид хан билігі кезінде жауластыққа алып келді. Жоғарыда аталған аралықта, қазақ пен моғол билеушілері арасындағы Мырза Мұхаммед Хайдар айтқан «достық пен татулық» абсолютті болған жоқ, екі арада аракідік қақтығыстар, тіпті толыққанды соғыстар да болып тұрды. «Тарих-и Рашиди» мәліметтеріне сүйенсек, көп жағдайда бейбіт қарым-қатынастардың үзілуіне моғол хандары мен билеушілерінің ақылсыз шешімдері себеп болып тұрған. Ондай шешімдердің нәтижесінде екі мемлекеттің билеуші топ өкілдері арасындағы некелік қатынастар да зардап шегіп, қанды қақтығыстарға ұласты.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://egemen.kz/article/184554-qazaq-memlekettigininh-bir-bastauy-mogholstan-qaydu-dgane-talas-quryltauy>

2. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/683>
3. К.А. Пищулина. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1977. 15 б.
4. https://eurasica.ru/articles/library/vp_yudin_o_rodoplemennom_sostave_mogulov_mogulistana_i_mogulii_i_ih_etnicheskih_svyazyah_s_kazahami_i_drugimi_sosednimi_narodami/
5. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашиди. Введение, пер. с перс. яз. А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Ташкент, Фан, 1996.
6. Мұхаммед Қайдар Дулат. Тарих-и Рашиди. – Құрастырушы – М. Қойгелді. Алматы: «Қазақпарат», 2015 - 494 б.

УДК 94:341.7 (574)

Бекманова Д.М.

к.ист.н, доцент ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX СТОЛЕТИЯ

Түйін: В статье рассматриваются проблемы внешней политики Казахстана в 20-30-е годы XX века, ее основные задачи, направления и особенности

Ключевые слова: внешняя политика, концепция, международные договоры, политика, дипломатия.

Политическая и экономическая, жизнь мирового сообщества претерпела определенные изменения вследствие Октябрьской революции 1917 г. Государство, которое внесло в международные отношения идеи мира, выступило на международной арене за торжество принципов суверенного равенства всех государств, права наций на самоопределение, за уничтожение аннексионистских договоров, закабаливших малые народности игосударства. Новые, социалистического типа субъекты международного права (Советская Россия, другие советские республики) выступили с новыми международно-правовыми доктринами, нашедшими отражение в первых декретах Советской власти.

Декрет о мире от 26 октября (8 ноября) 1917 г. не только провозгласил мир между воюющими государствами и народами, но и установил свод новых принципов и норм взаимоотношений государств на новых, демократических началах. V съезд Советов рабочих, солдатских, крестьянских мусульманских депутатов 1 мая 1918 г. торжественно провозгласил образование Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики и под аплодисменты мусульманских депутатов торжественно заявил о неразрывной связи Советского Туркестана с РСФСР.

Туркестанская АССР занимала южные и юго-восточные области современного Казахстана: территории нынешних Алма-Атинской, Джамбулской, Чимкентской и Кзыл-Ординской областей; Ферганскую и Самаркандскую области Узбекской ССР; значительную часть территории Кыргызстана, Туркменской ССР и Каракалпакии.

В первоначальный период после Октябрьской революции

Туркестанская АССР в целом ряде случаев самостоятельно осуществляла внешнеполитическую деятельность. И объем этой деятельности был значителен. Почему Туркестанская АССР, будучи неразрывной частью РСФСР, непосредственно сама вступала в отношения с иностранными государствами по широкому кругу вопросов? Во-первых, Советский Туркестан занимал пограничное положение по отношению к государствам и народам Востока и, как считалось, силой своего примера мог оказать революционизирующее влияние на угнетенные народы Востока; оказать такое влияние

Туркестан мог при наличии возможности непосредственного общения с ними. Во-вторых, Туркестанская республика была слишком отдалена от центра Советской России и длительное время оторвана от него фронтами гражданской войны. В-третьих, нужно было срочно решать вопросы в связи с нахождением в Туркестане многих тысяч освобожденных Октябрем военнопленных - подданных Австро-Венгрии, Германии и других стран Европы, а также отходников из сопредельных стран (в разные годы здесь трудились примерно 350 тыс человек). В-четвертых, была необходимость вступать в политические и экономические отношения с Ираном, Афганистаном, Западным Китаем с целью решения вопроса о бежавших в эти страны белогвардейцах, басмачах, а также с целью быстрого решения вопросов удовлетворения экономических потребностей населения и народного хозяйства Туркестана на месте.

Народный Комиссариат иностранных дел Туркеспублики за период своего существования с мая 1918 г. по 1919 г. устанавливал дипломатические и консульские отношения с Афганистаном, Бухарой. Хивой, рассматривал претензии и жалобы иностранцев, регистрировал их правовое положение на территории республики, занимался отправкой иностранных миссий из Ташкента в Москву; оказывал содействие в интернировании тех иностранных граждан и подданных, которые совершали недружелюбные акты по отношению к Советскому Туркестану и т.д. Деятельность НКВД регулировалась «Положением о комиссариате иностранных дел Туркестанской республики в Российской Федерации», которое устанавливало следующие направления его деятельности: 1) политические сношения с иностранными правительствами; 2) покровительство в чужих краях нашей торговле и вообще интересам республики; 3) ходатайство о законной защите граждан республики по делам их за границей.

В реализации международных договоров СССР в 20 годы XX столетия принимала участие и Казахская АССР. Как автономная республика РСФСР, она не была субъектом международного права, но ее участие в международно-правовых отношениях РСФСР и СССР заслуживает внимания.

В основном 1920-1930 годы в Казахстане внешние связи осуществлялись в экономической сфере. В Республике находился агент народного комиссариата иностранных дел (НКВД), главной задачей которого являлось обеспечение связи с советскими консульствами в Синьцзяне.

Восстановление дипломатических и консульских отношений между СССР и Китаем на основе Соглашения об общих принципах для урегулирования вопросов между СССР и Китайской республикой от 31 мая 1924 г. позволило Казахстану вступить в интенсивные экономические отношения с Западным Китаем, которые, до заключения этого соглашения были эпизодическими.

Казахстан выступал не только в качестве связующего звена между РСФСР и Западным Китаем, но и сам вступал в эти внешнеторговые отношения. Это, в частности, нашло свое выражение в том, что Казгосторг создал свое представительство и контору в г.Чугучаке (Китай) с целью установления и укрепления внешнеторговых связей между Семипалатинской губернией и Западным Китаем, а также Монголией. Будучи проводником внешнеторговой политики СССР в Западном Китае, Казгосторг способствовал не только восстановлению народного хозяйства всей страны и укреплению экономики своей республики, но и установлению дружественных отношений с народом Китая.

В соответствии с заключенными в 1921 г. торговыми соглашениями между нашей страной и Германией, Норвегией, Австрией, Италией Казгосторгу в числе других хозяйственных организаций и органов НКВД СССР было предоставлено право выхода на западноевропейские внешние рынки. С целью осуществления этого права Казгосторг в 1921 г. образовал торговые представительства в Берлине и Лондоне. В западноевропейские страны Казахстан экспортировал пушнину, мех, шерсть, масло, зерно, импортировал

продукцию легкой промышленности, как сухопутным, так и водным путем.

Учитывая целесообразность участия Казахстана во внешнеэкономических отношениях СССР с целью ускорения их дальнейшего экономического развития, в середине 30-х годов Республиканские экспортные совещания создали сотни экспортных точек, в список которых входили крупные предприятия региона.

Внешнеторговые связи Казахстана в 30-е годы сыграли заметную роль

в развитии производительных сил региона, в успешном осуществлении экспортно-импортных операций. Следует отметить, что рост внешнеэкономических связей республик был следствием ускоренного развития всех отраслей хозяйства.

С рассматриваемым периодом совпадает и начало участия Казахстана в международных культурных связях СССР. Характерно, что республиканские деятели искусств выезжали за рубеж не в составе делегаций республики, а в составе общесоюзных делегаций. Так, летом 1925 г. на Всемирной выставке декоративных искусств в Париже советские артисты дали 11 концертов, на которых выдающийся казахский певец Амре Кашаубаев великолепно исполнял популярные в казахском народе песни; летом 1927 г. на Всемирной музыкальной выставке во Франкфурте-на-Майне (Германия) он также покориł зрителей высоким мастерством исполнения казахских народных песен.

Договорные отношения СССР с иностранными государствами позволили союзным республикам, в том числе и среднеазиатским, включиться в процесс по международному книгообмену.

Укреплению взаимопонимания между народами Ирана и СССР содействовало участие ученых и представителей общественности республик Средней Азии, Закавказья и Казахской АССР на юбилейных торжествах в Тегеране и Москве по случаю 1000-летия Фирдоуси.

В 20-30 годы XX столетия государственные и иные органы союзных республик региона тесно взаимодействовали с государственными органами и рес общественными организациями, общественными деятелями зарубежных государств.

Осуществление международной правосубъектности непосредственной форме, а в участии во внешнеполитической деятельности Союза ССР не позволяло союзным республикам в том числе и Казахстану полнокровно включаться в процесс международного сотрудничества, международных отношений. Они принимали минимальное участие в международной деятельности, но анализ этой деятельности показал, что их отношения с иностранными государствами через посредство общесоюзных органов все же имели тенденцию к дальнейшему расширению и углублению. 1 февраля 1944 г. был принят Закон СССР «О представлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного Комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-республиканский Народный Комиссариат.

Казахстанский НКВД (переименованный в 1946 году в МИД) прошел долгий путь к своему полномасштабному становлению. Даже на организационной стадии его формирование затянулось: закон был подписан в апреле, первый руководитель – Тулеген Тажибаев был назначен только в августе, а фактический предшественник наркомата – аппарат уполномоченного НКВД СССР при СНК КазССР – был упразднен только в следующем году.

Деятельность небольшого по численности республиканского МИД Казахской ССР в основном свелась к протокольным функциям и весьма ограниченным культурным связям с зарубежьем. Полноценная дипломатия по определению не могла служить атрибутом союзной республики.

Министерство иностранных дел Казахстана образовано в феврале 1944 г. Его создание не только в Казахстане, но и в других союзных республиках, связано с образованием Организации Объединенных Наций. Именно тогда, в том далеком, 1944 г.,

согласно Закону от 1 февраля, все союзные республики получили право вступать в непосредственное сношение с иностранными государствами.

С обретением независимости перед суверенным Казахстаном стояла сложнейшая задача - создание казахстанской внешнеполитической службы.

Положение "О Министерстве иностранных дел Республики Казахстан" было утверждено Указом Президента Республики Казахстан 2 июля 1992 г. При разработке международного права, законы Республики Казахстан.

Министерство иностранных дел Республики Казахстан, согласно этому Положению, обрело статус центрального органа дипломатической службы страны, обеспечивающего осуществление внешней политики Республики Казахстан.

6 марта 2020 года Указом Президента РК была утверждена Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Данный документ представляет собой систему основополагающих взглядов относительно принципов, целей, задач, приоритетов и механизмов осуществления внешнеполитической деятельности страны в течение указанного периода.

Новая концепция внешней политики отличается от прежней анализом современной ситуации в системе международных отношений, что включает - санкционное противостояние, размывание основополагающих принципов международного права, обострение терроризма, экстремизма и гонки вооружений, активизация гибридных, кибер, торговых и валютных войн и т.д.

В Концепции определены основные внешнеполитические задачи РК : наращивание усилий по формированию политически стабильного, экономически устойчивого и безопасного пространства вокруг Казахстана; продолжение курса на укрепление международного мира и сотрудничества, повышение эффективности систем глобальной и региональной безопасности и взаимодействия; выработка и реализация новых подходов к ключевым вопросам внешней политики на двустороннем и многостороннем уровне с учетом продвижения и защиты долгосрочных стратегических интересов государства; обеспечение нового уровня «экономизации» внешней политики, дальнейшее укрепление позиций Казахстана в системе мирохозяйственных связей.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь - 2050: единая цель, единые интересы, единое. Будущее - Казахстанская правда. 19 января 2014.
2. Назарбаев Н.А. Становление и развитие Казахстана как суверенного государства. Алматы, 1992 г.
3. Батыршаұлы Сайлау. Дипломатиялық қызмет және халықаралық қатынастар. Астана 2011 жыл
4. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, Указ Президента Р.К.6 марта 2020 год.

ӘОЖ: 323.1(574)

Дүйсенова Д.Н., Орынбасар Б.Қ.
«Дулатитану» ҒЗО-ның ғылыми қызметкері.
М.Х.Дулати атындағы ТаразӨУ. Тараз, Қазақстан
«Дулатитану» ҒЗО-ның ғылыми қызметкері.
М.Х.Дулати атындағы ТаразӨУ. Тараз, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ

Өз мемлекетіміздің тәуелсіздігінің қастерлеу, өзінің тұратын елдің егемендігін құрметтеу – тек патриоттық парыз ғана емес, үлкен гуманистік жауапкершілік. Өзі жүрген ортаның алдындағы ғана емес, өз тағдыры алдындағы жауапкершілік. Өзі жүрген ортаның жарастығын ойлаған адам ғана жарастықты дүниеде ондай шынайы жарастық орната алады. Өйткені, халық бостандыққа жетпей тұрып, қоғам бостандыққа жете алмайды. Қоғам бостандыққа жете алмай тұрып, адам бостандыққа жете алмайды. Сондықтан да, бүгін күллі жалпақ әлем бостандықты ту еткен жарастықты аңсайды. Ендеше, адамдар мен қоғамдардың, мемлекеттер мен халықтардың өз еркі өзіндегі тәуелсіздігі – ешкім тіл тигізе алмас қасиетті ұғым. Қазіргі адамзаттың ең басты мұраты, ең асыл игілігі....
Әбіш Кекілбаев

Қазақ елінің бабалар аңсаған Тәуелсіздігін алғанына 30 жыл. 16-шы желтоқсан – бұл күн қазақ елінің шежіресіне енген қасиетті күн. Егемендік алған жылы - 1991 жылы дүниеге келген сәбилер 30 жаста. Тарихи тұрғыдан қарағанда 30 жыл қас қағымдай уақыт болғанымен, 30 жыл да аз уақыт емес, 50 жылда ел жаңа дегендей, Тәуелсіздік алған 30 жыл аралығында ел жаңарды, өмір күрт өзгерді, Қазақстан алға нық қадам басып келеді. Тарих беттерінен, ата-аналарымыздың еске түсіріп айтуларынан білетініміз: Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін, Ресеймен және шет мемлекеттермен байланыс үзіліп, өндіріс орындары жаппай тоқтаған, сол себепті дүкен сөрелері бос, азық-түлік, киім-кешек алу үшін, таңғы сағат 5-тен кезекке тұру керек еді. Қазіргі жағдай мүлде өзгеше, халықтың әлауқаты, тұрмысы жақсарып, Қазақстан экономикасы дамыған ел қатарына енді.

Биылғы жылы әйгілі Желтоқсан оқиғасына 30 жыл. 1986 жылы қазақтың жас қыздары мен жігіттері Кеңес өкіметінің қазақ ұлтының намысын таптаған әділетсіздігіне наразылық білдіруге алаңға шықты. Өрімдей жастарға «ұлтшылдар», «бұзақылар» - деген айып тағылып, ұрып-соғып түрмеге қамады. Арада 5 жыл өткенде, 1991 жылы Қазақстанның Егемендігі жарияланған соң, Желтоқсан қаһармандарының еңбегі әділетті бағаланды. Мемлекетіміз Егемендік алған 30 жыл аралығында қазақ елінде атқарылған жұмыстарға тоқтала кететін болсақ, 1991 жылдың елеулі оқиғасы – қазақ елін дертке ұшыратқан Семей полигонының жабылуы. Қазақтың жерінде ядролық қаруды сынақтан өткізуі бүкіл қазақ халқының қасіреті болды, өмірге мүгедек сәбилер келіп, аналар қайғыдан қан жұтты.

Н.Ә.Назарбаевтың «Семей полигонын жабу» - туралы жарлығы әлемдік қауымдастықтан жоғары баға алды. Қазақстан ядролық қару жараққа қарсы әлемдік қозғалыстың көшбасшысы ретінде танылды.

Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейінгі дағдарыс, Ресейдің Қазақстанға қойған қатаң талаптары экономикалық ауыртпалық, қымбатшылық әкелді. Осы қиындықтан шығудың бір жолы Ұлттық валюта – теңгенің айналымға енуі болды. Айтулы оқиғалардың бірі шекарамыздың нақтылап бекітілуі еді, әйтсе де Ресей мемлекетінің кейбір қоғам белсенділері, ел арасына іріткі салып, Қазақстан жеріне көз алартуда, әлеуметтік желілер, ақпараттық құралдар арқылы Қазақстанның солтүстігіндегі 5 облыс орыс жері деген жалған ақпараттарды таратуда. Ата - бабамыз орыстан досың болса, жаныңда айбалтаң болсын демекші сақ – қырағы болуы керек. Ел тыныштығын сақтайды деп, Ұлттық

қорғаныс күшіне, армияға, Ұлттық қауіпсіздік комитетіне үлкен сенім артамыз.

Тәуелсіздік арқасында тіліміз бен дініміз қайта оралды. Кеңес өкіметінің тұсында «Дін апиын» деп санамызды улаған атеистік тәрбиеден арылды. Жастарымыз имандылыққа бет бұрды. Кеңес өкіметі кезінде Наурыз мерекесіне, айт мейрамдарына тыйым салынды. 22 наурыз ғылыми дәлелденген астрономиялық деректер бойынша, күн мен түннің теңелген шын мағынасындағы жыл басы болып саналады.

Наурыз мерекесі, құрбан айт мейрамы ұлттық мерекесі статусына ие болып, күнтізбе бойынша ресми түрде ұлттық мереке болып жарияланды.

Дінге қолдау көрсетіліп, мешіттер салынды, медреселер ашылды. Христиан дініне де сыйластық танытып, шіркеулер салынды. 7 қаңтар «Рождество» мейрамы болып белгіленді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің баяндамасында «Тәуелсіздіктің темір қазығы тіліміз, мемлекеттік тілді білу Қазақстанның әр азаматының парызы» - деп айтылған.

Ия, шындығында Тәуелсіздіктің ғұмыры тілімізге байланысты десек, артық айтпаған болар едік. Сондықтан да қазақ тілі – Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері білуге міндетті тіл болуы керек.

Тарихқа ой жүгіртсек, ата-бабаларымыз қиын қыстау кезеңдері бастан кешірді. Ашаршылық, сталиндік репрессия, азамат соғысы, екінші дүниежүзілік соғыс. Қуаңшылықтан кейінгі ашаршылықтан миллиондаған адам аштан қырылды. Азамат соғысы, Ұлы Отан соғысының зардабынан қаншама аналар жесір қалып, балаларынан айырылып қара жамылды.

Сталин дәуірінде қуғын-сүргінге ұшырап, «Халық жауы» деген айып тағылып, еш кінасы жоқ, қазақтың бас көтерер көрнекті мемлекет қайраткерлері М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, С.Сейфуллин, Б.Майлин, И.Жансүгіров т.б талай Алаш азаматтары ату жазасына бұйырылды, сол себептерден қазақ халқының саны күрт азайды, демографиялық ахуалды көтеру үшін, дүние жүзіне тарап кеткен қандас бауырларымыз Ата жұртқа шақырылып, оларға Атамекенге қоныс аударуға, жаңа өмір бастауға лайықты жәрдем көрсетілді. Қазіргі таңда Ата жұртқа қоныс аударған қандас бауырларымыз, ел қатары өмір сүріп, бала шағаларын өсіріп, әр салада еңбек етуде.

Сонымен қатар еліміздегі көп балалы аналарға жағдай жасалып жәрдемақы мөлшері көбейтілуде.

Сол кездегі қиыншылықтарға қарамастан Елорданың Арқаға көшірілуі біздің тамаша жетістігіміз, сән салтанаты келіскен заманауи ғимараттардың бой көтеруі, бүгінгі Қазақстанның бет-бейнесін айқындай түскендей Елімізде тұрғын үй құрылысы қарқынды дамып, заманауи емханалар мен мектептер салынып, озық жаңа үлгідегі технологиямен жабдықталды. Шетелдерден инвестиция тартылып, фабрикалар мен заводтар салынды.

Білім беру жүйесіндегі атқарылған іс шаралар туралы айтар болсақ, Елбасы қазіргі таңда, болашақта елімізге білімді адамдардың қажет екенін пайымдай отырып, дарынды жастарды қолдау мақсатында халықаралық деңгейдегі университеттер мен зияткерлер мектептерін ашуға ықпал етті, және де «Болашақ мемлекеттік бағдарламасы» бойынша білім грантына ие болған оң мыңдаған жастар Елбасының қолдауымен шетелдегі таңдаулы оқу орындарында білім алуда, осы бағдарлама бойынша оқуын тамамдаған жастар елімізде ел игілігіне еңбек етуде.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өз еңбегінде бостандық бізге оңайлық пен келген жоқ, ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты, осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуі тиіс, біз шынайы патриоттық сезіммен рухтанып, бірігіп жұмыс істейік деген үндеумен аяқтады.

Қорыта айта келгенде еліміз Тәуелсіздік алғалы 30 жыл аралығында ел игілігі үшін қыруар жұмыстар атқарылды, барлығын бір ғана мақала аясында айтып жеткізу мүмкін емес, бірақ әлі де алда шешімін таппаған мәселелер баршылық, солардың біразына ғана

тоқталатын болсақ, әр елді мекендерде заводтар мен фабрикалар салынып, жұмыс орындары ашылып, елдегі белең алып бара жатқан жұмыссыздық жойылса, еліміздің шет жақтағы аймақтарын жаппай көгілдір отынмен, таза ауыз суымен қамтамасыз етілсе, өсіп шарықтап бара жатқан баға шектелсе, осы мәселелер әкімдер тарапынан айтылуын айтылады, бірақ сөз жүзінде қалып қоймай, іс жүзінде орындалса, нұр үстіне нұр болар еді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың халыққа арнаған «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты үндеуі, көкейге қонымды, барша жұртшылық қызу қолдауда. Қиындықпен қол жеткізген Тәуелсіздік тұғырын қастерлейік, бейбіт өмірді бағалайық, әрбір еліміздің саналы азаматы ел игілігі үшін аянбай еңбек етеді деп сенім білдіреміз.

Індеттен құтылып, еліміз аман, жұртымыз тыныш болып, мамыражай, бабаларымыз аңсаған «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман орнаса екен.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақиқат №12, 2008ж.
2. Ақиқат №12, 2005ж.
3. Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. Егемен Қазақстан. 2021. 5 қаңтар.

ӘОЖ: 130.2

¹Кемелбеков Қ.Б., ²Бегдаулетова Қ.Д.

¹философия ғ.к., профессор м.а. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан

²философия.ғ.к., доцент м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛТ ТАҒЫЛЫМЫ

Түйін: Мақалада ұлттың рухани мұрасы адамзатқа ортақ болғанымен, әр халық осы түсінікке өз тіршілігі тұрғысынан келетіндігі қарастырылады. Мәселен, сонау Атыраудан Алтайға дейін созылып жатқан қазақ жерінде, ертеден рулық тайпалық бөлінуіне қарамастан, түрлі аймақтардағы дүниетанымдық көзқарастары ортақ болған. Басқа әлем халықтары сияқты қазақтар да бай, дамыған, мәдени-ғылыми, философиялық ойлары бар халық.

Бүгінгі өскелең ұрпағымызға тарихи сананы қалыптастыруда ұлттық тарихи танымдарын дамыту кезек күттірмейтін мәселе екендігі анық.

Кілт сөздер: мәдениет, моральдық-этикалық қарым-қатынас, рухани болмыс, мәдени талғам, дәстүр, талғам, тарихи сана, өркениет, ізгілік, шығармашылық тұлға.

Адамзат дамуы ХІХ ғасырдың ғылыми-техникалық жетістіктерін меңгергенге дейін әр елдің өмір сүруіне лайықталған салты, мәдениеті, моральдық-этикалық қарым-қатынасы қалыптасты. Жалпыадамзаттық мәдениетте кез-келген ұлттың болмыс-бітімі оның өмір сүру салтының, ұстанымының өзіндік ерекшелігін танытады. Халықтың ұлттық құндылықтары мен өзіндік мәдени мұраттарының маңыздылығын саралауда этнография ғылымының орны ерекше. Мысалы, дәстүрдің озығы бар, тозығы бар демекші, өз кезінде Үндістан премьер-министрі Джавахарлал Неру өткенмен байланыстыратын дәстүрлерді сақтап, ал біздің алға жылжуымыз үшін кері әсерін тигізетін салт-дәстүрлерден арылу жөнінде ойын білдірді.

Адам баласының бойында жан сұлулығы мен тән сұлулығы қатар, сабақтас дамымаса, қоғам рухани тығырыққа тіреледі, оның салдарынан адамгершілік ауқымына сыймайтын кері әдеттердің өршуіне апарады. Егер де жастарымыз адамгершілік қасиеттерден айырылатын болса, онда болашақ рухани жұтаңдыққа кезігеді.

Ұлт талғамы – тегінде. Рухани биіктік, рухани ізденіс, рухани талғам. Адам өзін-өзі

тануға ұмтылғанда ғана биік талғамға қол жеткізеді. Қай ұлт болмасын өз бойын өзі ұдайы ұқыптап, тексеріп тұрмаса ұлт ретінде ұлық пен кішік сипаттарын, құлықтық көзқарасын, тәлім-тәрбиесін, салт- санасын, мәдени өрісін, қонысын жіті зерделемесе, ол зерделегенінен тағылымдық-тұрмыстық ғибрат алып отырмаса, онда кейбір, қасиетсіз әдет-қылықтар атадан балаға ауысып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, әр ұлтқа мінез, салт, болып ене бастайды. Асқына келе мұндай дерт ұлттық мінездің құрамдас бөлшегіне, ажырамас серігіне айналып кетеді. Мысалы, 70-жылдық саясаттан рухани талғамда «қуыс» пайда болды; алған талғам адам болмысына жұғыспайды. Мысалы, теледидардағы хабарлар мазмұнына уақыт өте келе пікір өзгереді, көзқарас пайда болады. Тәрбие білім мен әлем кеңістігіне шығу мүмкін емес. Ұлттың ұлылығы оның тектестік, тұтастық деңгейінен, атадан қалған қанатты қазынасы - тілінен, өнегесі - өрісі болатын тұрмыс-салтынан, әдет-ғұрпынан, ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келе жатқан мұрасы-дәстүрлі өнеріне деген құштарлықтан көрінеді. Ұлт талғамының тамыры-халықтың тегінде, болмысында. Тегінде бар тозбайды. Олай болса, мына қажеттіліктерді білген абзал:

1. Қолда барды бағалау, парқын білу. Мысалы, Абай эпопеясын дүние жүзі бағалаған кезде, қазақ түсінбеді, себебі тұтастықта қалыптасқан рухани талғам болмады.
2. Әдеби шығармалар тауар, оны ұлттық әлемдік деңгейде жарнамалау, өткізу керек.
3. Рухани талғамға шырығу қажет.
4. Ұлттық деңгейдегі, болмысқа тән сұраныс, талғам болуы.

Жас ұрпақты рухани мәдени мұралар негізінде баулу, өсіп келе жатқан жас өрендер өздерінің ұлттық мәдениетін дамытып отырып, ғылымда, өндірісте, әскери және құқық салаларында еуропалық сияқты алға басу, яғни өркениетте оларға теңелуі қажет. Адамның мәдени болмысы өзі туып-өскен, тәрбиеленген мәдениеттің болмысына байланысты толысады. Адам баласының рухани жетілуінде шарықтаулар мен құлдыраулар алмасып отырған. Адамзат баласының әлеуметтік және рухани өмірінде үздіксіз қозғалыс болуы заңды құбылыс. Ұрпақ өткенді меңгеріп, қабылдап, түсініп, өзіміздің тарихи, рухани, мәдени байлықтарымызды, оның берік ірге таста сүйене отырып игеретін, бүкіл әлемдік өркениетке лайықты орын алатын кез туды.

Жалпыадамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан халықтардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу-ғасырлар тереңінде өздерінің ізгі ойларын ұсынған ұлы адамдардың есімдерін ғана емес, әр ұлттың өзіне тән бай мәдениетін де көрсетеді. Басқа әлем халықтары сияқты қазақтар да бай, дамыған мәдени-ғылыми, философиялық ойлары бар халық. Мұнда зерделі халықтың әлемдік мәдениеттен тыс қалуы қиянат. Мақтануға да, өзгеге жарқыратып көрсете аларлық рухани қазынамыз, ата-баба қалдырған өткеніміз бар. Әрбір халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген әлеуметтік-философиялық ой-пікірлер болады. Жастардың мәдени және рухани өсу белестерін анықтау ісі өз алдына бір мәселе.

Сонымен, ұлттың рухани мұрасы адамзатқа ортақ болғанымен, әр халық осы түсінікке өз тіршілігі тұрғысынан келді. Қазақ жерінің батысы Атыраудан, шығыс Алтайға дейін созылып, орасан зор көлемді алып, ертеден рулық, тайпалық бөлінуіне қарамастан, түрлі аймақтардағы дүниетанымдық көзқарастары ортақ. Қазақтың кең алқапқа қоныс тепкен, сан жағынан көп, өзіндік этномәдени мұрасы бар, бірегей антропологиялық тұрпаты, ұлттық мінез-құлқы бар екенін де естен шығаруға болмайды.

Жастардың тарихи санасын қалыптастыруда олардың тарихи танымдарын дамытуымыз керек. Тарихты тану кейбіреулердің ойлағанындай, тарихи оқиғалар мен деректерді білу ғана емес, сол тарихи деректер арқылы ақиқатқа жету. Шындығында жан-жақты мәдениет иесі тарихи сана белгілерін мол меңгерген адам. Басқаша айтқанда, тарихи сана - этникалық және жалпы мемлекеттік сананың негізі ұлттық ой-сана, этностық мыңдаған жылдық аңыз-этносанасы, бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтың тарихын білу арқылы ғана ерекшелінеді. Халықтың ұлттық ерекшелігін өткен ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында болып, халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын терең зерттеген, өзінің «Из Сибири» деген еңбегін жазған неміс оқымыстысы,

академик В.В. Радловтың еңбегінде былай деп көрсетілген: «Менің қазақтар арасында ұзақ уақыт тұрып, олардың салт-дәстүрімен танысқанымда көзім жеткен ақиқат - бұлардың өзіндік ерекше мәдениеті бар халық екендігі. Біздің отандастарымыз ойлағандай олар тіпті де тағы, ауыздықсыз, басбұзар, қарақшы, тұқымын құртуға тұрарлық халық емес. Олардың мінез-құлқына отырықшы халықтарға караған көзқараспен қарау керек... Олардың өмірге көзқарасы, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрпы, бір сөзбен айтқанда, бар өмірі мен еңбегі малмен тікелей байланысты болғандықтан жыл бойы көшіп-қонуға негізделген» [1, 54 б.]. Ойды бейнелеп беруі және ашық өткір айта білуі жағынан қырғыздарды (қазақтарды) тіпті Батыс Азияның француздары деуге болады. Қазақ халқының дара ерекшелігіне небір шетел зиялылары бас иген, құдіретін мойындаған. Демократ, интернационалист ғалым А. Янушкевич: «өзіне жоғарыдан менсінбей қарайтын халықтар арасында бұл көшпенділердің құрметті орын алатын кезі келді»[2, 88 б.] - деп, көрегендік пікір айтқаны дәлел.

Егемендікке қол жеткізгеннен соң жаңа тәуелсіз мемлекеттер өздерінің ұлттық ой-сана, салт-дәстүрлерімен қоса, жалпы мәдени-рухани дүниелеріне зер сала бастады. Ұлттық қоғамдық ойлар ішінде дәстүр мен қазіргі уақыт арасындағы қайшылық пайда болды. С. Хантингтонның айтуынша, бүгінгі өркениет өзінің тарихы, тілі, діні, мәдениеті, дәстүрлерімен бір-бірімен ерекшеленеді [3, 481 б.]. Батыстың рухани байлықтарына тәнті болудан арылып, ұлттық ойдың ерекшелігін менгерудің уақыты келді. Бірақ Еуропаға тән нәрсенің барлығынан бойды ала қашудың қажеті жоқ. Қазіргі кезде ұлттық және жалпыадамзаттық рухани байлықтарды тиімді үйлестіру мәселені алға қоя отырып, оларды мүлдем жаңа жағдайда сабақтастыра жүйелеу қажеттілігі туып отыр. Мұның өзі өркениеттіліктің тіке жолына түсуге мүмкіндік берумен қатар, біздің қоғамдық-әлеуметтік және рухани өміріміздегі ерекшеліктерді игеруге жағдай жасайды. Осы айтылып отырған тұжырым мектеп оқушыларының қазіргі ұлттық санамыздың өткенін, бүгінгі игілігін, болашақмақсатын диалектикалық тұтастықта қарастырып, дүниетанымдарының сапалық нәтижелерін дамытуға мүмкіндік береді. Қазақ халқының әлемдік өркениеттегі орны немесе тарихи сахнадағы ролі туралы ой қозғасақ, әуелі жеке әрі бірегей ұлт ретінде оның өнерін, ұлттық психологиясын, салты мен дәстүрін, әдеті мен ғұрпын, мінез-құлқын, сенімін жете түсініп, дұрыс көзқараспен бағалау қажет. Тіпті, тамыры ортақ, тегі бір, тілегі үндес жатқан түркі халықтарының өздерінің де айырмашылық арақатынасы бар. Ауыз әдебиетінсіз халық болмайтыны ақиқатты шындық. Сондықтан да қазақ халқының жеке ұлт ретінде даралануына дәлелдердің бірі- қазақ халық ауыз әдебиеті түрлеріндегі өзіне тән ерекшеліктері. Бұл ерекшеліктер халықтың төл-тәрбиесімен ұштасып, өзекті түрде жалғасып жатыр. Заман желісінің оңынан туып, қазақ халқы егемендікке қол жеткізіп өз қазынасына үңілгелі халықтың тәлім-тәрбие ілімі қайта түлеп, жаңарып, тұрмыс-тіршілікте іске асырыла бастағаны, бұған деген халық құлшынысы қуанарлық жай. Осы жолда тәрбиенің таза, шынайы мөлдір болуы басты шарт.

Осы кезге дейін ауыз әдебиетінің небір тағылымға толы мазмұнын жөн-жосықсыз пайдаланып, бағасына жете мән бермей келгенімізді түсіне бастадық. Сондықтан салт пен дәстүрдің, әдет пен ғұрыптың, тіпті мінез бен құлықтың бір-біріне ұқсамайтын өзгеше бір әлемі, өз нысанасы, өз мақсаты мен мазмұны барын біліп қана қоймай, оны саралап, түйсікпен ұғынып, тұрмыс-тіршілікке енгізуге, әркімнің қажеттілігіне айналдыру қажет. Ұлттық тәрбиенің барлық түрлері, жан-жақты әдіс-тәсілдері ауыз әдебиетінің де бар жанрларында көрініс тапқан.

Қазіргі қоғамның демократиялық қайта құрылуы жағдайында ойдан кейбір құндылықтарды шығару мен асыра бағалаудың қажеті жоқ. Әлеуметтік дамуды адамнан тыс қарау, оны ізгіліктің түп қазығынан айыру деген сөз. Дүниеге көзқарастың тек осындай мағынасында ғана, ізгілік қазіргі қоғам дамуының ғаламдық беталысын көрсетеді. Қазіргі еліміздің дамуының өзгеше ерекшеліктерінің бірі, оның болашаққа ұмтылысы болып табылады. Бұл жерде адамгершілік, ізгілік мұраттарын, әдетте

экономикалық табыстармен байланыстыратын алыстағы болашаққа қалдыруға болмайды. Ізгілік өмірден тыс қаралмайды. Әлеуметтік дамудың процесі шын мәнінде осы бастаулардың өсуі мен пісіп жетілуі олай болмағанда, адамзат прогресі туралы сөз етудің мәні жоқ. Еліміздегі демократиялық процестердің дамуына байланысты үйлесімді дамыған, әлеуметтік белсенді, өз бетімен шешім қабылдайтын және оларды іске асыра алатын «шығармашылық тұлғаға» сұраныс туып отыр. Бүгінгі күні, жеке тұлғаны дамытудың мазмұны мен түріне әлеуметтік, экономикалық мәселелердің шешімі, адамның қауіпсіздігі де тәуелді деуге болады. Демек қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі адамның үйлесімді дамуы, оның ізгілікке бағыты, психологиялық жай-күйінің қорғалуы. Бұл мәселелердің шешімін табу білім беру деңгейімен де байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. Из Сибири. Л.: Наука, 1975.
2. Сейдімбек А. Көшпенділер тарихы. Алматы: Мектеп, 1995.
3. Хантингтон С. Модернизация и вестернизация // Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. М.: Аспект пресс, 2001.

УДК: 594

Косанбаев С.К., Мулдахметова Ж.И.

к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

БОРЕЦ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ И СВОБОДУ СВОЕГО НАРОДА – ЖАНХОЖА НУРМУХАМЕДОВ

Аннотация: В данной статье авторов проанализированы важнейшие вехи пройденного пути легендарного национального героя казахского народа, борца за независимость и свободу своего народа Ж.Нурмухамедова. Имя бесстрашного героя, защитника интересов народных масс общеизвестно и дорого каждому казаху. На протяжении всей своей сознательной жизни Ж. Нурмухамедов успешно воевал с превосходящими силами царской колониальной администрации, при этом не раз совершал бесстрашные подвиги во благо своего Отечества. Борец за свободу и независимость своего Отечества имя Ж.Нурмухамедова навеки осталось в памяти народа. Только в условиях суверенного развития Республики Казахстан были созданы благоприятные предпосылки для возрождения имен легендарных защитников нашего Отечества, стертых насильно из памяти народа в условиях господства жесткой командно-административной системы.

Ключевые слова: Патриотизм, героизм, мужество легендарного казахского батыра Ж.Нурмухамедова, память народа, командно-административная система, борьба, свобода, общество, этническая принадлежность, переосмысление прошлого, национально-освободительная борьба, Отчизна.

Обретение Казахстаном независимости поставило перед ним сложные задачи оформления политической, социально-экономической, правовой и культурной основы государственности. Следствием всех преобразований явилось стремление казахстанских историков переосмыслить свою историю. Распад Советского Союза способствовал практически полному разрушению научных связей между республиками, породил вакуум в изучении отдельных аспектов их истории. Программная Статья Елбасы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» способствует обновлению сознания казахстанского общества на основе прагматизма. Казахская поговорка гласит: «В пятьдесят лет меняется народ, в сто лет – весь мир». В наше непростое время очень важно быть готовым к любым изменениям, постоянно находиться в поиске, самосовершенствоваться. Программа «Рухани жаңғыру» как зеркало отразила состояние

духовной жизни страны, ее культуры и искусства. Были четко обозначены шаги, необходимые для выхода нашего государства на новый качественный уровень.

В настоящее время казахстанское общество оказалось перед сложнейшим процессом социальной и политической самоидентификации. Важнейшим инструментом этого процесса стало познание своей национальной истории, возрождение в народной памяти забытых имён своих героев. Каждая эпоха, отражая исторические события, выдвигала на арену ярчайших личностей. Махамбета Утемисова и Исатай Тайманова, Кенесары Касымов, Жоламан Тиленшиев, Есета Котибарова, Жанхожи Нурмухамедова и многих батыров, являющихся гордостью казахского народа. Обращение к истории казахского народа, осмысление сложных, переломных этапов борьбы за независимость и суверенитет приобретает актуальность, особый смысл и значение и сегодня.

С именами многих военных полководцев – батыров связаны героические страницы национально-освободительной борьбы казахского народа I четверти XVIII – середине XIX вв. Большинство батыров, возглавлявших боевые отряды воинов своих родов и родоплеменных групп, играли видную роль не только в военной, но и в социально-политической жизни кочевников-казахов. Поэтому анализ жизни и подвиги батыров, стоявшие на защите Родины, обмен мнениями исследователей об их роли в патриотическом воспитании молодежи и как часть реализации идеи «Мәңгілік ел».

Сегодня, раскрыть роль батыров, стоявших во главе освободительных войн казахского народа имеет огромное значение для решения задач модернизации общественного сознания, дающий новый импульс в популяризации и изучении наследия казахских батыров, что заключается в глубоком понимании ценности героизма и исторического мужества, оставленного для сегодняшних поколений, и посвятивших свою жизнь преисправности и анализа путей достижения свободы как результат истории формирования государственности. Среди них актуальную известность приобретает изучение места и роли национальных героев защитников нашего Отечества, успешно воевавших за свободу и независимость против иноземных завоевателей. В историческую летопись Туркестанского края достойно вписались имена многих легендарных защитников нашего Отечества батыров, ханов, оставивших глубокий и яркий след в истории своего народа.

Казахский народ имеет богатое историко-культурное прошлое, страницы его истории тесно взаимосвязаны с историей народов Центральной Азии. История выступает в качестве важного элемента духовного развития личности и общества. К сожалению в условиях господства колониализма и советской тоталитарной системы историческое сознание народов Центральной Азии подверглось деформации. Возможности исторического научного поиска аутентичных письменных источников, касающиеся известных исторических личностей нашего Отечества конца XVIII – начала XIX в были в значительной степени сужены в силу господства командно-административной бюрократической системы.

На нынешнем этапе общественно-экономического развития Республики Казахстан история народов Центральной Азии вступила на новый качественный уровень своего развития. В условиях независимости с ростом и возрождением национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, восстановлением исторической памяти и прошлого, история казахского народа приобрела новое очертание, окраску и оценку.

Время требует объективной и правдивой оценки прошлого, ибо в нем мы находим ответы на многие сложные вопросы современности.

За годы независимости благодаря усилиям казахстанских исследователей были заново открыты и восстановлены ранее утраченные и искаженные страницы национальной истории народов Центральной Азии, вскрыты целые пласты историко-культурного прошлого тюркских народов. Но вместе с тем на пути возрождения исторической памяти и прошлого того или иного народа сделаны еще начальные шаги.

Сохранилось немало сложных и малоизученных вопросов, требующих научного переосмысления с точки зрения современных подходов.

Об известном и легендарном казахском батыре Ж.Нурмухамедове написано немало книг, статей, брошюр, но тем не менее отдельные этапы его жизненного пути и деятельности еще пока не получили научного освещения. Имя легендарного национального героя казахского народа Ж.Нурмухамедова дорого каждому казаху.

В условиях господства жесткой советской тоталитарной системы по политико-идеологическим соображениям партийных ведомств имена многих ярких и героических защитников нашего Отечества практически не упоминались на страницах средств массовой информации и печати. Более того, их героические и патриотические образы представлялись в совершенно противоположном ракурсе. На нынешнем этапе времени историческая справедливость восторжествовала, и благородные потомки наших мудрых предков смогли восстановить и возродить забытые имена многих ярких исторических личностей.

О легендарном казахском батыре Жанхожа Нурмухамедове сложено немало легенд и преданий, в них воспеваются его мужество, самоотверженность, патриотические подвиги во благо своего народа.

В 1894 году в Санкт-Петербурге была опубликована интересная и содержательная книга известного дореволюционного российского исследователя, востоковеда Н.И.Веселовского «Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае», в ней автор в познавательной форме освещает патриотические подвиги, мужество и героизм известного казахского батыра Ж.Нурмухамедова. Даная работа автора была опубликована в честь 50-летия завоевания царской Россией Ташкента, кроме того, в ней отмечается позиция и отношение местных народов к процессу завоевания Средней Азии и Казахстана российскими колонизаторами. [1].

В данной работе автор опубликовал песню о легендарном казахском батыре Ж.Нурмухамедове. Они были записаны со слов жирау (Мусабая происходившего из отделения майдан, рода чикты (шекты – авторы) в г.Казалинске 24 сентября 1893 года. «Киргиз – казаки (правильнее казахи – авторы) как пишет Н.И.Веселовский, очень чтят своих батыров, воспевают их подвиги, верят, что предприятие может удаваться только под их предводительством, без этих героев всякое дело должно погибнуть. Эта народная литература легко забывается, как многое уже и забылось, а потому мы должны быть благодарны тем нашим деятелям, которые поправ на службу в глухие места киргизских (казахских – авторы) степей, принимают меры к сохранению народных преданий» [2, с.9-10].

Мы разделяем точку зрения автора и считаем, что без духовных идеологов и лидеров национально-освободительного движения любое благородное дело может заглохнуть и не осуществиться в реалиях того времени.

В своей вышеупомянутой работе Н.И.Веселовский приводит патриотическую песню «Хвала Джанходже», которая была составлена из различных отрывков распеваемых или лучше сказать рассказываемых речитативом, которые составляют как у всякого жирау народного певца или рассказчика, необходимую, неотъемлемую черту. Песня эта излагающая один из эпизодов нашего пребывания в Средней Азии, особенно распространена среди киргиз (казахов – авторы) рода чикты (шекты – авторы), кочующих по нижнему Сыру, Каракумам и юго-западным берегам Аральского моря. Имя Джанходжи до сих пор еще окружено ореолом геройства» [3, с.71].

На наш взгляд, оценки Н.И.Веселовского весьма правдивы, научно обоснованы и аргументированы с точки зрения современных подходов. Имя Ж.Нурмухамедова обвеяно славой и ореолом казахского рыцарства.

В этой песне автор в лаконичной форме приводит родословное древо легендарного батыра, с глубоким восхищением описывает его незабываемые подвиги, борьбу с

иноземными захватчиками. Очень колоритно и реалистично преподносится в песне картина мщения Ж.Нурмухамедова за смерть Акмурзы, брата батыра Ж.Нурмухамедова, который был убит хивинцами, а его труп был брошен в Сырдарью. Джанходжа сидя верхом на черно-пегой лошади, летел стремглав туда, где слышался ружейный выстрел, за одного невинно погибшего Акмурзы, он убил многих из них» [4, с.73].

В ней также приводится описание трагической гибели батыра Ж.Нурмухамедова. Батыр Джанходжа как пишет Н.И.Веселовский: « Был убит выстрелом из ружья в горло, так как, будто бы, бывшая на нем кольчуга, была не проницаема для пуль, а близко подойти к нему, чтобы схватить его не решался никто. Джанходжа был действительно последний батыр, его имя до сих пор еще популярно, он был есаулом и управлял киргизами (казахами – авторы) на Сыре, в Каракумах и малых барсуках. Граф Перовский рекомендовал его на должность коменданта Аральского укрепления, а хивинский хан с ним заигрывал, желая привлечь его на свою сторону, что вероятно и удалось. Джанходжа был убит на урочище Алтай, его аул бежал от моря на урочище Бектау, но затем в 1860 году перекочевал в район форта № 1, потому что в тот же год все принимавшие участие в бунте, в том числе и сородичи батыра, были прощены прибывшим в форт тогдашним генерал-губернатором Оренбургского края Катениным» [5 с.81].

Таким образом, несмотря на трагическую гибель легендарного казахского батыра Ж.Нурмухамедова, его светлый и яркий образ навсегда сохранился в памяти народа. Будущее подрастающее молодое поколение должно особо чтить память тех выдающихся исторических личностей, которые пожертвовали своей жизнью ради достижения свободы и независимости своего народа. Несмотря на трагическую гибель Ж.Нурмухамедова его благородные потомки сохранили память о нем и по сей день, в настоящее время памятник, где он был захоронен отреставрирован и стал местом поклонения. В трех километрах от посёлка городского типа Айтеке-Би в Казалинском районе Кызылординской области находится мавзолей (кесене) Жанкожа батыра. В этом же районе один из аулов носит имя Жанкожа батыра (село имени Жанкожа батыра). Памятники герою воздвигнуты в городе Актобе и посёлке . Именем героя посвящены улицы во многих городах современного Казахстана, в частности в городах Байконур и Шымкент.

Таким образом, будущее поколение как отмечал не раз Елбасы Н.А.Назарбаев , должно быть воспитано в духе патриотизма и любви к Родине и земле, которую на протяжении ряда столетий горячо и стойко защищали наши мудрые предки национальные герои – батыры Ж. Нурмухамедов, Е.Котибаров, К.Касымов и др.

В условиях 30-летнего независимого развития нашей страны историческая ретроспектива борьбы за свободное и суверенное развитие становится фундаментом строительства нового общества и государства. Народ всегда реагирует на происходящие в стране перемены, стремится понять суть, истоки, направленность и основные тенденции социального развития. Поиск исторической правды стал в последние годы общегражданским явлением, охватившим все слои населения вне зависимости от их социальной или этнической принадлежности.

Список литературы:

1. Н.И.Веселовский Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. СПб., 1894.
2. Там же. С. 9-10.
3. Там же. С. 71.
4. Там же. С. 73.
5. Там же. С. 81.
6. https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences//.Статья Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 12 апреля 2017 года «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

7. Кабылтаева С.К. Роль батыров в сохранении целостности казахской государственности в первой четверти XVIII – первой половине XIX вв.: историографический обзор. Материалы IV Международной научной конференции. Серия "Молодой ученый" 2016г.с-287

УДК: 574

Махсат А., Алеушинов Ф.Т.

д.ист.н. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

докторант PhD 1 курса, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

ОПИСАНИЕ РОДОПРАВИТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЖЕТЫСУ (СЕМИРЕЧЬЕ) В ПЕРИОД XVIII-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Аннотация: В данной статье нами отражены результаты литературного анализа, направленного на отражение одного из исторических периодов жизни Жетысу, территории юго-востока Казахстана, который называют в народе «золотой колыбелью». В период XVIII –нач. XX го вв., нахождения земель казахского народа в составе Российской империи, в Семиречье, по-прежнему, отмечаются родоплеменные отношения феодального типа, которые постепенно меняются в связи усилением в регионе власти Российской империи. Отмечаются трансформационные изменения родоправительных отношения, выраженные в смене власти чингизидов, так как позволено управлять волостью любому выборному богатому султану. Власть ханов, казахских тюре-чингизидов также была отменена.

Ключевые слова: Жетысу, Семиречье; казахи, род, жуз, родоправитель, родоправительные отношения, колонизация

Свое название «Жетысу» получило от семи рек в данном регионе, Это сакральное место, потому, что именно здесь закончилось формирование казахов как самостоятельной нации в XV веке. Жетысу в истории казахов с древности считается важным местом дислокации казахского народа. На территории Жетысу имеется семь крупных рек и тысячи других малых и больших водоемов (Балхаш, Алаколь, Сасыкколь). Отсюда и появилось название данной территории, которое переводится с казахского языка на русский, как «Семиречье». В сущности казахских Жетысу два - Үлкен Жетісу (Большое Семиречье) и Кіші Жетісу (Малое Семиречье), их разделяет так называемые «Джунгарские Ворота». В свои пределы Малое Семиречье, которое сейчас называют просто Жетісу, включают горные просторы Джунгарского Алатау и Тянь-Шанские Аспантау, и в целом простирается на 900 километров, с севера на юг и на 800 километров, с запада на восток. Регион имеет благоприятный мягкий климат, плодородную землю, которые дают человеку все самое лучшее, что у нее есть и являются благоприятными для развития животноводства, являющегося традиционным для казахов[1].

При исследовании мы остановились на периоде XIVIII-начале IX–веков, нахождения земель казахского народа в составе Российской империи. П.П. Румянцев, описывая исторические условия колонизации российской империей Семиречья, указывал на то, что процесс был длительным, с 1831 года по 1881 год. Первым русским поселением в крае был Аягуз, вернее это был военный пост на реке Аягуз Лепсинского уезда. Затем были построены новые укрепления, связанные с ранее построенными по цепи казачьими пикетами, несущими почтовую службу и охраняющими закрепленную за Империей линию. В 1845-1853 годах через Семиречье прошла и Сыр-Дарьинская линия. Движение русских казаков и войск не имело в Семиречье никакого отпора со стороны народов, заселяющих данную территорию. Китайские власти, имевшие здесь свою власть и военные гарнизоны, юге, в горах Джунгарского Алатау (Илийской провинции), были

пассивны и не обращали внимание на продвижение и закрепление русских на территории Жетысу. Отмечалось некоторое сопротивление со стороны киргизов и кокандцев (ташкентцы), которые по факту властвовали на данной территории и взимали с местного народа подати.

1867 год определен в истории колонизации датой начала административного существования Семиречья, как Семиреченской области, в составе России. В этом же были переименованы Сибирские казачьи полки в Семиреченское казачье войско. Атаманом Семиреченского казачьего войска был назначен военный губернатор (генерал Колпаковский). Он же поставлен во главе гражданского управления областью. А местное население стало именоваться временным до 1891 года, по „Степному Положению" 1867 года. В 1868 году были присоединены к Семиречью южная часть нынешних Пржевальского и Пишпекского уездов, граничащих с Ферганой.

Отмечается автором, что в быте киргиз-кайсаков (казахов) Семиречья или Большой орды на колонизации было по-прежнему родовое начало, которое имело для народа большое, хотя, в меньшей степени, чем у каракиргиза (киргизов). Во главе каждого рода были султаны, которые подчинялись хану. В период появления русских на территории Семиречья, роль ханов стали выполнять старшие султаны (утверждаемые губернатором). Отмечается в родоплеменных отношениях также различного рода междоусобицы, в борьбе за власть, вечные набеги на скот и пастбища соседей, разбои и грабеж и разбои. Отмечается также притеснение со стороны родоправителей более слабого и неимущего, что позволяло говорить о том, что родоправительные отношения находились на низкой ступени развития, относительно прав человека на личность и на их имущественное право. [2, с.202—220].

А.Е. Рогожинский в своей работе О Семиречье ссылается на труды многих русских исследователей [2]. Так Н.А. Аристов, в своем исследовании пишет, что в указе русского императора Александра I «О вступлении Киргиз-кайсацкой Большой орды в подданство России» от 18 января 1819 года. Султана СуюкАблайханов Юсункой волости (регион Семиречья) и подвластного ему народа, отмечалось, что русский царь награждал султанов чинами других родоправителей, а также предоставлял им ценные подарки. В данном указе отмечается, что наряду с самими казахскими родоправителями, награждались и другие российские подданные, из числа купцов: «чин 9 класса братьям Сафару Курбан-Бакиев и Кубанкулу Курбан-Бакиеву. Золотые медали вместо чинов 10 класса присуждались Абулгазе Гумирову и Хамиту Амирову, семипалатинским купцам, так как они имели свое влияние на султана Суюкас, что важно было для русских [3].

Н.А. Аристов ссылается на Полное собрание законов Российской Империи, 1830 года, взятый архива Тобольской губернии: «...султан СуюкАблайханов заявил в 1818 году о своем желании принять подданство русского царя. К такому решению его склонил татарин Сафар Курбанбакиев, тобольский казак, который прибыл к урочищу Семиречья для торговли примерно в 1817 году. Здесь в Большой орде предприимчивый и ловкий Курбанбакиев сумел представиться султану Суюку и сумел ему понравиться при помощи разных подарков и рассказов о России и иных своих путешествиях. Сафар Курбанбакиев сумел убедить султана, что можно остановить набеги, разбои и грабежи со стороны дикокаменных киргизов и киргизов из средней орды только если Большая орда получит для себя покровительство от России, так как русский царь могуч [4, с 432]. Валиханов А.Е. писал, что уже в 1850 году отмечается начало военно-казачьей колонизации Семиречья (официально территория Южного Прибалхашья стала называться «Семиреченским краем» [5, с. 241].

Как отмечает В.Н. Леднев, что с 1848 года осуществляется военное и административное управление Семиречьем приставом киргизов (казахов) из числа Большой орды (Старший жуз). А с 1856 года штаб-квартира Приставов киргизов Большой орды и Алатавского военного округа перенесли в Верное (ранее Капала) [6, с. 76–77].

Автор также отмечает, что правителя казахов более высокого уровня были приближены к царю, в благодарность о возможности освоения таких регионов как Семиречье. Так еще в Повеление Императора 1819 года (Александра Павловича) было указано, что нужно построить выстроить для султана Суюка при "урочище семь рек", дом и мечеть, при этом была отмечена для строительства восточная часть озера Балхаш [6, с 68–69, с 146]. Об этом пишет и Левшин И.А., отмечая, что в 1819 году несколько тысяч кибиток, под предводительством султана Суюка (сына хана Аблая) признали власть России. Это были кочующие кибитка на урочище Семи рек, которые находились на не большом расстоянии от территорий, которыми владели китайцы. Тем самым Султан объединил Большую орду под единую власть, так как часть казахов повинуется Китаю, а другая Коканду, третья старается оставаться независимыми [7].

С.Н. Покровский в своем исследовании отмечал другой исторический период, предшествующий Советской власти в Казахстане (в том числе и в Семиречье) и отмечал иные родоправительные отношения. Автором отмечается, что в начале XX века, Семиреченская область была разделена на шесть уездов (Верный, Джаркент Капала, Лепсы, Пишпек и Пржевальск). В свою очередь были поделены уезды на волости. Управляли волостью султаны (выборные управители). Волости делились на аулы, ими руководили старшины (они тоже были выборными). При этом в уездах и областных весь властный аппарат (административный, судебный и налоговый) был укомплектован из чиновников Царской России. Волостные и аульные родоначальники подчинялись полностью царским властям. Следует также отметить, что были укомплектованы все волостные правители и старшины аулов из числа богатого казахского сословия (султаны и баи) [8].

Проводились выборы аульных и волостных родоправителей раз в три года, отмечались выборы напряженной борьбой байских групп. Обычно сопровождалась выборы взятками, подкупам и богатыми угощениями. Отмечается С.Н. Покровским, что именно байская верхушка, еще феодального строя, была для царских колонизаторов хорошей опорой и орудием для порабощения казахского народа. В Жетысу действовали царские законы. Преступления против управления, государственные преступления и крупные уголовные дела были отданы на рассмотрение русским судам. Действовал по-прежнему и суд биев, но они могли рассматривать только мелкие гражданские и уголовные дела. Суд биев, представлялся инструментом укрепления господства байского сословия.

Байская администрация совместно с царскими чиновниками взимали с казахского народа Семиречья поборы. По Положению 1891 года должны они были платить кибиточный сбор - по 2 рубля 75 копеек с кибитки. Затем по 1867 году по следующему Временному положению - налог вырос до 4 рублей. Были также введены и подушные земские сборы. Получили со стороны байской администрации довольно широкое распространение различного рода незаконные поборы и отдельные злоупотребления.

Байская верхушка имела много привелегий, которые были установлены согласно «Положения об управлении Акмолинской, Семиреченской, Семипалатинской, Уральской и Тургайской областей». Оно было принято в 1891 году, и предусматривало государственную собственность на земли, ранее занимаемые казахами для кочевьями. Сюда же были отнесены леса и иные принадлежности, находящиеся на этих землях (статья 119 Положения 1891 года). Согласно статье 120: кочевникам были переданы земли, под кочевьями, в общественном и бессрочном пользовании. В статье 121 отмечено, что кочевники пользуются землями согласно правил Положения и народных традиций. Такой подход позволял баям и старшинам использовать общинную форму землепользования «согласно обычаям» и тем самым в их руках находились как пастбища, так и пахотные земли. Статья 122 также защищает интересы байско-старшиной верхушки власти аула: «обрабатываемые (пахотные) земли и стойбища на зиму предоставляются каждой волости

и аульному обществу общественное в бессрочное пользование. Каждому согласно обычаев выделяется отдельная доля для действительного использования. Но в случаях спорови конфликтов, им выделяются земли по размерам хозяйства и количеству скота и. Тем самым феодально-байской прослойке дана возможность на большее владение земельными угодьями и на большую часть скота. При этом казахи, не имеющие скота, не владели землей и подвергались жестокой трудовой эксплуатации со стороны баев и старшие.

Вказахском обществе конца XIX-го начале XX-гов свое время В.И. Ленин выделял три группы общественно-производственного хозяйства. К третьей группе отнесены феодально-байские хозяйства, которые в своих руках сосредоточили землю и скот, как основную массу общественного богатства казахского народа. Так как в Семиречье было основным производственным занятием кочевое скотоводство. Понятно, что владельцы хозяйствтретьей группы, владея большими количествами земель и скота, заинтересованы прямо в их сохранении и развитии. Исходя их этого бай и манапы (старшины) должны вести кочевой жизни и поэтому препятствовали бедному населению переходить к иному образу жизни (оседлому)казна. Таким образом они отстаивали в волости и ауле свое политическое и экономическое господство [9, с 421].

Нужно остановиться и на описаниях Н.С. Муканов, раскрывающего Семиречье, как одну из этнической территорий проживания казахов в период колонизации (XVIII— начале XX веков)[10]. Автор указывает, что родоплеменные отношения и структура казахского общества сохраняли в тот период и сохранились до советского времени, как явление племенного деления, пережиток глубокого общесветенноархаизма. При этом он отмечает, что казахские племена в период XVIII — начала XX веков нужно считать «вторичными» условиями существования народа. Такие отношения являются поздними, основанными на многовековом период существования кочевого народа в условиях феодальной эпохи. При этом они прошли довольно сложную и глубокую трансформацию.

Ссылается Н.С. Муканов на исследование Т.А. Жданко, исследующей в 1968 году номадизм в Казахстане. Автором отмечается, что не стоит сравнивать родоплеменные отношения XVIII— начале XX веков с периодами раннего и позднего средневековья. Но все таки ощутимы у казахов пережитки родоплеменного строя, но градоправители данного народа пользуется ими довольно, отстаивая в свою пользу интересы рядовых казахских кочевников. При этом она отмечает, что нужно учитывать обязательностьспецифику кочевого ведения хозяйства, так как основным видом деятельности казахов Семиречья было кочевое скотоводство.Именно скотоводство определяло возможности и условия жизнь большинства шаруа (трудящихся) и привело к разделению казахского народа в первые на три жуза. Такой деление произошло не только по родовым признакам, но и экономическими причинами, так как кочевание предусматривало перемещение скота целого рода с одних пастбищ (зимних-весенних; весенних –летних; летних – осенних; осенних –зимних) на другие (при условии, что размещены они были территориально на длительных расстояниях [11].

Т.А. Жданкоотмечалось также, что с введением «Положения о преобразовании управления киргизскими степями», 21-октября 1868 года Семиреченская область была поделена на уезды. Генерал губернатору вменялось главное управление областью (статья 13 Положения). Все жители области, как оседлое население, так и кочевники имели права сельских жителей (статья 11 Положения), то есть кочевники были в своих правах приравнены к крестьянам России. Была изменена родоплеменная власть. Отменили власть султанов, чингизидов. Управляли волостью (не более 2000 кибиток) выборные султаны, не только из чингизидов. Руководили аулами (не более 200 кибиток) выборные старшины (местные баи).

Интересных историческим лицом в Семиречье был потомок хана Кирея, Борис Киреев. Он сын потомка Золотой орды Едигея Кирея, получивший военное образование в Петербурге. Прибыл в Семиречье молодой офицер на службу в город Джаркент. По

преданию был основателем старинного дворянского рода Киреевых с XIII – го века Едигей Гирей, принявший православие и известный под именем Андрей. Борис Павлович Кареев на службе в Семиречье занимался исследовательской деятельностью и совершил вместе с товарищами научный поход на вершины Джунгарского Алатау, где они исследовали ледники и орнитофауну, отличную от Европы. Был членом СреднеАзиатского отдела общества востоковедения, и написал, совместно с Зарудным, научную статью о «Орнитологической фауне Семиреченского края», в 1906 году написанной совместно с Зарудным. Имел прозвище «Хан-генерал», хотя пробыл в должности губернатора горда Верного чуть больше года, так как был затем направлен для службы в другое место. В 1907 году был направлен в Генеральный штаб, но был арестован. Так как еще будучи в Петербурге стал членом партии эсеров. В Семиречье он также сотрудничал активно с местной эсерской организацией. В результате Кареев покончил с собой, так как не захотел вероятно предстоящего судилища или увидел, что имеющиеся надежды разрушены [12].

Таким образом нами установлено, что в период колонизации Семиречья XVIII— начале XX веков казахские родоправители приняли российскую власть, при этом часть из них сумели извлечь для себя пользу, как властного, так и материального плана. В указанный период в Жетысу-прежнему отмечаются родоплеменные отношения феодального типа, основанные на кочевничестве, однако заметны тенденции к изменению. В данный период отмечаются изменения родоправительные отношения, на смену чингизидов появляется возможность управлять волостью любому выборному богатому султану. Власть ханов отменена, так как на высшем уровне управления находятся ставленники Империи (губернаторы).

Список литературы и источников:

1. Летопись Жетысу / Составители: академик НАН РК, д. и. н., профессор К.М. Байпаков, член-корр. АГН РК, д. и. н., профессор Г.А. Капекова, к. э. н., профессор М.А. Адильханов, к. и. н., доцент Н.К. Байгабатова, к. ф. н., профессор В.С. Верещагина, к. ф.н. Б. Нугман, Сунита Двivedи, с. н. с., Г. Топанбаева, Е. Алимкожаев” – Алматы: “Асылсөз” баспасы, 2012 – 328 стр.
2. Румянцев. П. П. Условия колонизации Семиречья., Вопросы колонизации" № 9, 1911, с.202—220.
3. Рогожинский А.Е. «Жетысу» и «Семиречье» История и археология Семиречья, № 6 / 2019. г. Алматы, Казахстан – с 12-14
4. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. - Б.: Илим, 2001 - 582 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 тт. / Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985 – 432 с
6. Леденев В.Н. История Семиреченского Казачьего Войска. 1909, Верный : Тип. Семиреч. обл. правления, 1909. - IV, XI, - , 834 с.
7. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 1. Известия географические. СПб, 1832
8. Покровский С.Н. Победа Советской власти в Семиречье [Текст] / Акад. наук КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии. - Алма-Ата : Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. - 368 с
9. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Ин-т марксизма- ленинизма при ЦК КПСС. - 5-е изд. - Москва: Госполитиздат, 1958-1965
10. Муқанов М.С. Этническая территория казахов в XVIII начале XX веков.
11. Алма-Ата: Казахстан 1991 - 64с.

12. Жданко Т.А. Номадизм в Средней Азии и Казахстане. Исто рия, археология и этнография. М.: Наука, 1968. с 274-281
13. Лухтанов А. Очерки по истории Семиречья <https://proza.ru/2013/09/02/450>

ӘОЖ: 30. 316.7

Мирзабекова А.Ш., Исмагамбетова З.Н., Смагулова Г.Ж.

философ. ғ.д., профессор, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан
философ. ғ.д., профессор, әл Фараби атындағы ҚазақҰУ, Алматы, Қазақстан
аға оқытушы, PhD докторант,
Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

ЕГЕМЕНДІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КОДЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін: Мақалада авторлар қазіргі мәдениеттанулық білім саласында мәдени кеңістіктің үш өлшемді моделінің әдіснамалық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, егеменді Қазақстанның технологиялық, әлеуметтік және рухани мәдениетінің ерекшеліктерін сипаттайды. Сонымен бірге жаһандану жағдайында қазақ ұлттық мәдени кодын сақтау мәселесі қарастырылады. Ұлттың мәдени кодының жеті бөлігі - бұл мәдени мұра, дәстүр, салт, тіл, отбасы, шаруашылық жүйелер, мерекелер. Авторлар ұлттың мәдени кодының басты бөлігі – тіл екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: парадигма, технологиялық мәдениет, әлеуметтік мәдениет, рухани мәдениет, мәдени жаһандану, ұлттық мәдени код, мәдени мұра, дәстүр, салт, тіл, отбасы, шаруашылық жүйелер, мерекелер

Қазақстан егемендік пен тәуелсіздік алғаннан кейін нарықтық экономикаға көшумен қатар посткеңестік либералдық-демократиялық парадигманы жетекшілікке алды. Бұл қоғамдық санадағы түбегейлі өзгерістерге әсер еткен факторлар.

Қазіргі мәдениеттанулық білім саласында мәдени кеңістіктің үш өлшемді моделіндегі құндылықтық, реттеушілік, когнитивтік парадигмалар тіркесімдерінің әдіснамалық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, Қазақстанның технологиялық, әлеуметтік және рухани мәдениетінің ерекшеліктерін танып білуге болады.

Егеменді Қазақстанның технологиялық мәдениетінің көкжиегін когнитивтік және реттеушілік парадигмалардың тіркесімі анықтайды. Оның параметрлері :

- өндіріс пен ауыл шаруашылығында батыс технологияларды қолдану;
- батыс және Оңтүстік Кореяда, Қытайда, Японияда өндірілген көліктерді, тұрмыстық техниканы, аудиовидеотехниканы, ұялы телефондарды кеңінен пайдалану;
- қоғамды цифрландыру: білім беру мен ғылым саласын, өндірісті, тұрмыс саласын компьютерлендіру, ақпараттық технологияларды қолдану;
- сервис (қызмет көрсету) саласының (демалыс, көңілдену, туризм, косметология) басымдылығы;
- нанотехнологияларды қолдану.

XXI ғ. әлемдік өндірістің постиндустриалдық технологиялық тәсілінің қалыптасуы Қазақстанның қазіргі технологиялық мәдениетіне шешуші ықпал етті. Қазақстанның мақсаты - экономиканың диверсификациясына және шикізатты өндіру бағытынан бас тартуға негізделген елдің тұрақты даму жолына өту. Қазіргі Қазақстанның технологиялық мәдениетінің басты векторы - бәсекеге қабілетті және экспортқа арналған тауарларды өндіру, қызмет көрсету, яғни сервис саласын дамыту.

Қазақ халқының әлеуметтік мәдениетінің көкжиегін құндылықтық және реттеушілік парадигмалардың тіркесімі анықтайды. Осы екі парадигма әлеуметтік қатынастарды реттеудің жолы ретінде қазақ халқының қоғамдық санасында бекітіліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде беріледі. Қазақ халқының күнделікті тіршілігінде құндылықтық парадигма «Жеті қазына» мен «Жеті ырыс» атты маңызды ұғымдар жүйесінде көрініс тапқан. Реттеушілік парадигма - қазақ әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінде жүзеге асырылған өнегелілік ұстанымдарды, сонымен бірге қонақжайлылық, «өлімнен ұят күшті» деген қағиданы, қазақ әдеттік құқығын және соған ықпал еткен шарифаттың қағидаларында бекітілген құқықтық нормалар мен ережелерді қамтиды.

Егеменді Қазақстанның әлеуметтік мәдениетінің параметрлері:

- қоғамның демократиялануы, азаматтық саяси мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы;
- «Мемлекеттік қызметкердің ар-намыс кодексі» (Мемлекеттік қызметшілер қызмет этикасының қағидалары), корпоративтік этика кодексі бұрынғы кеңестік дәуірдегі «Коммунизм құрылысшы кодексін» ауыстыруы;

- Қазақстан халқы Ассамблеясы-Қазақстандағы әрбір этностың мәдениеті, салты мен дәстүрін дамытуға серпін беретін құрылым ретінде қызмет атқаруы;

- полиэтникалық және поликонфессионалдық қазақстандық қоғамда этносаралық және конфессиялараралық келісім моделінің қалыптасуы;

- қазақтардың рулық санасының жаңғыруы: шежірені, «жеті атаны» білуге ұмтылыс;

- қазақ ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптардың жандануы;

- жаңа мерекелер: 1 желтоқсан - ҚР тұңғыш Президент күні, 16 желтоқсан – ҚР Тәуелсіздік күні, 1 мамыр - Қазақстан халық бірлігі мейрамы, 7 мамыр - Отан қорғаушы күні бұрынғы кеңестік дәуірдегі мейрамдардың (7 қараша күні Ұлы қазан революция мейрамының, 23 ақпан күні ҚСРО Қарулы күштер мейрамының) орнын басуы;

- Наурыз мейрамының жандануы

Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан 130 этностардың әрқайсының өзіндік мәдениетінің бай мұрасы бар. «Рухани жаңғыру» стратегиясы қазақ мәдениетін полиэтникалық қазақстандық мәдениетінің орталығы ретінде танылуына негізделеді, өйткені қазақтар мемлекетімізді қалыптастырушы ұлт. Бұл қазақ ұлттық мәдениетінің өркендеуіне жол ашатын алғышарты.

Рухани мәдениетке әрқашанда келесі ерекшеліктер тән:

- утилитарлық емес, яғни пайдалы мақсатқа жетудің құралы ретінде емес, өзінен-өзі керектігі;

- шығармашылықтың неғұрлым көп еркіндігі;

- санада қалыптасқан ерекше рухани әлем;

- әлеуметтік ортадағы өзгерістерге орасан зор сезгіштікті білдіруі.

Осы ерекшеліктер қазіргі қазақстандық рухани мәдениетінің көкжиегін анықтайтын құндылықтық және когнитивтік парадигмалардың тіркесіміне қосылып, оның келесі параметрлерінің қалыптасуына әсерін тигізді:

- қазақ тарихына күшейген ықпал;

- ұмытылған тұлғалардың тыйым салынған есімдерін қазақ халқының жадысына қайтаруы;

- мифологияда – жаңа мифтердің қалыптасуы

- дін саласында- исламның жандануы, қазақтың ислам дінімен идентификациясының (бірегейленуінің) өркендеуі

- философияда- марксизм-ленинизм идеологиясынан бас тарту, идеялардың плюрализмі

- өнер саласында – постмодернизм, коммерциялануы, шоу-бизнес, бұқаралық мәдениеттің қажеттіліктеріне қызмет етуі

- бұқаралық тұтынушылық сананың қалыптасуы.

Егеменді Қазақстан мәдениетіне жаһанданудың мәдени динамикасы ықпал етуде. Питер Бергер мәдени жаһанданудың негізгі қозғаушы күштерін атап көрсетті: давос мәдениеті немесе әлемдегі жетекші бизнес элитаның мәдениеті; мак-әлем немесе

жаһандық бұқаралық мәдениет, халықаралық клубтық мәдениет немесе батыс интеллигенцияның жаһандануын білдіретін әлемдік интеллектуалдық мәдениет; жаңа бұқаралық діни қозғалыстар [1]. Бұларды таратудың құралы - ағылшын тілі.

Мәдени жаһанданудың ықпалынан туындайтын салдардың келесі нұсқалары болуы мүмкін: ұлттық мәдениеттің жаңандық мәдениетпен ауыстырылуы; жаһандық және ұлттық мәдениеттердің қатар өмір сүруі; жаһандық әмбебап және жеке ұлттық мәдениеттердің синтезі; мықты ұлттық серпілістің нәтижесінде жаһандық мәдениетті жоққа шығару.

Жаһандану жағдайында қазақ ұлттық мәдени кодын сақтау мәселесі елеулі маңызға ие. Мәдени код - бұл таңбалар мен мағыналардың жиынтығы, олар адамның материалдық және рухани мәдениетінің кезкелген затында бар. Өмір сүру жағдайдың, өзін-өзі сақтау мен әрекет ету қажеттіліктердің контекстінде мәдени кодтың мән-мағынасы – оның адам үшін құндылығы және пайдасы. Клотер Рапай: Мәдени код — «бұл қайсыбір заттың немесе құбылыстың бейсаналық мән-мағынасы (машина, тамақ, қатынастар, тіпті біз тәрбиеленген ұлттық мәдениеттің контекстіндегі еліміз болсын, ол адамның балалық шағындағы ең ерте кезінде алған әсерді еске түсіреді және бас мидың ең терең бөлігінде (адамның аман-есен жүруін қамтамасыз ететін) сақталып қалады»[2]. Олай болса, мәдени код адамның қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Адамның бейсаналығында мәдени кодтың қалыптасуын импринтинг теориясы (лат.: импринтинг – әсерлену, ізін қалдыру, есте сақталып қалу) түсіндіріп береді. Мәдени кодтың мән-мағынасы сананың стереотиптерінде бекітіледі, олар адамның қылықтарында, жүріс-тұрысында көрініс береді.

Ұлттың мәдени кодының жеті бөлігі - бұл мәдени мұра, дәстүр, салт, тіл, отбасы, шаруашылық жүйелер, мерекелер. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» заңында Қазақстан халқының мәдени мұрасын сақтау және дамыту; тарихи және мәдени мұраны қорғау және олардың дамуында сабақтастықты қамтамасыз ету принципі ретінде бекітілді [3].

«Мәдени мұра» бағдарламасына сәйкес 2004-2011 жылдары ұлттық мәдениет үшін ерекше маңызы бар тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерді қайта жаңғырту басталды, қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы археологиялық зерттеулер және ғылыми жұмыстар жүргізілді, ұлттық әдебиет пен жазудың көпғасырлық тәжірибесі қорытылды. 2004 -2006 жж бағдарламаны іске асырудың бірінші кезеңінде 78 тарих және мәдениет ескерткіштерінде қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді, оның 28 – і (35%) 2008-2011 жылдар кезеңінде қалпына келтірілді. 26 ғылыми-қолданбалы, 40 археологиялық зерттеулер жүргізілді. Шығыс Қазақстан облысындағы Шілікті және Берел қорғандарының қазбалары және «скиф-сібір аң стиліне» немесе сақ өнеріне (б.з. д. V-III ғғ.) жататын алтын бұйымдар табылды.

Мәдени мұраны сақтауға байланысты отандық мұражайлар мен қорық-мұражайлардың функциялары айтарлықтай кеңейтілді. Қазақстан мұражайлары зерттеу қызметі, ғылым, мәдени ақпарат пен шығармашылық инновацияның тірек орталықтарына айналуда.

Ұлттық санасезімі ғасырлар тоғысында ұрпақтан ұрпаққа келе-келе қалыптасады. Дәстүр ұлттың өзіндік санасезімін қалыптастырудың негізгі механизмдерінің бірі. Дәстүр өзгермелі дүниедегі тұрақтылықты, мәдени мұрамен сабақтастықты, қайталануды білдіреді. Ғасырлар тоғысында қазақтардың өзіндік бірегей әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қалыптасқан. Қазақтардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері үй ішіндегі отбасылық және адамдардың өзге де топтары арасындағы өзара қарым-қатынастарды қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Қазақ халқының әдет-ғұрыптар жіктелімі:

1) әдептілік пен сыпайылық әдет-ғұрпы: үлкендерге құрмет көрсету, сәлемдесу этикеті, мереке-тойлардан үйдегі балаларға сарқыт әкелу, алыстағы жақын-туыстарына сәлемдеме беріп жіберу; қуанышты хабар жеткізгенде сүйінші сұрау

2) қонақжайлылық әдет-ғұрпы: қонақасы, ерулік беру, дәм ауыз тию, қалау, қымызмұрындық;

3) ауылдас отырған рулас адамдардың өзара көмек көрсету: жылу жинау, жұртшылық, асар;

4) қазақтың өмірлік цикліне байланысты (туылу, жетілу, қайтыс болу) салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптар

- туылу: «жарыс қазан» асу, «бел тарту»; сүйінші сұрау; шілдехана немесе «шілде күзет»; қалжа; жаңа туған баланы қалжаға асылған еттің көбігіне жуындыру; «бесікке салу»; «қырқынан шығару»; «тұсауын кесу»;

- жетілу: құда түсу («сырға салу»), «бауыздау құда» «бата тостаған» салт-дәстүрі, қалыңдықтық үйіндегі «жастар ойындары»: «перделерді ашу», «қолды алу», «шашты үтіктеу» және басқа да іс-әрекеттерге ақы төлеу, қалыңдықпен түні бойы әңгімелесу; үйлену тойы, «беташар», «отқа май құю»

- қайтыс болу: «көңіл сұрау» немесе «қоштасу»; «қонақасы», «жаназасын шығару» және жерлеу, «жеті күн», «қырық күн», «жыл» (ас беру).

Ритуал, яғни салт, рәсім, әдет-ғұрпының құрамына кіретін нақты іс-әрекет, адамдардың санасында сақталып, санасезім мен мінез-құлықты реттеуші және бағыттаушы қызметті атқарады, ұлттық менталитеті туралы шифрланған ақпарат ретінде қабылданады. Ал, отбасының мүшелері: ер-жігіт, оның ақ жаулықты жары, бала «Жеті қазынаның» «Жеті ырыстың» тізіміне кіретін экзистенциалдық құндылықтар. Шаруашылық жүйесі қазақ ұлттық жадындағы мәдени кодтың іргетасын құрайды. Мерекелер - халық жадысында сақталған тарихи оқиғалар мен жетістіктер туралы шифрланған ақпараттың көрінісі.

Ұлттың мәдени кодының басты тасымалдаушы, таратушы, оны жазбаша және дыбысты таңбалар арқылы сақтап жеткізетін бөлігі – тіл. Ғ. Мүсірепов айтқандай, «ана тілінен айырылған адам өз халқы жасаған мәдени мұраның бәрінен құралақан қалады»[4].

М. Хайдегер 1950 ж. тіл туралы оқыған дәрісінде тілді болмыстың үйі, тіл баспанасында адам мекендейді деген ойды жеткізеді. О. А. Сегізбаев: «Қазақ халқы мәдениетінің вербалдық формалары – мифтер, айтыс, эпос, ертегілері, мақал-мәтелдері, фразеологизмдері – ерекше тарихи құбылыс, және риза болған халықтың есінде акындар, жыраулар, риториканың өнерпаздары - шешендер маңызды орын алады. Олар ұрпақтан ұрпаққа дүниені сезудің тәсілін және құндылықтық бағдарды, жиналған тарихи тәжірибені жеткізіп берген»[5].

Тілді талдау арқылы халықтың мәдениетінде қандай объектілер мен заттар маңызды екенін анықтауға болады, олай болса, сол тілді қолдаушының біртұтас бейнесін көз алдымызға елестете аламыз. Гегельдің, Шеллингтің, Гумбольдтің тұжырымдамаларында тілде объективті және субъективті дүние бірігеді, халықтың рухы, мінезі, дүниетанымы көрініс береді деген ойлары орын алды.

Мәдени кодтың ортақтығы - халық бірігуінің негізі. «Ұлттық бірлік ортақ тілді игеру арқылы және осы тілде көрініс берген рәміздік конфигурацияларға баршаның қатыстылығы арқылы қалыптасады», - дейді Э. Шилз [6]. Қазақ тіліндегі көптеген фразеологизмдерді рәміздік конфигурацияларға жатқызуға болады (мысалы, «ат салыстыру» – қазақтар үшін түсінікті рәміздік конфигурация, «үлес қосу», «көмек көрсету» мағынада қолданылады).

Қазіргі таңда егеменді Қазақстан Республикасының тілдік саясатының жетекші беталысы - қазақ тілін дамыту және жетілдіру болып тұр. Мемлекеттік тіл мәртебесіне жетуімен байланысты қазақ тілі кең ауқымды қоғамдық-саяси және мәдени қызметтерді атқаруда

Әдебиеттер тізімі:

1. Бергер П.Л. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П.Л. Бергера и С.П. Хантингтона; пер. с англ. В.В. Сапова. М.: Аспект Пресс, 2004. С. 59.
2. Рапай К. Культурный код: Как мы живем, что покупаем и почему / перевод с английского У. Саламатова. М. : Альпина Паблишер, 2015. 168 с.
3. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» заңы
4. Ана тілі туралы даналардан жеткен сөз//<https://www.soyle.kz/article>
5. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. Алматы: Казахстан, 1996. С. 64.
6. Шилз Э. Shils Edvard. Nation, nationality, nationalism and civil society. Cambridge Cambridge Univ. Press., 1997. P. 103.

ӘӨЖ: 821. 512. 122. «18»

Өмірзақов С., Арысбаев Ә.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы, Шымкент, Қазақстан
М.Әуезов атындағы ОҚУ, доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы 5

ҚОҚАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨКІЛДЕРІ

Түйін: Мақалада қазақ әдебиеті тарихында енді ғана зерттеуге іліне бастаған Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебінің негізі ашылып, өкілдері анықталып отыр. Соның бірі – Жамбыл Жабайұлы. Жамбыл ақын Оңтүстік Қазақстанға көп келген. Бір сапарында Құлыншақ, Майлықожа, Майкөт, Шәді, Мұсабек т.б. ақындардың ортасында отырып, түрлі дастандарын, терме-толғауларын тыңдайды. Майлықожа мен Майкөтті ұстаз тұтады. Сонымен қатар Жамбыл ақынның кеңес дәуіріне дейінгі әдеби мұралары Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиетіне тиісті екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: Қазығұр-Қаратаут, Оңғарбай, Майкөт, Мұсабек, арнаулар, Сүйінбай, Сарыбай, Төле би, Қожаберген жырау.

Ақын Жамбылды, оның ұстазы Сүйінбайды көпшілік оқырман кеңінен танып түсінгенімен, ақынның рухани қамқоршысы атанып, ұстазына айналған Сарыбай Айдосұлының тағдыр-талайын кейінгі ұрпақ біле бермейді. Мұның себебі: қазақтың Оңтүстік аймағы (Ташкенттен Ұзынағашқа дейінгі аралық) мен теріскей батысы (Сыр бойы мен Арал аймағы) әлі күнге дейін Қоқан хандығы жүргізген жабайы отарлауының ғылыми тұрғыдан ашылмауы, Сарыбай секілді билердің қоғамдық қызметінің жұртшылыққа танылмауы. Бұл тұрғыдан алғанда Сарыбайдың да, Сүйінбайдың да, Жамбылдың да ес жиып, етек жапқан тағдырының алғашқы кезеңі, дәлірек айтсақ, Кеңестік дәуірге дейінгі өмір жолы «қар қауып, мұзға түскен», Қоқандық отарлаудың ойранынан пайда болған аса ауыр жағдайда өткендігін, бұл тарихи кезеңнің ұзақ уақыт бойына зерттелмеуінен деп білеміз. Мұның түбірлі себебі де тікелей сол кездегі саяси-әлеуметтік жағдайларға тікелей байланысты болатын.

Жамбыл дүние есігін ашқанда қазақтың күңгейі Қоқан хандығының қоластында болатын. Қоқандықтар қырғыз даласын түгелдей, Қашқарға дейінгі аймаққа да әмірін жүргізді. Мәселен, бар саналы ғұмыры XIX ғасырда жарқырай көрінген Сүйінбай мен Жамбылдың шығармашылық мұрасын танытуда да, Сарыбай секілді билердің, ел ағасы

болған қаншама азаматтарымыздың өмір жолы мен артында қалған мұраларын таныстыруда да алдыңғы патшалы Ресейдің, кешегі кеңестік жүйенің таңбалап кеткен «таптық» әдіснама тұрғысынан аса алмай, тар методология шеңберін шиырлап жүргеніміз де шындық. Ал әзір сол жүйені бұзуға бағыт алған кейінгі зерттеулер легі қуантады. Ол үшін алдымен XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қолжазба деректер мен тарихи құжаттарды ыждаһатпен түгелдеп алғанымыз жөн.

Алдымен, атақты Төле би тұсында қарым-қатынасы түзулеу болған қоқандықтар неге Абылай ханның өлімінен кейін қазақтарға көзаларта бастады? Шамасы келсе тек қоқандықтар ғана емес, басқа жұрттың бәрі де қазақтың жерін басып алуға әрекет жасап отырғандығы тарихтан мәлім.

Осы кездегі тарихи шындықты жампоз жырау Жамбыл:

Жыландай улы зәрін шашқан заман,
Даланы сасық тұман басқан заман,
Игілік, үлгілі істің жөні болмай,
Қанқұмар қанасынан асқан заман.
Бірінің-бірі иығынан басқан заман,
Шаянын ұсақ-түйек жұтып қойып,
Аранын айдаһардай ашқан заман.
Даланың бір жағы от, бір жағы мұз,
Қарыған алдын жалын, арқасын сыз,
Бауырдай бөліп-бөліп отқа салған...– деп, кезең шындығының бар болмысын ашып берсе [1.391], Қожаберген жырау атақты «Елім-ай» дастанында:

Жауболдыағайын ел Естекбізге,
Жасадыол да жорықелімізге.
Қоқан да күңгей беттен қоқаңдайды,
Соқтықпақ ойғыр, қырғыз тағы бізге.

Мұсылман көмектеспей мұсылманға,
Бермеді қару жәрдем қысылғанда.
Түрікпен, Қоқан, Хиуа, Бұқар жау боп,
Жат болды өзбек, тәжік, дін исламға – деп, қазақ даласының күңгей аймағына ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда төне бастаған жаппай қасыретті тарихи жағдайдан хабар беріп, атап-анықтап көрсетеді [2.189]. Шәдінің «Тарихнама» шығармасынан алынған «Абылайдың тарихы» дастанындағы мына бір тіркестен ХІХ ғасырдағы геосаяси жағдайдың анық қалпын көреміз.

Төңіректе қатар жатқан дұшпандар көп,
Әр уақта ел шабады қалмақ та кеп.
Ойда орыс, қырда қоқан, қырғыз, ноғай,
Қазақты ешбірі айтпас алмаймыз деп.

Олардабізденартықбірәдет бар,
Үкімінебірадамныңқараптұрар.
Оладамқайсытүрлібұйрықетсе,
Қайтармайайтқанәмірінқабылқылар.
...Ойда орыс, қырда қоқан, қырғыз, ноғай,

Қазақты ешбірі айтпас алмаймыз деп... – деген тармақтық ой-желісінен ХІХ ғасырдағы геосаяси жағдай қазақтар үшін аса қатерлі, саяси тұрақсыз болғандығын көреміз [3.176]. Себебі, тағы сол дастандағы дерекке сүйенсек:

Ұлы жүз Алатаудан алыс жері,
Адамын қиын болар келтірмегі.
Қасында өзінің де дұшпаны бар,
Қоқанның қолтығында жатыр елі, – деп, Қоқандық отарлаудың шекаралық жүйесін түсіндіргендей де болады [3.181].

XIX ғасырдағы қазақтың күнгей өлкесінде орын алған дәуір шындығын анықтар бұл салалы ойдың XIX-XX ғасырлардағы Кенесары қоштасуында /...*Ойда Қоқан, қырда орыс. Кімге жеміс болғандай, біздің қазақ баласы...* [4.169], (Қазағым менің ...) /Ойда – Қоқан, қырда-орыс, Әкім болды қаласы/ (Кенесарының Балғожа биге хатынан), Нысанбай жырындағы /*Ойда Қоқан, қырда орыс, /* [5.184], (Тарихи жырлардан) Сүйіндік толғауындағы /*Ойда Қоқан, қырда орыс. ...* [5.26], (Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры) Шәді Жәңгірұлының /«...*Ойда орыс, қырда қоқан, қырғыз, ноғай...* [3.176], Нұралы термесіндегі /*Аңқау қазақ дәштегі, Қоқанға берген салықты. Сұрамаған ұлық жоқ, Біздің қазақ гәріпті, Қара шапан сартпенен, Қырғыз, Қыпшақ бірігіп, Басқарып жүрді халықты. Рауажы жүріліп, Кейде Қырғыз, кейде сарт, Әкіметке кезек тұрылып. Арасында бейкүнә, Көп адам кетті қырылып* [6.12], (Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры) тіпті әлі тарихта белгісіздеу Шоқан батырдың /*Ойда Қоқан, қырда орыс* [4.33] бірауыз өлеңінде де, «Былай барсаң, Қоқан бар, Қоқандаған әкең бар...» деп Кенесарыға Балқожа бидің жазған хатындағы [4.38] «*Ойда Қоқан, қырда орыс*» тіркесінің өзгеріссіз қайталануы – тармақтық ой-желілеріндегі шаң беріп жатқан қоқандық «тағылық-басқыншылық» жүйесінен ғана емес, XIX ғасырдағы оңтүстік өлкесін отарлауда жасалған сыртқы протекторлық жүйеден де анық хабар берер дерек. Бұл салалы ойдың XIX-XX ғасырлардағы Кенесары қоштасуы мен Нысанбай өлеңдерінде өзгеріссіз қайталануы – тармақтық ой-желілеріндегі шаң беріп жатқан геосаяси ойдың салмағы анық байқалады.

Қоқан хандығының Оңтүстік Қазақстанды отарлауы халық ішінде «залым хан» аталған Әлімнен басталған. Ішкі тақ таласына, сыртқы отарлауға тіректі Әлім тәжіктерден іздеген. Олардан жақсы қаруланған әскер құрады. Гундукуштық тәжіктердің Қоқан армиясының жалдамалы һәм баскесер қанышерлігімен атының шығуына Әлім ханның тікелей ықпалы болған. Оның құрамында қаратегіндіктер, шұғнандықтар, бадахшандықтар, ирандықтар, шытыралдар тіпті Гунтаның сарбаздары да енеді. Жалдамалы сипаттағы бұл әскерлердің дені сағиралардан (тас жетімдер) құралғанды. Бұлар Әлім үкіметінің негізгі тірегіне айналады. Әлімнің келесі міндеті – мемлекеттің ішкі өміріне әсері күшті жоғары санатты дін иелеріне қарсы жойқын күрес ашады. Жеңілгендері Әлімнің саясатына бас иеді де, көнбегендері Бұхар әмірлігіне қашады. Дара билікке қолы жеткен Әлімнің ендігі басты мақсаты жаңа жерлерді жаулап алу еді. Шарифаттың белінен басып өткен Әлімханның қатыгездігінде шек болмаған. Қанқұмарлыққа, сатқындыққа негізделген Әлім ханның саясатының алғашқы жылдары «табысты» болуы – бұл кездегі Абылай ханның өлімінен кейін қазақ билер институтының әлсіреген, алауыздық-бытыраңқылыққа бой берген, әдебиеттегі «зар заман» күйінің белең алып тұрған кезі болатын. «Бұл кезде қазақ елі бірнеше ұсақ хандыққа бөлініп, Кіші жүз бен Орта жүз Ресей бодандығына мойын ұсынса, Ұлы жүз оқшау қалды. Осыны пайдаланған Әлім хан Ташкентті, Шымкентті, Сайрамды, олардың төңірегіндегі жерлерді басып алып, халықты аяусыз қырғынға ұшыратты» [4.41].

Міне Сарыбай секілді атақты билердің өмірі мен шығармашылық қызметін зерттеуде де қоқандықтарды «өзіміздің мұсылман ғой» деген сенімге алданған Оңтүстік халқының ішкі дүниетанымы мен сыртқы геосаяси жағдайларға байланыстырып, келешек зерттеулерде үнемі көңіл аударып отырғанымыз жөн.

Жамбыл «Көңілі кейбіреулердің бұлтта жүр, ұстауға күн мен айды жуықтап жүр. Біреулер қара сөзді қамшы қылып, қуды мініп, құланды құрықтап жүр. Қайсысын маған

соның еп көресіз, әкетсем өзім таңдап өкпелерсіз...Сүйкемнің сүйгенін ойласаңыз, өлең болсын серігің деп берерсіз» – деп, «Сарыбайға» атты өлеңінде:

Қас жүйрікті айтамын,
Шапқан сайын өрлеген:
Қас сұңқарды айтамын

Алыстан тоят тілеген... – деп, Сарыбайдың асында жоқтап жыр айтады [1]. Өлген кісінің адамгершілік, кісілік қасиетін, оның ерлігін айтып жырлау үстінде Жамбыл өзінің ақындық қабілетімен шәкірт қана емес, өзіндік үні, батыл ойы, семсер тілі бар, әлеумет жүгін арқалай алар үлкен ақын екенін де танытады.

Жамбалды Жамбыл еткен оның айтыстары. Шенеу өлеңдеріндегі сияқты айтыста да Жамбыл кейіпкерлерінің образын дәл тауып, оны заманашындығы мен байланыстыра мінездейді. Жамбыл айтыстарының ерекшелігі де, халықтығы да осында. Сонымен қатар, ол айтыста қарсылас ақынына қара дүрсін сөзбен жауап қайтарыпқана қоймай, қарсыласына берген әрбір жауабы ұзақ сюжетті өлең болып келетіндігі. Өзінің Құлмамбетпен немесе Сарыбаспен, Досмағамбетпен айтыстарында да Жамбыл өзі ұстанған бағыттантаймаған. Ол қандай ақындар мен айтыспасын, өз руының байлығын, оның атақты байларын, биі мен молдасын, сатымсақ датқаларды, болысы мен шонжарларын мақтағана қындарға әлеуметтік ортасын қарама-қарсы қойып, өз көзқарасын ашық білдіре жырлайды. Айтысының бері қарқауы етіп халықты қойды, халықтың батырларын, ел қорғаған ерлерді, олардың жорықтарын, есте қалар ерлік істерін ұзақ етіп, келешек ұрпақ санасына сіңісті болсын дегендей, әрқайсысын кіші-гірім дастан ғалайық сюжетпен, елдік идеяны көтере жырлайды. Жамбыл айтысының құдіретті күші де, айтыстағы басты ерекшелігі де осы қасиетінде. Жамбылдың әрбір жаңа айтысында оның тақырыбы да, мазмұны да жан-жақты кеңейіп, өріс ала түседі.

Сондықтан да ақынның әрбір айтысы соңынан эпикалық дастанға айналғандығын көреміз. Ақын айтыстан көлемді эпосқа өтіп кеткен дей әсер берсе, онысы негіссіз де емес. Айтыста бастаған шағын оқиғаны, қысқа, тезис түрінде жырлаған сюжетінкеңейтекеле, дамыта, үдететүсіп, оны үлкен, дайын эпикалық шығармаға айналдырады. Айтысқа эпостық түрбереді. Жамбыл айтыстарында байқалатын үлкен ерекшелік те, жаңалық та осында.

Алғашқыда Жамбылдың айтыстары салт жырларына еліктеу ретінде жарыққа шыққан болса, XIX ғасырдың 80-90 жылдары бүкіл қазақ айтыстарына жаналық түрінде, сүре айтыс болып, эпикалы жыр дәрежесіне көтеріледі. Сұраншы, Саурық батырларды, Ұлы жүз тарихының аңыз-әңгімелерін дастандық көлемде түйін деп жырлайды.

Құлмамбетпен айтысқанда оның:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт, – деп, Құлмамбеттен қадала талап етуінің Жамбыл айтыстарында, оның басқа да жырларындағы сияқты, халықтық көзқарасты білдіретін, ұлттық рух, халықтық мүдде айқындығының белгісі. Бұл – Құлмамбетпен айтысында жарқырай көрінеді. Жамбылдың шығармашылығын тұтастай қарастырып, зерделей түскен сайын ақын шығармашылығының тақырыптық-идеялық жүйесі – ұстазы Сүйінбай жырлаған жүйеден ауытқымайтыны, сол ізді дамытқандығы аңғарылады. Бұл – ақынның тарихи тақырып пен айтыстағы тақырыптық желісінен анық байқалады. Сүйінбай да кейінгі кезде зерделене бастаған Кенесарының Жетісуға келуін құптаған. Сүйінбайдың Қатағанмен айтысында:

Кенесары-Наурызбай,

Қаһары қара дауылдай...

Наурызбай тірі жүргенде,

Дұшпанның кеткен мазасы... – деген толғанысы Сүйінбайдың Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-азаттық күресін түсінгені, дін тарихы мен елдік шежірені терең білетіндігін

аңғартады. Жамбылдың тағы бір қасиеті – айтыста жеңген ақындарымен соңыра үнемі сыйласып, достасып кеткен. Олардың өткір де қымбатты, асыл сөздерін, желілі жырларын бойына жинай, үйрене жүрген. Толып жатқан ертегі, шежіре, «Қобыланды», «Қамбар», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш» сияқты ондаған дастандарды сол айтысқан замандастарынан алып қалады. Қырғыз ақындарымен айтысып жүріп, олардан «Манас» жырын айтуды үйренеді. Оңтүстікке келген сапарында Майлықожа, Құлыншақ, Майкөт, Шәді, Мұсабек ақындарды тындап, олардан «Мың бір түн», «Тоты нама», «Көрұғлы», «Ер Шора» хикаяларын үйренген. Жамбыл Бақтыбай ақынмен кездесіп, айтқан бір өлеңінде:

Қаздай қалқып ерінбей,
Өлең тердім жасымнан.
Майкөт ақын, Құлмамбет,
Орын берді қасынан.
Майлықожа, Құлыншақ,

Пірім еді бас ұрған, – дейді. Жамбылдың қанша ізденіп, қанша үйреніп, қандай жүйріктерден үлгі алғанын, оларды сүйе де, сыйлай да білгеніне осы сөздерінің өзі дәлел. Жамбыл өзінен бұрын өткен сындарлы ақындардың сыншылдық үлгілерін дамытып, Абаймен үндесе, өзіне ғана тән ұлы, өткір сатира да тудыра білгені байқалады. Жамбыл айтыс ақыны болып жүріп те мысқылшыл, уытты өлеңдерді табанда жарқ еткізіп айтып тастауға жастай бейімделген ақын. Онсыз айтыс ақыны болу да қиын. Әйтсе де қысқа-қысқа атылған оқтай дәл айтылған оның сатиралық өлеңдері мен бірқакпайларынан ақынның келешекте әділет семсерін сілтей алатындығын көреміз әрі бұл суырыпсалмалық өнерінің айрықша бір шоқтығы екені де даусыз.

1891 жылы атақты Сарыбайдың асына Сайрамнан шыққан 40 жігіттің Майкөт ақын бастап келгендігі туралы қолжазба деректерде бірнеше нұсқа бар. Салыстыра келгенде анықталғаны «Екей Сарыбайдың асына Шымкенттің Сайрамынан Бүркітбай датқа қырық кісіні жолдас қылып, ертіп шығады. Жігіттердің мінгені кілең алқымы іспес арғымақ. Олар сән-салтанат асырмақ болып он боз жорға, он қара жорға, он күрең жорға, он шұбар жорға іріктейді. Сол аттардың түр-түсіне қарай киінгендер жол үстінде келе жатып Қарабалта, Соғылық деген жерге жеткенде Бүркітбай датқа ауырады. Сонда ол ақынға (Майкөтке) Үшқоңырдағы асқа сен бар дейді, серіктерімен өзі жүре алмай кері қайтады. Жетісудағы үлкен-кішіге дұғай сәлем айтуды тапсырады. Майкөт ақын жиналып тұрған Жетісудың игі жақсыларымен жыр төгіп жүздеседі» [4.2 бума, 12]. Кейінгі іздестіру нәтижесінде сол қырықтың бірі – Оңғарбай шешен болғандығы анықталып отыр. Алдымен оқырманға бейтаныстау, шығармашылығы мен өмірбаяны енді ғана ғылыми зерттеулерге ене бастаған «Оңғарбай шешен кім?» деген мәселеге тоқтала кетейік.

Оңғарбай шешен (1834-1917 жж.) туралы «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қорында бірқанша деректер бар. Әсіресе, үшінші әйелі болған қырғыз қызы Нақбибінің халық мұрасын жинаушы Шаян медресесінің мүдәрісі (профессор) болған Әбді Амантайұлына (Әбді жинаған бар мұраларын інісінің баласы, халық мұрасын жинаушы Қысыраубек Амантаевқа тапсырып кеткен. Ол деректер қазір біздің қолымызда) берген деректері құлаққа қонымды деп санаймыз. Қолжазбаның тағы бір жерінде: «Оңғарбай қырғыз әйелі екеуі өмірі там үйге кірмепті. Қысы-жазы киіз үйде отырады екен. Оңғарбай 1917 жылы 83 жасында Арыс өзені бойындағы Көмешбұлақта айтысып отырған жерінде қайтыс болған» деген бұлтартпас дерек бұл мәселеге нүкте қойғызады [4.3 бума, 4].

Бірде Еркін ауылындағы Есім датқаның баласы Жаманқұл болыс Шу өзені бойында шешенге кездеседі. Сонда Жаманқұл: – Сізді білгіш, шежіре дейді. Дулат бабамыздан шыққан атақты адамдарды айтып көріңізші, – депті. Сонда Оңғарбай:

– Асқарбек мына отырған Дулаттағы,

Сиқымнан шыққан озып бұл заттары,
Батырбек, Қасымбек пен Ыса болыс,
Құдыретпен бақ қонып, ырғақтады.

Нарқозы, Белқожа мен Мақұлбек ер,
Уақытында білімді боп бұлғақтады.
Сұлтанбек, Сейітжаппар, Жандарбекпен,
Бағасы қырмызыдай қымбаттады.

Есім мен Қарақойлы, сен Жаманқұл,
Дулатқа дуан болдың Шу жақтағы.
Жаныстан Жанту менен Жарылқамыс,
Төле би төңірекке болды дабыс.

Көмек пен Құдайберген, Дербісәлі,
Арасы айшылық жол жатыр алыс.
Ботпайдан Сыпатай мен өткен Андас,
Тойшыбек, Байсейіт пен Ораз, Қаржас.

Уәделі Оразалы, Тәйтелі, Қазбек,
Құдайым қабат берген мал мен бас.
Шымырдан шынжыр балақ шықты Мәмбет,
Бәйтерек, Байзақпенен озған әулет.
Не адам нәубет жетіп, өтіп кетті,
Керімбай, ақын болған мықты Нәрет, – депті. Сонда ырза болған Жаманқұл:
– Бәрекелді!, Оңқа, тағы бір-екі ауыз айтып жіберіңізші, – деп өтінген екен. Оңғарбай: –
Мен ат мініп, шапан киетін ақын емеспін. Өзің сұраған соң айттым. Шырағым, Жаманқұл
мұның дұрыс емес, – деген шешенге риза болған Жаманқұл қасқар ішігін Оңғарбайға
жапқан екен. Оңғарбай ішікті алмай, өзіне қайтарыпты.

Шешеннің атақты Сарыбайдың асында айтқан жоқтауы толық емес.

– Итке құйсаң ішпейді,
Төрдегілер кетпейді.
Есіктегілерге жетпейді.

Қилы-қилы заман болады,
Қарағай басын шортан шалады.
Ақ үйің, аппақ үйің орда болады,
Балаңның баласы сонда болады, – деп Асан қайғының сөзін мысал етіп

отырып:

– Бір заман болады,
Ол кезде ел үшке бөлінеді.
Батыстан тұқым тең келер,
Шығыстан үштен бірі келер.
Көмейлән деген заман болады,
Бір есек бітсе, нар түйе болады,
Жалғыз ешкі сауылып, сиыр болады.

Елдің мінгені есек болар,
Айтқаны өсек болар.
Үйі төсек болар.
Тегіс жерде диірмен тұрар,

Тексіз жерден би шығар.

Ендігінің кигені кебіс болады,

Кедейшілік тегіс болады [5.1 бума, 2 б.].

Осы кезеңде туған, тарихи шындықпен суарылған әдеби мұраларды анықтау, бір ізге түсіру қажеттілігі де талас тудырмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жамбыл Жабаев. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Алматы: «Жазушы», 1982, 391бет;
2. Қожаберген жырау. «Елім-ай» дастаны, Алматы: «Зерде» баспасы, 2015, 99 б;
3. Тарихи жырлар. I том. Абылай хан. Алматы: Білім, 1995, 176, 181 бб;
4. Ф.Омарұлы. Қазағым менің... Тараз: «Рысбаев және К», 2000 жыл, 169 б;
5. Қазығұрт ҒЗО қолжазбалар қоры, 3 бума, 4 дәптер, 184, 26, 12 бб;
6. Нұралы Нысанбайұлы. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы, Алматы: «Нұрлы әлем», 2012 ж. 98 том, (томды баспаға дайындаған С.Өмірзақов) 112 б;

УДК: 001.2[32+141.82] (560)

Султанов С.А.

д.полит.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан

СТАНОВЛЕНИЕ ИДЕЙ ПАНТЮРКИЗМА В ТУРЦИИ НА РУБЕЖЕ XIX – XX ВЕКОВ

Аннотация: Данная статья посвящена изучению процесса возникновения и распространения идеологии пантюркизма на территории Турецкого государства. В статье раскрываются предпосылки формирования пантюркизма, сущность идейных течений, связанных с туранизмом, основные положения концепций известных тюркологов: Юсуфа Акчуры и Зии Гёкалпа. Также в данной статье рассматриваются вопросы политики «османизма», экономические и культурные предпосылки, источники распространения панисламских идей.

Ключевые слова: пантюркизм, панисламизм, османизм, Османская империя, идеология, политика, Турция.

Идеология пантюркизма, возникшая на рубеже XIX – XX веков, была закономерным явлением в мировой истории, поскольку аналогичные идеологические течения – объединение территориально разрозненных народов, имеющих общие корни, в единое государство - возникали и в других частях света: в Европе, Ближнем и Среднем Востоке, России (например, пангерманизм, панисламизм, панславизм и др.).

Пантюркизм – идеология, в основе которой лежит идея объединения всех тюркоязычных народов, вне зависимости от государственной принадлежности. Ключевая цель этого объединения – создание могущественного Тюркского государства, так называемого, Турана, который претендовал в то время на мировое господство.

Актуальность данной работы обусловлена тем, что и в настоящее время сохраняется тенденция к объединению тюркоязычных государств. Тем более, как известно 12 ноября 2021 года президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев принял участие в VIII саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств, где в одном из своих выступлений он сказал: «...Все тюркские народы связаны историческими истоками и совместными интересами. Между нами всегда сохранялись согласие и взаимная поддержка. Сегодняшняя встреча служит еще одним ярким подтверждением этого. Авторитет и влияние Тюркского совета с каждым годом растут. Международное сообщество проявляет

большой интерес к нашей Организации. Для всех нас важно эффективно использовать геополитический потенциал тюркского мира..» [1].

Изучению, как становления и эволюции тюркизма, так и деятельности и творчества основоположников и видных теоретиков этой идеологии, посвящено немало работ турецких, отечественных и даже западных исследователей.

Предпосылки возникновения пантюркизма. На рубеже XIX – XX веков Османская империя представляла собой развивающееся государство, требующее экономических, политических и культурных изменений. Необходимость реформирования общественной жизни вызвало потребность формирования сильной идеологии, способной объединить под своим лозунгом весь комплекс преобразований в стране. Таким образом, в основе возникновения тюркизма в Османской империи лежала идея укрепления турецкого государства. К экономическим предпосылкам возникновения пантюркизма относится переход феодального уклада экономики на капиталистические рельсы. Кроме того проникновение иностранного капитала, негативно влиявшее на становление самодостаточной экономической системы Турции, обуславливал распространение идеологии тюркизма.

Политические предпосылки выражены, с одной стороны, кризисом власти, следствием которого стали революции 1908 г. и 1918-1923 гг., с другой стороны, провалом идеологий османизма и панисламизма. В этом отношении, перед пантюркизмом ставились следующие задачи: укрепление государства национальной идеей и повышение национального самосознания турок, что в дальнейшем могло привести к созданию национального турецкого государства. Культурными предпосылками идеологии тюркизма было знакомство турок с европейской культурой, в частности, с идеями европейского национализма (пангерманизма и панславизма), а также связанные с этим сдвиги в системе образования и культуры [2,27]. Кроме того, в конце XIX века в Европе были распространены такие культурные явления, как туркофилия – увлечение светского общества произведениями искусства Османской империи и тюркология – наука, изучающая тюркские народы и их культуру. Стоит также отметить, что пантюркизм Османской империи был сформирован под влиянием российского тюркизма, ярким представителем которого был Исмаил Гаспринский.

В целом, на рубеже веков во всех сферах жизнедеятельности османов наблюдались потребность в консолидации турецкого общества, которая могла быть удовлетворена возникновением сильной идеологии. Таким идейным течением и стал пантюркизм. В начале XX века на формирование политики пантюркизма оказывают влияние такие идеологические течения, как османизм и панисламизм.

Политика «османизма» подразумевала отречение всех подданных Османской империи от своей национальной принадлежности, создание единого османского народа, провозглашала равенство всех граждан вне зависимости от их расы и религии. В начале XX века сторонниками этой идеи были, так называемые, младотурки. Однако, фактически, эта идеология шла в разрез с национальным самосознанием покоренных османами народов, и на фоне их борьбы за независимость (балканские войны 1912-1913 гг.) перестала быть актуальной. Полный отказ от политики османизма связан с «Кемалистской» революцией 1918-1923 гг., в результате которой Османская империя как государственное образование перестает существовать (на смену ей приходит Турецкая республика) [3, С.66].

После отсоединения славянских народностей от Османской империи политический курс младотурок сменяется идеологией *панисламизма*, которая отражала стремление народов Ближнего и Среднего Востока к объединению в борьбе против империализма. Подобная тактика была более приемлемой, поскольку помимо основного тюркского населения на территории Османской империи проживали также арабы, курды и другие этносы, исповедующие Ислам. Основным источником распространения панисламских

идей младотурок был журнал «Истинный путь» («Сират-и мустахим») и сменивший его журнал «Путь истинного направления» («Себильур-решад»). МехмедАкифа, редактор этого издания, посвятил не одну статью формированию «единой общины мусульман», вне зависимости от национальности. Взаимосвязь идей османизма и панисламизма находит отражения в статьях турецкого историка Мустафы Асыма. В своих работах он подчеркивал, что усиление мусульманского государства напрямую связано с сохранением османства [3, С.66-67].

Следствием развития панисламизма стало формирование турецкого пантюркизма. Становление идеологии, в основе которой лежит идея объединения всех тюркоязычных народов под эгидой Турции, неразрывно связано с именами Юсуфа Акчуры и Зии Гёкалпа. Теоретики пантюркизма выделили две стадии становления мирового тюркского господства - сформулировали два проекта осуществления указанной идеологии. Программой-минимум являлось создание «Малого Турана» (территория от Байкала до Стамбула), программа-максимум предполагала основание, с помощью «огня и меча», «Великого Турана», от Японии до Скандинавских гор, и от Ледовитого океана до Тибетского плато. В частности, такой взгляд на развитие пантюркизма нашел отражение в книге Альпа Текина «Туран».

Трактат Джеляля Нури «Единение ислама» был посвящен идеи объединения идей пантюркизма и панисламизма, под предлогом схожих целей и задач обоих направлений общественной мысли. Субъективная точка зрения автора заключалась в его тезисе о перерастании империалистической политики в мусульманский вопрос, который занял чуть ли не центральное место в мировой политике. По мнению Джеляля Нури, создание единого исламского государства должно происходить под руководством именно османских тюрок.

Необходимо подчеркнуть, что в начале XX века идеология пантюркизма распространялась и за пределами Турции. Ярким примером пантюркистской пропаганды в Каире была газета «Тюрк», издаваемая при посредничестве Али Кемаль бея с 1904 года.

Активная деятельность по распространению идеологии пантюркизма проходила также на территории России (связана, в том числе, с именем Юсуфа Акчуры), а также на территории Японии. Так, накануне Первой мировой войны российские тюркисты подняли вопрос о национальной независимости тюркских народов. Одной из мощнейших тюркистских организаций была Тюркская Федералистская партия Мусават, созданная в 1917 году путем объединения партии Мусават (основана в 1911 году Мухаммад Амином Расулзаде) и Тюркской партии федералистов. Распространение ислама в Японии связано с именем Аббдурашида Ибрагимова, который создает там «Азиатское общество». Этот факт позволял идеологам пантюркизма рассматривать Японию как плацдарм для расширения сферы своего политического влияния далее на Восток [3, С.71].

Таким образом, политика пантюркизма в 1900-1910-е годы переживала момент наибольшей популярности. Именно в это время в свет выходят труды таких известных теоретиков тюркизма, как Юсуф Акчура и Зия Гёкалп.

Юсуф Акчура был одним из крупнейших теоретиков пантюркизма, а в последствие турецкого национализма, как на территории Турции, так и за ее пределами, в том числе в СССР (до провозглашения Турецкой республики). Становление Ю. Акчуры как идеолога пантюркизма прошло несколько стадий. После знакомства Ю. Акчуры с различными тюркскими народами в путешествиях, а также его приобщения к произведениям тюркистов, живших до него, в 1903 году мыслитель пишет свою первую серьезную работу - «Исследование по истории государственных институтов Османской империи», где он поднимает проблему улучшения структуры государства [2, С.157].

Никто ранее, до этой работы, не рассматривал этот вопрос так многосторонне. Ю. Акчура выражает несогласие с мыслью младотурок о том, что можно создать единую османскую нацию, объясняя это тем, что после распространения среди различных

этнических групп Османской Империи национальной идеи и возникновения вражды между христианскими и мусульманскими народами, в частности, невозможно объединить их в единую нацию. Автор также считает, что если не предоставлять автономии отдельным народам, то они будут добиваться полной независимости с помощью оружия, и как следствие отделятся от метрополии. В итоге, Ю. Акчура приходит к выводу, что для сохранения Османской империи в существующих границах, оно должно стать государством федерального типа.

К заслугам Ю. Акчуры можно отнести установление связи с лидерами движения младотурок - Ахмедом Ризой, Абдуллахом Джемалом и Сабахаттином, которые жили в эмиграции в Париже. Доминирующей идеей среди младотурок того времени была идея восстановления в Турции Конституции 1876 г., которая была отменена султаном Абдулхамидом II. Она должна была предусматривать свободу и равенство граждан империи независимо от нации и религии. Все младотурки сходились во мнении, что это позволит сохранить единство народов Османской империи и приведет к созданию единой османской нации.

В 1904 году Ю. Акчура пишет свою знаменитую работу «Три вида политики», которая в том же году выходит на страницах каирской газеты «Тюрюк». Эта работа носила теоретический и программный характер, она создала большой резонанс в тюркском мире [4]. После возвращения в Стамбул в 1911 году Ю. Акчура создает пантюркистское общество «Тюркский очаг» («Тюрк оджагы»). Журнал, издаваемый на базе этого объединения, «Тюркская родина» («Тюрк юрду») пропагандировал принадлежность всех тюркоязычных народов к единой нации и, как следствие, формирование «Великого тюркского государства».

В 1911 в свет выходит брошюра Ю. Акчуры, Али Кемала и Фериды Ахмеда «Три политические системы», в которой авторы доказывали приоритетность пантюркистской идеологии над панисламизмом и османизмом [5]. Ю. Акчура выделял тюркизм как наиболее перспективный и реальный путь единения тюрков. Он ратовал за создание политического Союза всех тюркских народов с центром в Турции. После провозглашения Турции республикой Ю. Акчура избирается депутатом Национального Собрания Турции, затем работает в качестве профессора Стамбульского университета и советника президента Турции Кемала Ататюрка по вопросам культуры и политики. Стоит сказать, что деятельность Ю. Акчуры ознаменовала переход пантюркизма в новую фазу: от культурно-просветительского к политическому движению.

Еще одним знаменитым тюркистом считается Зия Гёкалп. В 1896 году Зия вступает в тайную организацию «Единение и прогресс» в Стамбуле. Во время своего пребывания в столице Зия решает создать некую научную основу, как для турецкого национального движения, так и для того, что он в будущем назовет тюркизмом. В опубликованной в 1913 году в журнале «Тюрк юрду» статье «Три течения мысли» Зия Гёкалп поднимает проблему исламизации и тюркизма, утверждает, что между турецким национализмом и исламом не существует несовместимости, поскольку первое течение общественной мысли создает национальную общность, второе - интернациональную. Признавая существующую отсталость Востока (преимущественно научно-технического характера), Зия высказывался против уподобления Турции Европе. В заключении, автор говорит о необходимости распространения идей турецкого национализма для противостояния Западнему миру [6].

К 1912—1919 гг. относится сотрудничество Зия Гёкалпа с упомянутым ранее журналом «Тюркская родина», где впервые публикуется его работа «Тюркизироваться, исламизироваться, модернизироваться», которая в 1918 году выходит и отдельной книгой.

В начале XX века, особенно с 1908 года, в Османской империи начинается полемика между исламистами и тюркистами о путях спасения османского государства. В результате первой мировой войны громадные территории, заселенные арабами-мусульманами,

отошли от Империи, таким образом, рухнула возможность сохранения государства на принципе единства мусульман. Что же касается идеи создания государства, которое бы объединяло большинство тюркских народов и о котором в теоретическом плане писали в своих ранних работах Юсуф Акчура и Зия Гёкалп, то она стала практически неосуществимой. Теме не менее в книге «Основы тюркизма», изданной в 1923 году, Зия Гёкалп продолжает отстаивать идеологию пантюранизма – идею создания Турана, «понятие которого объединяет по языку, литературе, культуре огузов, татар, киргизов, узбеков, якутов».

Таким образом, работы Зии Гекалпа обобщили принципы идеалов пантюркизма, с упором на фактор исторического развития народа, его языка, культуры и религии. В целом, 1900-1910-е годы стали периодом расцвета политики пантюркизма: тезисы объединения всех тюркских народов единое могущественное государство активно пропагандировались как на территории Турции, так и за ее пределами: в Египте, России и даже Японии и др.

Пережив момент наивысшей популярности, пантюранизм идет на спад. Ситуация кардинально изменяется с приходом к власти *Мустафы Кемалья Ататюрка*, с падением монархии и провозглашением республики. Безусловно, первый турецкий президент был заинтересован в признании сложившегося государственного образования на международной арене, потому в его интересах было отказаться от идеи создания, так называемого Турана, претендовавшего на мировое господство. Однако в этническом плане из многонациональной империи Турция превратилась в национальное турецкое государство, что предопределило складывание идеологии, основанной на принципе национализма.

В определение понятия национализма Мустафа Кемаль Ататюрк вкладывал идею единства народа в области языка, культуры и общей судьбе. Он ограничивал национализм территорией республиканской Турции, отказываясь от стремления к политике завоеваний. Другие нации по отношению к турецкому народу мыслились как равные, независимые и свободные. Отношения, возникающие между различными национальностями, должны были строиться на принципе взаимоуважения [7]. В период правления М. К. Ататюрка происходит изменение политического курса: идея объединения всех тюркских народов начинает уступать идее создания единой турецкой нации. Хотя первый президент Турецкой Республики негативно относился к пантюранизму, тюркизм и тюркисты оказали большое влияние на формирование политических взглядов и программ К. Ататюрка. В итоге, можно сказать, пантюркизм трансформируется в турецкий национализм.

Список литературы:

1. <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-viii-sammite-soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnyh-gosudarstv-1210554> (Дата обращения 13.11.2021).
2. Мухамметдинов Р. Ф. Зарождение и эволюция тюркизма: (из истории
3. политической мысли и идеологии тюркских народов; Османской и Российской империи, Турция, СССР, СНГ 70-е гг. 19 в. – 90-е гг.20 в.). Казань: Заман, 2016. 270 с. URL [Электронный ресурс]: <http://www.tataroved.ru/publicat/turkizm.pdf> (Дата обращения 10.11.2021).
4. Тверитинова А. С. «Младотурки и пантюркизм»// Краткие сообщения института
5. Востоковедения Академии Наук СССР. 1956. №22. С 65-74.
4. Гилязов И. А. Тюркизм: Становление и развитие: Характеристика основных
6. этапов: Учеб.пособие для студентов-тюркологов.— Казань, 2002. 51с. URL [Электронный ресурс]: http://old.kpfu.ru/f11/bin_files/gilazov_tyurkizm!8.pdf (Дата обращения 10.11.2021).
5. Луговой Г. А. Пантюркизм в Турции URL [Электронный ресурс]:

7. <http://www.turkishnews.ru/politika-i-obschestvo-turcii/article/pantyurkizm-v-turcii> (Дата обращения 10.11.2021).

6. Гекалп Зия. Три течения мысли. 1913. Gokalp Z. Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gokalp. Translated ed. by N. Berkes. N.Y., 1959. S.71-74 (перевод Мейера) URL [Электронный ресурс]: http://nisaa1.narod.ru/History/Lectures/revoljucija_1908-1909_gg-v_turcii_politika_mladotu.pdf (Дата обращения 12.11.2021).

8. 7. Атаатюрк М. К. Речь (Nutuk) / Мустафа Кемаль Атаатюрк. URL [Электронный

ресурс]: <http://www.turkishfirst.ru/list/turkish-cat1-listpage.html> (Дата обращения 13.11.2021)

УДК: 911 (574)

Юсупов А.Н., Юсупова А.А.

к.арх., доцент ЮКУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

доктор PhD, ст.преподаватель ЮКУ им.М.Ауезова Шымкент, Казахстан

АРХИТЕКТУРНЫЙ ПРОЕКТ ЭТНОДЕРЕВНИ В ПРИГОРОДЕ ШЫМКЕНТА

Түйін: Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани Жаңғыру» мақаласында - әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен тануы үшін болашаққа көзқарас жайында ерекше атап көрсетілген.. Көшпелі мәдениет трендін ескере отырып, Қазақстанның индустриясы, туризмі мен ғылымы нысаны ретінде көшпелілердің этноауылын жобалау міндеті тұр. Жоба экоауыл жобалаудың отандық және шетелдік тәжірибесінен мысалдар келтіреді, ғылыми негізде экологиялық ауылды жобалаудың жолдарын көрсетеді. Экоауыл аумағын функционалды аудандастырудың мысалдары жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен заманауи сәулет теориясын ескере отырып сипатталған. Осы ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу барысында отандық және шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, өткен көшпенділердің мәдени мұраларын (ат спорты, халықтық қолөнер, ән мен би, арқан үстінде жүру және т.б.) бейнелейтін Қазақстанның экоауыл жобасын ғылыми негіздеу экотуризмді ұйымдастырудың заманауи мысалдары қарастырылды. Зерттеу нәтижелері ірі қалалар мен ауылдар тұрғындарының рухани, мәдени және әлеуметтік деңгейінің дамуына ықпал етеді; туристерге қызмет көрсету үшін экологиялық парктер ұйымдастыру арқылы Қазақстандағы жеке кәсіпкерлікті дамытуға үлесін қосады.

Кілт сөздер: Жібек жолы, туризм, этноауыл, этноауыл

В послании первого Президента РКН.Назарбаева «Рухани жаңғыру» - взгляд в будущее говорится - «Казахстанская культура должна стать узнаваемой частью глобального культурного наследия» [1]. . В этом плане Шымкент расположенный на Шелковом пути имеет большие возможности для реализации программы Первого президента. Как известно, сегодня Шелковый путь становится главным фактором развития туризма в направлении Ташкент, Шымкент, Туркестан. Для притока многолюдного потока туристов Шелкового пути предлагаем построить этноаул в пригороде мегаполиса с достаточными водными и земельными ресурсами.

Следует также отметить, что сегодня этностиль кочевников-номадов становится популярным во всем мире. В этом аспекте многое сделано в Кыргызстане, где с 2014 года проводятся «Всемирные игры кочевников». В играх 2016 года в Шолпанате участвовали 1200 спортсменов из 62 стран пяти континентов. Телевизионная передача игр охватила 500 млн. человек со всего мира. Очередные игры состоятся в Турции в 2021 году в окрестностях города Бурса. Эти игры породили большой интерес к культуре кочевников во всем мире. Во многих странах открылись культурно-развлекательные центры кочевников. Например в самой Москве был открыт

развлекательный центр «Музей кочевой культуры», а в Подмоскowie этнопарк «Кочевник», развлекательная с зона кочевников «Этномир» близ Калуги , в 90 километрах от Москвы [2,3,4].

Рис.1 Рекламный буклет этнопарка «Кочевник» в Подмоскowie,Хотьково

Принимая во внимание высокий историко-культурный потенциал южного региона, где лучше всего сохранились народные традиции кочевников следует нам построить -этноаул кочевников в пригороде Шымкента[5,6].

В проекте необходимо отразить все сферы жизни и быта кочевников: жилая зона, спортивные зоны (кокпар, скачки, стрельба из лука и др), парковая зона, общественный центр , где проводятся концерты , развлекательные игры; кафе и рестораны с целебными национальными напитками.

Предлагаемый вашему вниманию, проект кафедры Архитектура ЮКГУ им. М. Ауезова был разработаный несколько лет раньше, который участвовал во многих республиканских , международных конкурсах и научных конференциях, получил лестные отзывы ученых и специалистов после публикации в престижных зарубежных журналах[6,7]Следует подчеркнуть, что здесь градостроительным акцентом этноаула должен стать искусственное озеро с зоной отдыха.

Рис.2 Вид этнодеревни с птичьего полета

Рис.3 Виды этнодеревни и общественных зданий

Здесь, на поверхности водной глади озера спроектированы несколько живописных форм из природного камня, которые по форме удачно вписываются в прибрежный рельеф. На водной глади размещены три островка с лодочным сообщением, а на берегу размещается уютный городок этноаула. Формы двух островков выполнены в виде цветочной вазы, на вершине которых расположены зеленые оазисы отдыха. Третий островок выполнен в форме черепахи с круглой площадкой отдыха.

Рис.4 Вид центральной зоны этнодеревни

Следует отметить, что черепаха как у казахов, так и народов Евразии в целом является символом здоровья и долголетия.

Цепочка белеснежных юрт для обслуживания туристов раскинется на берегу озера зеленой лужайке.

В этноауле размещается комплекс ипподрома соответствующий для проведения «Всемирных игр кочевников». При входе с этнодеревни имеется автопаркинг, где посетители оставляют средства передвижения. Они в этнодеревне передвигаются пешком, на арбе, велосипедах и т.п.

Для проектирования этнографического аквапарка нас вдохновили красивый предгорный ландшафт Шымкента и художественный образ островка Окжетпес. Этот островок, как известно, является украшением берега озера Борового и Казахстана в целом.

Конечно, в этой статье невозможно описать все ее разделы. Принимая во внимание, аналогичные объекты в республике и за рубежом можно уверить, что этноаул станет рентабельным и прибыльным. При реализации проект будет скорректирован с учетом рельефа местности, вложенных средств и научных инноваций.

Предлагаемый проект позволяет мегаполису и республике в целом повысить туристическую привлекательность, также способствует полноценному отдыху горожан на лоне природы, открытию новых рабочих мест и главное духовному, спортивному развитию молодежи в духе наших предков.

Список литературы:

1. Президентская программа «Руханижангыру»- взгляд в будущее от 12 апр. 2017.
2. [Музей кочевой культуры - Отдых с детьми - OSD.RUwww.osd.ru](http://www.osd.ru)
3. [Этнопарк «Кочевник» | Верблюжья ферма | Контактеvk.com](http://nomadpark.com) > nomadpark
4. «ЭТНОМИР" - музей под открытым небом - Калужский край visit-kaluga.ru > item
5. Sue Roaf ECOHOUSE: A DESIGN GUIDE, NEW DELHI Architectural Press 2001 p.15
6. Akmaral Yussupova, Liu Songfu, Ardasher Namazbay, Farzad Pour Rahimian, Ahad Nejad Ebrahim. Ornamental art and symbolism : activators of historical regeneration for Kazakhstan`s landscape architecture[J]. International Journal of Architectural research ArchNet IJAR, 2017, 11(3):193-212. (ESCI/A&HCI, Scopus-Elsevier, Web of Science, ISSN 1938 -78.
7. Yussupova, A. Songfu, L. Namazbay, A. and Nejad Ebrahimi, A. (2019), "Features of design of gardens and parks with symbolic meaning in Shymkent city-Kazakhstan". *Open House International*, Vol. 44 No. 1. http://openhouse-int.com/abdisplay.php?xvolno=44_1_11

Torebek D.O., Abdykarimova S.A.,

master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

SPIRITUAL AND CULTURAL CONSOLIDATION OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN

Abstract: The article presents an analysis of topical problems of the consolidation of the people of Kazakhstan in conditions of global socio-cultural challenges of our time. The significant position of our state in the reservation and development of the historical and cultural heritage of the Kazakh society. Studied theoretical and methodological approaches to the analysis of socio-cultural aspects of human society.

Keywords: cultural heritage, ethnocultural identity, original national culture, ethical identity, national code.

In the Message of the Head of State Kassym-Jomar Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 2, 2019 "Constructive public dialogue - the basis of stability and prosperity of Kazakhstan" is noted: "Harmony between different social and ethnic groups is the result of the efforts of the whole society" [1].

In the conditions of socio-cultural changes characteristic of the modern stage of development of the Kazakh society, there is an increased interest in the historical and cultural heritage of the country, historical, cultural and ethnic values.

Currently, it is impossible to find an area of society that has not been affected by globalization to one degree or another. The spiritual sphere, including cultural heritage, is no exception. This situation makes us think about the degree of influence of globalization on the cultural heritage of the "Great Steppe".

The multiethnic character of the people of Kazakhstan defines a complex of multi-vector tasks for society, the solution of which largely determines its cultural and linguistic unity, cultural and spiritual consolidation of both ethnic groups and individuals. In this regard the cultural heritage of an ethnic group should be considered in the context of a modern multicultural society.

The first attempts to understand culture and to comprehend its role in the life of society go back to ancient philosophy. Culture became the subject of reflections of such ancient thinkers as Aristotle, Herodotus, Plato, Seneca, Cicero, who developed the antinomies of culture and nature, and, in fact, they were the first of the critics of culture.

In the Renaissance, philosophers understood culture as the perfection of universal individuality. The ancient idea of culture was revived and expressed an active creative principle in a person striving for harmonious, sublime development.

A great contribution to the study of philosophical problems of culture was made by German thinkers - I. Goethe, F. Schelling, F. Schopenhauer. The issues of culture and cultural values were also considered in the works of French philosophers - E. Durkheim, A. de Saint-Simon, O. Comte.

In the second half of the XIX century, crisis phenomena in spiritual life, issues of cultural heritage and new cultural trends in the world became the subject of philosophical reflection (F. Nietzsche). The expansion of the crisis of spiritual life and culture, its future consequences were realized by scientists and philosophers already in the XX century.

In Russian philosophy, the theme of the crisis of culture was raised with particular acuteness in the era of the "Silver Age" and was covered in the scientific works of I. Ilyin, V. Rozanov, S. Frank, N. Berdyaev.

In the socio-philosophical consciousness, the "center" in research on methodological problem of traditionalism came in the 80s, when the philosophical sciences faced the problem of studying the mechanisms of strengthening and consolidating, stabilizing social relations. Among them, monographic studies of Antonov, V. Vlasov, V. Davidovich, Yu. Zhdanov, V. Plakhova,

articles by S. Averintsev, I. Kasavin.

The last third of the XX century is characterized by a shift in the center of gravity of philosophical

research of cultural heritage towards the analysis of its ethnic aspects. L. Gumilev, S. Arutyunov, Yu. Bromley, M. Kryukov made a great contribution to the development of the theory of ethnic culture. In recent decades, the ethnic aspect of the study of cultural heritage has been reflected in the works of A. Dashdamirov, E. Okladnikov, A. Okoneshnikov, V. Shnirelman. Some aspects of the ethno-cultural heritage were analyzed in the works of A. Bagdadarova, M. Bejan, V. Chernov, M. Shibaeva.

Modern approaches to the study of the role and place of culture and cultural heritage in the modern world are presented in the works of B. Yerasov, V. Mezhujev, G. Tulchinsky.

Culture from the point of view of modern authors is a specific way of organizing and the development of human activity, represented in the products of material and spiritual labor. It acts as the most important structural element of civilization, combining all manifestations of social life.

One of the characteristics defining the life of the world community and our country, at the end of the first decade of the XXI century, was the process of globalization. Globalization has many dimensions, including unprecedented migration volumes, the simultaneous convergence and rejection

of civilizations by each other, the expansion of the area of religion and the decline of its social status, etc. This fact is noted by almost all serious researchers who emphasize that our historical period is characterized mainly by the expansion and deepening of globalization processes.

From the definition given in the Great Russian Encyclopedia, it follows: "Globalization is a modern stage of internationalization of international relations, economic, political and socio-cultural processes, characterized by special intensity" [2, p. 245].

The negative aspects of globalization are the possibility of losing their cultural identity. But one of the most amazing features of national culture is that it is able to develop while preserving its national identity.

Globalization has significantly exacerbated the problem of ethno-cultural identity, which today it has become one of the most important problems affecting not only cultural scientists, philosophers, but

also politicians, public and religious figures, progressive-minded representatives of the scientific world community.

As many researchers note: now, economic problems are receding into the background compared to the inability of representatives of the main groups of society to find an acceptable answer to the question "Who are we?" [3].

Such studies provide philosophers studying cultural heritage with a sufficiently wide and diverse material to enrich the modern theoretical understanding of this problem. The semantic sphere of the category "cultural heritage" includes a large number of concepts. But the most important of them is the "world heritage", meaning a set of outstanding cultural and natural attractions that need to be preserved and protected for an unlimited long time, as people will always need them.

Thus, the term "cultural heritage" in its most general form means the most outstanding monuments of history and culture, as well as all the best and highest achievements of human genius, in material, intellectual and spiritual terms.

In modern socio-humanitarian knowledge, cultural heritage is interpreted, firstly, as stable cultural forms that together form a cultural tradition. Secondly, as a term used in the history of culture and cultural studies, which is associated with the totality of all cultural achievements (physical and spiritual) of a given society, their historical experience. Thirdly, as part of the material and spiritual culture of society, created by generations and withstood the test of time,

passed on to the next generation as something valuable and honorable, which is a factor of the unity of the nation and a means of unification in times of crisis and instability. Fourth, the sum of all the cultural achievements of society (historical experience, traditions, customs, way of life) received from the previous generation and stored in public memory in order to use them for further cultural development of future generations [4].

It is necessary to distinguish between two levels of existence of cultural heritage: its actual existence as a substance and its existence in the consciousness of a modern person who axiologically comprehends this existence.

In the definition of cultural heritage, three positions can be conditionally distinguished: the first one represents cultural heritage as an information technology and cultural phenomenon, the second one,

- provides cultural heritage from the point of view of legal and property relations in society; the third focuses on the possibility of using natural and cultural heritage as a source of economic development [5].

The study of ethnic values and cultural heritage influences the formation of a positive ethnic identity, as well as contributes to the understanding of other ethnic groups and cultures. The need of each person and society as a whole for ethnic values, cultural heritage, can be realized today.

In the modern world, there is a growing interest in ethnic roots, and this is one of the forms of expression and actualization of ethnic consciousness. Ethnic self-consciousness reflects not only the consciousness of belonging to a certain ethnic group, but also ethno-cultural traditions, principles, norms. Heightened self-awareness stimulates the interest of representatives of various ethnic groups in the history of their people, their cultural heritage; it is expressed in the desire to preserve and transmit a unique ethnic culture, ethnic values, ethnohistory, ethnolanguage to subsequent generations.

In the conditions of globalization, in the process of active integration, modern ethnic groups for their effective functioning, the preservation of their own cultural archetypes is a necessary condition, first of all, the preservation of their identity [7].

The information society forms a new social type of personality, which in turn requires the purposeful development of the theory and practice of updating the historical consciousness of modern man.

Thus, the problem of identity is directly related not only to general social self-determination, but also to individual identification. The true emitter of ethnic consciousness is a separate individual (ethnophore), but we must also take into account the fact that by its nature ethnic consciousness is a collective consciousness.

Today, almost all scientists note the global trend of the growth of ethnic consciousness, which has intensified the intensive development of theoretical and empirical study of this phenomenon. An independent element in the structure of ethnic consciousness is a conscious attitude to the material and spiritual values of people.

Thus, Kazakhstan pays great attention not only to the development of the culture of each ethnic group, but also to the strengthening of intercultural ties and integration. On the initiative of the First President of Kazakhstan – Elbasy N.A. Nazarbayev, in 1995 a special public organization was created in Kazakhstan - the Assembly of the People of Kazakhstan, which reflects the interests of representatives of all ethnic groups living in the territory of the Republic of Kazakhstan.

Currently, the Assembly is an advisory body to the President of the Republic of Kazakhstan, designed to protect the interests of ethnic groups, with 9 deputies they are elected to the country's parliament from the Assembly.

Kazakhstan has also created an effective platform for constructive interreligious dialogue - the Congress of World Leaders and Traditional Religions. In the framework of the program article "A Look into the future: modernization of public consciousness", Nursultan Nazarbayev

noted that the modernization process involves a change, first of all, in the context of national consciousness, and secondly, it is the preservation of the inner core of the national "we" when some of its features change [9].

The ethnic content of our country is based on the language, culture, traditions and religion of the peoples living on its territory. The combination of these elements creates a unique national code of the people of Kazakhstan.

Our national code includes elements such as religious tolerance, flexibility, respect for other ethnic groups, and open public consciousness. President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev in his speech on August 16, 2019 at the August conference, he announced the most relevant directions for Kazakhstan education and science systems. The modern world is rapidly developing, information technologies are increasingly integrated into society. In these conditions, the competitiveness of the state is determined by the education of society and the cornerstone of the stability of the country are its citizens. "A decent citizen is a person who has the amount of necessary knowledge that will be used for the benefit of our Fatherland. A decent citizen is a patriot of Kazakhstan. We have no other Homeland!" the President of the country noted [10].

List of used sources:

1. Tokaev K. Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity Kazakhstan [Electronic resource]. Access mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1900002019> (Accessed 14.05.2020).
2. The Great Russian Encyclopedia [Text] / Yu. S. Osipov [et al.] // М. Экономика., 2007. - 1055 p
3. Barkanova O.V. National identity of the individual [Text]: monograph/ O.V.Barkanova. – Krasnoyarsk: Palitra, 2006– - 171s.
4. Belaya E. N. Theory and practice of intercultural communication [Text]: monograph / E.N.Belaya. - М.: Forum, 2011. - 208 p.
5. Sokolov V.V. Philosophy as the history of philosophy [Text]: monograph / V.V. Sokolov. - М.:Academic Avenue, 2012.-845с.
6. Khotinets V.Yu. Ethnic identity and tolerance [Text]: monograph / V.Yu.Khotinets. - Yekaterinburg: Ural University, 2002. -124 p.
7. Nysanbayev A.N. Kazakhstan in the global world: challenges and preservation of identity [Text]:monograph / A.N. Nysanbayev.-Almaty: Institute of Philosophy and Political Science, KN MES RK, 2011.-422 p.
8. Bromley Yu.V. Essays on the theory of ethnos [Text]: monograph / Yu.V. Bromley. - М.:Publishing House:UPSS, 2009.-440s.
9. Nazarbayev N.A. A look into the future: modernization of public consciousness [Electronic resource]. Access mode: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavygosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (Date of application 10.05.2020).

ӘОЖ: 12,98,32

Утембаева Д.Б.

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші.

А.Макаренко атындағы №41 мектеп-лицейі. Шымкент, Қазақстан

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ: ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ АҢЫЗДАРДАҒЫ ТҮРКІ ГЕНЕЗИСІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Түйін: Кез-келген этностың шығу тегі мен қалыптасуы, жер-су атауларының тарихы туралы зерттеулердің барлығы түбінде аңыз-әңгімелер мен мифтерге барып тіреледі. Аңыз-әңгімелер – халық ауыз әдебиетінің қызықты қайнарларының бірі. Жергілікті жер-су атауларының қалыптасуы мен аталу тарихында аңыз-әңгімелердің орны ерекше. «Қосмола шыңы туралы» аңыз да осы санатқа жатқызылады. Аңыз элементтері және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» эпикалық жыры мен Түргеш қағанаты тұсындағы тарихи деректерді салыстыра отырып, аңыз астарын ашуға тырысады. Зерттеу жұмысы «Қосмола шыңы туралы» аңыздың астарындағы тарихи мәліметтер мен әдеби сюжеттік берілімін зерттеп, маңызын өзіндік тәсілмен түсіндіре алады.

Кілт сөздер: Түркі әлемінің бесігі, Түргеш, Қосмола, аңыз, ауыз әдебиеті, Қаражан, Сарыжан, VIII ғасыр, Қаржантау

Қазақстанның Тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» деп аталған мақаласында «Түркі әлемінің бесігі» тақырыбы қозғалып, қазақ даласын Еуразия атырабында пайда болған түркі империяларының түп қазығы деп таниды. Қазақ халқының қалыптасу кезеңдері мен мемлекеттіліктің қалыптасу белестерінде сол империялар мен қағанаттардың өз үлесі болды. Сондай тарихи үдерістердің кей оқиғалары халық санасында қалып, бүгінгі таңға аңыз-әңгімелер формасымен жетіп отыр. Соның жарқын бір мысалы – Қосмола шыңы туралы аңыз.

Әлемді дүбірлеткен Көктүріктер қағанаты VI ғасырда қақ жарылып, қазіргі қазақ даласында Батыс Түрік қағанаты қанат жайғанын кәрі тарихтан білеміз. Сол Батыс Түрік қағанаты құлдыраған соң оның орнын Түргеш қағанаты басып, Жетісу мен Мәуеренахрдың алқабын биледі. Тарихтың осы бір кезеңі қазіргі қазақ халқының арғы ата-бабасының кейінгі тағдырына ықпал етіп, исламды қабылдап, қытайлық басқыншыларға қарсы күреспен кестеленді.

Бұл жайында 2006 жылы жарық көрген «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» жинағының 8 томында «VI ғасырдан бастап түргештер Шу-Іле өзендері аралығын мекендеп, Жетісудағы керуен жолының негізгі бөлігін бақылауға алды» дей келе, «ақыры, Түргеш қағандығы сарытүргештер (астанасы Суяб қ.) мен қаратүргештер (астанасы Талас қ.) болып бөлініп кетті» деп, ақсүйектер арасындағы қырқыстарға ұласқанын жазады. Ал, 2021 жылы басылған Ләззат Динашева мен Айхан Паланың «Түркі мемлекеттерінің тарихы» деген еңбегінде бұл текетіреске: «Түргеш қағаны Сұлудың өлімінен кейін «сары» және «қара» түргештер арасында 20 жылға созылған алауыздық басталды. Мұны пайдаланған Кучадағы Таң орынбасары көп әскермен Жетісуға жорық жасап, Суяб қаласын басып алды. Алайда, 751 жылы қытайлықтар әскері Талас шайқасында араб-қарлұқ-түргештердің біріккен әскерінен ауыр жеңіліске ұшырап, ендігі жерде Орта Азиядағы ықпалынан бірнеше ғасыр бойы айырылып қалады» деп түсініктеме береді.

Міне, қазіргі қазақ жері ғана емес, күллі Орта Азияға әсер еткен «сарылар» мен «қаралар» деп жікке бөлінген саяси қақтығыс жайлы аңыз бүгінгі күнге жетіп отыр. Халық тарихын жаңғыртудағы ауыз әдебиетінің бір құдіреті де осы болар. «Қосмола шыңы туралы аңыз» астарынан осындай бір қазынаны байқап, маржан теріп көруді мақсат еттік.

ҚОСМОЛА ШЫҢЫНА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТТАМА

Тянь-Шяньтаулар жүйесінің ең батыс шебінде орналасқан ірі таулы белдеу – Қаржантау деп аталады. Қазақстанның оңтүстіктегі ірі шекаралық белдеуі, екі шетінде екі мемлекетті – Қазақстан мен Өзбекстан бөліп жатыр. Таудың теріскей бетінде Қазақстанның Қазығұрт ауданы орналасса, күнгей бөлігінде Өзбекстанның Бостандық ауданы жатыр. Қазіргі Қазығұрт ауданының ең биік нүктесі – Қаржантау тауында орналасқан *Қосмола* шыңы. Оның теңіз деңгейінен биіктігі 2824 метр.

Қосмолашыңы – Қазақстанның оңтүстігіндегі ең биік шоқыларының бірі, Қаржантаудың орталық бөлігінде орналасқан. Жықпыл қаратастардан құралған, теріскей бетіжай уаттай, күнгейбетітік, құлам ажар тастардан тұрады. Шыңға оңтүстік жағынан шығу қиын, солтүстік жағынан шығуға болады. Теріскей бетіндегі кішігірім мұздықтан Қаржансу өзені бастау алады.

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АҢЫЗ ЖАНРЫ

Ауыз әдебиеті – халықшығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем әдеби туындылардың жиынтық атауы. Көшпелі халықтың арасында ауыз әдебиеті ерекше дамыды. Қазақ халқының фольклоры, этнографиясы мен тарихын зерттеуде ауыз әдебиеті маңызды рөл атқарады.

Ауыз әдебиеті жанрлық құрамы жағынан да сан-салалы болып қалыптасты. Тұрмыс-салт өлеңдері (еңбек-кәсіп, аңшылық, үйлену, жерлеу салты, наным-сенім т.б.), ертегілер, аңыздар, әпсаналар, мифтер, эпостық жырлар, тарихи өлең, қара өлең, лирикалық өлең, өтірік өлең, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, айтыс, шешендік сөздер, жаңылтпаштар, драмалық үлгідегі шығармалар - міне, ауыз әдебиетінің негізін құрайтын осы бір жанрлардың өзі әрі қарай түр-түрге бөлініп кете береді.

Қазақ халқының тарихы мен жер-су атауларының қалыптасуында аңыздар ерекше орын алады. Көшпелі халық кез-келген атауға өздеріне лайықты мәнді-маңызды аңыздар мен мифтер қалыптастырған. Тіпті қазақ халқының ұлт болып қалыптасу тарихының басында да аңыздар тұрады.

Аңыздың ерекшелігі – нақтылықты қажет етпейді. Тарихта болған оқиғаның нақты уақыты, мекен-жайы, қатысушыларының түп-тегі, кейде тіпті кейіпкерлердің мақсаты секілді өлшемдерге жауап беріп жатпай, бірден оқиға желісін баяндайды. Аңыздарда өткен тарихпен қоса, халықтың арман-мұраты да қатар өріледі.

Кез-келген аңыздың астарында тереңдеп жататын, бір кездері шын мәнінде орын алған, кейіннен халық санасынан күңгірт тартқан тарихи оқиғалар желісі байқалып жатады. Қазіргі таңда фольклоршы, этнограф, тарихшы ғалымдар осындай аңыздардың астарынан бір кездері тарих бетінен өшкен нешеме деректерді тауып жатыр. Солардың қатарына осы тақырыпты қосуға болады.

Қосмола шыңы туралы аңыз да – жер-су атауының шығуы туралы халық аузында көптеген ғасырлар бойы келе жатқан көне аңыздардың бірі. Бұл аңыз әлі күнге толық зерттелмеген. Тек, бірнеше пікірлер бұқаралық мерзімдік басылымдар мен интернет ресурстарда жарияланған.

ҚОСМОЛА ШЫҢЫНЫҢ АТАУЫ ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Қосмола шыңы туралы аңыз жоғарыда айтып өткеніміздей, толық зерттелмегенімен, бұл шыңның атауы туралы аңыздардың 3 нұсқасы белгілі.

Олар: 1) 1994 жылы жарық көрген «Қазығұрт маңындағы аңыздар» топтамасында жарияланған Қ. Тәжиевтің нұсқасы, 2) «Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су, елді мекен атауларының қысқаша тарихы» кітабында жарияланған С. Молдиярұлының нұсқасы және 3) 2021 жылы жарық көрген «Таңғажайып Түркістан» жолжазбалар жинағында жарияланған С. Дүйсебаевтың нұсқасы.

Аңыздың Қ.Тәжиев нұсқасында Алатауды қатар жайлаған туысқан қазақ пен қырғыз халықтары бірігіп қалмақ басқыншыларымен азаттық соғысы көрініс тапқан. Аңызда соғыстың шешуші сәтінде қазақ-қырғыз әскері қалмақ әскерінен жеңіліс тауып, соңында қазақтың бір батыры мен қырғыздың бір батыры иық тіресе жаумен шайқаса тасқа айналғаны баяндалады. Кейіннен екі батыр тасқа айналған шың «Қосмола» шыңы деп аталғанын айтады.

С. Молдиярұлының нұсқасы бойынша Жаныс руынан ағайынды Қаражан мен Сарыжан батырлар және олардың Қаржан деп аталатын қарындасы туралы айтылады. Аңыз бойынша Қаражан батыр мен Сарыжан батыр қалмақтармен соғысып, мерт болған жер «Қосмола» деп аталып, қарындастары Қаржан қайтыс болған жер «Қаржан бұлағы» деп аталғаны айтылады.

Өлкетанушы С.Дүйсебаевтың нұсқасы С. Молдиярұлының нұсқасына ұқсағанымен, алғашқысына қарағанда толықтау және нақты мекендері анық көрсетіледі, бірақ қос батырдың шыққан тектерін нақты көрсетпейді.

Бұл үш нұсқаның арасында айырмашылықтары болғанмен, үшеуінде де Қосмола шыңы атауы әлдебір соғыс кезінде шейіт болған қос батырға қатысты аталғаны анық көрсетіледі. Дегенмен, аңыз кейіпкерлері қай заманда өмір сүргені әр-түрлі суреттеледі. Мысалы, Қ. Тәжиев пен С.Молдиярұлының нұсқасындағы аңыздарда XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-қалмақ соғысы айтылады. Ал, С.Дүйсебаев өзінің зерттеу мақаласында аңыз кейіпкерлері мен оқиғаның көрінісіне қарай отырып, VIII ғасырларда өмір сүрген Түргеш қағанатының аңызы деп қорытындылайды. Бұл тұрғыдан С. Дүйсебаев жергілікті тұрғындардан сұрастыра және тарихи оқиғалар мен шежіре деректерін ұштастыра отырып, сенімді дәлелдер ұсынады.

Қосмола шыңы туралы аңыздың С. Дүйсебаев жариялаған нұсқасының зерттеу тәсілі өзге әдебиеттердің деректеріне сілтеме беріліп, оқушысын сендіре алғандықтан, сол нұсқаны одан әрі зерттеуді жалғастыруды құптадық.

АҢЫЗ ЖЕЛІСІ, КЕЙІПкерлері, олардың ерлік жорықтары

Ертеректе бұл аумақта Қаражан мен Сарыжан деген ағайынды қос батыр кісілер болыпты. Қоныстары да, жайлаулары да қатар екен. Қаражан батыр қазіргі Қаржансудың жағалауын қоныс етсе, Сарыжан Шынар өзенінің ағысын бойлай қоныстаныпты. Сондықтан да болса керек, Қаражанның мекен еткен өзені Қаржансу, Сарыжан қоныстанған аймақ Сарытепсең аталыпты. Бұлар сондай тату тұрған. Ел шетіне жау келсе бірге аттанады екен. Қысқасы, қуаныштары да, қайғылары да ортақ болыпты. Күндердің күндерінің бірінде бұл екі батырдың арасынан қарамысықөткендей бір-біріне қатты өкпелесіп қалады. Дәл сол уақытта қырсық шалып жау шабады. Жау шапқанда да біреу емес, екі жақтан да шапқан. Бірі шығыстан, бірі батыстан. Шығыс жақтан келген жауға Сарыжан батыр аттаныпты. Сарыжанның шығысқа кеткенін естіген Қаражан батыр батыстан шапқан жауға аттанады. Аразға қиса да өлімге қимайтын жұрт емес пе, Сарыжан батыр елдің бір шетінен қорғап жатса, мен де бір жағынан қорғайын десе керек. Сөйтіп, Қаражан батыр арада күндер өте батыстағы жауды жеңіп, шекарадан асыра қуып еліне қайтқан. Еліне келсе, жайрап жатқан жұртты көреді. Мұны Сарыжаннан көріп қатты ашуланады. Қаһарланған Қаражан бар әскерін тоқтатпастан Сарыжанның қонысына аттандырады. Сарытепсеңге келіп, абдырап қалады. Сөйтсе Сарыжан батырдың жұрты да тып-типыл боп жатыр екен. Өртенген жұрт, қоқырсыған мүлік, сасыған өлік... Сарыжан батырдың үй-іші түгел найзаға шаншылған, Сарыжанның өзі де қаза тауыпты. Сарыжанның жұртынан бір бесіктегі кішкене бала ғана тірі табылады. Бұл Сарыжанның баласы екен. Қалған жұрттан еркек атаулы қырылған, кәрі-құртандар, қатын-баласы мен мал-жанын шапқан жау талап әкетіпті. Бұған Қаражан батыр одан сайын ашуланады. Әскері мен Сарыжанның елін қырған жаудың соңына түсіп, қуа жөнеледі. Сөйтсе Сарыжанның жолай өлген адамдарын көмбестен де ашық тастап кете беріпті. Сол ізбен

жүре береді. Қазіргі Қаржантаудың шығыс жағында Сарыбел деген асу бар, бұлай аталуының себебі сол шапқан жау Сарыжанның елін осы асумен асырыпты, сондықтан Сарыжанның елі асқан бел деп жүріп Сарыбел атап кеткен екен. Қаражанның әскері Сарыбелден аса бере жай барақат жатқан көшке тап болады. Бұл әлгі шапқан жаудың Сарыжан елінен түсірген олжасы нар көші екен. Жайбарақат жатқан көшті көріп, оңай олжаға кезіктік, кегімізді қайтарамыз деп ойласа керек, жаппай лап береді. Қаражанның қолы көштің аз ғана жасағын әп-сәтте тас-талқанын шығарады. «Батыр – аңғал» деген сөз рас болса керек, жеңістеріне мастанған Қаражан батыр мен оның қолы арқаларын кеңге салып, бей-берекет тойлауға көшеді. Сөйтіп өздерінше тойлап жатқанда кеш те батады. Осы уақытта кенеттен тағы да жау шабады. Сөйтсе, бұл жаудың қойған қақпаны екен. Аз ғана жасақпен олжа-көшті қалдырып, негізгі тосқауыл қолын тасада жасырыпты. Әбден мастанып, масайған шақта тарпа бас салуды ойластырыпты. Сөйтіп кенеттен шапқан жау қолы масайған Қаражан батырдың әскерінің лезде быт-шытын шығарады. Осы соғыста Қаражан батыр да өледі. Әскерінен аз ғана адам қашып шыға алады. Олар Қаржан батырдың денесін ап шығады.

Кейіннен «Елімізді қорғаған қос батыр еді, жауға аттанса да бірге аттанушы еді, тек араларында алауызды қболмағанда жауды да бірге жеңер еді. Тірідеседі, өлген де бірге ел шетін қорғай жатсың» деп Қаражан батыр мен Сарыжан батырды арулап жақын маңдағы ең биік тауға сүйектерін жерлепті. Ол заманда жиналған жұрт батыр моласының үстіне бір-бір тастан тастап отырып, оба үйеді екен, соған қарап батырлардың атақ-дәрежесі көрінеді десіпті. Жиналған жұрт пен өзі тау басына қойылған қос атырдың моласына үйілген таста есеп болмапты, моланың обасы өскені сондай таудың ең биік шыңына айналыпты. Сол сәттен бері бұл екі батыр жатқан шың Қосмолашыңы аталыпты. Сол сәттен бастап осы күнге дейін ел шетіне тиетін қара ниетті жау бұл жақтан келген емес. Қаражан батырдан үш ұл қалған екен, кейіннен Қаражанның балалары бүткіл осы аймақтағы тауды жайлағандықтан тау да «Қаржантау» аталады. Ал Сарыжан батырдан қалған жалғыз баладан да ұрпақ тарапты, бірақ Қаражанның балдарынан үш есе аз екен дейді аңыз.

АҢЫЗДЫҢ АСТАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ МАҢЫЗ

Көшпелі халықтардың ауыз әдебиетіндегі аңыздар мен эпикалық жырлардағы кейіпкерлер тарихтағы тұлғалар мен ірілі-ұсақты ру атауларымен бірігіп кеткен. Егер, қандай да бір аңыздағы кейіпкер тұлғалардың бойы үңілсек, бір кездегі ел тарихы туралы маңызды ақпараттарды байқауға болады. «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» эпикалық жырындағы Қарабай мен Сарыбайдың болмысы, суреттелуі, көшіп өткен жер территориясына қарай бұл жырдың алғашқы жырланған уақытын Түргеш дәуіріне жатқызылуы осы қасиеттерінен болса керек.

VIII ғасырдағы Түргеш дәуірі мен оның аяқталу уақыты өте шиеленіскен оқиғалар мен суреттеледі. Бірқағандықтың екіге жарылуы, Қара түргештер мен Сарытүргештердің алауыздығының салдарынан бүткіл Орта Азиялық аймақтағы саяси, қоғамдық, тұрмыстық, экономикалық ахуалдарының құлдырауының басталуы және шегіне жетуі. Бүтін бір халықтың жарылақ отарыла басқа қонысқа көшуі. Ел айырылған дүрбелеңге ұласуы. Міне, мұның бәрі бір дәуірдің, VIII ғасырдағы Түргеш дәуірінің негізгі суреттері болды. Бұл оқиғалардың көріністерін тек қана 751 жылғы Тараз маңындағы «Атлах соғысынан» ғана іздеуге болмайды. Сол кездегі Түргеш қағанатының барлық аумағынан іздеу керек. Оған міне, жаңағана айтып өткен «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырының өне бойында тұнып тұрған сюжеттерінен байқауға болады.

Осы аталған Түргеш дәуіріне жататын белгілер «Қосмолатуралы» аңыздың желісінен де иісі аңқып тұрғандай. Мұнда да алауыздық, мұнда да анталаған жау, мұнда да ерегіскентуыстар, мұнда да қос батыр, ең бастысы халық жадындағы Түргеш дәуірінің Сарылар мен Қаралар боп бөліну інің жаңғыры қелесі анық көрініс тапқан. VIII ғасырдың

екінші жартысындағы ел жағдайын осы аңыздан артық суреттеген тарихи дерек еш жерден таппасыңыз анық.

Жалпы, бір халықтың «сарылар» мен «қаралар» деп бөлінуі біз айтып отырған Түргеш қағандығы тұсында болғанымен, оның түптамыры одан тереңде жатқан сияқты. Кейбір шежірешілер мен тарихшылардыңайтуларына қарағанда бұлай бөліну сонауҮйсін заманына кетеді. Мысалы, Қазыбек бек Тауасарұлы «Түргештің Сарыүйсін деген жанама аты болғаны сияқты, Жарықшақтың да жанама аты Қараүйсін деген аты болған. Жалайыр Қыдырғали жазбаларында кездесетін қара үйсін дегендері – осы Жарықшеке-Тілеуберді (Жарықшақ) тұқымы» деп атап өтіпті. Шежірешінің бұл сөзін қытайлық тарихшы-қандасымыз Н. Мыңжан да жоққа шығармайды: «...Қазақтар мен маңғолдар бұрын Шиху ауданын «Қарұсын» деп атаған. Қазіргі Манас-Сауан аудандарының аралығындағы «Алұсын» деген өзен бар. Толы ауданында «Сарығұсын» деген өзен бар. Демек, «қарұсын» - қараүйсін, «алұсын» - алүйсін, «сарығұсын» - сарыүйсін деген тайпа аттарының жер-су атында сақталған түрі болуы мүмкін. Ерте заманда бұл жерлерді үйсін тайпалары мекендеген.» деп қуаттай түседі. Демек, біздің Қаражанмен Сарыжанның бойынан Қара түргештер мен Сары түргештерге қатысты ұқсастықтарды іздеуіміздің басты себебі айқындала түседі. Оның үстіне аңызда айтылатын Қаражан қонысының орнында дәл қазіргі уақытта шежіре дерегіндегі Жарықшақ тұқымы Дулатқа жататын Жаныстың Ақтай тармағы, ал Сарыжанның қонысы деген жер – Сары тепсеңнің етегінде әлі күнге Сары үйсіндердің бір шоғырының отыруы біздің күдігімізді тағы да дәлелдей түседі.

Салыстыру үшін төменде кесте жасадық. Мұнда «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының элементтері мен тарихи деректерді салыстырамыз (жалпы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Түргеш қағанаты мен Оғыз дәуіріне жатқызылатын ғылыми дәлелденіп, 2002 жылы аталған жырдың 1500 жылдығы аталып өтті).

Аңыз оқиғаларындағы Түргеш дәуірінің элементтері			
Сәйкес келуі	Қосмола туралы аңыз	«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры	Тарихи деректер
1	Аңыз кейіпкерлері Қаражан мен Сарыжанның туыстық қатысы.	Қарабай мен Сарыбайдың өзара құдаласып, туыстасуы.	Түргеш қағанатының негізін құраушы түргеш этносы Қаратүргештер мен Сарытүргештерден құралды.
2	Қаражан мен Сарыжанның өзара араздығының тууы.	Қарабайдың Сарыбай өлгеннен кейін қызы Баян сұлыды Қозыға күйеуге бермес үшін Сарыбай ауылынан алыстауы.	VIII ғасырдың орта шенінде Сақал қағанның тұсында Қаратүргеш пен Сарытүргеш ажырап, іріткі туындады.
3	Сарыжанның Қаражаннан алдын қайтыс болуы.	Сарыбайдың ерте қаза болуы	Сарытүргештердің қағаны Бағатарқан (Кул-Чар) қытайлықтармен соғысып, қаза табады.
4	Кенеттен шығыстан және батыстан жаудың шабуыл жасауы.	Қарабайдың көші. Солтүстікте Мұз теңізінен оңтүстікке Сасан бидің елі аралығын айнала көшеді.	Түргеш қағанатының шығысынан Таң империясы және батысынан Араб халифатының жорықтары. 751 жылғы Атлах маңындағы соғыс
5	Жаулардың Сарыжанның ауылын	Сарыбайдың ұлы Қозы Көрпештің Қодардың	Сарытүргештердің көп бөлігінің Таң империясына

	шауып, олжалап көшіріп әкетуі.	қолынан қаза табуы.	қоныс аударуы.
--	-----------------------------------	---------------------	----------------

Демек, «Қосмола туралы» аңыздың ең бастағы түпнұсқасы VIII ғасырдағы Түргеш заманындағы қағандықтың батыс аймағындағы ірі тарихи оқиға желісімен айтылған деген тұжырым жасауға болады.

Қосмола туралы аңыз – ерліктің дастаны. Елдің бүтіндігі үшін қаза болып, тек ұрпағы ғана емес, алыстан мұнартып көрінетін барлық ел үшін баға жетпес ескерткіш. Ауызбіршілігі мықты, ынтымағы жарасқан елдің қашан да мығым болатынын биіктен айғақтап тұр. Аңыз түбінде қашан да ақиқат жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ. Тажиев, Қазығұрт маңындағы аңыздар. Қазығұрт, 1994ж.
2. Оңтүстік Қазақстан облысындағы жер-су, елді мекен атауларының қысқаша тарихы. Шымкент, 2000ж.
3. Қазығұрт энциклопедиясы. - Алматы: «Т-Толғанай» баспасы, 2004.
4. Н. Мыңжан. Қазақтың көне тарихы./ (Дайындаған М. Қани).:-Алматы: Жалын, 1993. 63-бет.
5. ТауасарұлыҚазыбек. Түп-түқияннанөзімешейін./ (Дайындаған Б. Қыдырбекұлы).: - Алматы: Жалын, 1993ж. 71-бет.
6. Қ. Салғараұлы. Қазақтың қилы тарихы. Алматы, 1993ж. және anyzadam.kz/info/1564/
7. С.Дүйсебаев, Таңғажайып Түркістан. Жолжазба. – Шымкент: «Қызмет» баспасы, 2021
8. Ләззат Динашева, Айхан Пала. Түркі мемлекеттерінің тарихы. – Түркістан: «Қызмет» баспасы, 2021.
10. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том. /Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006.

2. СЕКЦИЯ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕНДЕРІ, ЖЕТІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ЦЕННОСТИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

УДК: 94,78

Боранбаев С.Р., Торғаутова Ш.А.

доктор филолог. н., директор Научно-исследовательского института
«Социально-гуманитарные науки», ответственный редактор республиканского
научного журнала «QAZAQTANÝ». ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр истории, руководитель научного центра «История и этнология»,
ответственный редактор республиканского научного журнала «QAZAQTANÝ».
ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ЕЛБАСЫ, ПРИНЦИПА ПРАГМАТИЗМА ИЗ ПРОГРАММНОЙ СТАТЬИ «СЕМЬ СТОЛПОВ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ» НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИМ ИНСТИТУТАМИ, НАУЧНЫМИ ЦЕНТРАМИ И УЧЕНЫМИ-ПЕДАГОГАМИ АУЭЗОВ УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация: 12 апреля 2017 года первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаев подготовил программную статью «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Программа «Рухани жаңғыру» – это ключевой идеологический документ, ориентированный на будущее. В нем очень четко освещены фундаментальные вопросы развития нашего общества.

Ключевые слова: Независимость, Казахстан, Президент, Елбасы, модернизация сознания, Семь столпов государственности, научные центры, научно-исследовательские институты

12 апреля 2017 года первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А.Назарбаев подготовил программную статью «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Программа «Рухани жаңғыру» – это ключевой идеологический документ, ориентированный на будущее. В нем очень четко освещены фундаментальные вопросы развития нашего общества. Выход в свет статьи совпал с празднованием днем Науки, так как имеет под собой цель – создание научно-образовательной, культурно-просветительной, социально-значимой концепции отечественного и собственного развития казахстанской науки, научно-обоснованных в приоритетах и индикаторах национальной программы «Рухани жаңғыру» Казахстана с основательным научно-понятийным аппаратом, который будет составлять основу многим проектам, которые проводятся и будут иметь будущее в нашей стране.

Сегодня программа включает несколько базовых целевых компонентов: культ знания – стремление к образованию как самому фундаментальному фактору успеха; конкурентоспособность – постоянная работа над собой, самосовершенствование, стремление и желание быть лучшим, первым, побеждать в честной борьбе, создание лучшего варианта самого себя; прагматизм – умение планировать свое будущее, умение выстраивать свою систему приоритетов, поступков и взглядов на жизнь, в получении практически полезных результатов; эволюционное развитие Казахстана – поступательные, позитивные изменения в обществе, которые естественным образом вырастают из существующих в нем исторических условий и сознательно прилагаемых усилий по

достижению поставленных целей; сохранение национальной идентичности – сохранение нашего национального кода, того, что делает нас особенными и уникальными, наши национальные традиции и обряды, язык и музыка, литература и искусство, наша кухня и наши игры; открытость сознания – это готовность ко всему новому, стремление к познанию неизведанного, желание обучиться тому, чего не знаешь или не умеешь, являющихся целенаправленными и в тоже время не имеют широкий спектр в ходе осуществления работы.

При реализации программы «Рухани жаңғыру», также действуют специальные проекты и малые программы, по котрым ведется непосредственная работа для планирования и разработки образовательных программ, научных исследований прямых и долгосрочных результатов, такие как: «Новое гуманитарное образование - 100 новых учебников на казахском языке»; «Туған жер»; «Сакральная география Казахстана»; «Современная казахстанская культура в глобальном мире»; «100 новых лиц Казахстана»; «Поэтапный переход казахского языка на латиницу»; «Ауыл – ел бесігі» подготовлены в 2017 году.

С 2018 года также подготовлены специальные проекты: «Архив-2025»; «Великие имена Великой степи»; «Генезис тюркского мира»; «Музей древнего искусства и технологий Великой степи»; «Тысяча лет степного фольклора и музыки»; «История в кино и на телевидении».

В конце 2019 года Казахстан столкнулся с неизвестным доселе типом болезни – «COVID-19». Многие традиционные уклады в социально-экономическом, культурно-историческом и политическом развитии страны потеряли свою актуальность. Карантинные меры затормозили работу многих отраслей, в том числе товарооборота, логистики, дефицит лекарственных препаратов и т.д. Одним из важных приоритетов страны стал вопрос о сохранении нации в целом, развитие экономики страны и социальном обеспечении народа в новых условиях. Обществу были заданы новые приоритеты, новые ценностно-ориентированные направления развития.

11 июня 2020 года в целях укрепления социальной экономики, продуктивного труда, развития отечественной продукции запущены 4 новых специальных проектов: «Труд-идеал общества», «Правовая культура», «Экономия энергия общества», «Традиции и обычаи». Важным моментов в сохранении ценностей стала статья Кырымбека Кушербаева «Құндылықтар құлдарамасын», где автор тревожно воспринимал ситуацию в стране и призвал молодое поколение к стойкости, сохранению национальной идентичности, возврату к отечественному производству жизненно необходимых отраслей экономики, не поддаваться паники и работать на процветание своей страны, сохранять преемственность поколений, развивать новые пути энергосберегающей экономики. В научно-педагогическом направлении стали актуальны – цифровизации образования и науки, работа в режиме онлайн и оффлайн, сбалансированные в условиях постпандемического развития общества, идентичные по выполнению специального проекта программы «Цифровизация».

Таким образом все этапы развития программы были успешно реализованы и в стенах Ауэзов университета. В результате 4-го года реализации программы осуществлены образовательные, научные и социально-значимые проекты, которые имеют дальнейшее развитие и имеют концептуальное и реальное осуществление в будущем. Ответственными подразделениями созданы и разработаны конкретные методические указания по реализации программы, на региональном местном уровне активно работают ученые, привлечены в работу специалисты республиканского и международного значения.

Так в **образовательной сфере** отделом «Рухани жаңғыру» и кафедрой «История Казахстана» внедрена учебная дисциплина для студентов 1-2 курса «Актуальные вопросы модернизации общественного развития», на кафедрах высших школах и факультетов введен также и специальный курс лекций «Елбасытану», «Абайтану», «Мухтартану». По

программе «Новое гуманитарное образование - 100 новых учебников на казахском языке» в образовательный процесс работы вуза из поступило более 40 книг. На гуманитарных факультетах, с привлечением новых материалов обсуждаются, совершенствуются методики обучения, внедряются в учебный процесс ЮКУ, а также активно транслируются видео уроки профессорско-преподавательского состава на телевизионных каналах региона.

Начиная с 2020 года в университете вновь функционирует отдельно факультет «История и педагогика», где научно-педагогический состав работая в направлении углубленной работы претворил в жизнь более 60-ти мероприятий по реализации программы.

Больше всего охватили базовые компоненты программы «Рухани жаңғыру» в культурной и воспитательной работе университета культ знания; конкурентоспособность; эволюционное развитие Казахстана; сохранение национальной идентичности; открытость сознания; и не отстает воплощение и реализация подпрограмм «Современная казахстанская культура в глобальном мире» и «100 новых лиц Казахстана». Подразделениями воспитательной и социально-культурной работы университета постоянно проводятся встречи со знаменитостями республики и мирового рейтинга, онлайн-трансляции традиционной музыки, театральные постановки, концерты участием профессионалов среди студентов университета, студенты факультетов ознакомлены с каталогом «Антология современного казахского изобразительного искусства» на казахском, русском и английском языках.

15 января 2020 года проведен региональный семинар «Рухани жаңғыру – в условиях ВУЗов», участникам семинара были озвучены новые планы и перспективные направления развития 2020 года, предложены новые форматы осуществления проектов как в культурном так и научном плане.

За период действия программы «Рухани жаңғыру» сотрудниками научно-исследовательских институтов «История и этнология», «Тюркология», «Мухтартану», «Абайтану», а также профессорами высших школ и факультетов проводятся глубокие исследования по специальным программам «Туған жер»; «Сакральная география Казахстана»; «Архив-2025»; «Великие имена Великой степи»; «Генезис тюркского мира».

Необходимо отметить, что в 2022 году Южно-Казахстанский университет готовится к 125-летию со дня рождения Мухтара Ауэзова, к этой знаменательной дате, необходимо успеть собрать много сведений и источников. Несмотря на то, что с момента открытия НЦ «Мухтартану» прошло всего лишь два года, он сумел добиться известности на международном уровне. В НЦ «Мухтартану» ведется непрерывная работа по поиску, выявлению и изданию ранее неизвестных и не введенных в научный оборот исторических источников о жизни и творчестве Мухтара Ауэзова.

Предмет «Мухтартану» ведется для всех специальностей нашего университета. Сборники исторических документов, готовящиеся в Центре, способны стать важным и ценным хрестоматийным материалом для студентов, магистрантов и докторантов, обучающихся по специальности «История».

Кроме того, «Мухтартану» - это первый из числа ознакомительных пунктов, в котором производится прием всех прибывших гостей в ЮКУ имени М.Ауэзова. Члены Правительства нашей республики, депутаты Парламента, акиматы областей и Акимат г.Шымкент. Гости республиканского и международного значения в обязательном порядке посещают НЦ «Мухтартану», знакомятся с его жизнью и деятельностью.

В целях усиления научно-исследовательской работы сотрудники Центра ведут активную переписку с библиотеками, архивами, музеями зарубежных стран, в фондах которых могут храниться документы и материалы, имеющие отношение к жизни и творчеству писателя-академика. Например были направлены письма в научные и государственные учреждения таких городов России как Омск, Оренбург, Уфа, Казань, Москва, Санкт-Петербург, Украины – Киев, Закавказья – Тбилиси, Баку, Центрально-

азиатских государств – Ташкент, Самарканд, Бухара, Ургенч, Душанбе, Бишкек, Ош с целью оказания помощи в сборе сведений и материалов о жизни и творчестве М. Ауезова. К тому же, были сделаны запросы в Японию, Индию, арабские и западноевропейские страны.

В рамках финансируемых проектов государственной программы «История и культура Великой степи» Комитета науки МОН РК, подготовленных на основе специальных проектов «Генезис тюркского мира»; «Музей древнего искусства и технологий Великой степи» программы «Рухани жаңғыру» с 2018 - по 2020 год ученые и сотрудники Научно-исследовательской республиканской лаборатории «Физическая антропология» провели научно-исследовательские работы по следующим двум темам, «Анализ этногенеза казахского народа и специфики этнической системы по материалам антропологических исследований» и «Государство Кангюй и истоки казахской государственности».

В 2020 году сотрудники научного центра С.Жунусбаев «История и этнология» завершили работу по финансируемому проекту «Выпуск дополнительной литературы на латинице для студентов вузов, обучающихся на казахском языке» в рамках специального проекта программы «Поэтапный переход казахского языка на латиницу», финансируемой фондом науки Республики Казахстан. Под гидой программ выпущены более 150-ти научных статей, 30-ти монографий, ведется работа по участию в республиканских и международных конференциях.

В результаты отмеченных научных исследований и привлечения специалистов международного уровня в целом всего университета, за последние 3 года проведены более 12 республиканских и международных научных конференций, яркими и масштабными стали научно-практические конференции республиканского уровня с участием международных экспертов, ученых, представителей профильных ведомств совместного сотрудничества – «Батыры Великой Степи – Карасай батыр» декабрь 2018 года, «Сущность и ценность цивилизации Великой Степи» в феврале 2019 года, «Незабвенные личности Великой Степи – Турар Рыскулов» декабрь 2019 года. В 2020 году в рамках статуса «Культурной столицы СНГ города Шымкент чествование 2200-летия города Шымкент, 1150-летия Абу Насыра аль-Фараби, 3-х летия программы «Рухани жаңғыру» проведен Международный научный конгресс «Традиции, программы «Рухани жаңғыру» - актуальные вопросы и инновации в образовании, воспитании, науке и производстве», подготовлен архитектурный проект - «Аллея Рухани жаңғыру», проведено «Изучение геомагнитного поля Ак Мешит – как оздоровительный комплекс», проведен научно-педагогический форум «Образование и наука по модели 4К» июнь 2019 года, осуществляется идея развития креативной личности в XXI веке пр концепции «целостного человека» Абая.

В рамках реализации специального проекта «Великие Личности Великой Степи» чествовании юбилейных дат исторических личностей, внесших бесценный вклад в становление Независимого Казахстана сотрудниками научных центров «Мухтартану» Орады Коныратбаевым выпущена монография - «Турар и Туркестан», молодым ученым Азимханом Исабеком монография - «Научная статья - 38 слово Абая», доцентом кафедры «Всеобщая история и музейное дело», научным сотрудником республиканской лаборатории физической антропологии Айман Авизовой - монография «Отрарская культура», заведующим кафедрой «История Казахстана», научным сотрудником научного центра «История и этнология» Сериком Джунусбаевым - монография «Этнические процессы на территории Южного Казахстана», «Сайрам» и др.

Яркими событиями в реализации программы стало проведение 12 июня 2020 года в предверии празднования 175-летия Абая Кунанбаева международного культурно-просветительного онлайн форума «Тюркский мир: взгляды Абая Кунанбаева и модернизация общества Казахстана в XXI веке» посвященного празднованию 175 летия

Великого поэта и мыслителя Абая Кунанбаева, совместно с Олжасом Сулейменовым, Нагашбека Капалбекулы сотрудников Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО – Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Проведено обсуждение фундаментальных исследований ученых и государственных деятелей, прошли презентации новых трудов ученых. Отдельным ракурсом международного форума стала презентация книги ученого, абаевода Мекемтаса Мырзахметова «Абайдың толық адам ілімі». Учитывая развитие Тюркского мира и казахстанского общества в XXI веке разработаны и приняты концепция «Абай и формирование целостного человека и сохранение национального самосознания», кардинальные изменения и новых подходы к образованию, науке и воспитанию молодежи на основе наследия Великого Абая; подготовлены и предложены концепция в Министерство образования и науки Республики Казахстан для введения в качестве предмета «Абаеведение» по уровням и областям обучения в начальное, среднее и высшее образование.

19 февраля 2021 года Международный центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, открыл первым чествование 175 летия Жамбыла по Казахстану. Совместно с ЮКУ имени М.Ауэзова проведена международная онлайн конференция на тему: «Поэтическое наследие Жамбыла и актуальные проблемы жамбыловедения», посвященной 175-летию Великого поэта казахского народа - Жамбыла Жабаева. Конференция проведена в рамках реализации специального проекта «Великие личности Великой Степи» программы «Рухани жаңғыру».

В работе конференции проведен глубокий и всесторонний анализ творчества Жамбыла Жабаева, новые взгляды в исследовании Жамбыловедения на Евразийском пространстве, влияние темы патриотизма в формировании гражданской идентичности молодежи в системе образования, науки и воспитания Казахстана в XXI веке.

26 апреля 2021 года в рамках недели духовной модернизации на международном уровне проведена научно-практическая конференция «История Шымкента и горизонты развития в XXI веке». Главным вниманием конференции стало реализация приоритета сохранения национальной идентичности и реализация специальных проектов «Туған жер», «Сакральная география Казахстана». Общий интерес заключался в том, чтобы город Шымкент в XXI веке стал одним из центров Центральной Азии. Первый Президент - Елбасы Нурсултан Назарбаев посетив в сентябре 2019 года Шымкент подчеркнул: «...развитие необходимо для процветания Казахстана. В перспективе конкуренция между государствами и народами будет происходить между крупными городами, в городах концентрируется человеческий капитал, владеющий современными технологиями. Новая стратегия развития города должна быть направлена на формирование в данном регионе крупного промышленного, инновационного, туристического, торгового и логистического центра».

В год чествования 30 летия Независимости Казахстана и предверии празднования этой знаменательной даты глава государства Касым-Жомарт Кемелулы Токаев также в своей статье «Независимость превыше всего» от 5 января 2021 года поручил немедленно начать написание новой истории Казахстана в академическом стиле, где предполагается издание обширного сборника исследовательских работ, охватывающего все этапы и направления развития страны, в том числе и города Шымкент, имеющего 2200-летнюю историю. В пункте «Познание и чествование» статьи отмечены «...сохранение истории страны, национальной культуры, ценностей и их популяризация».

Шымкент с более чем 2200-летней историей, переживая в «потоке истории» непростые времена, в своем развитии достиг таких уровней - как протогород, крепость, торговый пост Великого Шелкового пути, уездный город, губернский город, областной центр и достигнув в XXI веке 3-го города Казахстана мегаполиса успешно растет и развивается, участниками конференции проведен ретроспективный экскурс на

становление города Шымкент, подготовленных на основе глубоких научных исследований 2200-летней истории и современности. Дан анализ политико-экономического, культурного, демографического развития в различные исторические периоды; рассмотрели развитие отраслей мегаполиса Шымкента, позволивших развивать перспективные направления экономики в настоящее время; вопросы популяризации мегаполиса туристами, создания исследований и проектов для продвижения самостоятельного облика и архитектуры города; развития отрасли науки, образования, инфраструктуры, международных отношений и туристского кластера, промышленности мегаполиса в XXI веке. Важную роль в работе по этому направлению заняли ученые Ауэзов университета - Жанысбекова Г.А., Мусаева С.Т., Юсупов А.Н., Садыков Ж.Ж., Шабанов Е.Ю., Уразбаева К.А., Пернебеков С.С., Изтлеуов Ғ.М., Тлеукеев Ж., Джунусбаев С.М., Отарбаева Г.К., выступившие по направлениям - методология, источниковедение, историография и исследование истории городов в целом.

Шымкент 2200 лет: становление и исторические этапы; развитие ценного человеческого капитала Казахстана – качественное образование, воспитание и динамичная наука; мегаполис Шымкент площадка инновационного предпринимательства: техническое, социально-экономическое и культурное развитие представили свои научные достижения и конкретно реализованные проекты по развитию и генерального проектированию города Шымкент.

Статья главы государства «Независимость превыше всего», выпущенная в 2021 году в год чествования 30 летию Независимости Казахстана и предверии празднования этой знаменательной даты, стала основополагающей в организации научно-исследовательским институтом «Социальные и гуманитарные науки» и научным центром «История и этнология» международной научной конференции «Ценности Независимости и новый курс развития в XXI веке», которая проведется 3 декабря 2021 года. Многие вопросы развития постпандемического Казахстана также и охвачены в Послании Президента от 1 сентября 2021 года, где разработан новый курс социально-экономического и общественно-политического развития страны в XXI веке. Организационный комитет пригласил к участию в работе конференции специалистов республики и зарубежных стран, где будут обсуждены актуальные вопросы по нижеперечисленным направлениям: 1. Казахстан: генезис и эволюция этнической системы тюркских стран; 2. Исторические этапы, достижения и ценности независимого Казахстана; 3. Технологическое развитие и политико-экономические реформы Независимого Казахстана; 4. Елбасы - символ Независимости; 5. Цифровой Казахстан: динамика развития образования и науки, процесс модернизации общественного сознания; 6. Новый курс Независимого Казахстана, развитие актуальных отраслей в XXI веке.

Важную роль в **научном сопровождении программы** стал республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ», возрожденный в 2019 году, на основе программы «Рухани жаңғыру». Журнал выпускается университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание, зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и коммуникаций РК (свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019г.), подписной индекс – 76112, зарегистрирован в базе РИНЦ (договор №260 от 05.05.2019г.).

В журнале публикуются результаты научных исследований в области гуманитарных, педагогических, филологических и творческих направлений, содержащих важные результаты научных исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера.

Основная и первоначальная идея при создании журнала стала - научное сопровождение и реализация проектов на основе специальных проектов программы «Рухани жаңғыру», глубокое понимание поднятых вопросов в статье и проведение обширных исследований, для реализации поставленных задач систематизация научно-исследовательской работы на основе создания международных многопрофильных

коллективов, в которых наряду с казахстанскими учеными будут задействованы и иностранные специалисты, способствующие формированию исторического сознания, распространению новых идей.

Таким образом республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» выпускаемый научным центром «История и этнология», публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук – история, этнология, археология, краеведения, филологии, юриспруденции, педагогики и культуры, содержащие важные результаты теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера.

В журнале публикуются результаты научных исследований ученых, преподавателей, магистрантов, докторантов, аналитические, рецензируемые научные статьи и дискуссионные материалы по актуальным вопросам в области фундаментальных и прикладных исследований. Активно привлекаются специалисты республики и зарубежья по совместному профилю исследования. Редакционная коллегия журнала работает по всем предъявленным требованиям печатного издания Министерства информации и общественного развития республики Казахстан, где принимаемые статьи проходят несколько этапов – в рамках сохранения академической честности. Все статьи первично проходят проверку на оригинальность, двойное-слепое рецензирование, востребованность научной и практической значимости.

По тематическим рубрикам научного издания направления гуманитарных наук - история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; педагогических наук - педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование, филологии - языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации, творческого направления - искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение) проводятся обширные научные публикации. Подробный рубрикатор журнала имеет спрос среди публикующихся авторов. В рамках совместных научных исследований были опубликованы статьи и привлечены в работу журнала ученые-педагоги России, Узбекистана, Киргизстана, Беларуси, Турции, Монголии.

Необходимо отметить, что журнал имеют свою авторитет во многих регионах республики, активными читателями журнала стали организации по сохранению национальных традиций и обычаев родного края, ведется активная и ежегодная подписка на журнал. Отрадно, что научный журнал «QAZAQTANÝ» развивается в ногу с временем, отражает социально-политическую и культурно-историческую ценность и традиций народов Казахстана. Важным моментом в истории журнала стало пополнение новой рубрикой в 3 (11) 09. 2021 номере – реабилитация жертв политических репрессий, где впервые опубликованы результаты научных исследований членов рабочей группы по подготовке заключений на заседание государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, сбору, изучению архивных источников и других материалов, созданной на основе Указа №456 Президента Республики Казахстан К.К.Токаева опубликованного ноябре 2020 года, по организации государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Одними из интересных и с научной точки зрения актуальными были статьи доцента кафедры «История Казахстана» Карибаева С.У. - «Отражение культуры и быта населения Чимкентского уезда по материалам дореволюционных российских исследователей конец XIX – начала XX вв., Мухамеджановой В.А. - заведующей кафедрой «Общественно-гуманитарные науки» ТашГУ узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «Особенности развития обрядности в узбекско-казахском межкультурном диалоге», авторский состав Бимурзина А., Шатырбекова А.А., Сейсенова Н.Е., ученых педагогов Шымкента «Этнографические записки о культуре казахов во второй половине XIX –

начала XX вв», Торебаева Б.П. «История возникновения и развития текстильного ремесла в Центральной Азии», Курманова К.Т., Айтбаева А.С., Досмуратова С.И. старшие преподаватели Ауэзов университета совместно с учеными Ташкентского Аграрного университета «Использование беспилотных технологий в сельском хозяйстве южного региона Казахстана», Кукеева М.К. «Характеристика деятельности «общества изучения Казахстана» в фондах Туркестанского областного государственного архива».

На сегодняшний день в научном издании опубликованы более 300 статей, гуманитарно-педагогического, социально-экономического и даже технологического развития регионов Казахстана в рубрике краеведение. Редакция научного издания готовит к выпуску 12 номер который выйдет в 4 квартале, в конце декабря 2021 года. В дальнейших планах развития журнала стоит вопрос о включении в перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования республики Казахстан.

В рамках сотрудничества «ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ» принципа преемственности поколений Ауэзов университета и развитие дополнительного образования среди учащихся мегаполиса Шымкент

Одним из важных направлений в рамках сотрудничества «ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ» принципа преемственности поколений Ауэзов университета и развитие дополнительного образования среди учащихся мегаполиса Шымкент стала работа Академии духовной модернизации «МИРАС» - научный кружок созданный на общественных началах в 2019 году из числа опытных педагогов-ученых и квалифицированных специалистов Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова.

Деятельность Академии направлена на углубленное формирование знаний о первичном построении научного, социального и творческого проекта. Руководители секций гуманитарно-педагогического направления акцентирует внимание также и на реализацию специальных проектов программы «Рухани жаңғыру», путем привлечения в глубокие исследования учащихся средних учебных заведений совместно с учеными университета и продолжение научно-исследовательской деятельности в студенческие годы. Цель «МИРАС» - развитие патриотичной, креативной, интеллектуальной, социально-адаптированной и конкурентоспособной личности, а также содействует формированию молодого интеллектуального потенциала Казахстана.

Академия способствуя укреплению связей ШКОЛА-КОЛЛЕДЖ-ВУЗ придерживается основного приоритета идея–деятельность–соревнование–достижение результата и - победы. Педагоги-ученые, квалифицированные специалисты «МИРАС» на республиканском уровне для руководителей проектов (молодых педагогов-ученых) высших учебных заведений, (методист, педагог-исследователь, педагог-эксперт, педагог-организатор) учреждений общего среднего, технического и профессионального образования проводят информационные, научно-методические советы по формированию представления о проектах и созданию совместного проекта с обучающимися; организуют семинары, специальные курсы, летние/зимние школы, конференции, форумы; при анализе проекта имеют право быть независимым экспертом проекта; ежегодно проводят конкурс социальных, научно-исследовательских и творческих проектов среди обучающихся СОШ, ТиПО, ВУЗом; организуют культурно-просветительские и научно-познавательные экспедиции в научные и культурные центры и научно-исследовательские институты, музеи, архивы и организует выставки научных достижений исследователей и изобретателей из числа молодежи учебных заведений городского, областного, республиканского уровней.

Направлениями работы «МИРАС» по гуманитарной секции является –История Казахстана, всеобщая история, археология, этнокультуроведение, международные отношения; по педагогической секции – среднее и профессиональное обучение, инклюзивное образование; секции филологического направления – казахская, русская, английская, немецкая, французская, китайская; секции творческого направления – музыка,

театр, эстрада, дизайн, изобразительное искусство, спорт, -конный спорт - «Шөген»-«Поло», -қазақша күрес, -тоғыз құмалақ. Все секции возглавляют опытные педагоги Ауэзов университета, входящие в состав МИРАС на общественной основе.

Начиная с 2019 года «МИРАС» ежегодно в преддверии празднования Дня Первого Президента – Елбасы и дня Независимости проводит в 4 раз конкурс научно-исследовательских проектов среди учащихся 9-11 классов средних общеобразовательных и студентов I-II курса средних специальных учебных заведений г.Шымкент и Туркестанской области, который является одним из первых аналогов привлечения учащихся в научно-исследовательскую деятельность по специальным проектам программы «Рухани жаңғыру». 9 декабря 2021 года научный кружок «МИРАС» готовится к проведению 5-му конкурса научно-исследовательских и творческих работ.

Ежегодно перед проведением конкурса научно-исследовательских и творческих проектов среди учащихся, проводятся курсы повышения квалификации молодых педагогов-исследователей, организаторов в области науки, в 2020 году в онлайн формате организован республиканский вебинар по теме «Подготовка проектов на основе программы Рухани жаңғыру», объединивший в работу более 100 специалистов учебных организаций.

По конкретному поручению Министерства образования и науки Республики Казахстан в целях развития дополнительного образования для молодых педагогических кадров с 11 – по 15 октября 2021 года проведен актуальный по своему времени 36-ти часовой курс повышения квалификации в области организации научно-исследовательской деятельности среди учащихся «Апгрейд – модернизация сознания». Более 16 опытных лекторов-тренеров в течении 5 дней обучали методам поэтапного построения научной работы и привлечения учащихся, демонстрировали новые актуальные направления научно-исследовательских работ, в результате выданы обучающие материалы и сертификаты участникам, укреплены связи между учеными-педагогами университета и средних учебных заведений по разным отраслям технического и гуманитарного направления.

Необходимо отметить, что работа МИРАС становится нужной в связующем русле среднего и высшего образования на региональном и республиканском уровне. Ученые-педагоги работающие на общественных началах, зарекомендовали себя как опытные руководители научно-исследовательских проектов. Эта работа дала свой результат и в сентябре 2021 года члены «МИРАС», а также другие преподаватели университета в количестве 31 человека приглашены в работу экспертной комиссии конкурса научно-исследовательских проектов среди учащихся г.Шымкент, проводимого Центром «Дарын» Министерства науки и образования Республики Казахстан.

23 февраля 2020 года в результате активной работы по осуществлению научно-исследовательской и образовательной работы по специальным проектам научные подразделения университета, необходимо отметить, что профессорско-преподавательский состав усовершенствовал и систематизировал ряд мероприятий по внедрению и углубленной работы, подготовлены более 68 научных монографий и учебных пособий, проведены более 20 научно-практических конференций, форумов, круглых столов, семинаров, результаты которых направлены в Министерство информации и общественного развития г.Нур-Султан для выставки по программе, как пример активной образовательной, научно-исследовательской и культурно-воспитательной работы коллектива Ауэзов университета.

Отрадно, что в результате кропотливой и плодотворной работы с Казахстанским институтом общественного развития «Рухани жаңғыру» г.Нур-Султан лучшими из проектов по реализации программы «Рухани жаңғыру» республиканского значения признаны проект - республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ», Академия духовной модернизации «МИРАС», «Летняя школа МИРАС», курс повышения квалификации «Апгрейд – модернизация сознания».

12 ноября 2020 года Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова посетил

вице-министр информации и общественного развития Республики Казахстан Тлепов Болат Анапияевич, где подробно ознакомился с проводимой работой по реализации 17 специальных проектов и 4 подпрограмм. Вице-министр выразил свою признательность и положительно отметив работу в реализации программы «Рухани жаңғыру» выразил пожелание продолжить сотрудничество с ректором Южно-Казахстанского университета имени Мухтара Ауэзова Кожамжаровой Дарией Пернешовной и всем научно-педагогическим коллективом.

ПРИНЦИП ПРАГМАТИЗМ ИЗ «СЕМИ СТОЛПОВ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ» - И ПРЕЕМНИКИ ЦЕННОСТЕЙ - КРЕАТИВНАЯ, ПРАГМАТИЧНАЯ МОЛОДЕЖЬ

Обращение Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Нурсултана Назарбаева на расширенном заседании Политического совета партии «Nur Otan», от 23 ноября 2021 года, где слова Елбасы доказали свою актуальность и важность сохранения Независимости, укрепления государственности и главного принципа «семь пьедесталов страны» миссии, возлагаемой на подрастающее поколение через гарант конкурентоспособности и прагматизма.

В программе «Рухани жаңғыру», подготовленной на основе статьи Главы государства от 12 апреля 2017 года, говорится: «Прагматизм – это четкое осознание своего национального и личного богатства, умение экономно его использовать и соответственно планировать свое будущее, не допускать расточительности и преувеличения, возвышенности и противоречивости. В современном обществе признаком истинной культуры является не неуместная роскошь. Напротив, сдержанность, удовлетворенность и скромность, экономичность и разумное использование, которое и демонстрируют очевидность».

«Прагматизм в действии» и отметил, что «прагматика должна иметь реальные жизненные цели и мотивацию, грамотно управлять ресурсами для достижения этих успехов. Прагматизм исключает необдуманные издержки и бессмысленные действия, а прагматизм предполагает усилия на здоровье, образование, саморазвитие. Прагматизм предполагает искренний подход к каждому, что позволяет освободить человека от излишней популярности и тяготения к радикальным идеологиям. Прагматическое отношение к жизни - это защита от социальных болезней. Искренность позволяет избежать ошибок, а прагматизм – добиться результата» - пояснив собравшимся конкретные действия в теоретическом и практическом формате.

Подготовительная работа к международной научно-практической конференции «Казахстан: ценности независимости и новые курс развития в XXI веке», организованная научным центром «История и этнология» в предверии празднования 30 летия Независимости Республики Казахстан, понимая и учитывая, что Независимость - самое ценное для любого гражданина, уважение к нашей глубокой истории, уважение нашей государственности, ее защита – задача каждого казахстанца, актуализировало на себе особое внимание.

Работа конференции совпала с высказыванием главы государства в Политическом совете партии «Nur Otan» по направлению «Тридцать лет Независимости» по принципам сохранения независимости, укрепления государственности и «семи пьедесталов страны», а именно: 1. Независимость – высшая ценность для любого гражданина; 2. Единство и согласие-незыблемый пьедестал нашей страны – почитание Конституции, знание государственного языка, почитание национальных ценностей - долг каждого гражданина; 3. Земля – наследие предков, народная сокровищница; 4. Семья и традиции – золотая ствол; 5. Национальная культура – духовная опора народа; 6. Образование и труд – залог благополучной жизни; 7. Прагматизм – залог конкурентоспособности.

Секции: 1. Казахстан: генезис и эволюция этнической системы тюркских стран; 2. Исторические этапы, достижения и ценности независимого Казахстана; 3. Технологическое развитие и политико-экономические реформы Независимого

Казахстана; 4.Елбасы - символ Независимости; 5.Цифровой Казахстан: динамика развития образования и науки, процесс модернизации общественного сознания; 6.Новый курс Независимого Казахстана, развитие актуальных отраслей в XXI веке, как раз отвечают поставленным задачам обращения Елбасы.

Вместе с тем, **Научно-исследовательский институт «Социально-гуманитарные науки» ставя перед собой цели и задачи реализации одного из принципов «семи пьедесталов страны» - «Прагматизм» - дал старт работе «ПРЕЕМНИКИ ЦЕННОСТЕЙ - КРЕАТИВНАЯ, ПРАГМАТИЧНАЯ МОЛОДЕЖЬ»,** расширяя работу по приглашению в совместные проекты специалистов вузов, средних и профессионально-технических вузов, научно-исследовательских институтов и научных центров при НИИ регионального, республиканского и международного уровней, а также ставя планы по усилению гуманитарно-ориентированных исследований среди студентов, магистрантов, докторантов высших школ и факультетов университета.

Принцип «семь пьедесталов страны» предполагает реализацию научных проектов по внедрению в систему ценностных ориентаций казахстанцев прагматичного образа жизни, предусматривающего разумное потребление и распределение ресурсов посредством специального проекта «экономика, сила общества», с акцентом на «Прагматизм», расширение представления о понятии прагматизма, формирование устойчивого понимания необходимости развития и рационального подхода к жизни, формирование поведенческих трендов, в рамках направления речь шла о создании условий для развития прагматических навыков и повышения бренда «Сделано в Казахстане», публикации результатов научно-исследовательских работ в развитии важных и актуальных отраслей в Республиканском научном журнале «Қазақтану».

Именно в этом направлении с 2022 года поставлены задачи:

- сделать шаг в гармоничную будущую жизнь, соотнося прошлые периоды истории с современными реалиями,
- патриотизм пропагандировать не только как показатель духовной ценности, но и как мощный фундамент, связывающий высокий моральный дух народа, общества, историческую память, культурное наследие, традиции и обычаи своей земли,
- культурная самобытность народа должна стать мощной и созидательной силой, способной обеспечить эффективное развитие общества,
- необходимость формирования в настоящее время новой социокультурной среды, опирающейся на базовые принципы и ценности патриотизма, осознание роли региональной истории и культуры и требование современного подхода,
- обратить особое внимание на реализацию работы по созданию и развитию личного имиджа «Малой Родины», пропаганде любви к родному краю, пробуждению и развитию интереса и уважения к традициям, истории, культуре народа, опираясь на его духовные ценности.

ӘОЖ: 647.35

Абдықадырова Т.Р.

педагогика ғылымдарының докторы, профессор. М.Х.Дулати атындағы Тараз ӨУ
«Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының меңгерушісі. Тараз, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДА КҮРЕСКЕН ҰЛТ ҰРПАҚТАРЫ

Қазақ рухани дүниесі, әдебиеті, өнері, мәдениеті, тарихы бай халық. Ұлтымыздың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, ұрпақ бойына сіңіріп, тәрбиелеген халық. Ұлтының рухани құндылықтарын қазақ - бәрін, кезінде, жазу-сызуы болмаса да жадында сақтап, бүгінгі ұрпаққа сол қалпында жеткізген ұлы халық. Және көрмеген қорлығы жоқ қазақтардың бір басынан өткерген қасіреттердің бәрінде тәуелсіздік жолында табанды күрескен ұлт ұрпақтары да осы рухани бай мұрамыздан тәлім алған, елін сүйетін нағыз ер-ұлт тұлғалары екендігі анық. Сол ұлы тұлғаларымыздың өмірін, айтқан сүбелі пікірін, жастарға қалдырған өсиет өнегесін жас ұрпаққа оқыту, бойына сіңіру арқылы болашағымыз жарқын өміріміздің салауатты болатынына сенімдіміз. Ұрпағымыз тарихын, әдебиетін, мәдениетін, ұлтын сүйген ұлт тұлғаларын, халқымыздың басынан өткен қиыншылықтары мен қасіретін біліп қана қоймай оны қастерлеуі, мақтан тұтуы және өткеннен сабақ алуы тиіс.

Зұлмат замандарда ең бірінші болып, халықты оятқан, санасын серпілткен, елді ерте білген ұлы тұлғалары болды. Өздері шейіт кетсе де ұлтының мүддесін қорғады. "Мың өліп, мың тіріліп" жер бетінен аман келе жатқан қазақ халқы қашан да сол ұлт көсемдеріне тағзым етеді. 1991 жылында алған Тәуелсіздік қана қазақ елін кейінгі 70 жыл ішіндегі сталиндік зұлматтан, голощекиндік жасанды аштықтан, "коммунизмді орнату" жылдарының кесепаттарынан, 490 рет жарылған атам бомбасынан, жөнсіз жыртылған тың жер мен сұраусыз бұрылған су зардаптарынан (Арал тағдыры), мұрағаттардың тұңғығында жасырынған ақтаңдақтардан, т.б құтқарды. Бүгінде сол ұлт тұлғаларының тіл, жер, мәдениет, өркениет, тарих т.б рухани салаларда айтқан салиқалы сөздеріне, өнегелі өсиеттеріне сүйенген қазақ зиялылары ел мен жер, халық мүддесі жолында қызмет етіп келеді [2].

Адамды рухани құндылықтар негізінде жетілдіру қоғамды төте жолмен жетілдірудің бірден-бір жолы екендігі ертеден анықталған ақиқат. Осыған орай ғалымдардың Ұлттық рухани құндылықтарымыздың қатарына нені жатқызамыз? Ұлттық діліміздің өзге отандастарымызды еліктіретін, сөйтіп бірегей халық болып ұйысуға жәрдемдесетін қандай қадір-қасиеті бар? , деген заңды сұрақтар туындайды. Осыған орай былай деуге болады: «Біріншіден, қазақ халқы-табиғатынан қиналғанға қол ұшын беруге даяр тұратын, ізгілікке жаны құмар гуманист халық; екіншіден, ізеттілік яғни, үлкенді сыйлау, кішінің көңіліне қаяу салмау - атадан балаға келе жатқан асыл қасиеттеріміздің бірі дейді; үшіншіден, қоғамның кішкентай ұясы түріндегі отбасындағы ынтымақ-аға ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы келісім. Ата-ананы, аруақтарды құрметтеу, жақындарының арына кір жұқтырмау; төртіншіден, досқа, ағайынға, ұлтқа адалдық; бесіншіден, қазақ еркіндікті, әсіресе ой еркіндігін, жеке басының бостандығын, ешкімге бағынышсыздықты жоғары қоятын халық», - дегіміз келеді [3].

Бізде жаңа экономикалық элитаның яғни рухани-мәдени элитаның қалыптастып келе жатқандығы, олардың тек ұлттық тілі мен дінінен ажырамай дәстүрлі-мәдениетіміздің үрдісінде жетілуін айтқымыз келеді. Сұңғыла ақылмен кез-келген қоғамның ілгері дамуына ықпал ететін, парасат иелерінің қалыптасуын үлкен мәселе етіп көтеруге болады. Сол парасатты адамның (бізше ұлттық тұлға) өз ойын еркін білдіруіне немесе бұл ойдың дер кезінде ықпалды күшке айналуына мүмкіндік беретін әлеуметтік алғышарттарды (демократиялық бостандықтардың, материалдық тәуелсіздіктің, сындарлы пікірді түсініп, қабылдауға әзір әлеуметтік ортаның т.б.) екінші мәселе етіп қоямыз.

Дәстүрлі қазақ қоғамында өз халқының ағымдағы хал-жағдайын ақыл таразысынан өткізіп, болашағын болжап, ілгері даму бағытына ықпалы мол болған ұлы тұлғаларына тоқталып өтелік. Ондай тұлғалардың қатарына Қорқыт пен Тоныкөктен бастап салыстырмалы түрде, күні кешегі Бұқар мен Абайдың аралығында талай дана бабаларымыздың туған халқының сол кездегі жағдайын, болашақ тағдырын ойлап тебіреніп өткендігін, әрі бұл игі қасиеттердің ұрпағына үлгі боларлық жолын айтқымыз келеді. Өз ойымызды ешкімнің намысына тимей жеткізе алатын, кімнің-кім екенін бағалауға қабілетті, тасқа басылған сөздің бәріне құдайдың пікіріндей сене бермейтін элеуметтік ортаның, парасатты тұлғаның қалыптастыру мәселесі көтеріледі. Экономикалық даму, демократиялық үрдістердің орнығуы, ақпараттық желілердің кеңеюі бізді кез-келген ойды жұртшылыққа еркін айтудың үлгісіне жеткізетіндігін айта отырып, ол үшін ешқандай топтың мүддесіне тәуелсіз, маргиналдық пен көзқамандықтан (космополитизмнен) ақиқат пен халық қамын ойлайтын (жалпы адамзат болашағына) қалтықсыз жаны ауратын парасат иесін, ұлттық тұлғасының қажеттілігін зерделейді. Ондай зиялы қауымына бүгінгі күні не жетпейді деген сұраққа былай деп жауап беруге: «Жетпейтін нәрсе көп, бастыларын санамалап айтсам... біріншіден, жанкештілік жетпейді. Атақ демей, ақша сұрамай, мақтау күтпей ел үшін барлық жолда алаңсыз берілу жоқ. Екіншіден, біліктілік жетіспейді. Үшіншіден ой еркіндігі, рух бостандығы жетпейді. Сөз кезегі тисе өз жағдайымызды айтып жылай бастаймыз. Қай заманда қай елдің зиялысы өз жағдайын айтып жыланып еді? Зар илесе, өз жағдайын, өз мұңын айтып емес, ұлттың қамын жеп, халықтың мұңын жоқтап, елдің болашағын ойлап басын тауға да, тасқа да соқпаушы ма еді. Ондай тұлғалардың қатарына алаш ардақтыларын жатқызамыз. Мектеп бағдарламасына Алаштану пәнінің енгізілуі, олардың елім деп еңіреген патриоттық сезімін жастар бойына қалыптастыра отырып, ұлттық тұлға тәрбиелеу, мұраларын меңгерту алдымызда тұрған үлкен жауапкершілікті іс..

Алаш – қазақ үшін қасиетті ұғым. Арғы жағында қандай тарих, қандай түсінік жатқандығына қарамастан, бүгінгі жұртшылық бұл ұғымды өткен ғасырдың басында қазақ ұлтының тәуелсіздігі үшін күрескен "Алаш" қозғалысымен және соның басында тұрып, "Алаш" партиясын, "Алашорда" өкіметін құрған ұлт зиялыларының есімімен байланыстырады.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы саясатында ұлттық мемлекеттілікті нығайту басты басымдықтардың бірі болып отыр. Ол үшін тарих тағылымынан сабақ алып, ұлттық сананы қалыптастыру жолындағы Алаш қайраткерлерінің қызметін терең зерделеп, жетекші ойларын басшылыққа алу орынды.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. «Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалылығын сақтау, сонымен бірге, оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шындау деп санаған», - деп көрсетеді Н.Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында .

Ұлт зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ә. Ермеков, Х. Ғаббасов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, т.б қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі, ең алдымен, дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. Қазақ халқының көшбасшысы болған зиялылар жаңа қоғам құру сәті келгенін айқын түсініп, жаңа жағдайдағы саяси күрес жолына шықты[4].

Қаламгер-ғалым Ақселеу Сейдімбек «Қазақ әлемі» атты еңбегінде қазақтың этникалық мәдениетіне, дәстүрлі фольклоры мен этнографиясына, ұлттық тарихына, рухани болмысы мен таным зердесіне қатысты отаршылдық туралы соңғы пайымдауларға тоқталады. Ол: «Отаршылдықтың тақсіретін тартқан жүздеген ұлттар мен ұлыстар сияқты қазақ халқы да ең ауыр кезенді социализм тұсында өткерді. Бұл орайда адамзат баласының ұзақ тарихындағы ең үлкен, ең ауыр қылмыс XX ғасырда ҚСРО (СССР) деп аталатын ұлы империяның аясында жүзеге асты деп тұжырым жасайды. Ойын ары қарай:

«Бір ұрпақтың көз алдында өткен екі бірдей дүниежүзілік соғыстың миллиондаған құрбандары да емес; ол - миллиондаған адамды бас бостандығынан айырған лагерьлердің архипелагы да емес; ол-технократтық жабайылық тудырған экологиялық сүргін де емес; ол-соғыссыз-ақ 4 миллион қазақты қырып тастаған геноцидтік саясат та емес; ол-тұтас ұлттардың қазақ даласына жер аударылуы да емес немесе тың игеру науқанын желеу етіп 3 миллион славянның Қазақстанға басып кіруі де емес; ол-керек десең қырық жыл бойы (1949-1988) қазақ даласында бейбіт халықтың ортасында сынақ үшін жарылған 500-ге тарта жарылған атом бомбасы да емес...

Ол қылмысты былай деп тұжырымдауға болады: адамзат баласының тарихындағы ең үлкен қылмыс – социалистік системаның тотаритарлық өктемдікпен 200-ден астам ұлтты мидай араластырып жіберуі болды.

Нәтижесінде жүзге тарта ұлттар жойылып кетті Яғни ғасырлар бойы қалыптасқан жүзге тарта төлтума мәдениет мәңгілік жоқ болып, жұмыр жердің мәдени-рухани болымысы солғын тарты. Мұндай ауқымдағы қасіретті адамзат баласы бұрын сонды басынан кешкен емес»-дейді [2].

Тап осы отаршылдық кезеңде қазақты “оқымаған, надан” деген нәубет сөздер көп айтылды. Өйткені, оның астарында үстем тап идеологиясының саяси мақсат-мүдделері бар-тын. Мәселен, кешегі партократия заманында жүргізілген қазақтарды кемсітуші үгіт-насихаттарда: ”қазақтарға барлық жақсылық (оқу, білім, өнер, мәдениет т.б) тек кеңес дәуірінде ғана жасалды, одан бұрын олар (2-ақ пайызы оқыған) сауатсыз, надан болды” деген пікірді ел санасына сіңіруге тырысты. Бұл, әрине, шындыққа жатпайтын пікір еді.

Кейінгі деректерге қарағанда: тек 1914 жылы ғана Қазақстанның қазіргі аумағындағы 2011 мектепте оқыған 105 200 баланың арасында қазақтар да аз болмаған. Олардың сыртында көптеген қазақтар арабша сауатын ашқаны белгілі.

Надандықтың себептері көп. Халықты надандыққа түсірген-бодандық екендігі бүгінде ешкімге таңсық емес түсінік. Ұлт бойына батпандап сіңген осынау отаршылдықтың дертінен қазақ халқы өз жүрегін емдеу арқылы, тұманданған санасын сейілту арқылы, рухани сауығуға өз болымысын парықтау арқылы жетті..

Заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін-білім» деген [5].

Біз өрлеуді өмірінің өзегі еткен халықпыз. Мына заманда «Өнердің кілтін тапқан ғана өрге шабады». Тәуелсіз Қазақстанның келешегі үшін тарихи жауапкершілік арқалайтын біздің жастарымыз, ұлттық тұлғаларымыз тәуелсіздіктің жауапкершілігін түсінетін, оның ауыр жүгін арқалай алатын, еңбеккер болуы керек. Қазақ «бейнет түбі – зейнет» дейді. «Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» тіршілік жасау бізге жат қылық болуы тиіс. Біздің қоғамда адал еңбекті терең біліммен ұштастырған ғана табысқа жете алатынын жас ұрпақ естен шығармағаны абзал.

«Қарға тамырлы қазақ» өзі өмір сүріп отырған, тұрмыс тіршілік болмысын, ел-жұрт арасындағы қарым-қатынастарын, жақсы-жаман жағдаяттарын ой елегінен өткізіп отырған. Соты, қаралаушысы мен ақтаушысы жоқ заманда жер мен жесір дауын, ру ішілік, ру аралық, басқа да ел арасындағы дау-жанжалдарды әділ шешіп отырған. Ел аузындағы «Халық айныса кім түзейді?», «Ата тұрып ұл сөйлесе ер жеткені болар», «Қадірсіз десең халқымнан сұра», «Халқыңа әділ бол», «Бірлігі кеткен ел жаман», «Айыпты айып жусын, ашуды ақыл қусын», т.б. шешендік сөздердің астарында бүгінгі билік басындағыларға да қарапайым халық өкіліне де, өсіп келе жатқан жастарға да ғибрат аларлық өсиеттерге тұнып тұр. Бұл бағытта ұлы Абайдың ғибратты сөздері мен кәусәр бұлақтай мөлдір жырлары, таусылмас қазына іспетті дүниелерінің мектеп оқушыларына арнайы оқытылуы яғни Абайтану пәнінің енгізілуі адамгершілікке, адалдыққа, бірлікке, елін сүюге, әділдікке, ел билеуге тәрбиелеудің шынайы белгісі болатындығын анықтайды [6].

Күллі ғалам жұртының алдында айбары асып, мәртебесі тасыған «түркілік дәурен»

тарих сахнасынан ысырылған соң, атажұртты иелену бақыты біздің қазақ халқының маңдайына бұйырды. Тектілердің төрі болған сол киелі мекен, айналайын атажұрттың қасиетін тоздырмай, жат жұрттардың қолын создырмаған халқымыз батыр бабаларымыз аманат еткен көк туды тұғырынан тайдырмай, өз биігінде желбіретіп отыр. Және сол құндылықтарды аман сақтап қалу жолында тағдырдың небір теперішіне төтеп берген қазақ халқы бүгінде іргетасы берік, болашақ бағыт-бағдары «Мәңгілік ел» мүддесіне ұласқан Еңселі ел санатын құруда. Ал өткеннің өнегесіне деген перзенттік парыз бен келешек ұрпақтар сабақтастығы алдындағы азаматтық қарыздың мәнін терең сезініп, түйсіне білген бүгінгі ұрпақ бір қолдың саласындай, бір атаның баласындай болып ғұмыр кешуге тиіспіз. Сол ынтымықтастық пен өзара сйластықтың рухы елдік дамуымыздың барша саласында айқын түрде көрініс беруде. Сол себепті, халық ойының, өркениет құндылықтарының иесі болған ұлттық тұлғалар әрқашан да халқының, өз ұлтының алдындағы рухани көсемдік қызметін адал атқарған. Тарихи тұлғалар ұлттық құндылықтары мен қасиеттері арқылы ерекшеленген [7]..

Ұлттық тұлға - жеке ерекшелік қасиеттерді бойына сіңірген, бойында ешкімді қайталамайтын өзіне ғана тән қасиеттері бар, белгілі бір қоғамда өмір сүретін және сол қоғамға бейімделген, ұлтының рухани құндылықтары мен ұлттық ерекшеліктерін жете меңгерген, Рухани жаңғырған, биологиялық, әрі рухани тіршілік иесі бола алады деп тұжырымдап, мынандай анықтама бердік. Ұлттық тұлға дегеніміз-ұлтының рухани қажетін өтейтін, соған өзінің саналы ғұмырын арнайтын адам.

Бәсекеге қабілетті ұлттық тұлға рулық-жүздік танымнан жалпы ұлттық санаға, дүниетанымға өтуге, ұлт ретінде әлемдік кеңістіктегі өз орнын анықтап алуға, барлық рухани дағдарыс түрлерінен арылуға, халқының білімді болуына қызмет етуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. «Менің арманым да, мұратым да Қазақстан халқын бақытқа жеткізу» // Алматы: Жұлдыз, 2000. №7 19 б.
2. Ақселеу Сейдімбек «Қазақ әлемі» Астана: Ел-шежіре, 2004.598 б.
3. Адам және ашық қоғам. Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 1998.272 б.
4. Айталы А. Ұлттану. Алматы: Арыс, 2003.- 226 б.
5. Мұхтар Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. 546 б.
6. М. Әлімбаев Халық-ғажап тәлімгер. Алматы: Рауан, 1991.144 б. М. Әлімбаев Халық-ғажап тәлімгер. Алматы: Рауан, 1991.144 б.
7. Д.Қамзабекұлы. Алаштың рухани тұғыры. Астана: Ел-шежіре, 2008. 340 б.

Назарбекова С.П.

доктор хим. наук, профессор, заведующая кафедрой
«Химия и основы химической технологии» ЮКУ им. М.Ауэзова
НЕЗАВИСИМОСТЬ – ГЛАВНАЯ ЦЕННОСТЬ НАЦИИ

В этом году Независимости Казахстана исполняется 30 лет, по историческим меркам - это небольшой срок. Однако за короткий промежуток времени, никому не известный Казахстан, превратился в процветающее государство, сделавшее ставку на развитие индустриальной экономики и интеллектуального потенциала. А толчком стало обретение Независимости – главной ценности казахстанской нации.

В самом начале своего пути Казахстан выбрал стратегию развития, поступательно превратившую нашу страну в государство с мировым авторитетом, которое уже в первые дни независимости отказалось от ядерного оружия и закрыло самый мощный ядерный полигон, за короткий срок создало новую столицу с фантастической архитектурой и города миллионники, а также возродил священный город Туркестан - духовную столицу турского мира, который является одним из самых важных исторических и культурных центров не только Казахстана, но и всего Мусульманского мира.

Сегодня Казахстан – это светская страна, заслужившая всемирное уважение благодаря миролюбивой политике и готовности к открытому диалогу со всеми партнерами. Конечно же, наш успех во многом зависел от казахстанского общества, которому присущи толерантность и уважение к личности человека, независимо от его социального статуса, национальной принадлежности и вероисповедания.

Как педагогу более 40-летним стажем работы в Южно-Казахстанском университете им.М.Ауэзова, мне бы хотелось отметить, что за годы независимости высшее образование в Казахстане изменилось в корне.

С 2002 года вузы республики перешли на кредитную систему обучения и осуществили полный переход на трехуровневую модель подготовки специалистов: бакалавр – магистр – доктор PhD. Как показывает практика, кредитная система обучения, распространенная в университетах США и большинства стран Европы, является наиболее гибкой и эффективной, обеспечивает академическую мобильность и востребованность выпускников.

Как известно, в 2010 году Казахстан стал первым центрально-азиатским государством, официально присоединившимся к Болонской декларации ЕС - Европейскому пространству высшего образования. Основная цель – повышение конкурентоспособности высшего образования через реализацию его основных принципов.

Произошло присоединение казахстанских вузов к Великой Хартии университетов, которую в настоящее время подписали более 650 учебных заведений, что позволило приблизить отечественное образование к европейским стандартам.

Одним из приоритетных направлений интеграции казахстанской высшей школы в международное образовательное пространство является дудипломное образование. Это возможность параллельного обучения в двух вузах по совместной образовательной программе с последующим получением дипломов соответствующих учебных заведений.

Сегодня в вузах Казахстана успешно реализуется дистанционное обучение относительно новых и перспективных направлений информационных технологий в образовании.

Осуществляется разработка модульных образовательных программ с учетом Дублинских дескрипторов. Приняты национальные рамки квалификации по своей структуре согласованы с Европейскими рамками квалификаций, а по содержанию они учитывают предложения и требования работодателей.

Внедрена Европейская система трансферта кредитов ECTS, которая разработана для определения общей оценки знаний по всей Европе, что является важным элементом Болонского процесса, призванным помочь иностранным студентам получить максимальную отдачу от учебы за рубежом.

С 2013 года в вузах введено программа полиязычного образования, который является уникальной и подразумевает в отличие от западных аналогов, одновременное обучение на трех языках. Это повышает конкурентоспособность выпускаемых кадров и рост экспортный потенциал образовательного сектора.

На момент обретения независимости в Казахстане функционировало 61 высшее учебное заведение. Сегодня их уже 128, в том числе 56 – государственных и 72 – частных.

Как известно, международные рейтинги вузов отражают современные мировые тенденции в сфере образования и науки. В рейтинге QS World University Rankings на начало 2021 года участвовали всего 13 казахстанских университетов. Из них в ТОП-500 попали только три: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилёва и Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова. Ещё 7 университетов вошли в ТОП-1000

Среди 14 вузов Казахстана ЮКУ им.М.Ауэзова занял почетное 3-е место в международном рейтинге QS.

На модернизацию высшего образования в Казахстане существенное влияние оказала программа TEMPUS направленная на поддержку процессов образования через реализацию проектов межвузовского сотрудничества, Основная ее задача – расширение сотрудничества в области высшего образования между Европейским Союзом и странами-партнерами в контексте реализации Лиссабонской стратегии и Болонского процесса. В 2014 г. она сменилась на масштабную программу Европейского Союза ERASMUS+. Направления новой программы: образование и обучение, молодежь и спорт.

Следующим шагом стала международная образовательная стипендия «Болашак», которую инициировал первый Президент Республики Казахстана

Н. Назарбаев. Программа нацелена на зарубежную подготовку и стажировку кадров для приоритетных секторов экономики. Со временем реализация программы показало, что уровень подготовки стипендиатов и их компетенции существенно отличаются в лучшую сторону от знаний студентов отечественных университетов.

Своевременным стал национальный проект «Интеллектуальная нация-2020», который направлен на «воспитание казахстанцев новой формации, превращение Казахстана в страну с конкурентоспособным человеческим капиталом».

В 2008 году первым Президентом Республики Казахстан был подписан Указ об организации специализированного образовательного пространства для одаренных детей и была открыта первая Назарбаев Интеллектуальная школа. Она стала экспериментальной площадкой, где новые учебные программы сертифицированы по международным стандартам.

Сегодня Назарбаев Университет (НУ) - высшее учебное заведение, открытый по инициативе Елбасы, стал национальным брендом высшего образования Казахстана, сочетая преимущества национальной системы образования и лучшую мировую научно-образовательную практику.

Отрадно отметить, что в ноябре 2020 года на съезде партии Nur Otan Президент К. Токаев сообщил о строительстве в Казахстане двух новых региональных вузов по опыту Назарбаев Университета. Предварительно определены два региона –Шымкент (база ЮКУ им.М.Ауэзова) и Петропавловск.

Важным этапом развития вузов Казахстана стала программа индустриально-инновационного развития страны В рамках реализации ГПИИР на 2015 - 2019 годы были определены 10 базовых вузов, которые готовили кадры для шестиприоритетных отраслей

экономики - машиностроение, металлургия, химическая промышленность, нефтехимия, производство строительных материалов, производство продуктов питания.

Базовыми вузами совместно с экспертами зарубежных вузов-партнеров и предприятиями было разработано 47 инновационных образовательных программ и заключены договора свыше 300 предприятий из всех регионов страны. Всего за три года в вузах в рамках программы подготовлены более 8000 квалифицированных кадров, показатель трудоустройства выпускников более 90 процентов.

ЮКУ им.М.Ауэзова также успешно выполнил заказ на подготовку специалистов по трем образовательным программам магистратуры: пищевая безопасность, производство удобрений и производство силикатных материалов.

Сегодня рейтинг вузов определяется не только качеством предоставляемых образовательных услуг, но и взаимодействием «Образование - Предпринимательство - Наука – Инновации». В условиях рыночной экономики развитие вузовского предпринимательства является актуальной задачей. Высшее учебное заведение должно ориентироваться на коммерциализацию научных, научно-технологических разработок и получение прибыли за счёт оказания различных видов услуг.

Одним из главных показателей, с помощью которого определяется активность ученого, является индекс Хирша, где учитывается цитированность в авторитетных научных журналах. Поэтому последние 5 лет наши ученые размещают свои публикации в изданиях, индексируемых в базах данных Web of Science, Scopus.

Сейчас в Казахстане взят курс на переход национальных и государственных вузов в автономный режим управления. Это позволяет вузам коммерциализировать инновационные технологии, открывать новые научные предприятия и обеспечить академическую и управленческую самостоятельность.

Чтобы молодые талантливые учёные оставались в стране, создана программа постдокторантуры, которая позволит молодым специалистам с ученой степенью доктора PhD, повышать свою профессиональную квалификацию, проводить самостоятельные научные исследования, актуализируя их в опытно-конструкторских разработках и публикациях в высокорейтинговых научных изданиях мира. Программа будет способствовать привлечению к научно-исследовательской и инновационной деятельности не только ученых Казахстана, но и всего мира, а также дальнейшей интеграции отечественной науки в мировое научно-образовательное пространство.

Сегодня востребованы новые профессии, такие как разработчик образовательных траекторий, архитектор виртуальной реальности, нанодиетолог, специалист по борьбе с изменением климата, гиды по космическому туризму, фермеры генетических продуктов, робототехник ,TV-Buyer, UX-дизайнер. Кроме того, рынок требует от вузов качественно иного содержания подготовки выпускников.

Разразившаяся пандемия COVID-19 стала серьезным вызовом для систем образования всего мира.

2021 год- особый, это начало глубокой цифровой трансформации. Успешность этого процесса напрямую зависит от качества кадрового потенциала, цифровизации образовательных услуг и развития цифровой инфраструктуры.

Сегодня система образования испытывает колоссальную нагрузку. Прежде всего это касается педагогов. Новый формат работы, новые задачи при сохранении прежней цели — обеспечение конкурентоспособности отечественного образования, сохранение и приумножение его качества, воспитание гармонично развитой и социально - ответственной личности. В связи с этим особую остроту приобретает проблема педагогического профессионализма. Безусловно, это огромный труд!

В современных условиях преподаватель вуза становится ключевым звеном в решении важнейшей государственной задачи – подготовки специалистов с высшим образованием и высокой профессиональной квалификацией. По существу, именно от

уровня преподавательской деятельности зависит общий уровень качества образования в стране.

Сейчас высшее образование в Казахстане продолжает реформироваться с учетом требований времени. Именно от нас, преподавателей вузов, зависит, какой путь развития системы отечественного образования мы выберем.

Мы, казахстанцы, должны трудиться во благо и ради процветание нашего независимого государства, уважать и укреплять общие ценности, беречь и развивать наши национальные традиции, родной язык и культуру.

УДК 378.02:37.035

Джилкишиева М.С.

к.педагог.н., д.педагог.н., профессор ЮКУ им. М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация. Воспитание граждан нового общества является одной из приоритетных стратегических задач государства. В процессе обучения и воспитания в образовательных учреждениях всех типов и видов предусмотрено формирование и развитие социально значимых ценностей, гражданственности и патриотизма учащейся молодежи. К целевой области патриотического воспитания отнесены интегрированные задачи гражданского и духовно-нравственного воспитания, а это, в свою очередь, говорит о поступательной трансформации феномена гражданско-патриотического воспитания. Как реальное социально-педагогическое явление гражданско-патриотическое воспитание получает возможности для дальнейшего развития в условиях модернизации современного казахстанского общества.

Ключевые слова: ценности, молодежь, Казахстан, модернизация общественного сознания

Формирование у молодежи активной гражданской позиции и осознание ею ответственности за будущее своей страны является важнейшей задачей всего общества, поскольку именно от ее политической воли, ценностей, идеалов во многом зависит, каким образом и насколько успешно будет проходить развитие государства. С молодым поколением связаны большие надежды на дальнейший прогресс страны, а оправдать их под силу людям творческим, разносторонне развитым личностям, подлинным профессионалам. Поэтому качественное образование, поддержка способной, перспективной молодежи выступает решающим фактором благополучия общества и приоритетной государственной задачей.

По словам Первого Президента РК Н.А.Назарбаева, «сегодня на повестку дня выходит необходимость формирования нового казахстанского общественного сознания, адекватного сути проводимых в стране преобразований. Несомненно, в него должны войти элементы общечеловеческой культуры, современные знания и национальные традиции. Следовательно, несмотря на меняющийся мир и новые социальные требования к сфере образования, задача системы образования остается неизменной – воспитание полноценного и конкурентоспособного гражданина, раскрытие роли знаний не только с точки зрения получения экономической выгоды, но и с точки зрения воспитания будущих поколений – думающих, ответственных перед обществом и сопереживающих за страну граждан. Эти элементы должны прививаться каждому человеку в социальных институтах: семье, школе, университете» [1, с. 367].

На протяжении всей истории развития человечества в мировом сообществе по-разному решаются проблемы воспитания гражданина и патриота своей страны: в древнем

Китае появилась философская школа Конфуция, в которой большое внимание уделялось вопросам «правильного» государственного устройства; в античную эпоху утверждается принцип государственности во взаимоотношениях гражданина и государства (Платон, Аристотель, Сократ, Демокрит); в эпоху Возрождения были провозглашены идеалы гуманизма и просвещенного разума (Монтень, Э.Роттердамский, Ф.Рабле и др.). В философских взглядах Ш.Фурье, Т.Мора, А.Сен-Симона и других социалистов-утопистов основное внимание уделяется нравственному воспитанию во взаимодействии с формированием гражданских качеств личности. Видение предназначения гражданина и патриота в развитии его нравственных качеств получило теоретическое обоснование у философов-педагогов XVII–XVIII вв. (Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо, К.А.Гельвеций и др.). Одним из первых попытался дать научное обоснование целей и средств гражданского воспитания немецкий философ и педагог И.Ф.Герbart, идеи которого получили дальнейшее развитие в трудах российских мыслителей Н.А.Добролюбова и К.Д.Ушинского. В конце XIX – начале XX вв. в Германии получило распространение педагогическое течение, известное в истории как «педагогика гражданского воспитания и трудовой школы» (Р.Зендель, П.Бергеман, П.Наторп, Г.Кершенштейнер). Идеологической основой теории и практики гражданско-патриотического воспитания начала XX века становится философия прагматизма (У.Джеймс, Дж. Дьюи, Ч.Пирс). Широкое распространение получила во второй половине XX века теория социализации личности (Ф. Найхард, Т.Парсон, А.Роберт, К.Молленхауэр и др.).

Ретроспективный анализ зарубежного философско-педагогического наследия позволяет увидеть элементы преемственности во взглядах на понимание гражданственности и патриотизма, высветить общность позиций, раскрывающих сущность гражданско-патриотического воспитания, определить характер и особенности эволюции идей гражданственности и патриотизма в истории мировой педагогики в соответствии с этапами зарождения, становления и расцвета демократии. Опыт гражданско-патриотического воспитания западноевропейских стран и США имеет для нас серьезное значение прежде всего потому, что он формируется в условиях демократического строя при активном функционировании гражданского общества. В этих условиях гражданин усваивает ценности как социального (стабильность, свобода, права человека, конкуренция), так и личного порядка (частная жизнь, здоровье, работа, семья), которые выдержали проверку временем.

Весь генезис феномена гражданственности убеждает в том, что само понятие «гражданственность» вызывало неоднозначные толкования и всегда определялось в ракурсе системы понятий «личность – общество – государство», однако, несомненно, гражданственности присущи не только политический, но и нравственный аспекты. В этой связи и сегодня актуальны позиции таких мыслителей, как А.И.Герцен, Н.Г.Чернышевский, В.Г.Белинский, Н.А.Добролюбов, а также выдающихся педагогов К.Д.Ушинского, А.Н.Острогорского, И.А.Ильина, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинского, которые рассматривали гражданственность в неразрывной связи с нравственностью и гуманистическими принципами.

В дореволюционной России проблему воспитания истинного патриота связывали с русской национальной идеей (Н.А.Бердяев, А.Н.Радищев, С.Н.Булгаков, В.С.Соловьев, К.Н.Леонтьев, Л.Н.Толстой, Н.Ф.Федоров и др.). В эпоху советского патриотизма осуществлялась опора на марксистско-ленинскую идеологию (Н.М.Горбунов, А.С.Чопоров, Н.И.Матюшкин, Ф.Д.Хрустов, Н.И.Губанов, П.М.Рогачев, М.А.Свердлов и др.). В новейшей истории России задачи исследования философских аспектов формирования гражданско-патриотических качеств личности решаются в трудах Е.П.Белозерцева, В.И.Лутовинова, Г.Н.Филонова, И.Б.Котовой, Е.Н.Шиянова и др. Профессионально-педагогической подготовке будущих учителей к деятельности по патриотическому воспитанию школьников посвящены исследования Б.Ф.Павлова,

И.И.Бурлаковой, Н.В.Ипполитовой, В.В.Дьяченко, Г.В.Здеревой и др. Вопросы формирования гражданских и духовно-нравственных ценностных ориентаций личности отражены в работах Р.Г.Гуровой, И.В.Вахрушевой, Н.Д.Никандрова, З.И.Равкина, В.И.Загвязинского, Ш.А.Амонашвили, И.А.Зимней, Н.Е.Щурковой, В.А.Караковского, Б.С.Гершунского и др. Научный и практический интерес представляют работы по формированию у студентов и школьников активной гражданской позиции (М.В.Чельцов, Л.Л.Хоружая, Е.В.Бондаревская), воспитанию патриотизма учащихся и культуры межнациональных отношений (А.Г.Голев, А.В.Комаров, А.М.Бабаев). Отражение национальной идеи в содержании воспитания патриотизма и гражданственности личности рассматривается учеными В.А.Кобьянским, И.Г.Волковым, А.К.Быковым, Б.Т.Лихачевым и др. Особую значимость в плане нашего конкретного исследования представляли исследования, в которых патриотическое воспитание рассматривается в совокупности с проблемами гражданского воспитания (Н.А.Савотина, А.С.Гаязов, Е.В.Чекунов, В.В.Гладких, А.Г.Горельцев, Т.В.Козловская).

В истории развития педагогической мысли казахского народа идеи о патриотизме и гармонизации взаимоотношений общества и человека, общества и государства нашли отражение в наследии аль-Фараби, Ю.Баласагуни, М.Кашгари, А.Югнаки, А.Ясави, М.Х.Дулати, М.Утемис-улы, казахских просветителей Абая Кунанбаева, Шокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина. Популяризации прогрессивных идей русских и западноевропейских классиков педагогики были посвящены труды А.Байтурсынова, М.Жумабаева, Х.Досмухамедова, М. Жумабаева, Ж.Аймауытова. В советский период обогащению педагогической мысли Казахстана на основе развития идей патриотизма и гражданственности способствовали Т.Рыскулов, С.Асфендияров, Т.Жургенов, Н.Торекулов, С.Мендешев, классики казахской литературы М.Ауезов, С.Сейфуллин, И.Джансугуров, Б.Майлин, С.Муканов, Г.Мусрепов, Г.Мустафин. На протяжении длительной истории казахским народом был накоплен богатейший опыт воспитания подрастающих поколений, опирающийся на обычаи и традиции, в которых соединяются правила, нормы и принципы поведения человека. Поэтому столь высока оценка науки, знаний, которыми должна овладеть молодежь, чтобы достойно служить своему народу, проявляя лучшие духовно-нравственные и гражданско-патриотические качества.

В новейшей истории независимого Казахстана исследование сущности казахстанского патриотизма в контексте общенациональной идеи отражено в трудах отечественных политологов А.Калмырзаева, А.Бектурова, А.Бижанова, У.Касенова, С.Жусупова, С.Дьяченко, Б.Абдыгалиева, Д.Ешанова, О.Мусина, Е.Карымсакова, Р.Кадыржанова, Л.Ю.Зайниевой, Д.А.Калетаева, М.А.Биекенова, Л.А.Байдельдинова, А.Нысанбаева, Г.Шойкина, А.Нурмагамбетова и др., основные концептуальные положения которых послужили теоретическими предпосылками для решения исследуемой проблемы. Заслуживают внимания работы, посвященные вопросам формирования гражданственности будущих учителей в условиях целостного педагогического процесса вуза (А.К.Нургалиева, Г.О.Медетбекова); гражданского воспитания школьников (С.Б.Омарова, З.У.Имжарова, Ж.А.Макатова, К.К.Жампеисова); формирования патриотических качеств будущих специалистов (А.К.Калимолдаева, Л.С.Ахметова); патриотического воспитания учащихся средствами народной педагогики (Р.Н.Кенжебаева, Ж.Н.Калиев, А.А.Бейсембаева, Н.А.Мухамединова, Л.Т.Сейдахметова); военно-патриотического воспитания студентов и военнослужащих (Е.С.Салтанов, У.К.Санабаев) и др.

К вопросам формирования патриотизма и гражданственности проявляют устойчивый интерес ученые из постсоветских государств Центральной Азии, в том числе ученые Кыргызстана. В государственных программных документах, принятых на фоне обозначившегося в последнее десятилетие высокого уровня активности гражданской общественности Кыргызстана, к числу приоритетных направлений относится системная

работа органов государственной власти и гражданского общества по углублению изучения исторического и культурного наследия кыргызстанского народа, созданию условий для формирования гражданского патриотизма и чувства гордости за страну (Указ Президента Кыргызской Республики от 27 января 2012г. №18 «О мерах по углублению изучения исторического и культурного наследия народа Кыргызстана и формированию гражданского патриотизма», Государственная целевая программа «Гражданское образование в Кыргызской Республике на 2012–2020гг.», Концепция развития высшего образования Кыргызской Республики до 2017 года, Программа развития системы образования и науки Кыргызской Республики на период 2008-2011 годы, Стратегия развития системы образования Кыргызской Республики до 2020 года и др.). В этой связи кыргызстанскими учеными рассматриваются такие проблемы, как: процессы развития системы образования Кыргызской Республики (И.С.Болджурова, А.А.Борубаев, Э.М.Мамбетакунов, И.Б.Бекбоев, Д.У.Байсалов, В.Л.Ким), нравственно-правовое воспитание школьников в условиях демократизации общества (Ж.К.Каниметов, Н.А.Асипова, А.А.Орозалиева), этнопедагогический аспект гражданского воспитания молодежи (А.Алимбеков, А.Т.Калдыбаева, Т.Э.Уметов, Н.К.Дюшеева, Х.Ф.Анаркулов), формирование гражданских качеств учащихся средствами социально-гуманитарных дисциплин (В.В.Панков, Е.В.Галимова, Т.Т.Шамурзаева), патриотическое воспитание молодежи на основе национальных ценностей (Р.А.Кутанова, Г.А.Абдымомунова), социализация учащейся молодежи в Кыргызской Республике (Н.Т.Маткаримов, К.У.Камбарова), ценностные ориентации молодежи в новых общественно-экономических условиях (А.А.Акматалиев, А.С.Раимкулова, Ч.А.Шакеева) и др. Однако на современном этапе развития стран постсоветской Центральной Азии еще недостаточно изучены вопросы гражданско-патриотического воспитания учащейся молодежи с учетом выявления специфических условий его осуществления на основе сохранения имманентных черт и национальной самобытности.

На основе компаративного анализа действующих государственных программных документов в сфере образования Казахстана (Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «Об образовании», Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2020-2025 годы, Закон РК «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан» и др.) обозначаются основные тенденции государственной политики в решении проблем формирования ценностных ориентаций молодежи.

Новая образовательная политика направлена на подготовку высокопрофессиональных кадров с новым мышлением и высоким уровнем гражданственности и патриотизма в соответствии с изменившимися социально-экономическими условиями в стране. Определение сущностных основ и особенностей формирования духовно-нравственных, гражданско-патриотических ценностей, взглядов и убеждений молодежи в современных условиях дает нам методологический ориентир в разработке общей стратегии научного поиска и способствует номинированию требований, взятых за основу построения модели гражданско-патриотического воспитания студенческой молодежи в условиях целостного педагогического процесса вуза [2,3].

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. Караганда, 2006. 370 с.
2. Dzhilkishiyeva M. The model of civil-patriotic education of student youth of Kazakhstan International // Journal of Applied and Fundamental Research. 2015. №2. URL: www.science-sd.com/461-24940 Publishing house «Academy of Natural History» (Munich, Germany)
3. Jilkishiyeva M., Zhumabekova G. Civil-Patriotic education of students in the Republic of Kazakhstan. Opcion. Vol. 34, Núm. 86-2, 2018. Universidad del Zulia (Venezuela). P.366-375

ӘОЖ 130.2

¹Кемелбеков Қ.Б., ²Бегдаулетова Қ.Д.

¹философия ғ.к., профессор м.а. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан.

²философия.ғ.к., доцент м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ БИЛЕР ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін: Мақалада поэтикалық таланты зор және суырып салма айту мен шешендік сөз арқылы танымал болған қазақ билері жайында айтылған. XVI-XVIII ғасырлардағы би-шешендер мемлекеттің басына түскен қиын-қыстау кезеңдерінде халықты бірлікке шақыра отырып, басқыншыларға қарсы күресте өздерінің ілімдерін ел мен ер абыройы және намысын қорғауға бағыттаған.

Кілт сөздер: би-шешен, шешендік сөздер, поэтикалық шеберлік, рулар тарихы, құнды дерек, индивидуалдық, дәстүрлі әдеп, отаршыл әкімшілік, рәміз.

Қазақтың дәстүрлі әдебіндегі қауымдық арналардың басымдылығы туралы аз жазылып жүрген жоқ және оған деректерді де біршама келтіруге болады. Осы түсінік туралы біз өз назарымызды даралық пен қауымдылықтың қазақ қоғамындағы тоғысқан ұғым-бейнелеріне аудармақпыз.

Бұл кездегі Қазақ хандығының мемлекеттік құрылысы мен халық өмірінің ерекше жағдайларын өзіндік өзгешелігімен қамтитын қоғамдық құрылым «билер сөзі», «билер айтысы», «билер дауы», «төрелік айту», «шешендік сөздер» деп аталатын көркемдік мәдениеттің бірегей түрін туғызды. Әдебиеттің бұл түрін шығарушылар негізінен XV-XVIII ғасырларда қазақ қоғамында сот ісін жүргізумен айналысатын билер болатын. Олар тек сот ісін жүргізумен ғана айналысқан жоқ. Билер хан кеңесінің мүшелері болып, мемлекеттік істерге белсене араласты. Сонымен бірге атақты билер тайпалар мен рулардың басшылары болып, ел басқарды, жиындарда солардың атынан сөз сөйлеп, айтыс-тартыстар кезінде олардың мүдделерін қорғады.

Қазақтың атақты билері поэтикалық таланты зор және суырып салма айту мен шешендік сөз арқылы өзара айтыстың тамаша шеберлері болған. Би-шешендердің әдеби шығармашылығы түрі жөнінде, мазмұны жөнінен де ерекше, прозаны поэзиямен ұштастырып отырған. Олардың поэтикалық туындылар жанры, тақырыбы және жасалу себебі жағынан да алуан түрлі болып келген. Сондай-ақ би-шешендер әдебиетінің тақырыбы да өте кең, ал олар қозғайтын проблемалар қоғамдық жағынан да маңызды орын алды. Олар: әділеттік-озбырлық, достық-жаулық, ізгілік-зұлымдық, ұжымдық-бытыраңқылық, ақылдылық-топастық, батырлық-қорқақтық және тағы басқалары.

XVI-XVIII ғасырлардағы би-шешендер арасында мемлекеттік және қоғамдық қызметінің маңыздылығы, шешендік өнерінің күшімен поэтикалық шеберлігі жағынан Төле би Әлібекұлы, Қазыбек Келдібекұлы және Әйтеке Байбекұлы ерекше орын алды. Олар тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Ресейде, Хиуада, Жоңғария мен Қытай империясында танымал болған.

Бұл кезде қазақ тіліндегі жазба әдебиеттер діни және аңыздық мазмұндағы кітаптар түрінде таралды, сондай-ақ тарихи шығармалар мен рулар тарихы (шежіре) жасалды. Олардың ішінен Заһир-ад-дин Бабырдың «Бабырнамасын», Камалад-дин Бинайдың «Шайбани-намесін», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и-Рашидин», Қожамқұл бек Уәлидің «Тарих-Қыпшағын», Қадырғали бектің «Жамих-ат-таварихын» және басқа да шығармаларды арнайы бөліп көрсетуге болады.

«Тарих-и Рашиди» – Орта Азия мен Қазақстанның XIV ғ. II- жартысынан XVI ғ. басына дейінгі тарихы баяндалған шығарма. Бұл шығарма 1541-1546 жылдары жазылған. Оның қолжазбасы екі дәптерден құралған. Бірінші дәптерде Шағатай әулетінің тарихы баяндалады, екіншісінде XV-XVI ғ. Шинжаң өлкесінде, Орталық Азияда, Индия мен

Ауғанстанда өткен тарихи оқиғалар баяндалады. Онда қазақ тарихына қатысты құнды деректер бар. XV ғасырдың ортасында батыс Жетісуда қазақ хандығының құрылуы, қазақ-қырғыз, өзбек халықтарының қатынасы, Шығыс Қазақстанның қоғамдық шаруашылық жағдайы берілген.

Қазақтың дәстүрлі әдебіндегі индивидуалдық және қауымдық факторлардың арақатынасын қарастырғанда, оларды органикалық тұтастық немесе адамдық ынтымақтасудың көшпелілік тәртібі деп анықтауға болады. Хандық дәуірде бұл тәртіп қазақ қоғамының болмыс бітіміне сәйкес болғанымен, кейінгі трансформацияларда өзінің үйлесімдіруші функцияларынан айырылып қалды. Өйткені XVIII ғасырдан бастап қазақтың әлеуметтік мәдениеті ішкі қисындылықтан гөрі сыртқы әсерлер ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бұл әсерлер (Ресей отаршылдылығы, Қытай мен Орта Азия мемлекеттерінің экспансиясы, жоңғар шапқыншылығы) қазақтың әлеуметтік мәдениетін шайқалтып жіберді.

Атамекеннің тарылуы қазақтың кісілік негіздерін шайқалтатын, жаугершілік пен отаршылық әсерінен өрістеген теріс қылықтардың көбеюіне әкелді. Біз бұл жерде бодандық психологиядан тарайтын жасқаншақтық, үрей, жағымпаздық, ұлт мүддесін сату сияқты құбылыстарды айтып отырмыз. Қауымшыл кісінің (ынтымақтастық құндылығы мағынасында) орнын «пысық» пен «масыл» басты. Қазіргі замандағы әдеп пен мәдениеттен тыс пысықтар («крутойлар») мен алыпсатарлық «масыл буржуазиямен» оларды салыстыруға болады.

Дәстүрлі әдептен айырылу тек отаршыл әкімшілікпен байланысты «жаңа қазақтарды» ғана емес, оған қоса бұрынғы дәстүрлі тұлғалардың болмысын құлазытып жіберді. Дулат ақыннан тағы бір үзінді келтірейік:

Мынау азған заманда
Қарасы – антқор, ханы – арам;
Батыры көксер бас аман;
Қырсыға туды қыз балаң;
Нары – жалқау, кер табан;
Құсы – күйшіл, ат – шабан;
Жырғалаң жоқ, жобалаң,
Ебі кеткен ел болды [1, 58 б.].

Қазақ мәдениетіндегі қауымдық ынтымақтастықтың шайқалып, кісілік қасиеттер өрістей алмай, теріс қылықтардың көбейгенін тек сыртқы факторлармен түсіндіру біржақтылыққа жатады. Тарихта мынандай бір қағида бар: өзі бодандыққа көңісі келмеген елді ешкім бағындыра алмайды. Мысалы, палестиналықтарды Израил қаншама қысқанымен, олар ел азаттығы үшін күресін тоқтатқан жоқ. Керісінше, Саддам Хусейіннің авторитарлық билігі уақытында моральдық төмендеген халық, АҚШ сол режимді құлата сала мұражайларды тонай бастады.

Отарлық қысым жағдайындағы қазақ мәдениетінде тұлғалық пен қауымдық ынтымақтастықты, ел мен ер абыройы және намысын қорғауға бағытталған үдерістер де болды. Тарихшылар атап көрсеткендей, отарлық езгіге қарсы күрес қазақ мәдениеті өрісінде бірнеше дараланған кісілік типтердің қалыптасуына себеп болды. А. Сейдімбек отаршылдарға қарсы 300-ге жуық көтерілістер мен қақтығыстардың болғанын атап өтеді [2, 440 б.]. Құлдықты көтермейтін тәкаппар ерлер мен осы тұйыққа тірелген жағдайдан шығу үшін жол іздеген ел даналарын жаңа мәдени қаһармандар деп қарастыруға болады. Сондай тұлғалардың бірі – Мұрат Мөңкеұлы еді. Ө. Қодар атап өткендей, Дулат пен Шортанбай сияқты Мұрат сатқын қандастарын әшкерелеп, азаттық туын жеке-дара көтеру арқылы желбіретті. Отарлық езгімен бірге келген орыстандыру саясатының халықтың адамгершілік қасиеттерін жұрдай еткендігіне налыған ақын «қоңсыдан туып би болған», «қара кісі хан болған», «асылзада баласының құл болып», «асылсыз баласының ақшасына сүйеніп пұл болғанын» батыл сынайды. Оның пікірінше, халықты текті тұқымнан

шыққандар ғана басқаруы тиіс, «құлдан туған төрені, ақсүйектер ұлы деп», оған ел тізгінін ұстау «адыра қалғыр заманының белгісіне» жатады. «Діні басқалардың ел билеуін» бар пәленің бастауы деп есептеген Мұрат ақын, бекерден-бекер жылай бермей, «кейінгі туған бала үшін», кейінгі ұрпақтың «сауабы үшін», «күндердің күні болғанда, обалы маған» болмас үшін «дулығалы қара нарларды» атқа қонуға шақырады [3, 223 б.]. Осындай ерлердің арасында Кеңесары хан ерекше орын алады. Абылайдың немересі Кеңесары ұлт азаттығы үшін күрестің рәміздік тұлғасына айналды.

Қазақтың әдеп жүйелеріне арналған еңбектерде XVII-XVIII ғасырлардың түйіскен шенінде қазақ халқының бірлігі ойдағыдай болмағаны расталады, оның тарихи себептері де жоқ емес. Көшпелі өркениет кезінде қазақ сай-саланы паналады, өзен-көл жағасын жағалады. Жер дауы, жесір дауы, барымта мен қарымта қазақ еліне маза бермеді. Қазақтың саяси ынтымағының әлсіз болғандығының тағы бір себебі рулық, тайпалық өмір кешуінде еді. Көшпелі өркениет кезінде ел билеу жүйесінің рулық, тайпалық болып бөлінгені оны одан әрі заңдандыра түсті. Орта ғасыр кезеңінде қазақтың этно-териториялық бірлестік ретінде қалыптасуы, табиғи географиялық жағынан көшпелі өмір қаракеті, ру-тайпалық қатынастар халқымыздың жан дүниесіне өз әсерін тигізеді деу қателік болар еді [4, 45 б.]. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Сырым Датұлы, т.т. сияқты тұлғаларды халық өз дәуірінде елін, жерін шапқыншы жаудан қорғап қалу, халықтың бірлігін, ынтымағын нығайту, адамгершілік, парасаттылық, ата-баба намысын, дәстүр-салтын сақтау жолында зор еңбек сіңірген, әлеуметтік ақыл-кеңес берген билердің биі, көсем би деп қадір тұтады.

Қазақ халқының бұл қадірменді билері ел басында күн туған қиыншылық кездерінде, ел жиналған айт, той тұсында, жер дауы, жесір дауы, барымта дауы көтерілген жерлерде ауыл ақсақалдарымен кеңесіп, ел тағдырын бірге шешісіп келген. Кейде ауыл ақсақалдары, билері бір шешімге келе алмай қалғанда ортадан билік айтып дауды тындырып отырған [4, 41 б.]. Алайда отарлық әлеуметтік құрылымда қазақ биінің қоғамдық қызметі кейін орыс әкімшілігі тарапынан «болыс», «старшина», «ояз», «аудармашы», «писарь» сияқты функционалдермен ығыстырылған. Билік айту мен әкімшілік басқарудың арасында түбегейлі айырмашылықтар бар. Біздің зерттеу тақырыбымызға қатысты мынандай тұжырым айтуға болса: болыс әкімшілдік тұлға болса, онда би – мәдени тұлға. Өйткені бидің билігі сөз (шешендік өнер) қасиеттілігіне жүгінетін ынтымақтастықтың қауымдық тәртібіне негізделгенін мына мақалдардан көруге болады: «Бір ғылымнан басқаның бәрі тұл», «Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып, салпылдап сағым қуған бойыңа епті ме?» (Абай). Ұлыс билері көпшілікке бағыну керек деген тәлім айтпаған. Бұл саясат қана, ол ғылыммен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Би төбеде қаралуға тиісті мәселелер қаралып болып, шешілетін мәселелер шешімін тапқан соң дәстүрлі ойын-сауық думаны өткізілетін. Бұл ойындар ақақу-сықақу деп аталатын [5, 47 б.].

Этнографиялық деректер билердің көріпкелдікпен айналысқанын да дәлелдейді. «Мысалы: түс жору, түс – көрінген елес, оның қандай мәнісі бар екенін шамалау – жору делінеді. Жора – халық пікірін жинаушы билер. Би – би төбеге әр рудан сайланған алқалар. Халықтың қақ ортасында жұмыс жүргізушілер. Халық пікірін бас алқаға жеткізушілер. Халықтың қандай ой-пікірі, жағдайы бар, оны ары дамытудың немесе нашар жағдайларды болдырмаудың жолдары, бұрынғы заң ережелердің өмірге сәйкеспейтін, өзгертуге қажетті тұстары талқыланды. Демек, би – би жиынына баратын, онда ру атынан сөз алатын адамға жатады. Мәселе талқылауға қатысып, пікір білдіретін кісі, жиында қабылданған заң-ереже, қағида, жөн-жолдарды қайтып халыққа жеткізуші және соны іске асырып орындаушы. Халыққа басшылық етуші. Халықтың өз ішінен тапқырлығымен, шешендігімен, әділдігімен қатарынан озған, сынақтан өткен адам» [5, 48 б.].

Қазақтың атақты үш биінің есімдері -Төле би Әлібекұлы, Қазыбек Келдібекұлы және

Әйтеке Байбекұлы –олардың мемлекеттік қоғамдық қызметінің маңыздылығы тұрғысынан, шешендік өнерінің және поэтикалық шеберлігінің күші жағынан халықтың жадында мәңгілік сақталып қалды. Олардың есімдері Қазақстанға емес, бүкіл Орта Азия елді мекендеріне танылды. Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың 1993 жылғы мамырдағы демократиялық жаңарулар кезінде, Шымкент қаласының жанындағы Ордабасы тауында екі көршілес мемлекет –Қырғызстан мен Өзбекстанның президенттерімен кездесу кезінде айтқан сөздерін еске алу керек: «Біз халықтың әйгілі үш ұлы, үш даңқытты данасының есімдерін білеміз: Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би. Олар қазақтар үшін бірліктің ауыспайтын нышаны болды. Олардың армандаған ойлары Қасиетті кітаптардан алынған нақыл сөз сияқты ұрпақтардың санасын жаулап алды.Біздің халық ретінде сақталып қалғанымыз, егеменді мемлекетке атау бергеніміз, қазіргі тәуелсіздік туын көтергеніміз, қасиетті жерде игілікте, бейбітшілікте және келісімде өмір сүріп жатқанымыз үшін, біздер, қазақтардың бүгінгі ұрпағы оларға толық міндеттіміз».Би дегеніміз осы күдіретті лауазымға сайланған, өзінің бүкіл өмірінің қазы болу құқығын дәлелдеген адам.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия. Алматы: Ана тілі, 1993. 276 б.
- 2.Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Алматы: Санат, 1997. 440 б.
3. Қодар А. Очерки по истории казахской литературы. Алматы: Золотой век, 1999. 243 с.
4. Қосжанов А.С. Сырым бидің құқылық шешімдері. Қарағанды: ҚарМУ, 1996. 245 б.
- 5.Хасенов Ж. Ұлыс еліндегі әкімшілік жүйесінің құрылымы // ҚР Әділет министрлігінің хабаршысы, № 4. 1996.

ӘОЖ: 63(574)

¹Рысбаева С.Ж., ²Кадеева А.М.

¹саяси ғ.к., ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Шымкент қаласы бойынша филиалы. Шымкент. Қазақстан

²«Саясаттану» мамандығы ІІ курс студенті, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент. Қазақстан

САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Түйін: Мақалада Тәуелсіз Қазақстан республикасының 30 жылдық тарихында ұлттық сананы жаңғырта отырып ұлттық мүддені қорғауда этносаралық үйлесімділік және саяси тұрақтылық, рухани келісім мен бейбітшілік, ішкі және сыртқы қауіпсіздік мәселелерін одан әрі нығайтып, мемлекетімізде нарықтық қатынастар мен саяси институттар құрылғаны айтылған.Ең басты жетістігіміз – біртұтас ел болып, жаңа мемлекет құрдық. Іргемізді бекітіп, еңсемізді тіктедік. Тұрақты қоғам қалыптастырып, орнықты даму жолына түстік – міне, бұлардың барлығы Тәуелсіздік арқылы қол жеткізген басты құндылықтарымыз.

Кілт сөздер. Тәуелсіздік, саяси құндылықтар, демократиялық институттар, қоғамдық сана, ортақ мүдде, ұрпақтар сабақтастығы, қоғамдық келісім, ұлттық бірлік, әлемдік қауымдастық, біртұтас ел, тұрақты қоғам.

Тәуелсіздік - ең жоғары саяси құндылық, ұлттың өзін-өзі сақтауын, өзін-өзі қорғауын және дамуын қамтамасыз ететін күшті саяси құрал. Қазіргі саяси жағдайда тәуелсіз мемлекет халық үшін де, оның құрамына енетін ұлт үшін де басты құндылық болып табылмақ.

Егемен ел ретінде ұлттық сананы жаңғырта отырып ұлттық мүддені қорғауда этносаралық үйлесімділік және саяси тұрақтылық, рухани келісім мен бейбітшілік, ішкі және сыртқы қауіпсіздік мәселелерін одан әрі нығайтып, мемлекетімізде нарықтық қатынастар мен саяси институттар құрылды.

Қоғамда демократиялық институттардың орнығуы қоғам мүшелерінің санасезімінде демократиялық, жалпыадамзаттық құндылықтар тамырын тереңге жібере бастағаны анық. «Азаттық», «демократия», «тәуелсіз мемлекет», «ұлттық қауіпсіздік», «адам құқықтары», «теңдік», «мемлекеттік тіл», «жалпыұлттық келісім», «азаматтық қоғам», «ынтымақтастық», «әділеттілік», «еркіндік», «билік» сияқты саяси құндылықтар сөзімізге дәлел.

Құндылық дегеніміз – бұл идеялардың, түсініктер мен оларға сәйкес әлеуметтік-психологиялық білімдер жүйесінің (ұстанымдардың, әсерлердің, көзқарастардың), іс-әрекеттердің құралдары мен әдіс-тәсілдерін таңдау және оларды жүйелі түрде жүзеге асыру мен күнделікті тәжірибеде қолдану дәрежесі болып табылады.[1]

Қоғамның мәдени-саяси деңгейі, ондағы көзқарастардың әр алуандығы мен айқындығы мемлекеттік құрылымда қалыптасқан құндылықтар жүйесімен анықталады. Құндылықтар жүйесі қоғамның идеологиясы мен мәдениетінің сипатын бейнелеп көрсетеді. Адам ақыл-ойы мен санасы арқылы құндылықтар жүйесін игеріп, оларды өз мақсат-мүддесіне орай ұстанып, бағалай бастайды. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар мен нормалар қызметін өзіне бағындырады және реттейді.

Бостандық, азаттық, тәуелсіздік идеясы жаратылысынан еркіндік сүйгіш қазақ халқының өмірінің мәнін құрайтын сияқты. Соңғы екі-үш ғасырларда отаршыл саясатқа қарсы жүргізілген үш жүзден астам көтерілістің өзі нені көрсетеді? Құдайға шүкір, халқымыздың аңсаған тәуелсіздігіне де қол жеткізіп, дербес елге айналдық. Алайда, қазіргі жаһандану заманында бәсекелестікке төтеп беру де оңай шаруа емес. Ұлттық намыс пен жігерді жани түсу керек, ұлттық рухты асқақтата түсу керек деп ойлаймын. Бұл үшін өз қазаныңның ішінде қайнап қоймай, одан асып төгіліп, өзіміздің тамаша ұлттық құндылықтарымызды сыртқы әлемге де сіңіре білуіміз керек. [2]

Қазақ ұлтының құндылықтары, тілі, мәдениеті төңірегіне барлық қазақстандықтарды іштей топтастыру, ортақ саяси құндылықтар негізінде оларды бірегейлендіру құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам құру үшін өте маңызды. Қазақтардың ата дәстүрін, дала демократиясын, дала заңын, саяси мәдениетін, шежіресін, тарихын білетін Қазақстан халқының жаңа демократиялық санасы Тәуелсіздіктің отыз жылдығы қарсаңында толыққанды қалыптасты десек болады...

Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекеттігінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Тарих тұрғысынан алғанда, отыз жыл – көзді ашып жұмғандай қас-қағым сәт. Дегенмен, бұл көптеген халықтар үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деуге болады. Біз де осындай жолдан өтіп келеміз. Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Мемлекеттігімізді нығайта түсу үшін тағы не істейміз?» деген сауалдар толғандырары анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет...[3]

XXI ғасырда әлемде өзара ықпалдасу үдерісі қызу өрістеуде. Бұған қоса көптеген ұлт өкілдері, соған орай мәдениеттің көп түрлілігі бірігіп, топтасқан Қазақстан қоғамында бұл саясат ерекше байыппен әрі парасаттылықпен жүзеге асырылуда. Ал біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі.

Құндылықтар жүйесінде саяси құндылықтардың маңызы зор.

Саяси құндылықтарды шартты түрде бірнеше түрлерге бөлуге болады. Тоталитарлық - идеялық диктатқа, басқаша ойлауды мойындамауға негізделген; конформистік - азаматтар құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың топтық түріне идеясыздық икемделуге негізделген; бейімделген - билік институттары мен өзінің саяси мүдделеріне әлеуметтік селқоссыздықпен қарауға негізделген; белсенді - биліктің демократиялық түріне ұмтылатын және белсенді сипаттағы адамгершілік моральдық

қағидаттарға және ашық жеке сенімдерге негізделген; радикалистік - қоғамдық қайта құрулардың күштеу әдістерін ғана мойындайтын, заңсыз ойлауға негізделген.[4]

Саяси құндылықтар дегеніміз – қоғамның түрлі салаларында, солармен бірге оның саяси өмірінде де саяси-әлеуметтік субъектілердің өздерінің іс-әрекетінде, көзқарасында бағыт-бағдар етіп ұстайтын идеялары мен ұғымдары. Саяси құндылықтар саясат пен саяси сананың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Олар саясат субъектілерінің саяси-әлеуметтік сипаттағы мақсат-мұраттарының жүзеге асуына мүмкіндік тудырады.[4]

Қоғамдық сана жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге, біздің заман сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты жобаларды жүзеге асыруымызды да талап етеді.

Саяси құндылықтар қоғамның саяси-әлеуметтік саласында саяси мәдениетпен, саяси мақсат-мұраттармен, саяси ұстаным және мүдделермен бірлесе қалыптасып, тіршілік етеді. Демек, саяси құндылықтар – қоғамдық-саяси жүйеде саяси мәдениетті қалыптастыру мен оның дамуы жолындағы негізгі факторлардың бірі болып табылады. Осымен байланысты бүгінгі таңда саяси мәдениетті құндылықтар мен ұстанымдар жүйесі ретінде сипаттаудың маңызы ерекше. Өйткені «...бүгінгі таңда біздің пәтуа – бірлігімізге саяси құндылықтар ғана тұғыр бола алады».[5]

Көпұлтты және көпконфессиялы қоғамның дамуындағы күрделі де қайшылықты мәселелер ретінде саяси құндылықтар мәселесі ерекше орын алады.

Жаңғыру ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Сананың ашықтығы ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтеді. Жаңғыру ұғымы кейбір теріс дағдылар мен әдеттерден арылу арқылы ең озық жетістіктерді бойға сіңіру мүмкіндігі.

Жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі тың идеялардың маңызын терең түсінеді деп ойлаймыз. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы болмақ.

Шынында да, қазақ халқының ұлттық санасы жаңғырып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай, ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін қастерлеу мен құрметтеу, біртуар ұлттық тұлғалары мен құндылықтарын бүкіл дүниеге таныту, бай рухани қазынасын әлемдік өркениетпен ұластыру, ұлттық бірлікті нығайту бағытында қыруар шаруалар атқарылды.[2]

Ел дамуының аса маңызды факторларының бірі – ортақ мүдде жолында біріккен азаматтардың белсенділігі.[5]

Бүгінде Қазақстанда мәдени жағдай ұлттық рухани, адамгершілік құндылықтарын, салт-дәстүрлерді, діл мен тілді жаңғыртуды қажет етеді. Заман талабына сай елімізде білім жүйесін бір жүйеге түсіріп, қалыптастыру керек. Себебі білім, ғылым халқымыз бен мемлекетіміздің мәдени тәуелсіздігін қамтамасыз ететін жүйе. Бұған білімді техникалық ақпараттық қамтамасыз етудің әлемдік деңгейіне жету мен мәдени құндылықтардың дәстүрлі ұлттық жүйесімен байланыстыру арқылы ғана қол жеткізетініміз анық.

Ұрпақтар сабақтастығы, үлкенге құрмет, кішіге ізет, балаларға қамқорлық, өзара қолдау жасау дәстүрі, еңбексүйгіштік пен білімге құштарлық секілді құндылықтар отбасында қалыптасады.

Біз отбасыларды қолдауға бағытталған әлеуметтік төлемдер мен мемлекеттік жәрдемақылар бойынша барлық міндеттемелердің мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз етеміз.[6]

Қазақ халқының ұлттық санасы жаңғырып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай, ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін қастерлеу мен құрметтеу, біртуар ұлттың тұлғалары мен құндылықтарын бүкіл дүниеге таныту, бай рухани қазынасын әлемдік өркениетпен ұластыру, ұлттық бірлікті нығайту бағытында қыруар шаруалар атқарылууда.

Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны бек түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет

шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.[7]

Елбасы, «Nur Otan» партиясының Лидері Қазақстанда қоғамдық келісім мен ұлттық бірліктің бірегей моделін қалыптастырды.

Біз қоғамда бейбітшілік пен келісімді нығайту саясатын жалғастырамыз. Партия Қазақстан халқы Ассамблеясымен бірлесіп, азаматтық бірегейлікке, тамыры терең тарихымызды, ұлттық мәдениет пен рухани дәстүрлерді сақтау мен дамытуға негізделген қазақстандық патриотизмді дамытады. [6]

Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек.[3]

Қазіргі пандемия және соның салдарынан туындаған дағдарыс бүкіл әлемнің бұрын болмаған жаңа сынақтармен бетпе-бет келіп отырғанын анық көрсетті. Экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, биологиялық және басқа да қатерлерге қоса, жер жүзіне жағымсыз идеологиялық вирустар да жайылып келеді. Жаһандану кезінде ел жат жұрттың ықпалына бейсаналы түрде ілесіп кеткенін аңғармайды. Басқаша айтқанда, мәжбүрліктен емес, санасының улануы арқылы өз еркімен торға түседі. Сондықтан, жаңа заманның жақсы-жаманын екшеп, артықшылықтарын бойға сіңірумен қатар, тамырымызды берік сақтауымыз қажет. Ұлттық болмысымыздан, төл мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізден ажырап қалмау – барлық өркениеттер мидай араласқан аласапыранда жұтылып кетпеудің бірден бір кепілі.[3]

Қоғам мүшелерінің саяси үдерістерге белсене қатысуы уақыт талабы. Ал уақыт талабына сай болу біздердің басты бағытымыз.

Осы орайда, халқымызды біріктіретін ортақ құндылықтарды барынша дәріптеп, ой-санаға берік орнықтыруымыз керек. Мысалы, Наурыз мейрамын атап өту тұжырымдамасын жасап, көктем мерекесінің мазмұнын байыта түскен жөн. Бүкіл қоғамды ұйыстыратын құндылықтар неғұрлым көп болса, бірлігіміз де соғұрлым бекем болады.[3]

Ең басты жетістігіміз – біртұтас ел болып, жаңа мемлекет құрдық. Іргемізді бекітіп, еңсемізді тіктедік. Халықаралық қауымдастықтың белді мүшесіне айналдық. Тұрақты қоғам қалыптастырып, орнықты даму жолына түстік.[8]

Мемлекеттілігімізді нығайту үшін бір ел болып еңбек етіп жатырмыз.

Егемендік дегеніміз – жалаң ұран мен жалынды сөз емес.

Біз үшін ең маңыздысы – әр азаматтың Тәуелсіздік игілігін сезіне алуы. Оның басты көрінісі – елдегі бейбіт өмір, қоғамдағы тұрақтылық пен тыныштық. Сондай-ақ, халықтың тұрмыс сапасының жақсаруы және жастардың болашаққа нық сеніммен қарауы.[8]

Қазақ халқы егемен елін, дербес мемлекетін орнатып, отыз жылдың ішінде төрткүл дүниеге танылуына жеткізген ұлы күш – бұл ұлттық намыс пен тәуелсіздік.

Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз. Осы айнымас ақиқатты берік ұстануымыз, ортақ құндылықты сақтауымыз қажет. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат!» деген бір ауыз сөз мәңгі ұранымыз болуы тиіс...» деген Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласының «Бағдар мен белес» бөлімінде нақтылады.

Осы отыз жыл ішінде өзіне тән институттары бар жаңа демократиялық құқықтық

мемлекет құрылды. Егемен Қазақстан әлемдік қауымдастықта өз дербес даму жолына түскен Тәуелсіз мемлекет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Психология. Словарь, М., 1990, 442-б.
2. Нысанбаев Ә. «Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі», А., 2011 ж.
3. Қасым-Жомарт Тоқаев: «Тәуелсіздік бәрінен қымбат», 05.01, 2021 ж.
5. Саяси түсіндірме сөздік. Алматы, 616-б., 2007 ж.
6. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында», А., Атамұра, 189-б., 1999 ж.
7. «Өзгерістер жолы: Әр азаматқа лайықты өмір!», «Nur Otan» партиясы сайлауалды бағдарламасы 2021, <https://nurotan.kz/election-program-2021?lang=kz>
8. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», сәуір 2017 ж.
9. Қазақстан Республикасының Президенті Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі», 01.09.2021 ж.

УДК 63.(075)

¹Тажмуханова Н.Е., ²Иманкулова А.Н.

¹к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²учитель академической школы им.аль-Фараби, Шымкент,Казахстана

МОДЕРНИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация: В данной статье авторы пишут о роли исторической науки и историческом образовании за годы независимости. Через все содержание прослеживается анализ вопроса за советский период, модернизация современного исторического сознания, пути совершенствования отечественной науки как логическое продолжение объективного и последовательного изучения истории Казахстана с древности по сегодняшний день с позиции национальной идеологии. В данном вопросе большую роль играют достижения профессионалов гуманитарного направления, а также исследования историков, выражающиеся в новых публикациях, изучении источников дальнего и ближнего зарубежья, перевод и публикация новых архивных документов и знакомство научными достижениями подрастающее поколение и молодежь в целях познания истины.

Ключевые слова: история, отечественная наука, историческое сознание, идеология

Историческая наука в мировой практике, как самостоятельная сложилась в XIX веке. Ко второй половине XIX в., в основном были выработаны теория и методология исторических исследований, то есть система основных идей и принципы построения, формы и способы познания исторического процесса. Объективные условия для становления и развития казахстанской исторической науки сложились во второй половине XX в. Стоит заметить, что ее формирование протекало в русле составной части советской исторической науки и, поэтому ей также присущи ее сильные и слабые стороны. За эти годы в науке сложились две главные негативные тенденции развития, тормозившие прогресс и контакты с мировыми достижениями в области научной исторической мысли. Это региональный характер исторических исследований и отсутствие практически оригинальной, собственной теоретической, методологической базы. Это свидетельствует о том, что казахстанские историки, к сожалению, не имели возможности (за редким исключением) иметь в своем научном арсенале достижения мировой исторической дискуссии. Из целостной науки «искусственно» исключалась ее важная составная часть — всемирная история. Более того, господство марксистско-ленинской идеологии диктовало региону неукоснительно следовать идеологическим и теоретическим положениям,

признанными единственно правильными. Кстати, следует отметить, что данная тенденция, была характерна не только для исторической науки Казахстана, но и для всего советского пространства.

А. Тойнби отмечал, что «в каждую эпоху и в любом обществе изучение и познание истории, как и всякая иная социальная деятельность, подчиняется господствующим тенденциям данного времени» [2, с. 40-54]. Видение прошлого в конечном итоге определялось исторической ситуацией, в которой работает историк. С распадом СССР, получив независимость, приступили к выстраиванию модели новой собственной истории, отрицая при этом предшествующие парадигмы. Поиск национальной самоидентификации естественным образом сопровождался отрицанием и критикой предшествующего опыта. Историческая наука «выполняла как функцию «политики, обращенной в прошлое», так и функцию науки, формирующей будущее (структуру и кадры). Кроме того, начался процесс и смены методологии в гуманитарной науке. Так, за годы независимости, реалии современного развития Казахстана привели к убеждению научное сообщество Казахстана в необходимости постановки исследовательских задач исторической науки в рамках развития мирового исторического процесса. Первые годы независимости оказались очень сложными не только для общественного сознания, но и для науки в целом, в том числе и для исторической элиты Казахстана. Начальный период независимости был очень сложным, нужно было пройти проверку на прочность [1]. Независимость, о которой народ мечтал не одно столетие, и ради которой принесены в жертву лучшие представители не одного поколения, в первые годы стали для Казахстана периодом испытаний. К сожалению, и в наши дни приходится признавать, что, ставшие «естественными» в советское время методы управления научной сферой как по инерции продолжают иметь место и в сегодняшней практике развития исторической науки. Историческая наука Казахстана по-прежнему продолжает испытывать теоретическую и методологическую зависимость. Независимость Казахстана предоставила объективные возможности исторической науке в целом, преодолеть навязанную изоляцию, расширить историко-философское мышление, приобщиться к достижениям мировой исторической науки. История Казахстана в планетарном измерении и понимании логически относится к истории мира. Следуя этой логике, настало время системных обобщений. В чем были особенности транзита Казахстана, в чем смысл состоявшегося государства в системе мировых исторических процессов, каковы основные результаты реальной независимости с учетом мирового опыта? Ответить на эти вопросы в аргументированной и ясной форме — задача профессионального сообщества историков. Ученым-историкам предстоит большая кропотливая работа по дальнейшему выявлению исторических источников — разных жанров и разного происхождения, их анализу и систематизации для того, чтобы объективно реконструировать отдельные периоды истории Казахстана. Сегодня сделано многое, однако при решении поставленных задач нужен профессиональный подход. Учитывая накопленный опыт, необходимо учиться находить баланс национального и мирового факторов в изучении истории народов и государств, их взаимодействия на каждом отдельном этапе истории.

Государственный экс-секретарь М. Тажин в июне 2013 г., на расширенном заседании Межведомственной рабочей группы по изучению национальной истории Республики Казахстан выделил пять основных направлений развития национальной истории. Каждая из них ставит перед историками решение важных стратегических задач. Среди них — «нужно выработать на качественно новом уровне общую концепцию истории Казахстана. Она должна быть тесно увязана со всемирной историей, четко показывать место Казахстана в глобальных исторических процессах, системе их взаимосвязи и научной периодизации» [3, с. 15-20]. В мировой практике применение методологии изучения истории развития любого государства, в том числе и исторические процессы в контексте мировой практики существуют давно. Задачи современного

развития нашего государства, собственно казахстанский путь развития, претензии играть амбициозную роль не только в Центрально-азиатском регионе, евразийском пространстве, но и войти в число 30-ти самых развитых стран мира, актуализируют данный контекст. Соответственно, историческая наука Казахстана в рассматриваемый период, испытывает потребности расширения интеграционного поля исторических исследований. Это, разумеется, обусловлено необходимостью преодоления на первом этапе развития независимости все еще привычного, соответственно, преобладающего марксистско-ленинского подхода в исследовательской практике ученых. Как известно, советская историографическая школа характеризовалась наличием неоспоримых догм, главным объектом внимания историков советского периода являлась, преимущественно, «событийная история», для которой официальный идеологический курс и системный контроль были основополагающими. После распада Союза, для постсоветской науки приходит понимание искаженной исторической действительности, следовательно, все отчетливее становятся необходимыми интеграционные обобщения достижений национальной и мировой истории.

Огромное влияние на постановку проблем развития национальной истории в девяностые годы XX века оказал переходный период от социализма к капитализму. Этот период в казахстанской исторической науке характеризуется «написанием исторических сюжетов» [3], которые в разной степени оказали влияние на общественное историческое сознание граждан страны. Данная тенденция была характерна почти для всех постсоветских республик. Поэтому историки все больше ощущают острую необходимость укрепления позиций научных школ с фундаментальной основой, интеграцией истории государств, в первую очередь на евразийском и центрально-азиатском пространстве, в целях написания объективной истории и, соответственно, пресечения укрепления недобросовестного рынка исторической литературы. Следуя логике развития исторической науки, историки Казахстана определили круг проблем, которые характеризуют особенности и перспективы исследований на уровне интегрированных исторических проектов. Так, в годы независимости особую актуальность приобрели вопросы и проблемы, среди которых: роль и значение современной истории Казахстана в призме мировых ориентиров, современные модели теории и методологии истории, актуальные проблемы источниковедения, археологии, этнологии, информационно-коммуникационные технологии в исторической науке и образовании и др. Это свидетельствует о том, что в науке все больше приходит понимание того, что историки обязаны помочь обществу прекратить воевать с прошлым и из всей совокупности имеющихся теорий и подходов выделить то, что позволяет углубить изучение исторического процесса.

Успешное применение инструментария того или иного подхода требуют наличия гражданской ответственности, кропотливого повседневного труда по поиску и отбору информации. При подготовке кадров сегодня нужно больше внимания уделять методологии, базовым требованиям к методам исторического исследования, культуре слова, готовить настоящих ученых. Нужно спокойно, без «гнева и пристрастия» осмыслить имеющуюся историографию, в том числе и советскую. Известно, что в советское время базовые концепции для исследований диктовались партийными органами, а это создавало условия для формирования позиции ученых. Эти и другие проблемы в дальнейшем будут способствовать смене познавательных ориентиров путем переосмысления знания о прошлом на основе объединения научных усилий по общим правилам объективного подхода. В свою очередь, это даст импульс к формированию современных философских и мировоззренческих методов развития исторической науки. С другой стороны, исторический синтез как более емкий и многосторонний способ эксплуатации знаний открывает для современной историографии пути ее интеграции в органическую часть мировой науки. Деидеологизация исторического знания, ставшая возможной после ухода в прошлое тоталитарного сознания и мышления, способствовала

генерации новых направлений исторической науки, исследования в области которых стали приобретать индивидуальность и определенный колорит. Все явнее в трудах по истории Казахстана в годы независимости стала проступать «проблемная логика», основанная на глубоком и всестороннем прочтении первоисточников.

Современная историческая наука и историография Казахстана, пережив потрясения конца XX столетия, сегодня отличается смешением подходов и понятий, множества элементов, не всегда обеспечивающих целостность и эффективность анализа, как отдельно взятых проблем, так и самого состояния исторической науки. Наиболее перспективным, как показывает опыт последних лет, представляется использование компаративизма, междисциплинарного и системного подходов, синергетики, исторической антропологии или новой социальной истории. «Только сейчас казахское самосознание впервые имеет возможность понимания своего национального «Я» в прошлом, настоящем и будущем — потоке истории... Но это лишь возможность, которая должна стать действительностью, фактом массового сознания не только казахов, но и всех казахстанцев. И эта задача предстает перед нами не столько как величайшая возможность, а как суровая необходимость. Решив ее, мы будем соответствовать нашему времени истории, не повиснем в пустоте исторического небытия» [4]. Инициативы Президента страны и в целом государственной политики на возрождение национальной истории и формирование в Казахстане исторического сознания, общий подъем общественной и научной активности позволили поднять национальную историю на уровень серьезного научного осмысления. Академик Кумеков Б. Е., выступая на встрече с абитуриентами исторического факультета ЕНУ имени Л. Н. Гумилева сказал: «В мире есть только одна наука — это история. Все остальные науки входят сюда. В советский период философия была основой формирования мировоззрения общественного сознания. Сегодня данная ответственность находится в руках отечественных историков. Настоящий историк должен знать истину — народ, знающий свою историю никогда не будет побежден». Исследования, поиски и размышления в этом направлении дают казахстанскому обществу на сегодня реальные результаты в деле воспитания патриотизма, гражданственности и придают уверенности в будущем. Историческая наука Казахстана в своем развитии на современном этапе не просто поднялась на очередную новую ступень, она стала качественно другой в своей ответственности «понимания» духовных ценностей, правил и морали нашего общества. Разумеется, ни один народ, ни одна страна не могут жить без знания и уважения своего прошлого, что, впрочем, подразумевает и общее знание истории других стран и народов.

В годы независимости Казахстана происходит становление новой исторической культуры. Потому что люди с разным жизненным опытом, образованием, социальным статусом в обществе нуждаются в опоре на фундаментальные ценности — гордость за свою страну, свое происхождение и достижения в области построения понимания и умения жить в сотрудничестве с другими народами и государствами. Все это дают знания исторического прошлого народа, и страны в целом, причем одинаково равно как ее позитивных фактов, придающих оптимизм, так и негативных. Это дает основание полагать, что и те другие факты имеют положительное воздействие для понимания отдельно взятой исторической эпохи. Ведь даже трагические периоды истории учат национальному достоинству, справедливости, уважения к предкам и государству, которое должно быть сильным и уметь защищать своих граждан, а значит и их историю. Нельзя понять современные реалии и новейшую историю страны в отрыве от советского периода, тем более, что огромное число казахстанцев — свидетели и творцы советской истории во всем ее противоречивом многообразии. Отсюда вполне симптоматично и ценно замечание Марата Тажина о необходимости ответственного переосмысления и дальнейшего изучения советского опыта. Сегодня, как никогда, «очень важно активнее изучать и пропагандировать то, что нас объединяет, а не разъединяет». Таким образом, национальная история нашей страны должна стать центральным звеном всех общественных наук, направляющим инструментом

развития независимого государства. На наших глазах «происходит постепенный отход от традиционного видения истории как истории только национального государства, пересматривается содержание национальной истории как все более включенной во всемирно-исторический контекст» [5].

Профессор С.Мажитов полагает, что «Размывание ряда фундаментальных категорий теории истории (большая часть которых была сформулирована ещё в XIX и XX вв. применительно к уровню и развитию общества и науки того времени), однако, кажется закономерным процессом, связанным не столько с демонтажем догматических идеологических конструкций, но и с накоплением огромной массы информации о развитии общества в прошлом и настоящем, с активной работой ученых, выразившейся в дальнейшем развитии представлений о ходе и закономерностях исторического процесса, в том числе и в современном мире. Одним из возможных путей преодоления этого кризиса, нередко ставящего исследователя в тупиковое положение, должна стать работа по уточнению отдельных, наиболее общих категорий теории истории, что способствовало бы более адекватному восприятию и интерпретации фактов исторического прошлого, более строгому анализу многих явлений и процессов современности.

Односторонность в подходах последних лет во многом ведь проистекала из-за погони на ниве раскрытия «белых пятен», что стало составной национальных историй в постсоветское время. Сегодня же необходимо совместить то, что было «белым пятном» и то, что было наработано предшествующими поколениями исследователей. При этом главным принципом должен стать патриотизм в отношении к нашей прошлой и настоящей истории. История должна быть справедливой и объективной, но не агрессивной.

Основу методологии истории и концепции исторического образования на современном этапе должен составить модернизационный подход как наиболее отвечающий темпам экономического, политического и социально-культурного развития Республики Казахстан в условиях независимости. Выбор объективной стратегии развития республики и ее последовательная реализация привели к открытию новых страниц современной истории Казахстана. Утверждение в Казахстане стабильности и рост темпов экономического развития ознаменовался качественно иным уровнем государ-ственности, реальным суверенитетом и трансформацией всей общественно-политической системы.

К настоящему времени остро назрела необходимость наполнения содержания казахстанской модели развития в период независимости реальным научно-историческим знанием, которое состояло бы в установлении главных причин и факторов успешности преодоления постсоветского этапа и выхода Казахстана на магистраль хозяйственной и идейно-культурной самодостаточности. На сегодняшний день актуальной для исторической науки Казахстана является сфера исторического образования. Достижения современной казахстанской исторической науки позволяют констатировать тот факт, что необходимы новые исследования в области отечественной истории на всем ее протяжении. Конкурентная сторона подобных исследований и их общественная значимость должны определяться присутствием теоретических обобщений, глубоким анализом эмпирического материала, выходом на плоскость мировых стандартов в получении научных результатов»[6].

Президент РК К.К.Токаев об истории и исторической науке говорит следующее: «Прошло сто лет после первого голода 1921-1922 годов, в результате которого погибли и бежали миллионы людей. Если бы не это событие, наша нация была бы во много раз больше, чем сегодня. Эти чистые страницы нашей истории еще не изучены досконально. Даже ученые не сходятся во мнении о точном количестве жертв голода. Различные взгляды на факты и их причины вводят в заблуждение. Соответствующие исторические документы и собранные данные должны быть тщательно изучены... К этому сложному вопросу нужно подойти сдержанно и ответственно». Н «ельзя забывать и о новейшей истории Казахстана. В 2021 году мы отметим 30-летие независимости и закрытия Семипалатинского ядерного

полигона. Мы пережили тяжелые дни, когда не было выхода из тупика, без столкновений и кровопролитий и создали собственное новое казахское государство. Сегодняшнее и будущие поколения должны всегда это знать. Поэтому необходимо систематически изучать новейшую историю Казахстана».

«Наша новая многотомная история в национальных интересах еще не полностью написана. Пора пересмотреть ее концепцию, учитывая недостатки прошлого, и переписать ее на основе новых научных принципов и нововведений... Это вопрос стратегической важности с точки зрения популяризации генеалогии нации... В конце концов в этом суть проблемы возрождения исторического сознания... »[7].

На сегодняшний день историки ответственно могут сказать, что у них есть все условия для правдивого исследования отечественной истории. Каждый вуз и научное учреждение к 30-летию независимости Казахстана приходит своими достижениями. Например, в ЮКУ имени М.Ауезова кафедры гуманитарного направления имеют свои успехи. В частности, за годы независимости университет пополнился 3 докторами исторических наук; 4 преподавателя получили звание доктора Ph; 19 преподавателей защитили диссертации на соискание кандидата исторических наук. На кафедре «История Казахстана» открыта докторантура по образовательной программе «История». На кафедре «Всеобщая история и музейное дело» действует магистратура по ОП «История», «История и география». Кафедры имеют научные связи с вузами и кафедрами стран ближнего и дальнего зарубежья (Россия, Узбекистан, Турция, Южная Корея). Для студентов и магистрантов реализуется программа академической мобильности, «Работай и отдыхай», «Болашак». Преподаватели обмениваются опытом работы на научных конференциях и симпозиумах.

Профессорско-преподавательский состав активно участвуют в научных проектах. Под руководством доцента Авизовой А.К. выполнен научный проект «Комплексное изучение археологических памятников Отрарского оазиса эпохи государства Кангюй.Городища Пшакшитобе, Бесинешитобе и некрополь Алтынтобе»Также завершена научный проект по направлению «Археология и этнология»«Древний Отрар на перекрестке культурных традиций Центральной Азии эпохи Кангюй». В составе межкафедрального проекта «Создание мультимедийных программ для обучения истории Казахстана по геоинформационной технологии» работала к.и.н., доцент кафедры Жанысбекова Г.А. Результатами исследований ППС являются научные поиски. За последние годы были выпущены пять монографии силами преподавателей кафедры. Таким образом, каждый вуз и кафедра вносит свою лепту и свой достойный вклад ко дню Независимости Республики Казахстан.

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года за номером 922 "О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года, в разделе «Стратегические цели в сфере высшего, послевузовского образования и науки».
2. Зарецкая С.Л. Международная составляющая современного высшего образования // Глобализация и образование / ИНИОН РАН. М., 2001.- С. 40-54.
3. Жампеисова К.К., Хан Н.Н., Колумбаева Ш.Ж., Жексенбаева У.Б. Педагогическое обеспечение государственно-общественного управления образованием// Педагогика и психология. 2011. № 2(7).- с.15-20.
4. Назарбаев Н.А.В потоке истории.- Алматы: Атамұра.- 1999,294.
5. Выступление министра образования и науки РК Б.Т.Жумагулова на совещании у Премьер-Министра РК по вопросу повышения качества педагогических кадров – 24.05.2011.
6. Мажитов С.Ф.Вклад молодых исследователей в индустриально-инновационное развитие Казахстана. Сборник материалов научной конференции.Усть-Каменогорск, 2009.

ӘОЖ: 37.033

Жанболатов С.Е., Сейтимбетова Д.

педагогика ғ.к,аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент.Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы М.Әуезов атындағы ОҚУ
Шымкент.Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗ ЕЛДІҢ ТҰҒЫРЫ БИІК БОЛСЫН

Түйін: Бұл мақалада сан жылдар бойы ата-баба арманы болып қилы тағдырды бастан кешкен халқымыздың тәуелсіздікке жеткен жолы туралы тарихи шегініс пен қысқаша шолу, тәуелсіздік алғалы бері өткен жылдардағы жетістіктеріміз бен әлі де кемшін түсіп жатқан тұстармыз туралы талдау,пайымдаулар мен ұсыныстары және сапалы білім беру бағыттары туралы авторлық тұжырымдар жасалған

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, сақтар, ғылым, дәріс, жаңа трендтер, диджитализация, геймификация

Тәуелсіздік қазақ жеріне оңай келген жоқ.Жалпы біз тәуелсіздік туралы сөз еткенде осы уақытқа дейін көп жағдайда оны үш кезеңге бөліп қарастырдық.

1-кезең 1945-1950жылдардың ортасы-Үндістан,Индонезия,Бирма.Бұл кезеңде Тәуелсіздікті Азияның 11мемлекеті және Африканың 1мемлекеті (Ливия) алды.

2-кезең 1950 жылдардың ортасы-1970жылдардың ортасы.Бұл кезеңде Африканың едәуір бөлігі тәуелсіздік алды.

3-кезең 1975-1990жж-Португалдық отарлық империя күйреді.Африка азат елге айналды.Көріп отырғанымыздай бұл межелеуде Қазақстан жоқ. Біз азат ел болып келген сияқтымыз. Шын мәнінде солай ма еді.?Бұл Тәуелсіздік қазақ халқының ғасырлар бойы тәуелсіз ел болып соңынан сол тәуелсіздіктен қилы-қилы тағдыр талайымен айрылып қалған ауыр да азапты жолынан хабар береді.Сонау сақ заманында дүниені дүр сілкіндірген алып держава құрған бабаларымыз ,ғұн дәуірі деп аталған заманда батысында бүкіл Еуропа тайпаларын Римнің құлдық езгісінен құтқарып құтқарушы ролін атқарса ғасырлар өте келе өздері де құлдық қамытын киіпотарлық кезеңді бастан кешкені мәлім.Батыс елдерін Рим империясының құлдық езгісінен құтқарған Аттиланьң рухы бүкіл Еуропаны кезіп жүрген замандар,Мөде қаған бастаған ғұндардың Аспан асты елін айбатымен жасқап Ұлы Қытай қорғанын салуға мәжбүр еткен дәуірлер келмеске кетіп сонау қахарман бабалар ұрпағы үздіксіз Жоңғар шапқыншылығының зардабын тартты.Ақырында Ресей империясының құрамына еніп отарлық қамытын киіп ,шикізат көзі болған жартылай отар елге айналып шыға келді.Сол бір батыр азулы бабаларымыздың атын да білмей бүтін Еуропа өз шығармаларына арқау етіп жатқанда ол тарихтан да хабарымыз болмай мәнгүрттік күйге түстік. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Елбасы Н.Ә.Назарбаев 1998 ж 17 наурызда Республиканың өнер, мәдениет және ғылым саласы өкілдерімен кездесуінде «Қазақстан жеріндегі ежелгі мемлекеттер, олардың болашақ қазақ ұлтымен сабақтастығы деген мәселелері әлі терең зерттелмей келеді Сақтардың, Ғұндардың, Үйсіндердің, Қаңлылардың мемлекеттері Батыс Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Қимақ, Оғыз қағанаттары, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда, Жошы ұлысы, Қазақ хандығы осылардың әрқайсысына арнаулы монография жазылса да артығы жоқ»-деді[1].Мінеки осынау айтылған сөздер шын мәнінде де өткен тарихымыздың зерттелу ауқымы әлі кең екенін көрсетеді.Сақтардың әлемге тараған сақтардың аң стиліндегі көркем туындыларының өзі қаншама зерттеу тақырыбына арқау болар әлі де жұмбағы толық ашылмаған дүние.Немесе археологиялық қазбалар кезінде шыққан көне заттардағы ескі сақ тіліндегі жазулардың жұмбағы да әлі толық өз шешімін тапты деуге ертерек.Айта кету

керек осы сақ тілінде жазылған Сақтар тарихы турасындағы «Сақнама» деп аталған шығарма Париж кітапханасында сақтаулы дейді белгілі жазушы Ә.Бүркітбаев. «Түркі тілдерінің бәрін білген жан осы кітапты оқи алады»- дейді одан әрі жазушы ағамыз[2]. Ал біз сол түркі тілдерінің бәрін білмек тұрмақ ана тілінен айрылуға шақ қалған халық болатынбыз. Жазба тарихымыздың бәрі алып көршіміз Қытайдың еншісінде болуы, өз тілімізде жазылған сақ кітабының сонау Франция төрінде Мәскеу, Петербург қалаларында болуы да сол аумалы-төкпелі заманның қияметін көп көрген халқымыздың тауқыметті тағдырының жемісі болса керек. Тағдыр тауқыметі халықтың басына түскен нәубет. Әлемде дүниеге тарыдай шашырап миграциядан еліне қайтып жатқан екі халық бар екен оның бірі Еврей халқы болса екіншісі қазақ халқы. Еврейлермен ұқсас жеріміз сол ғана, еврейлер әлемде ықпалы зор халық, олар өлі тілін ирвитті тірілтіп ұрпағының кәдесіне жаратуда! Ал бізде сол тіл мәселесі әлі де күн тәртібінен түсе қойған жоқ. Жері мемлекеті жоқ ел еді мемлекет болды. Бізде жер жетеді бұл үшін тағы да сол батыр да дана бабаларымызға алғысымыз шексіз болуы тиіс. Ұлан-ғайыр қойнауы байлыққа толы жеріміз бар ендігі жерде сол байлықтың игілігін халықтың көруі. Осы орайда Тәуелсіздік бізге не берді деген сұрақ туындайды. Оның кейбірін санамалап өтсек Тәуелсіздік біріншіден, бізге төл тілімізден айрылып көп санды ұлттың ішінде ассимиляцияланып кету қаупінен құтқарды, себебі орыс тілді мектептер жыл сайын көбейіп қазақ мектептері санаулы ғана қалғаны ащы шындық болатын. Тілден айрылу ұлттық болмыс пен ұлттық санадан айырып ұлт ретінде жойылуға алып келетіндігі белгілі. Ондай халықтардың мысалы тарихта көп. Екіншіден біз төл тарихымызды білмей мәнгүрттене бастаған халықтың бірі болдық. Тарихтың қазақ мемлекеттігіне қатысты тұстарын көп жағдайда көркем әдебиеттерден ғана оқып үйрендік. Қазақстан тарихы оқулығымардымсыз ғана мәліметтер беруге қауқары жетті. Себебі отаршылдық тоталитарлық режим тарихшылардың еркін жазуына мүмкіндік бермеді. Көп тарихшыларымыз қазақтың көрнекті тарихшысы Бекмахановтың Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтерілісін сипаттап жазамын деп жазаға ұшыраған тағдырын қайталаудан қаймықты. Сондай-ақ атеистік қоғамнан дініміздің еркін ұстану мүмкіндігіне жеттік, ол кезде әр ауданда бір ғана мешіт болса қазір мешіті жоқ ауыл жоқ деуге болады. Тәуелсіздік сонымен қатар халыққа демократияның қандай болатынын көрсетті, еркін сөйлеу, сөз, баспасөз, ұждан бостандығын берді. Темір шымылдық ысырылып тәуелсіздік арқасында еркін шет елдермен жүру мүмкіндігін алдық. Шекарамыз белгіленіп көрші елдермен жер мәселесі мен шекара мәселесінде түйткіл тұстар шешімін тапты. Өз Армиямыз құрылып көк байрағымыз желбіреді. Төл тенгеміз шығып, нарықтық қатынастардың арқасында жеке кәсіппен айналысу мүмкіндігіне жол ашылды. Қаншама ашылмаған іскер азаматтар өз мүмкіндіктерін көрсетіп білім, біліктерін түрлі кәсіпте сынап өздерін елімізге танытуда. Әлемнің әр түкпірімен іскерлік қатынас орнатып қазақ халқын сан қырынан белгілі етуде. Әйткенмен бізде әлі де әттеген ай дегізетін тұстарымыз аз емес. Атап айтар болсақ бізде әлі де дайын шикізатты пайдалану, технологиялық жағынан әлемнің көп елдерінен артта қалу факторлары баршылық. Бұл жерде әрине ғылым саласында жүрген біздің де кінәміз бар. Әйткені ғылым теориядан практикалық қолданысқа өткенде ғана шын мәнінде ғылыми мәнге ие болмақ. Ғылым саласындағы қағазбастылық, формализмнен арылатын уақыт әлдеқашан жетті. Қазіргі таңда еліміз үкіметі ғылым мен білім саласына қаржылық жағынан қолдау көрсетіп гранттар санын молайтып, Ғылым және Білім Министрлігі ұстаздар жалақысын молайтуға арнайы көңіл бөліп жатқан тұста ғалымдарымызға артылар сенім жүгі де молая түспек. Осы орайда біздің де дәріс өткізу тәсілдерімізді қолдан келгенше дәстүрлі әдістерден, инновациялық тәсілдерге көбірек орын беріп түрлендіріп өтуге тырысуымыз қажет. Бұл салада онлайн түрде өтіп жатқан дәрістерімізде АКТ-ның мүмкіндіктерін барынша пайдаланып слайд, презентацияларды мол қолданып өтсек дәрістің сапалы өтуіне тағы бір жасалған қадам болар еді. Бірақ бұл саланың да өзіндік олқылықтары жоқ емес техниканың аты техника интернет желісінің нашар жұмыс

жасайтын ,кейде дәріс өткізіп жатқан тұста сеттен шығарып жіберетін сәттері де болады.Осы бағытта айта кетерлік мәселе оқытушыларымыз жаңа трендке үйрену керек.Өмір бойы оқу

Өмір бойы оқу трендке айналуға Сингапурда білім беру саласы бойынша көшбасшы елде азаматтардың 40 асқанда үздіксіз білім алуы мемлекеттік мәртебелі міндет.Таяуда барлық әлем осыған келеді.Сондықтан жылдам өзгеріп жатқан әлемде адамға оқуын өмір бойы жалғастыруға ,жаңа дағдыларды өз бетінше алуға тура келеді.Дамудың жеке траекториясыКәсіби жолдың басында алған бір кәсіптің уақыты қайтарымыз кетіп барады.Маман жаңа кәсіби дағдыларды өмір бойы игереді.Бұл дағдылар, белгілі бір жағдайдың және мүкіндіктердің нәтижесінде бәрінің жеке даралық сипатта.Сұранысқа ие болу үшін дамудың жеке траекториясын түзу қажет.Қазіргі технологиялар мұны жасауға мүміндік береді.Стратегиялық бастамалар Агенттігі шығарған «Жаңа кәсіптер Атласы»деп аталатын құжатта қазіргі замандағы сұранысқа ие мамандықтарды табуға болады.Бұл нақты мамандықтың білік ,дағдыларын, шеберліктерін игеру үшін, айталық 3жылдан соң маңызды мемлекеттік жобаның жетекшісі болуға қандай қосымша біліктіліктерді оған алу қажет болатынын айтатын адам немесе жасанды зиятпен біріккен адам.Сандық экономика және диджитализация.Қазіргі әлемде диджитализацияның ролін асыра бағалау күрделінәрсе.Смартфондар мен планшеттер заманауи адамның ажырамас бөлігіне айналды.Сандық көмекшілердің көмегімен білім алу білім саласындағы маңызды тренд.Финляндияда адам қарастырылған мәселені гаджеттердің,телевизорлар мен компьютердің көмегімен оқып үйренеді.Ал сыныпқа алынған білімді практика жүзінде мұғалімнің көмегімен бекіту үшін келеді.Мөлшермен берілетін оқыту.Ақпаратты беру тәсілі оқыту құрылымын өзгертеді.Экран алдында 1,5сағат отыру –өте күрделі мәселе.Бұл идеяны адам игере алатын ең төменгі Сингапурлық «Болашақ Агенттігі»-мөлшерлі білім ретінде растайды.Сондықтан Сингапурда ұзақ мерзімді оқу бағдарламасынан қысқа мерзімді курстарға –капсулалы білімге яғни үйден жұмысқа метрода және автомобиль рулінде игеретін білімге көшуде.Геймификация.Көптеген ұйымдар жұмыс істейтін мотивациялы жобалық командамен геймификация қағидасына өтті.Мұның себебі қазіргі нарық қатынастарында компьютерлік ойындарда өскен құндылықтары мен кәсіби мотивациялары басқа ұрпақтардың мамандары саны артуымен байланысты.Ойындық, визуализациямен бекіген жарыстық сәттер

Тар мамандыққа мамандану.Жұмыс берушілер өз командаларына нақты ролдік функцияларды алуға қабілетті адамдарды жинайды.Сондықтан мамандарға арнайы маманданған дағдыны игеру қажет.Жобалық басқармада барлық жобалық мамандар нақты функциялар мен ролдерді орындауға бағдарланған

Сондықтан ұстаз еңбегінің қиыншылығы мен жауапкершілігі қатар сыналатын сәттері көп.Ұстаз еңбегінің жемісі оның шәкірттерінің жеткен жетістігі, сондықтан жақсы шәкірт тәрбиелеу,білім беру бүгінгі таңда біздің еңбегіміздің басты көрсеткіші. Мақаламыздың соңында ұлы педагог В.Сухомлинский айтқандай «Ұстаз шәкіртіне бір қасық білім беру үшін білім теңізін ішу керек» деген сөзін тағы бір еске тұтып білімімізді өмір бойы білім алу қағидасымен шыңдап жетілдіріп отыруға тиіспіз.Тәуелсіздіктің 30 жылдығы бұл тек оны мерекелеу емес Тәуелсіз Қазақстанда өмір сүріп жатқан әр азаматтың өзіне өзі есеп беруі,яғни тәуелсіздік маған не берді және мен Тәуелсіз елде тұрып не тындырдым деген сынды сұраққа берер жауабы іспетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Н.Ә.Назарбаев. Қазақтың бүкіл тарихы, тұтастану тарихы. Қазақ тарихы.1998-№3-3 б.
2. Ә.Бүркітбаев. Сақнаме .Алматы. Мерей.1998-98-99б
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. К., 2009-120с.

ӘОЖ: 548,12

Жанқал А.М., Ергеш М.М.

мед.ғ.к., жоғары дәрежелі дәрігер невропатолог.

Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер. Түркістан облысы

2 курс студенті, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер. Түркістан облысы

ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ МУЗЕЙІ

Түйін: Мединаның ғылыми жобасында Төлеби ауданындағы Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихы, қазақ халқының бай ұлттық-тұрмыстық мәдениеті сақталған. Музейде өткізілген ауқымды іс – шаралар өткізілді. Семинар, тәжірибе, курстар ұйымдастыру арқылы музей қызметкерлерінің біліктілігі жайлы білді. Осы шараларға байланысты Төлеби ауданындағы Музей тақырыбы қорғалады. Музейге келушілерге сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсетіледі.

Кілт сөздер: Төлеби, музей, мәдениет, қазақ халқы, құнды жәдігерлер

Кіріспе.

Музейдің ашылу тарихы.

«Төлеби ауданының мұражайы» МКҚК-ны 2001 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің 2001 жылғы 26 қарашадағы №226 қаулысына сәйкес, аудан әкімінің қолдауымен салтанатты түрде ашылды. Төлеби аудандық мәдениет бөлімінің қарамағында 2004 жылға дейін қызмет жасады. 2004 жылдан бастап ОҚО мәдениет басқармасының қарамағына ауыстырылды.

2004 жылдан бастап «Төлеби аудандық мұражайы» мемлекеттік мекемесі деп аталды. 2005 жылы облыстық бюджет есебінен қаржыландыру басталды. 2007 жылдан бері Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігі мәдениет басқармасы «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді. 2014 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы мәдениет басқармасының «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді. Түркістан облысы әкімдігінің 2018 жылғы «6» қарашадағы №307 қаулысына сәйкес музейдің атауы Түркістан облысы мәдениет және тілдерді дамыту басқармасының «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді.

Мақсаты.

- Музейде өткізілген ауқымды іс – шаралар барысында халықтың музейлерге және мәдени орындарға қызығушылығы арттыру
- Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихын насихаттау.
- Музейге келушілерге ондағы сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсету;

Зерттеу жұмысы: Төлеби ауданындағы Музейдің көрнекілігі.

Мәдени мұра бағдарламасы аясында аудан көлемінен табылған көптеген жәдігерлер Төлеби аудандық музейінің құнды қорын құрайды. Сол көне жәдігерлердің өзара құндылығын, тарихын зерттеп, көріп білдім. Музейдегі көне жәдігерлердің қай жылы, қай маңнан, қандай ерекшеліктері бар екенін анықтап, ондағы тұңғыш директор Тортаева Э.Қ ханыммен сұхбат жүргізілді. Сұхбат нәтижесінде Төлеби аудандық музейдің 2001 жылы қараша айында құралғанын, әрбір құнды заттың өзіндік орнының бар екенін, музейдегі росы кезге дейін өткізілген іс-шаралар туралы ақпараттарды біліп, 2020 жылдың жылдық есебінің қортынды жаңалықтарын көріп, біліп, анықтадым.

Негізгі бөлім. «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны туралы мәлімет

1. Төлеби ауданының музейі мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің 2001 жылғы 26 қарашадағы №226 қаулысына

сәйкес құрылды.Музей көрермендері үшін паалеолит дәуірінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі өлкенің тарихы,этнографиясы,флорасы мен фаунасы,мәдениеті мен өнерінің даму тарихына арналған экспозициялық зал жұмыс жасайды.

Музейдің ішкі ауданы-200 шм

Музейдің жалпы жәдігерлердің саны-3360

Негізгі қордың саны-2268

Табиғат бөлімі бойынша-80

Ғылыми көмекші қордың саны-1012

1.Этнография бөліміндегі жәдігерлер қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптарына,олардың ғасырлар бойы тұтынған бұйымдары мен мәдени-рухани шаруашылық құралдарына байланысты сыр шертеді .

2.Табиғат бөлімі

Экспозицияда өлкенің флорасы мен фаунасы және ққызыл кітапқа енгізілген өсімдіктер мен жануарлар дүниесі жер асты қазба байлықтары туралы толық деректер мен жәдігерлер орын алған.

3.Археология бөлімі

Монша,төртбұрышты қыштар,әшекей бұйымдар,теңгелер аудан тарихын баяндайтын жәдігерлер орын алған.

4.Шахтерлар бөлімі

Ленгір қаласы- Шахтерлар қаласы ,бұл бөлімде шахтершылардың заттары еңбек құралдары орын алады.

Жаңашылдық.

➤ Музейдің негізгі міндеті: келешек ұрпақтарға ғылыми жасақталған негізде Қазақ халқының бай ұлттық-тұрмыстық мәдениеті мен өз өңірімізді таныстыра отырып, жастардың бойына өз өлкесіне деген сүйіспеншілігін қалыптастыру;

➤ Музейде өткізілген ауқымды іс – шаралар барысында халықтың музейлерге және мәдени орындарға қызығушылығы арттыру ;

➤ Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихын насихаттау;

➤ Музейге келушілерге ондағы сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсету;

➤ Семинар, тәжірибе, курстар ұйымдастыру арқылы музей қызметкерлерінің біліктілігін арттыру;

Қорытынды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындай келе Мәдени мұра бағдарламасы аясында аудан көлемінен табылған көптеген жәдігерлер Төлеби аудандық музейінің құнды қорын құрайды. Көне жәдігерлердің өзара құндылығын,тарихын зерттеп,көріп біліп оны келешек ұрпаққа насихаттау. Музейді көркейте отырып ,оның жаңашылдығын арттыру ең дұрыс шешім.Келер ұрпақ музей туралы анық біліп,өз ойларын білдіре алады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қ.Ж.Тоқаевтың жолдауы.2021 жыл 1 қыркүйек

2. Қазақстандағы Саяси партиялар сипаты және алаш қозғалысының тарихнамасы.

3. Төлеби аудандық мұражай әкімшілігі.

ӘОЖ. 130. 2.

Жиенбекова А.А., Шикиртаев Б. Б

философия ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
мәдениеттану ғ. магистры, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ.Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КЕШЕНІ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ

Түйін: Соңғы зерттеулер бойынша, көшпенділер қоғамының өнеріндегі барлық жүйелілік байланыстардың қайнарлары оның дүниетанушылық негізі негізделген жол-жоралық сиқырлық тәжірибесінде қамтылған. Қазақстандық ғалымдар осындай нәтижеге тек сәндік-қолданбалы шығармашылық секілді өнер түрін зерттеуде ғана емес, өнердің басқа түрлерін зерттеуде де қолданды. Қазақтардың көне дүниетанымдық кешені ғылыми мәселе ретінде алғаш ұлы ғалым Ш.Уалихановтың еңбектерінде қарастырылды.

Кілт сөздер: Көшпенділер, мифология, Тотемизм, Шамандық, философия, құндылық, Тенгри, әлем, этномәдени

Ұлттық салт-дәстүрлер халықтың тарихи жадының қалпына келуіне, ұлттық психологияның қасиеттерін бекітуге септігін тигізеді. Халықтың тарихи жадын қалпына келтіріп, ұлттық психологияны дамытып, ұлттық салт-дәстүрлер тұлғада өз халқына деген құрметтілік, сыйлау қатынасын қалыптастырады.

Көшпенділер мәдениетінің тұтастығының қасиеттерінің бірі болып синкретизм табылады, ол қоғамның материалдық-өндірістік және рухани өмірдің барлық тараптарының тоталдық бірлігіне сілтейді. Табиғат, әлеуметтік өмір және шығармашылықтың заңдылықтары адамның өмірлік маңызды қажеттіліктерін қамсыздандыратын тәжірибе арқылы ғана емес, өнер, мифология, жол-жора арқылы да жүзеге асырылады.

Көшпенділер қоғамының барлық өмірлік салаларының синкретизмі нақтыны мифологиялықтан, материалдықты руханидан, тәжірибелік-тұрмыстықты өнерден, қисындық-үнемшілікті сезімдіктен ажыратуға мүмкіндік бермейді. Сол себептен дәстүрлік мәдениетті зерттеуде «экономика», «саясат», «философия», «дін», «өнер» т.б. олардың қазіргі түсінігінде дифференциялау /бөлу/ күрделі болады. Осылайша, мысалы, өнер сарындарын біз әрине адамдардың өндірістік-тәжірибелік әрекетімен байланысты дәстүрлік салт-дәстүр және ғұрыптарда табамыз. Немесе, мысалы, жол-жора мифологияның тәжірибесі және теориясымен, қоғамдық құрылыстың идеологиясымен байланысты - яғни философия және саясатпен, тайпа, ұлттың денсаулығын, құт-берекетін, материалдық және рухани бірлігін қамсыздандыратын билікпен байланысты.

Соңғы зерттеулер бойынша, көшпенділер қоғамының өнеріндегі барлық жүйелілік байланыстардың қайнарлары оның дүниетанушылық негізі негізделген жол-жоралық сиқырлық тәжірибесінде қамтылған. Қазақстандық ғалымдар осындай нәтижеге тек сәндік-қолданбалы шығармашылық секілді өнер түрін зерттеуде ғана емес, өнердің басқа түрлерін зерттеуде де қолданды.

Қазақтардың көне дүниетанымдық кешені ғылыми мәселе ретінде алғаш ұлы ғалым Ш.Уалихановтың еңбектерінде қарастырылды. Өзінің «Следы шаманства у киргизов» еңбегінде ол шамандықты дәстүрлік пікірлер және салт-дәстүрлердің кешені ретінде қарастырады/ 1/.

Қазақтардың дәстүрлік дүниетанымды- тұрақты көзқарастардың, құндылықты бағыттардың, салт-дәстүрлердің тұтастық жүйесі болып табылады.

«Халық өз өнерін тарих ғасырлары бойы баласы секілді алып өтеді. Ол халық тарихын білдірумен қатар, табиғатпен, қоршаған әлеммен қарым-қатынас жасаудың күрделі кешенін білдіру формасы болып табылады». Өнерге өз баласына секілді қарау, мүмкін,

халық өнерінің дүниетанымдық негізін - оның гумандығын белгілейді»/2, 129 б/.

Академик Б.А.Рыбаков халық өнерін зерттеу туралы пікірі келесі: «Бұл зерттеуде бірігу тиіс: этнография және фольклористика, өнертану және археология, дін тарихы және семиотика». Тек осындай жан-жақты зерттеу ғана алуан түрлі, өз мазмұны бойынша тұрақты және терең аялай сақталған халық өнерінің жоққа шығарылған түсініктерінің бай әлемін айқара аша алады/3/.

Этникалық мәдениеттерді зерттеуде қолданатын сапалық жағынан жаңа деңгей мәдениетті тұтастық феномен секілді қарастыруды болжайды. Мұндай тәсіл осы мәдениеттің түрлі құбылыстарын органикалық бірлікте түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кез-келген дәуір және мәдениет адамдарының рухына универсумын, әлем үлгісін, сана және тәртіптің дәстүрлік белгілерін жаңарту дәстүрлік әлемді түсіну негізінде салынған әмбебаптық түсініктердің ашылуы арқылы мүмкін. Дәстүрлік мәдениеттің дамуының қисыны өзіндік ерекше әлемді түсінуде шоғырланған.

Сол себептен, түпкі мәдениеттің өзегі болып дүниетаным табылады. Дүниетанымды әлемге деген көзқарастар жүйесі және ондағы адамның орны ретінде анықтайды. Дүниетанымның орталық санаттары «әлем» және «адам». «Мұнда әңгіме мәдениетке тән адам және әлемнің мәселелерін бастапқы ойластыру, жалпыадамзаттық сипаттағы универсалиялар туралы, және мұнда бірінші маңыздылықта жай уақыттағы тіршілік ету мәселелері ғана емес, адамның тіршілік ету уақытысы мен оның маңызды өмірлік мазмұны туралы сауалдар өзекті келеді». Халық өнерін зерттеу, яғни, халықтың оның қоршаған ортаны тануда бастапқы қадамдарынан бастап, дүниетанымдық негіздерін зерттеу болып табылады. Бұл қадамдардың барлығы табиғат және әлемнің көптеген құбылыстарын ұғыну, түсіну қалауынан жасалғаны ықтимал.

Өзінің танымдық қабілеттерін сезіну және ескі адамның танымдық тәжірибесі, қоршаған әлемнің нысандарының көпсанды үлгілерін және көптеген құбылыстарының бейнелерін шарасыз бейнеледі. Мысалы, күн /солярлық белгілер деп аталатын/, ай, от, жер т.б. бейнелері. Осы бейнелер мен үлгілер, тұрақты түрде адамның өмірі және әрекет саласында болып, оған тек жеке адам арасы және ұжым арасындағы коммуникативтік байланыстарды жеңілдетпей ғана, осы әлем құрылуына деген деңгейі мен маңызын анықтауға көмек етті.

Көне номадтар өнерінің тотемизмі туралы Қазақстан халқының аумағында орналасқан қола дәуірінің ескерткіштері дәлел етеді.

Қола дәуірінің бұйымдарында жиі астралды шеңбердің сарындары кездеседі- аспан Жарықтығының, Оттың, Аспанның белгісі- халық нанымдары бойынша адам өмірін қорғайтын жоғарғы құдай Тенгри.

Тотемизм зоолатрияның пайда болуының -хайуанаттарға табыну- басты қайнары болды. Көшпенділер табынған жануарлар ішінде, мысалы тау архарының ғибадатын бөлектеуге болады.

Және қазақ қолданбалы өнерінде жылқының ат-әбзелдеріне назардың аударылатындығы соншалықты, тіпті оны сәндеу өмірінің жеке түріне бөлектеуге болады /ер қосу өнері/.

Қасқыр- сақ және түрік монғолдарының тотемінің бірі. Түрік қанағатының жалаулары қасқырдың басымен безендірілгені барлығына әйгілі. Қасқыр басы түріндегі жалау бейнелері тас үстінде бейнеленген бедерлерде сақталған.

Ру қорғаушыларының алуан түрлігіне қарамастан /қасқыр, бұқа, бұғы, аққу, балық, аю т.б./, барлық көне түріктер Жылан немесе айдахарды пір тұтатын. Жылан жалпытабынушылық нысаны болып табылатын. Ол адамдардың ата-бабасы және оларға білім мен даналық береді деп есептелінетін. Орталық Азияда Жылан /Айдахар/ бүгінгі таңда да құрметке ілінген, оның бейнелерін барлық жерде кездестіруге болады, оған мерекелер арналады. Басқа халықтарының аңыздарында көне түріктерді «наг» немесе «жылан адамдар» деп атайтыны қызық. Айдахар, аңызға сай, жерасты әлемінің басшысы

болатын. Сол себептен, оған бағынышты құдайлар /Йер-су, Эрлик т.б./ жер астында өмір сүретін. Және адамдар осы жер асты әлемінің басшыларына ұзақ сенім білдірген... Жаңа құдай-Тенгри- басқа әлемнен шыққан тұлға еді. Ол жерүстіңгі әлемнен келген еді. Онымен бірге адамдарға басқа сенім келді. Және басқа өмір! «Әлем қожайыны-Аспан құдайы»- деп айтатын ескі құдайлардың көзін көрген және оларға деген сенімін жоғалтқан түріктер /4/.

Қазіргі қазақстандық ілімінде түрік дүниетанымында - дербес тарихи феномен туралы пікірі басым келеді. Түріктердің дәстүрлік сенімдері Тенгри айналасындағы қоршаған орта туралы түрік ұғымдарын ерекше атап, түрік тенгризмі деп аталады.

Тенгризмнің басқа оқулардан айырмашылық белгісі- мұнда әулие, әруақ, «киелі кітап», табынушылық құрылыстар – әулиелі қойма, шіркеулердің т.б. жоқтығында. «Мұнда тек «отандық», жанұядық, «өзіндік» әулие бола алады, бұл оның өлімінен кейінгі тірі келбет-оның рухы, ал табынушылық нысандары-ол түрлі заттар және табиғаттың денелері». Осылайша, Тенгри оқуы өз бетінше әлеуметтік және табиғи құбылыстарды түсіндіруге әрекет жасайды.

Көне түріктердің нанымдары бойынша, адам аспаннан «құт»- береке, Жер анадан- Умай ананың батасы берілген кезде ғана өмірге келеді. Осылайша, адам- Аспан және жердің тірі бейнесі, ал өлім- осы құрамдастарды бөлектеу, яғни мұнда жаны аспанға ұшып, денесі немесе дене қалдықтары жерленеді.

Көнетүрік нанымдарында ерекше орын әйелдер жаратылысы Умайға беріледі. «Әлемнің барлық көне халықтарында әйелдің аналық қызметі жоғары бағаланатын, ал сұлулығы одан да жоғары». Ана отбасылық немесе тайпалық ұжым құрылатын субъект деп табылады десек те, қателеспейміз... Дүниежүзілік, құдай Тенгримен қатар, Еуразия даласының көне түріктері махаббат және құт-берекеліктің құдайы Умайға табынатын. Ол ортағасыр түріктерінің пантеонында Тенгриден кейін екінші орынға ие еді. Дәстүрлі түрде Умай құдайы отбасының, балалардың, кейіннен өнердің де қорғаушысы болып табылды. «Умай» аталымы ана жатырына ұқсас «жатыр», «бала орны» дегенді білдіреді.

«Өмір ағашы- өмірдің толығымен бейнеленген мифологиялық бейнесі. Өмір ағашы- бөлек әрекет ететін үш әлемді біріктіретін мифологиялық космикалық құрылымның қажетті құрамдастарының бірі: аспан /горний/, жер /дольний/ және жерасты /хтоникалық/». Осылайша, жерасты өмірімен елестетілетін өлім, Өмір ағашымен қатыстырылып, өмір бөлігіне айналып, шеңберіне кіреді. Өлім оның Өмір ағашына қатыстылығы арқылы өзінің жалпылығын, субстанционалдығын көрсетуді аяқтайды /5/.

Әлемдік ағаш туралы оқу- әлем үлгісін түсіндіретін тұтас философия. Түріктерде Ұлы Тенгримен құрылған нәрсенің барлығы біріктірілген әлемдік ағаш туралы аңыз болатын. «Әлемдік ағаш бұтақтары аспанға дейін созылған, олар Құдайдікі және құстардікі». Ағаш тамырлары тереңімен жер астына, Айдахар патшалығына кетеді. Ал өзегі орта әлемде- адамдар, жылқы және хайуанаттар өмір сүретін әлемде орналасқан. Өмір ағашы Құдай секілді мәңгі. Оны Құдайды секілді көруге болмайды.

Аңызға сәйкес, Өмір ағашынан бір әлемнен басқаға рух және ойлар өтеді. Дәл осы Әлем ағашы адамға танымдық береді....»

Әлемдік мифологиясында су да бастапқы элементтерінің бірі ғана емес. Әлемнің көптеген халықтары бойынша: «Ол бастапқы. Барлық тіршіліктің негізгі қалпы, бастапқы ретсіздіктің баламасы... Әйелдер бастауының қызметі ретінде су аналық жатыр болып қабылданады».

Оңтүстік Сібір түріктерінің мифологиясында бейнесі болып су табылатын Ғарыштың Ретсіздіктен шыққандығы туралы сюжет сақталды. Бірақ су қызметі одан әлемдер құрастырылатынмен шектелмеді, ол оларды біріктіруді жалғастырды. Әлем халықтарының мифологиясында орасан зор мағына Әлемдік өзеніне берілген.

Әлемдік өзеңі- маңызды мифологиялық белгі, қасиетті топография құрамдасы. Өзең- жоғарғы, орта және төменгі әлемдерді біріктіретін Әлемдік Жолдың, Дүниежүзінің «өзегі»

болып табылады.

Әлемдік өзенінің бейнелік нобайларында су Әлемдік ағашпен белгіленген орталықтан ағады. Түрік мифологиясында екі үлгі- өзен және ағаш- өзара толықтыратын құбылыстар. Әлемдік өзені негізінде әлемнің тік құрылысымен, ал Әлемдік ағаш- көлденеңінен құрылысымен қатыстырылады.

Көшпенді үшін құдық және өзен бастаулары киелі болатын. Жазғы және қысқы қыстауларға көшу суды тұтыну теңдігімен тығыз байланысты еді, оның бұзылуы шарасыз стихиялық апатқа келтіретін. Су-негізгі белгі, көшпенді қоғамның тіршілік ету шарты.

Қазақстан аумағында табылған сак заманының ескерткіштері, хайуанаттар стилі деп аталатын стильге жатқызылатын.

Өнердің әріқарайғы дамуы мегзеу және бейнелеу жолдары бойынша өтіп, жануарлар бірізділікпен өрнектік сарындарға айналды. Хайуанаттар стиліндегі өнерде жануар және құстардың бейнелері: қой, жылқы, бұғы, қасқыр, бүркіт және т.б.- көпфигуралы, геральдикалық композицияларда, жалғыз дене бітімдер түрінде, кейіннен- бас ретінде ұсынылды. Жануар денесін оның бір бөлігімен алмастыру- реалистік бейнелерді өрнектік сарындарға трансформациялау жүйесінің басталуы. Осылайша, қазақтардың өрнектерінде өрнектік сарындар пайда болады: «ат бас», «ат ерін», «қошқар мүйіз».

Жүрекке, қиықшаға ұқсас, S-түрлі, трилистник, айқастырылған ағаш тетік т.б. фигуралар қазақ өрнегінде сақ уақытынан бері сақталған, олар бүгінде қолданыста жүр.

Көптеген зерттеушілер ақпараты бойынша, Түрік қағанатының кезеңінде асыл тас және асыл металлдарды өңдеу жоғары деңгейге жеткізілгені анықталды. Дәл осы кезеңде ағаш және сүйекті өрнектеу жоғары деңгейді иеленеді. Қазақстанда осы кезеңге жатқызылатын көптеген тастан жасалған антропоморфтық мүсіндер табылған.

Алтайдағы Кудырге жерлеуінде балалы әйел және оның алдына басын иген салт аттылар бейнеленген тас бар. Әйелдің басында үшмүйізді бас киім. Сюжет қабырларды аралаудағы бабаларға табыну дәстүрін бейнелейді.

Сүйекті кесу және металды оймалауда негізгі болып қатаң симметриялық түрде орналасқан геометриялық /сызық, шиыршық, шеңбер/, осімдік және зооморфтық сарындар болды. Бұл сарындардың семиотикасын біз диссертацияның келесі тарауларында қарастырамыз.

Қазақстан аумағында өнердің дамуы қыпшақ, қарлұқ және басқа тайпалардың көркемдік әдебиетінде анық білдірілген.

Көне көшпенділердің діни кешенінде маңызды элемент болып эзезіл жаратылыстар болды. Мұндай эзезіл бейнелер мыңжылдықтар тереңдігіне кетіп, рухтарға, эзезілге сену түрлі нанымдар арқылы жүзеге асуда.

Біздің күнге дейін сақталған бабалар /әруақтар/ ғибадаты- аса анық көрсетілген анимистік ғибадаттың бірі.

Шамандық рухтарға сенім білдіруге негізделген. Шамандықтың негізгі белгісі- адам және әруақ арасындағы ерекше делдалдардың нақтылығы. Қазақтардың шамандығы табиғатында синкретикалы келеді. Мұнда басым орынды табиғат ғибадаты және жануарларға табынушылық алады.

«Шамандық дүниетанымдық бекітпелерге сай әлем көрінбейтін әруақтарға толы. Ислам діні жергілікті эзезілдік политеизмді жеңе алмады, қазақ шамандарына өз әруақтарының арсеналын ұсынды». Өзін шын мұсылман деп есептейтін қазақ, шамандық және ислам арасындағы айырмашылықты ажырата алмай, Алла әруақтардың әлеміне билік етеді деп сенді».

Ш.Уалиханов әлем, табиғат, адам және оның өмірі туралы шамандық түсініктердің ерекшеліктерін тереңдете ашуға тырысты. Ол қазақтар арасында таратылған шамандық, бір жақтан, табиғат күштерінің бейнеленуін, екінші жақтан, өлі бабалардың әруақтарын сыйлау екенін көрсетеді.

Зороастризм көшпенділердің мәдениетіне еніп олардың діни сенімдерімен

органикалық үйлесті. Зороастризмнің орталық идеясы- әлемді екі шығармашылық бастау: Жамандық және Жақсылықтың үздіксіз және аяқталмас күресі ретінде түсінік беру. Осылайша зороастризмге дуалды дүниені қабылдау тән. Ш.Уалиханов тұтас алғанда, қазақ халқының дүниетанымын және шамандықты зороастризмге келтіреді.

Және, қызықтысы, қазақ мәдениетінде өлім, жерлеу сарындары орын алмайды. Өлім сарындары тек жерлеу рәсімдерін орындауда және жақын адам, туыстың қаза болуына жауап қату ретінде орын алды.

Көшпенділердің санасының негізгі құрылымдық көрсеткіштері болып кеңістік және уақыт ұғымдары табылады. М.Орынбеков бойынша да, санада осы түсініктердің нақтылығы оның деңгейі туралы дәлел етеді, мұнда сезімдік нақтылық синтезі және тіршілікті ұғымдық ойластыру секілді жүйелер жүзеге асады. Кеңістік және уақыт ұғымдары қоршаған әлемді факторлар арқылы қабылдаудың ұйымдастырушылары болып табылады. Көшпенділердің әлемнің тұрақтылығы, уақыт ағымы, кеңістік бағыттары туралы түсініктері бүгінгі таңда бабалардың құнсыз уникалды мұрасы ретінде сезінеді.

Көшпенділер санасында уақыт санаты бірмезгілдік уақытты білдірмеді. Номадтарда уақыт адамзат ұрпақтарының циклдық, шеңберді, қайталанбас сабақтастығы, жыл мезгілдерінің бірізділігі, тәуліктің ауысымы ретінде қабылданады.

Көшпенділердің табиғатта орын алатын құбылыс және өзгерістерге бейімделуі, бірізділікпен мәдениеттің негізгі түрлері мен тілдерінде бекітілген күнделікті өмірдің қисынында табиғат заңдылықтарын білдіру, номадтарда адам және табиғаттың үйлесімі, қосылуы туралы ереженің фундаменталдығын дәлелдейді. Номадтар әлемнің тұрақтылығын, өзгерместігін адамның әлемдік жүйеге, табиғатпен бекітілгенге белсенді кірісудің жоқтығы деп түсінді.

Шоғырланған принципі қазақ ауылындағы киіз үйлердің орналасуында да көрінеді, бұл аталған ру мүшелерінің қатаң ұйымдастырылған тұрмыстық-шаруашылық кешені ретінде ұсынылатын. Және атап өту қажет, көшпенділер кеңістігі белгілі тәсілмен құрылмай ғана, осы күрделі құрылымның әр элементі өзі бір мағынаға ие болатын. Кеңістік көптүрлілігі «жоғары», «орта», «төмен» семантикасында, және он, сол, әйелдер, ерлер деп бөлінуде қолданды.

Азиат даласының көшпенділер мәдениеті табиғатпен үздіксіз қосылып өмір суретін адамның ерекше дүниетанымымен қалыптасқан және ғасырлар бойы сақталған халық өнерінің дәстүрлік бейнеленуін сақтау және көрсетуге таңғаларлық қасиет айқындайды.

«Философия көшпенділерге зерттеудің және арнайы зерттеудің ерекше пәні болып табылмады, ол сана, өмір тіршілігі болып табылды. Өзекті мәселе- адамның өзінің тіршілік және әрекет ету маңызы...».

Оқшауланған уақыттық негіздерге ыдырауға мүмкіндік бермейтін дала мәдениетінің тұтастығы туралы айтсақ, бірінші кезекте келесі көзделеді: тамырларымен көнелікке кететін дүниетанымының негіз қалайтын принциптерінің бірлігі, және мәдени дәстүрлерді тапсырудың өңделген механизмі.

Бұл ұстанымнан Қазақстанның көне сәндік-қолданбалы өнері- синкретикалық шығармашылықтың нақты үлгісі, себебі мыңжылдықтар ағымында дала көшпенділерінің рухани өмірінің маңызды жақтары терең өзгеріске ұшырамаған болатын. Табиғатқа деген шексіз жақындылық халық өнерінде бүгінгі таңға дейін сақталып қолданатын архаикалық түсініктерді сақтау үшін идеалды алғышарттар құрастырды.

Осылайша, қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тереңдетілген өзіндік болмысын көрсету негізі болып халықтың этномәдени дәстүрлерінің кешенінде қамтылған қазақтардың дәстүрлік дүниетанымы болып табылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов// Собр.соч.: В 5 т. Алма-Ата:Казахская советская энциклопедия, 1985. Т. 47. 461 с.
2. Муратаев К.О народном искусстве Казахстана и некоторых вопросах развития его

художественных традиций. М.: 1985. С. 128 - 158.

3. Рыбаков Б.А. Макрокосмос в микрокосмосе народного искусства // Декоративное искусство СССР.-1975.№ 1. С. 30.

4. Аджи М. Кипчаки. Древняя история тюрков и Великой степи. М.: Новости, 1999. 176 с.

5. Ибрайшина Г.К. Ценностные ориентиры прикладного искусства // Мысль. 2004. № 3. С. 80-84.

ӘОЖ: 1(091)

Есіркепова Г.К.

филос.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АРАБ-МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ІЛІМДЕРІ

Түйін: Мақалада 9-10 ғасырларда мұсылман мәдениетінің «алтын дәуірінде» дамыған философиялық ілімдерге сипаттама жасалынады. Философия тарихында араб-мұсылман философиясы аса маңызды орынға ие. Олар Платонның, Аристотельдің, неоплатонизмнің ілімдерін түсіндіріп, талдау жасады. Араб-мұсылман ойшылдары жасаған комментарийлер арқылы Еуропа Аристотельді қайта таныды. Әл-Кинди философиядағы субстанция мәселесін, әлемнің құрылымы мәселесін, алғашқы себеп, жалғыз құдай ақиқатын мойындау қоғамдық ойдың негіздерін зерттеген. Ол моральдық-этикалық философияға қатысты еңбектер жазды. Автор Әл-Киндидің мәңгілік өмір мен біртұтас ақиқат туралы ілімін зерделеген.

Кілт сөздер: фальсафа, бүтін, себеп, түпнегіз, біртұтастық, байланыс, жүйелеу, бақытқа жету, зерделік.

Араб-мұсылман философиялық мектептері шығыс перипатетизмі деген атпен танымал болды. Олардың көбісі Аристотельдің ізбасарлары болған. Бұл бағыттың басында **Әл-Кинди** (800-860ж.ж.) тұрды. Әл-Кинди бастапқы түпнегіз, 5 прасубстанция концепцияларын жасады. Әл-Киндидің «Алғашқы философия туралы», «Пайда болу мен жойылудың ішкі әрекеттік себептерін түсіндіру» атты кітаптары болды.

Философия мен теологияның бірігуі ортағасырлық дәуірдегі мұсылмандық ойдың барлық бағыттарына тән. Жалғыз құдай ақиқатын мойындау қоғамдық ойдың барлық мектептерінің өкілдеріне ортақ.

Мұсылмандық шығыс философиясында моральдық-этикалық мәселелер адам тіршілігінің мақсаты неде деген сұрақ төңірегінде өрбіді. Оның жауабы да былай: адам тіршілігінің басты мақсаты ең жоғары ізгілікке қол жеткізуге тырысу, өз кемелдігін қамтамасыз ету және осы жолмен бақытқа жету. Ортағасырлық мұсылман философтарының алғашқы өкілі ретінде әл-Киндидің моральдық-этикалық философияға қатысты басты еңбегі «Рисала фи-л-Хила ли-дафи-л-ахзанда» моральдің алға қойған басты құндылығы адамды бақытты ету деп есептеді [Kindi. Üzûntûden Kurtulma yolları. çev. Çağrıci M – Istanbul: Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1998. – 9 б]. Сондықтан, адам бақытсыздыққа жол бастайтын әрекеттерден сақтануға міндетті.

Ортағасырлық философияға тән кейіпте мұсылман философтары бақытты құдаймен байланыстырды. Олар ең жоғарғы ізгілікті де күдіретті құдаймен сабақтастыра отырып, бақыт туралы Аристотельдің метафизикалық көзқарастарына діни сипат берген. Адам бақытқа саяси-әлеуметтік ортада ғана қол жеткізе алады деп білді олар. Бірақ оған лайықта басқарма жүйесі болуы тиіс. Қоғамның бақыты жеке адамның бақытына қарағанда анағұрлым маңызды, сондықтан ең маңыздысы қоғамды бақытқа жеткізуге тырысу. Ал жеке адамның бақыты қоғамдық бақытқа тәуелді. Мұсылман

философтарының пікірінше бақыт ең жоғарғы ізгілікке ие пайғамбар билеген қоғамда жүзеге асады.

Әл-Киндидің «Алғашқы философия туралы» деген шығармасында алғашқы ақиқат туралы ғылым – бұл әрі ізгілікті, әрі асқақ философия деп сипатталады. Әл-Киндидің бұл еңбегі барлық заттардың Алғашқы себебін қарастырудан басталады.

Араб философиясының қалыптасуы процесінде Жалғыз мәселесімен тығыз байланыста Бүтін мен Көптік мәселесі маңызды мәнге ие болады. Құдай табиғаты туралы мәселе Құран мәтініне негізделген жүйеге қаланады. Аллаға ғаламды жаратушы ретінде Күн, ай және жұлдыздар тәуелді. Ол мәңгілік өмір мен біртұтас ақиқатты білдіреді. Алла Тағала мәні түсінікке берілмейді. Ол, сондай-ақ, алғашқы, соңғы, көрінетін және жасырын деп те сипатталған.

Бүтін мәселесіне Әл-Кинди сәл басқа қырынан келеді. Өзінің «Пайда болу мен жойылудың ішкі әрекеттік себептерін түсіндіру» атты шығармасында Әл-Кинди былай деп тұжырымдайды: «Сезіммен қабылданатын нәрсе (Алла саған құпия сырды айқын етсін!) белгісіз бір алғашқы реттеушінің, яғни реттеушінің реттеушісі, барлық әрекет етушінің әрекет етушісі, барлық жаратушының жаратушысы, барлық бастаудың бастауы, барлық себептің себебі болып табылатын жанның реттеу қызметінің анық дәлелін құрайды...». [Аль-Кинди «Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения» //В кн. Избр. произ. мыслителей стран Ближн. и Сред. Востока. М., 1966, с.115].

«Алланың хақиқи өмірі ешқашан жаратылған емес және жоқ та болмайды», - деп көрсетеді әрі қарай философ. Алла мәңгілік, ол өтпелі емес. Ол – себебі жоқ алғашқы себепті білдіретін жалғыз жанды дүние.

Дүниенің кемел құрылымы мен тәртібінен Әл-Кинди бір реттеуші бастау мен ең кемел даналықты көреді.

Қозғалыстың түрлі формаларын санамалай келіп, Әл-Кинди пайда болу мен жойылудың себебі не ішкі, не алыстатылған болатындығын атап көрсетеді. Пайда болу мен жойылу себептерін тудыратын қарама-қарсы құбылыстар, философтың есептеуінше, жылу, суық, ылғал мен құрғақшылық процестері төрт элементтерді (су, ауа, топырақ, от), олардан түзілген нәрселердің бәрін қамтитын ай асты әлемінде жүреді. Төрт элементтің өзіне, Әл-Кинди атап көрсеткендей, олардың тіркесіміне тән пайда болу мен жойылу қауіпі төнбейді. Бұл тіркесімдер: миниралдар, өсімдіктер және жануарлар. Дегенімен, олардың «формалары» да өз құрамындағы элементтер тәрізді тұрақты болады. Бұл пікір материалистердің «материя жойылмайды» деген тұжырымдарымен жақын келіп тұр.

Ай асты әлеміндегі пайда болу мен жойылудың жақын себебі бір немесе одан да көп элементтерде емес, сыртқы қызметте, - деген қорытындыға келеді Әл-Кинди. Ол өз қозғалысымен жерге қатысты жылу мен суыққа бастау беретін аспан денесі болуы мүмкін: «Сондықтан, аспан денелері жерден алыстаған кезде суық басым болады, ал жерге жақындаса, жер қызады да, жылу мен суыққа ілесе жүретін ылғал мен құрғақшылық пайда болады. Осы төрт құбылыстардан басқа құбылыстар туындайды. Осы құбылыстардың әрбір екеуінің жетіспеушілігі немесе молшылығы нақты бір заттың пайда болуына алып келеді». [Аль-Кинди «Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения» //В кн. Избр. произ. мыслителей стран Ближн. и Сред. Востока. М., 1966, с.122-123].

Философтың ойынша, өз кезегінде аспан денелері, олардың орны, қозғалысы, уақыты және олардағы мөлшерлік ерекшеліктермен түсіндірілетін, денелер қосындыларына тәуелді жан-дүние әрекеті де осы үлгіде өрбиді. Күннің әсері, Әл-Киндидің ойынша, қай халықтың болсын ішкі де, сыртқы да қасиеттерін айқындайды. Әл-Кинди Күнге қатысты қай мекеннің болсын орналасу реті климатқа және жылдың әр мезгіліндегі күннің ұзақтығына, жыл мезгілдерінің ауысуына, т.б. ықпал ететіндігіне назар аударады. Ауыспалы заттардың пайда болуы мен жойылуы өзге аспан денелерінің ықпал

етуі нәтижесінде болады. Әл-Кинди атап көрсеткендей, аспан денелерінің өзіндік тәртібі күллі әлемді асқан реттілікпен орналастырған, аса кемелгер, аса құдіретті, аса білгір жетекші болып табылатын және жасампаздығы аса кемел Жаратқан Алла тағаладан бастау алады.

Өзінің өзге еңбектерінде Әл-Кинди «Түп негізді» түсіндіре отырып, оны өмір сүрмейтін немесе өз болмысына өзінен басқа себепті қажет ететін нәрсе деп пайымдау мүмкін емес екендігін көрсетеді. «Түп негіз» аса қажет және тәуелсіз тіршілікке ие. Алғашқы болмыс барлық көптіліктен, күрделіліктен немесе бір нәрсеге қатыстылықтан азат; ол мүлдем күрделі емес, ешқандай материяға да, формаға да ие емес, және аристотельдік төрт қозғалыс себебінің ешбіріне тәуелді емес. Әл-Киндидің есептеуінше, бастапқы мәндегі әрекет құдайдың әрекеті болып табылады, ал екінші мәндегісі ықпалды білдіреді. Осылай әрекет етушілер ауыспалы мағынада, тек құдай ықпалын алушылар ғана болып табылады.

Аристотельдің категориялар туралы ілімінің ізін қуа отырып, Әл-Кинди 5 прасубстанция концепциясын ұсынды: материя, форма, қозғалыс, кеңістік және уақыт. Сондай-ақ Әл-Кинди Аристотельдің үрдісінде парасаттың төрт түрі жайында ілім түзді: актуальды ақыл, потенциалды ақыл, әрекетшіл ақыл, жүре келе дарыған ақыл.

«Жалғыз», «Біртұтас» ұғымдарының түрлі белгілерін қарастыра отырып, Әл-Кинди Бүтінсіз көптіктің болуы мүмкін емес деген қорытынды жасайды. Философ қарастырған көптік пен бүтіннің арақатынастарының барлығы мынаны дәлелдейді: бір де бүтін көптіксіз болуы мүмкін еместігі тәрізді, бүтінсіз көптіктің де болуы мүмкін емес. Сондықтан, заттардың табиғаты әрі жалғыз, әрі көп, яғни бүтін көптіктен әрі ерекшеленуі тиіс. Бүтін мен көптіктің арасындағы тұтастықтың себебін Әл-Кинди олардан бөтен, оларға қарағанда асқақ және биік, олардың алдында жүретін себеп ретінде сипаттайды. Көптік өз мәніне Бүтіннің арқасында ие болады. «Егер бүтін болмаса, көптіктің тіптен ешқандай жеке мәні болмаған болар еді, сондықтан жекелік мәнге ие болудың кез келгені – бұрын болмаған нәрсенің пайда болуы. Демек Бүтіннің алғашқыдан шығуы («истечение») – ақиқат, әрбір сезіммен қабылданатын заттың жеке мәнге ие болуы – осы ақиқаттың қасиеті, атрибуты. Сондықтан, бұл заттардың әрбірі Алғашқы Ақиқат – Бүтіннің арқасында өзінің жеке мәніне ие болады». [Аль-Кинди «Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения» //В кн. Избр. произ. мыслителей стран Ближн. и Сред. Востока. М., 1966, с.105]. Алғашқы Ақиқат (первое сущее), яғни Бүтін бірегей мәнің пайда болуының себебі және ол танымның да себебі, әрі қозғалыстың бастауы болып табылады. Бүтін әлемдегі тіршіліктің негізін білдіреді, олай болмаған жағдайда барлық заттар жоғалып, құрып кетер еді. Жоғарыда келтірілген цитатада Әл-Киндидің «истечение», яғни «өту» деген ұғымы бар. Әл-Фараби өзінің еңбектерінде осы ұғымды пайдаланады.

Әл-кинди философиясының маңызды бөлігі – оның өмір құбылыстарына деген философиялық көзқарасы, «философиялық өмір позициясы» теориясы: ...Жағымды және жағымсыз заттар табиғатынан солай емес, әрекеттер мен күйлерді жиі қайталап әдеттенгендіктен солай. Қайғы бір нәрсенің, не өзіміздің, не бөтеннің іс-әрекетінің салдары. Ол бізге байланысты болса, онда өзімізге қайғы әкелетін нәрсені жасамауға тырысуымыз керек. Әл-Кинди адам өмірінің мақсаты – бақытқа жету және оны ақыл-ой дүниесінен, интеллигибелді дүниеден іздеу керек деп түсіндірді.

Бақыт дегеніміз – ол абсолюттік игілік. Фарабидің айтуынша, адамдар көп нәрселерді өзінің өмірінің мақсаты мен негізі деп ойлайды. Олар өзіне ұнайтын, керекті нәрселер. Адам бақытты ешбір жағдайда басқа күш арқылы емес, тек теориялық ақыл парасат күші арқылы ғана пайымдайды. Бақытты дұрыс түсінетін адамдар – данышпан адамдар. Бақыт, Әл-Фарабидің пікірінше, - адам кемелденуінің шегі. Ең кемел, идеал қоғамның ізгілікті азаматтардан құралатын саяси биліктің мақсаты – азаматтардың бақытын қамтамасыз ету. Мұсылман ойшылдарының ұсынған саясат философиясы

этикалық мазмұнды иеленеді. Олардың пікірінше, этика және саясат тығыз байланысты.

Физикалық және метафизикалық екі әлемнің ортасында дәнекер қызметін атқаратын адамның негізгі мақсаты – «ұлы бақытпен» қауышу. Ұлы бақытпен қауышу – адамның «фаал ақыл» яғни, белсенді сана мәртебесіне жетуі арқылы жүзеге асады. Адамның рухы Тәңірге ұмтылғанда ғана игілікке беттейді. «Игілікке ұмтылу – тек игілік үшін болғанда ең ұлы бақыт болып саналады», - дейді Әл-Фараби. Бұл мәртебеге жетудің жолы – дүниелік, материалдық тәуелділіктен арылу. Өйткені, «...ағаштың кемелділігі оның жемісі болса, бақыттың кемелділігі де моральдық құндылықтармен өлшенеді».

Бұл жерде Әл-Фарабидің ойлау жүйесінің толық және кемел тұтастықта екендігін көруге болады. Яғни, физикалық және метафизикалық әлем адам арқылы тұтастықта, үйлесімділікте болады. Француз философы Де Ласи Оларери: «Әл-Фараби ілімі бақытқа жету жолында рухтың тәннен, материядан ажырауын басты мақсат етіп қояды. Оның осы жол арқылы Тәңірге қауышуға болатындығын көрсетуі Әл-Фараби ілімінің неоплатонизм мен сопылық дүниетанымының қосындысы екендігін көрсетеді», - дейді. «Бақытқа жету» туралы трактатында философия мен дін ілімі арасындағы айырмашылық туралы өз түсінігін береді. Бұл екеуі де заттардың соңғы принциптері мен олардың тіршілігінің бастауы туралы түсінік береді, адам тіршілігінің соңғы мақсаты жоғарғы бақытқа қол жеткізу екенін түсіндіреді. Бірақ философия анық дәлелдемелер береді, ал дін сенім береді.

ӘОЖ 908 (574):37.01:78

Мусаева С.Т. Байзақова Ж.К.

педагогика ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МӘДЕНИ МҰРА - ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ БАЙЛЫҒЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАРДЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Түйін: Мақалада Қазақстан халықтарының ұлттық мәдениетінің тарихы, мұрасы және даму перспективалары қарастырылды. Сондай - ақ XX-XXI ғасырлар тоғысындағы қазақ халқының ұлттық дәстүрлі мәдениетінің тарихын зерделеудің қазіргі жағдайына талдау жасалды, қазіргі уақытта Қазақстан мәдениетінің дәстүрлі негіздерін жаңғырту, халық өнерін жаңғырту және халық шеберлерінің шығармашылығын жандандыру мүмкіндіктері ашылды

Кілт сөздер: дәстүрлі өнер, ұлттық мәдениет, мәдени мұра, рухани мұра, өзін-өзі тану, жаңғыру, рухани құндылықтар

Қазіргі Қазақстан ұлттық жаңғыру кезеңін бастан кешуде. Ұлттық-мәдени жаңғыру процесі мәдени парадигманың ауысуын білдіреді. Бұрынғы тұжырымдамаларды қайта қарау, ұмытылған немесе тыйым салынған есімдерді қайтару - қазіргі Қазақстанның мәдени өміріне тән белгілер.

Біздің ата-бабаларымыз қазіргі Қазақстанның үлкен аумағын, өзіндік мәдениетті және өмірді қабылдау мен танудың ерекше рухын мұра етті. Еркіндік сүйгіштік және дала ержүректігінің бұл рухы тарихтың тік сынықтарына ысырылып қалған жоқ, оны алдыңғы ұрпақтар сақтап қалды, олардың үлесіне бұрын-соңды болмаған сынақтар түсті. Міне, біздің ұлы ата-бабаларымыздың көпғасырлық үміттері мен армандары іске асты.

Осыдан тура 30 жыл бұрын Қазақстан тиісті декларацияны қабылдап, өзінің тәуелсіздігін жариялады. Жаһандық ауқымда отыз жыл - бұл, әрине, үлкен уақыт кезеңі емес, бірақ қазақ халқы үшін Тәуелсіздіктің әр жылы ерекше мәнге, ерекше мәнге ие.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, Одақ ыдырағаннан кейінгі барлық қиындықтарға қарамастан, біз Қазақстанның барлық халықтарының дәстүрлері мен

мәдениетін сақтап, даму үшін жаңа мүмкіндіктер бере алдық.

Ұлттық жаңғыру үдерісі тек қазақ тарихына деген қызығушылықтың артуымен ғана емес, сондай-ақ өзіндік салт-дәстүрлердің жандануымен қатар жүреді. Қазақ дәстүрлерінің жандануы бүгінде Қазақстанда тарихи сабақтастықты қалпына келтіру ретінде қабылданады. Қазақ халқы үшін бұл өте күрделі және көп жағдайда ауыр мәселе, өйткені әңгіме жоғалған дәстүрді қалпына келтіру туралы болып отыр. Қазіргі қазақтар-көшпелі малшылар емес. Ру, рулық бөліну-қазақ халқының идеологиясы. Бұл ерекше құбылыс ежелгі уақытта пайда болған және көбінесе қарапайымдылықпен анықталған, алайда рулық бөліну этнографиялық қазіргі уақытта бар.

Мәдени мұраның сан алуандығы мен байлығы-өркениетті қоғамның негізгі белгісі, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің интеграциялық компоненті болып табылады. Халықтың, ойдың, әдебиеттің және өнердің ұлттық сипаты-күрделі және қиын категориялар. Тарих көрсеткендей, қиын жағдайға тап болған кезде адамзат өзінің шығу тегі - ғасырлар бойы жинақталған халық даналығынан көмек сұрайды. Әр халықтың әлемнің үйлесімділігі, жоғары адамгершілік мұраттары, халықтық даналыққа негізделген рухани құндылықтар туралы өзіндік идеясы бар. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар рухани алғышарттар, тиісті мәдениет, білім, зияткерлік әлеует және оларды байытуға, солар арқылы ұлттың өркениетті кеңістікте өзін - өзі орнықтыруына деген қызығушылық бар жерлерде көрініс табатыны баршаға мәлім. Осыған байланысты, дәстүрлі қазақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының негізгі сәттерін түбегейлі жаңа ұстанымнан қарастыру қажет.

Ұлттық мәдениеттің қайнар көзіне үндеу-бұл уақыт талабы. Қазақстан халқы өзінің ұлттық бастауының маңыздылығын бұрын-соңды болмағандай сезінеді және өзінің мәдени Тәуелсіздігінің маңыздылығын қоғамның егеменді және көпжақты дамуының қажетті алғышарты ретінде түсінетіні сөзсіз. Адамзат тарихи құндылықтарды ұмытып кету қаупі туралы көбірек біледі.

Мәдениеттің дәстүрлі негіздерін жандандыру әрқашан жағымды процесс болып табылады, адам одан сабақ алуға және дамудың перспективалық жолдарын таңдауға тырысып, өткенге жүгінеді. Біздің қоғамда, әсіресе өскелең ұрпақта өз елінің тарихына қатыстылық сезімі, ұлттық қазынаны сақтауға деген ұмтылыс әлі де оянады деп үміттенеміз, бұл біздің әрқайсымыздың табиғи қажеттілігімізді біртіндеп тоқтатады.

Қазақстанның сан алуан мәдени мұрасының сақталуы, адамзаттың рухани болашағы Шығыстың ұлттық музыкалық классикасы - қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіне қаншалықты байыппен қарайтынымызға байланысты.

Мәдени мұра тарихи дамудың қазіргі және көрініс тапқан фактісі ретінде объективті түрде субъективті іске асыру арқылы сыналады. Тиісінше, "ұрпақ" ұғымы мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады және бұл ойлау мәдениетінің деңгейіне, дәстүрлі сана өзінің космозмі мен ойлауы мен философиялық алыпсатарлығымен ұрпақта қаншалықты терең сақталғанына байланысты.

Ұзақ тарих бойы Орталық Азия-Қазақстанды мекендеген халықтар бір, екі және одан да көп тілді меңгерген. Қалыптасқан географиялық ерекшеліктерге байланысты әр түрлі мәдениеттердің тоғысында бола отырып, олар әрқашан бір-бірімен, жақын және алыс көршілермен өзара әрекеттесетін. Сондықтан да Орталық Азия халықтары, соның ішінде Қазақстан да философияның мұрагерлері болып табылады - дәстүрлі ойлау, оның мәні-әлемге деген тұтас көзқарас. Бұл ғаламға сәйкес, адам-үлкен әлемнің кішкене бөлігі.

Мәдениеттердің ұлттық айырмашылықтарының көздері олардың қалыптасуының тарихи жағдайларына негізделген. Бұл айырмашылықтар адамдардың белгілі бір әлеуметтік-тарихи немесе этникалық қауымдастығының әлеуметтік өмірінің ерекшеліктерін, оның табиғатпен өзара тәуелділігін көрсететін терең тамырларға ие. Мәдени айырмашылықтар-бұл түрлі-түсті және көп өлшемді беретін тарихи процестің қайнар көздерінің бірі. Әрбір ұлттық мәдениет бірегей, бірегей. Алайда, өркениеттің

алғашқы қадамдарынан бастап елдер мен халықтардың дамуы оқшауланған, жабық сипатын жоғалтады. Ежелгі өркениетте мәдениеттердің өзара әрекеттесу процесі басталады. Тіпті тривиалды емес талдауға алғашқы қадамдар кез-келген халық мәдениетінің ежелгі қабаттарында әртүрлі ұлттық қауымдастықтардың рухани өмірін біріктіретін ұқсас белгілер табылғанын көрсетеді. Сондықтан, Еуропалық және шығыс мәдениетінде халықтық мәдениеттің құндылықтары көбінесе синтетикалық параллелизм арқылы көбейтілетіні кездейсоқ емес.

Ұлттық мәдениеттердің өзара ассимиляциясы, әртүрлі байланыстар кезінде қарыз алу, Римді азиялық культтер жаулап алғанға дейін және одан кейін, «Римнің мәдени эллинизациясы», содан кейін мәдени синкретизмнің басталуы және бүгінгі күнге дейін көптеген мысалдар келтіруге болады. Егер біз бұл мәселені тұтастай қарастыратын болсақ, онда әлем халықтарының мәдениеттеріне пайдалы әсер еткен грек-рим, парсы және араб мәдениеттері классикалық үлгілер болып табылады [1, 157-б.].

Бүгінгі таңда жекелеген көпұлтты мемлекеттер аясында да, бүкіл адамзат ауқымында да барлық елдер мен халықтардың ең жақсы жетістіктерін жинақтайтын мәдениеттердің өзара қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болған әлемдік мәдениет шындыққа айналуға болады. Бұл жағдайда әр елдің, әсіресе Қазақстан Республикасының мәдениетін дамыту үшін басқа елдермен және халықтармен мәдени байланыстар мен рухани байланыстар, атап айтқанда, халықтардың бейбіт қатар өмір сүруінің негізі болып табылатын мәдениеттер диалогы маңызды бола түсуде.

Қазақстан халықтарының рухани жаңғыру бағдарламасының ажырамас құрамдас бөлігі-бұл сыртқы әлемнен бұрынғы иеліктен, мәдени, білім беру, ғылыми әлемдік қауымдастыққа интеграциялануды жеңу, бұл бір жағынан әлемдік мәдениетті ежелден бері нәрлендіре отырып, жалпыадамзаттық құндылықтар қазынасына лайықты үлес қосқан және бүгінде мәдени жаһандық процестерде белсенді рөл атқаратын Қазақстан халықтарының өткені мен бүгінгі туралы әлемдік қоғамдастықтың түсініктерін байытуға ықпал етеді. екінші жағынан, бұл басқа халықтардың рухани мұрасын тереңірек білуге, қоғамның демократиялық ұйымының тәжірибесін игеруге ықпал етеді.

Тарих әлеуметтік прогресс процесінде мәдениеттің, моральдың, дәстүрлердің рөлі артып, уақыт өте келе олар адамдар өмірінің негізгі реттегіштеріне айналатынын көрсетеді [2, 45-б.]. Мәдени жетістіктермен өзара алмасу рухани өмір саласына, ұлттық дәстүрлерді білуге әкеледі.

Қазақстанда халық шығармашылығы мен сәндік-қолданбалы өнер проблемасын шешу біздің Республикамыздың өнер мәдениетін дамыту, халқымыздың эстетикалық көркемдік талғамын жаңа демократиялық сапамен байытылған осы тамаша өнердің үздік үлгілеріне тәрбиелеу үшін бұрыннан пісіп-жетілді.

Қазақ халқының қолданбалы өнерде, өз халқында және шетелдерде кеңінен танымал шығармашылықта бай ұлттық көркемдік дәстүрі бар. Бейнелеу қолданбалы өнері халықтың рухани мәдениеті белгілерінің көріністерінің бірі ретінде Қазынада, өз халқының мәдени құрылысының арсеналында болуы керек.

Қазақтарда жаңа кәсіби өнер түрлері дамыды: әдебиет, опера және балет, театр және кино, кескіндеме. Бірақ, егер біз олардың өмірлік көзі болмасақ, олардың одан әрі дамуы толыққанды болмайды. Қолөнерші - суретшінің қолымен жасалған кішкентай нәрсе немесе өрнек - бұл бұқараны насихаттайтын және қолөнер мен бейнелеу ойлауына деген сүйіспеншілікті және жаңа, жас ұрпақты өзінің әдемі болашағы үшін керемет, керемет сезімге тәрбиелейтін өнер.

Қазақстан суретшілері үшін ұлттық дәстүрдің сабақтастығы заңды. Онда біз жаңа мазмұн бере отырып, өзіміздің ерекше формамызды табуымыз керек. Картиналарымыздың колористикалық шешімінде біз қолданбалы өнердің түстік гаммасын, ою-өрнекті-бейнелік мәдениетін зерделеп, оған сүйенуге тиіспіз [3, 48-49 б.].

Барлық халықтар тарихында кәсіби өнердің пайда болуы мен ілгерілеуі әрқашан

және әрдайым халықтық дәстүрлерге негізделген. Бұл батыста және Ресейде қайта өрлеу дәуірінде болды. Шығыс елдерінде, Қытай мен Үндістанда, олардың өнеріндегі ең ежелгі мәдениеті жоғары дамыған қолданбалы қолөнермен халық шебері мен суретшінің арасындағы айырмашылық сезілмеді. Тек қазір, демократиялық жүйенің қалыптасуымен кәсіби өнер-кескіндеме пайда бола бастайды [4, 53-б.]. Сондықтан біз үшін батыс пен шығыс өнерін дамыту жолындағы процестерді зерделеу қазақстандық шығармашылық даму жолы үшін ерекше қызығушылық тудырады және дәл қазір, біз өткен мәдениет сабақтастығының заңдылықтары тұрғысынан классикалық халық мұраларын қайта ойластыруы қажет деп есептейміз [5].

Соңғы кезеңде Қазақстан халықаралық беделге ие болды. Шетелдік қонақтардың, делегациялар мен қайраткерлердің сапарлары жиі бола бастады және олардың әрқайсысы достық, байлық символы ретінде және сөзсіз біздің ұлттық өнеріміздің құндылығы ретінде кәдесый сыйлықтарын өзіне алып кетеді. Халықаралық көрмелер мен кездесулерде біз қолданбалы өнердің жақсы көрмесімен өнер көрсетуге, халық өнерін жандандырудың пәрменді шараларын байытуға, кәсіпшілікті ұлғайтуға және суретшілерді жұмылдыруға, ең бастысы, халық шеберлерінің шығармашылығын жандандыруға барлық мүмкіндіктеріміз бар.

Әдебиеттер тізімі

1. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В.С. Жекулина; Вступ. ст. Р.Ф. Итса]. 3-е изд. стер. Л.: Гидрометеоиздат, 1990. 526 с.
2. *Культура Казахстана: традиции, реальность, поиски.* Алма-Ата, 1996. 135 с.
3. *Шалабаева Г.К.* Казахстан: эволюция культурной политики. Алматы: АГУ им. Абая, 2002. 227 с.
4. *Умарова Г.* Дәстүрлі қазақ мәдениеті //Ақиқат.- 2004.- №1.-52-54 б.
5. *Кайырханова Ф.К.* Историко-культурное наследие Казахстана: взаимодействие традиций и инноваций // Наука, образование и культура. Искусствоведение. 2017.С.84-88.

ӘОЖ: 379.85

Аяпбекова А.Е.

география ғ.к., доцент. «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ТУРИЗМ САЛАСЫНДА КИЕЛІ ЖЕРЛЕР ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Археологиялық ескерткіштер кез келген аймақтың жалпы мәдени кеңістігінің маңызды бөлігі болып табылады. Олардың көне жәдігерлерді көрсетудегі рөлі көбінесе туристік инфрақұрылымның даму дәрежесіне, экскурсияларды ұйымдастыру. Мақалада тарихи құнды ескерткіштер ретінде Қазақстанның солтүстік өңірлерінің, қала берді әлем мақтанышына айналып үлгерген Ботай мәдениетіне, ортағасырлық Бұзоқ қалашығына тоқталады.

Кілт сөздер:

«Мәңгілік ел» идеясы Қазақстанды өркендетіп, өркениетті әлемнің қатарына қосылу мен бүгінгі және болашақ өсетін ұрпаққа арналған. Еліміздің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосып аса көрнекті мемлекет және Қазақстан Республикасының ел басшысы Н.Ә.Назарбаев өз елінің біртуар төл азаматы ретінде, туған халқының тарихы құнды ескерткіш деп ұсынады. Ұлы даланың ұзақ ұлт тарихы күрделі де қасиетті. Тарих толғауы қыры мен сыры көп тарихи-деректілік пен нақтылықты, адалдық пен әділдікті талап етеді. «Мәңгілік ел» идеясы дара тұлғалардың өмірі мен қызметіне маңызды игілікті, ізгілікті игі әсерін тигізеді [1]. Идея, ұлттық дамудың этномәдени тәжірибелері мен оларды жүзеге асыратын әлеуметтік қозғалыстың бағдары және тұрақты жүйелі түрде ықпал етеді. Ұлттық болмыс ұлттық идея мен мұраттың, ұлттық тәжірибе мен дәстүрдің бірлестігінен құралады.

«Мәңгілік ел» идеясы халықтың өзін тануға, өзіндік ұқсастықты табуға және таныстыруға бастама, қауымдастықты топтастыратын шығармашылыққа ұйытқы.

«Мәңгілік ел» идеясы этникалық сана-сезімді қалыптастыру, ұрпақ мінез-құлқы мен дәстүрінің жігін жалғастыру-басалқы мәселе. Ұлттық тәжірибе ұрпақтан-ұрпаққа күнделікті берілетін тәртіп жобасы, бағдары бірлерді серіктестіретін әлеуметтік әдіс, халықтық мұра мен дәстүрді жалғастыратын жол. Өркениеттер тоғысына ден қою, өркениет жолында бір-бірімізді қолдау-ұлттық мүдде. Бірін-бірі мойындайтын ұлттық тәжірибені ел мұратына, адам игілігіне пайдалану-мемлекетке де, азаматқа да қисыны қиғаш жай мәселе емес. Бүгінде ұрпақ сабақтастығын-мәдениет тірегіне айналдыруға, қоғамдық тұрақтылық арқылы мемлекет беделін, ұлттық дәстүр мен саяси тәжірибенің үйлестігін жетілдіру.

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде болып жатқан әлеуметтік, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерден, ұрпақ тәрбиесіндегі бетбұрыстардан білім мен тәрбие беру жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру қажеттілігі туындап отырғаны мәлім. Осыған орай жас ұрпақтың рухани қазынасымен, ұлттық тәрбиенің өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстыру көзделіп отыр.

Халқымыздың сан ғасырлар бойы жинақталған мол тәжірибесі, танымдық мұрасы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрып, аңыз-ертегілері, жұмбақ, мақал-мәтел, өлең-жырлары, ұлттық ойындары ерекше тәрбиелік мәні бар баға жетпес асыл қазына. XXI ғасырда «Мәңгілік ел» идеясының басты міндеті осы бай халықтық тәрбиені - өскелең ұлттық бойына дарыту, сол арқылы қазақ елінің ұлтжанды азаматын тәрбиелеу.

Тарихи құнды ескерткіштер ретінде Қазақстанның солтүстік өңірлерінің, қала берді әлем мақтанышына айналып үлгерген Ботай мәдениеті. Ботай мәдениеті – энеолит дәуірінде Солтүстік Қазақстанды мекендеген тайпалар мәдениеті. Б.з.д. III-IV мың жылдыққа тән ежелгі адамдардың құтты мекені болған Ботай қонысы 1980 жылы В.Ф.

Зайберттің басшылығымен ұйымдастырылған археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ашылып, ғалымдар назарына іліккен.

Біздің елдегі халықтардың этнографиялық мәдениеті көптеген адамдарда қызығушылық тудырады және адамдарда мәдени-тарихи орталықтарға бару арқылы өзінің тарихымен танысуға итермелейді. Туризм – мәдениет және тарихпен танысудың ең қызық тәсілі болып табылады[2].

Тарихи орындарға туристік сапар жасаған кезде адам тек қана демалып қайтпайды, сонымен қатар әр түрлі халықтың тарихы және мәдениетімен танысады.

Елімізде ежелден аты аңызға айналған және бүгінгі күнге дейін болып келген қаншама тарихи-мәдени орындар мен киелі жерлер бар, сондай өлкелердің бірі – Солтүстік Қазақстан. Өңірімізде 200-ден астам тарихи-мәдени ескеркіштер бар [3, б.9].

Мұнда анағұрлым туристік қызығушылықты қалыптастыратын тізім құралған. Мысалы, Ботай мәдениеті ежелгі адамның алғаш рет жылқыны қолға үйреткендігімен әлемге әйгілі. Бұл мәдениеттің өмір сүру уақытты б.ғ.д. V-IV ғасырларда өтті және жылқыны алғаш қолға үйретудің жер жүзінде ең басты орталығы Қазақстан болып саналуында. Ботай әлемдегі – ертедегі Еуразия жылқы өсірушілерінің ғажайып қонысы. Мұнда 60 000 сүйек пен тастан жасалған бұйымдар, тастан жасалған балталар мен пышақтар, жебе және найза ұштары, сүйектен жасалған инелер, қыштан жасалған ыдыстар және т.б. табылды. Тастан, ағаштан және балшықтан жасалған ботайлықтардың қонысы дөңгелек пішінге ие болған. Жоғары жақтан түтін шығатын, қазақтардың киіз үйлеріне ұқсас. Ботай қонысын тамашалаған кезде, ежелгі адамдардың қоныстанған орнынан археологиялық қазбаларды кездестіреміз. Археологиялық Ботай ескерткіші ЮНЕСКО қорғауына алынды [4, б.20]. Еуразияның дала және орманды дала ендігінің тұрақты мәселесін өңдеуде Ботай ескерткіші әлемдік маңызға ие екені мәлім.

Ботай мәдениеті тұсында әлемде тұңғыш рет жабайы жылқыларды қолға үйреткен ботайлықтардың «ерлігі» өздері мекен еткен аймақтағы жан- жануарлардың азық қорегі тұрғысынан күрт азайып кетуі немесе табиғат құбылыстары мен катаклизмдері әсерінен басқа территорияға жер ауып (миграциялануы) кетуі салдарынан болуы мүмкін. Уақыт өте келе жабайы жануарларды қолға үйрету тенденциясының тым қарқынды көрініс табуы – азық-түлік қорегінің жетіспеушілігінен екені дау тудырмайды. Малдың қолға үйретілуі оның өсуі мен күрт төмендеу динамикасын бақылап отыруға мүмкіндік берді. Ал, мал өсімі мен өнімінің тұрмыс-тіршілікте маңызды орын алғаны өз алдына жеке мәселе.

Ендігі кезекте жұрторда өзінің жұртошақтық дәрежесінен заманның ағымына қарай едәуір өзгеріске ұшырап, далалық номадтардың сән-салтанаты мен салт-дәстүрлеріне қарай икемделіп, барынша күрделене түсті. Оның сайран құрған салтанатты кезеңін сақтар мен ғұндардың көнетүркі тайпаларының «Алтын дәуірі» деп бағаласақ жаңылмаймыз.

Қазақ халқының ою-өрнегі тек ішкі жандүние иірімдерінен ғана бастау алмай, қоршаған орта мен аспан денелері арасындағы байланыс пен табиғат факторларымен тығыз байланыста ұзақ ғасырлар дамып келеді. Ою - өрнектің геоморфты, фитоморфты, орнитоморфты, зооморфты, ихтиоморфты, петроморфты т.б тылсым табиғат құбылыстары мен геологиялық-петроглифтік ескерткіштер әлемімен тоғысуы ғажайып дүние. Атап айтқанда, халықтың қолөнер және зергерлік бұйымдар туындыларында «архар-мүйіз», «аққу қанаты», «өсімдік әлемі» және «төрт құбыла» жанрларының көптен кездесуі кездейсоқ дүние деп айта алмайсың.

Қазақстанның таулы аймақтарында, мәселен күні бүгінге дейін Ұлттық Археологиялық картаға ілікпеген «Таскескен петроглифтері» таңбаларында таутеке, архар, түйеғ салтатты тас суреттердің 3 мың жыл бұрын қашалып, бейнеленген себептерінің бірі «аштықта қорек болған», «суықта пана болған», «кисе киім, жесе тамақ болған» жан-жануар әлеміне деген алғашқы адамдардың ерекше сезімдерінен туындаған мифологиялық-философиялық ой-танымдары десек қателеспейтін шығармыз.

Қоршаған ортадағы жердің географиялық орны мен рельефі көшпенділер өмірі тұрмысына айтарлықтай ықпал етеді. Одан киіз үйге ұқсайтын ұсақ шоқылар мен аласа төбелер тек тұрмыс-тіршілік қамы ғана емес, тұрақорда жұртын салу мен құрастырудың негізгі элементі болуы мүмкін деген жорамал жасауға болады.

Қалай дегенмен, киіз үй конструкциясын жасамастан бұрын, ата-бабаларымыз ата жұрт тұрақордасының киелі жер топырағы мен тау-тасы өзен-көлі мен ит-құсы ерекшеліктеріне назар аударып отырып игіліктенуді мақсұт еткені анық байқалады [5].

Ата жұрт тұрақордасының киіз үй формасында көрініс табуы табиғи ортадағы рельеф, ландшафт және климаттық ықпалдарға ұшырауы, өз кезегінде ата-баба философиясында ұлттық құндылық ретінде бағалануы арқылы саналы тұрғыда қоғам мен халық игілігіне айналуы ғажап құбылыс. Міне, осы әр адам терең бойлай бермейтін аталмыш танымдық тағылымдық үйлесімділік киіз үйдің тарихын білуге құштар қонақтар мен ғалымдардың назарын өзіне аударғаны абзал. Мәселе, табиғаттың сұрапыл құбылыстары немесе жал-жанды сақтауға арналған күйбің тіршілік пен қызығынан қиыны көп тұрмыс-салттың жетегіне бой ұсынған Ұлы дала перзентінің бір ғана бағытта ғұмыр кешті деп қалай айтуға болады? Жоғарыда профессор Виктор Зайберт реконструкциясы бойынша жасалған Ботай қонысындағы алғашқы адамдардың «жұрт панасы» мына суретте бейнеленгендей ғажап бір ұқсастық пен тылсым үйлесімділікті паш етіп тұр.

Ботайлықтар дүние жүзінде жылқыны қолға үйретіп, қымызды ашыту технологиясын жасай отыра, ендігі жерде олар әлемде тұңғыш рет Ұлы Дала кеңістігіне сай келетін көшпенділер тұрақордасының тұңғыш архитектуралық моделін жасады деуге негіз бар. Мұны ғылыми жаңалық деп бағалауға болады.

Киіз үй Ассоциациясының жарқын үлгісінің бірі түйе өркешінің ата- бабалар тұрақордаларына ұқсастығы. Мұндай ғажап құбылыстар мен теңеулер қонақтар мен туристердің аса қызыға назар аударатын маршрут нұсқаулары мен ақпарат құралына айнауды керек. Бұл жөнінде біз жоғарыда киіз үйді тамашалауға келген қонақтарды түйенің үстіне отырғызып алып келу дәстүрінде толық сипаттама бердік. Осы бағытта туристерге ұлттық тағам түрлері, зергерлік бұйымдар, кілем мен текемет тарихы, жауынгерлік дәстүр, қыран бүркітті баулу, дастархан мәзірі ұлттық киім үлгілері, аңшылық саятшылық дәстүрлері қоса насихаттаған жөн.

Еуразия құрлығының апайтөс даласын сан ғасырлар бойы атамекені санаған көшпенді-номадтардың соңғы ұрпағы, бүгінде әлемдегі өркениетті мемлекеттермен терезесі тең тәуелсіз мемлекетті құраушы қазақ жерінде 2017 жылы Бүкіләлемдік «EXPO 2017 Astana» бүкіләлемдік көрмесінің өтуі ХХІ ғасырдың басындағы адамзат жамиятындағы аса ерекше оқиға болды. Өткен ғасырлар қойнауында (1465-1821) Қазақ Хандығы (Kazakh Khatate, Kazakhya) деген атаумен әлемге мәшһүр болған еліміз 1991 жылы қайтадан тәуелсіз мемлекет болып қалыптасқанына 26 жылдан асты. Бүгінгі Қазақстан Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың басқаруымен заман талаптарына сай, ұтымды да қарқынды мақсатты да парасатты жаңаша даму жолын ұстануда. Оған еліміздегі болып жатқан ауқымды реформалар мен серпінді бетбұрыстар, инновациялық серпілістер мен ғылыми-техникалық модернизацияландыру жетістіктерін атап өтуге болады.

Жалпы Ұлттық туризм жүйесінің қалануына 168 тарихи маңызын тигізген айтулы оқиға Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Испанияға сапары барысында UNWTO-ның штаб-квартирасына бет бұруы (2000) болды. Аталмыш ірі өзгерістер мен динамикалық қарқынды дамуымыздың бір келбеті туризм индустриясы болып табылады. Астананың бельгиялық Льеж шаһарынан (Халықаралық Көрме бюросының 152-Ассамблеясы) басым түсуі бекер емес. Атап айтқанда, соңғы 5-10 жыл ішіндегі Қазақ Елінің әлемдік деңгейдегі позитивті көрсеткіштері мен айтулы жетістіктері (Олимпиада ойындарындағы ірі жетістіктер, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (OSSE), Ислам конференциясы ұйымы (OIC), Бүкіләлемдік туристік ұйымға мүшелікке қабылдану UNWTO, 45 Еуропалық Кеңес отырысының Алматыда өтуі, заман талабына сай бәсекеге

қабілетті жаңа кәсіпорындардың ашылуы, Қазақстан-2050 Стратегиялық бағдарламасының қабылдануы, Қазақстан аймағында халықаралық стандарт негізінде 5 туристік кластер орталығын салу Жүйелілік жоспарының игіліктенуі т.б) ел болашағының заңғар биіктерге самғауына ұйытқы болуда. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының Қазақстан халқына арнаған Жолдауындағы (2014) «Қазақстан 2050» Стратегиясы мен «Мәңгілік ел» Ұлттық идеясы іргетасының қалануы – Қазақ Елінің планетарлық масштабта қарыштап дамуына жол сілтейтін даңғыл арна болары анық.[1; 2].

Туризмдегі тарихи-мәдени ресурстар тобы танымдық мақсатта еліміздің көне, жаңа тарихымен таныстыру, ұлттық патриотизмді дамыту, халықтың дамуын, өзіндік ерекшелігін көрсетуде тарихи мәдени мұра, ескерткіштер, нысандар ерекше орында. Әлемдік кеңістікте Қазақстан туралы дұрыс пікір қалыптастыратын да осылар. Ұлы Жібек жолының Қазақстандық бөлігінің халықаралық аренадағы орны, қазақ елінің, қазіргі мәдениеті мен оның егемендік жылдарындағы қол жеткен табыстарын дәріптеу мен жариялауда өзіндік орыны бар ресурс көздері болып саналады. Ұлттық этнография, қолөнер туындылары Қазақстандықтардың өмір салты туралы мәліметтерге толы. Соңғы жылдары халықаралық туристік сұраныс қазақтардың салт-дәстүр, өнер туындыларына назар тігуде [5]. Сондықтанда тарихи мәдени ресурстар тобы туризмді алға жылжытушы күш деп санаймыз.

Қазақстанда туризмді дамытудың әлеуметтік-экономикалық алғышарттарындағы тарихи мәдени туристік кешендердің маңызы қарастырылуда. Тарихи-мәдени объектілер мен кешендер алғашында туристік қызметті ұйымдастыруға қажетті жағдайларының бірі болып есептеледі. Туристік рекреациялық ресурстар тарихи категория болып саналады, оның дамуы туристік қызметке жаңа тарихи мәдени сипаттағы объектілерді тарту қажеттілігінен туындайтын рекреациялық тұтыну мен рекреациялық сұранымның көлемі мен құрылымының өзгеруіне байланысты болады.

Еліміздің аумағында бүгіндері мекендейтін түркі тілдес халықтардың тарихи шоғырлану жүйесінің археологиялық және архитектуралық ескерткіштері, халықаралық және ұлттық маңызға ие қайталанбас кешеннің мемлекеттік бағдарламасының көлемінде, сол мұралардың кейбір бөліктерін туристік рекреациялық ресурс ретінде пайдалану, біздің елімізде әлемде теңдесі жоқ туризм жүйесін құруға мүмкіндік берер еді [6].

Қазақ халқы өзінің бүгінгі күнін бағалай отырып, өткен өміріне көз салуды, тарихи тәжірибеден сабақ алуды, мәдени дәстүрлерін, озық әдет- ғұрпын, өмір салтын зерттеуді, оларды ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп жеткізуді әрқашан мақсат етіп қойғаны белгілі [7, б.83]. Халықтың ғасырлар бойы жинаған осынау бай тәжірибесін бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде аса тиімді, шығармашылықпен қолдана білу - әрбір азаматтың міндеті. Қоғамымыздың жаңа қарқынмен алға өркендеуі, егеменді еліміздің болашақтағы дамуы өзімізге байланысты. Тарихи ескерткіштер және көз тартарлық жерлер Қазақстан аудандарында өте көп. Археологиялық ескерткіштердің кез келген нысандары туристік экскурсия жұмыстарында маңызды орын алады. Соның ішінде Жетісудағы Талхиз қалашығы. Археологиялық – тарихи ескерткіштердің қазірге дейін жеткен нысандарының ішінде қорғандардың маңызы зор [8, б.43].

Мемлекетіміз Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының мәліметтер базасын құру және геоақпараттық картографиялау ісін «Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы», География институтының Нұр-Сұлтан қаласындағы филиалы жүргізуде [9, б.116].

Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасының мәліметтер базасын құру және геоақпараттық картографиялау ісінің мақсаты тарихи-мәдени мұра нысандарының геоақпараттық базасы негізінде ескерткіштерді қорғау, ғылыми зерттеу мақсатындағы туризм түрлерінің картографиялық карталарын жасау. Туристік картографиялық карталар бойынша туристер жергілікті жердің тарихи-мәдени мұра нысандары туралы танысып мәлімет алады. Бүгінгі таңдағы туристердің қажеттілігін өтеуді қамтамасыз етуге

мүмкіндік беретін, қабылдайтын өңірдің мүдделерін ескере отырып, оның болашақтағы мүмкіндіктерін сақтауға бағытталған туризмнің «Туризмнің тұрақты даму» бағыты.

Онда биологиялық алуан түрлілік пен өмір сүру қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жүйеге нұқсан келтірмей мәдени және экологиялық тұтастықты қолдау негізінде экономикалық, әлеуметтік және эстетикалық сұраныстарды қанағаттандыруды ескере отырып, барлық ресурстарды басқаруы мен қарастырылуы негізделеді. Қазақстандағы тарихи-мәдени мұрасының әлеуетін бағалау мен тартымдылық дәрежесіне қарай базасын құрып бірқатар қорытындылар шығаруға мүмкіндік береді [10, б.51]. Себебі тартымдылығымен ерекшеленетін тарихи-археологиялық және бірегей табиғат ескерткіштері шоғырланған аудандарда инфрақұрылымдарды қалыптастырған жағдайда болашақта халықаралық дәрежедегі аумақтық туристік рекреациялық жүйе қалыптастыруға болатындығын негіздейміз.

Туризм саласы бойынша архелогиялық және этнографиялық тарихи ескерткіштерді туристік нысан ретінде сақтау, қорғау, ғылыми насихаттау жолдарын жасау. Туристердің ең қызығатын объектілерінің бірі мәдени көрнекі жерлер. Өзіндік ерекшелігі бар қазақтардың өмір салты, ол-көшпенділік өмірімен байланыстылығы. Өз халқының мәдени мол мұрасын, ұлттық ерекшеліктерін білудің маңызы зор. Бүгінгі таңда ұрпақ тәрбиесінің ерекше мәнге ие мемлекеттік бағдарламалар «Рухани жаңғыру», «Туған жер» халықтық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты қастерлеуге, құрметтеуге қайтадан саралап, шынайы мазмұнын анықтауды талап етеді. Танымдық ұлағаты мол мәдениет болып табылатын тарихи-мәдени мұра нысандары жаңа заманның халқына құнды мәліметтер [3].

«Халық өмірі оның келесі ұрпағымен жалғасып отырады. Сондықтан Халықтың Мәңгілігі туралы арманнан асқақ арман жоқ. Мәңгілік Ел - бұл ертеңгі күнге есік ашатын, болашаққа сенімді арттыратын идея, бұл - кері қайтпайтын және берік тұрақтылықтың символы...». Мәңгілік Ел - қанатын кеңге жайып, көсіліп жатқан ұлы дала Қазақстанның тарихының тарихи негіздері мен мәдениетін арттыра түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017 жыл, №70 (29051).
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Ақпараттық-түсіндіру жұмысы бойынша әдістемелік құрал. – Астана, 2017. – 106 б.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 17 қаңтар 2014 жыл. [Электрон. ресурс]. 2018. – URL: [genkonsul.de/kz/welcomekz/president states 2050](http://genkonsul.de/kz/welcomekz/president%20states%202050) (дата обращения: 12.03.2018).
4. Зайберт В.Ф. Ботай дала өркениетінің бастауы. Алматы: «Балауса», 2011. 480 б.
5. Kursabaev M, Auapbekova A, Mazbaev O. The ancient history of KazakhNomads yurt. <http://www.slideshare.net/muhamedrahimkursabae/the-ancient-history-ofkazakh-nomads-yurt>
6. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы - Алматы, 2009 ж. Том: 1-10
7. Бейсенова Ә.С. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы: - Алматы: «Рауан», 1990г. 247 бет.
8. Зарин В.М., Зарина Е.А. «Путешествия А.В. Потаниной», М: 1950
9. Әбілхан Әбіласан «Қазақстанның тарихи-танымдық географиясы» Алматы: 2007-184 б.
10. Алимбетов У.С., Койшинова Г.К., Калиева А.Е. Халықаралық туризмнің тарихы: Оқу құралы, Өскемен. 2010. 71 бет.

ӘОЖ: 37.035.6

Алибеков О.Б., Молдағалиев А.Б., Аринова Д.Б.
техн.ғ.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
техн.ғ.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Ph.D., аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫ ӘСКЕРИ-ПАТРИОТТЫҚ
ТӘРБИЕЛЕУДІҢ БІР ФОРМАСЫ ЖАЙЛЫ**

Түйін: Ұлы Отан соғысының тақырыбы қазіргі қоғамда өте өзекті, және ол жастарға әскери-патриоттық тәрбиеде ерекше рөл атқарады. Мақала моральдық тәрбиенің өзекті мәселелеріне, рухани құндылықтарды қайта жандандыру, патриоттық сана, туған жерідегі қарыздық сезімі, оның еліндегі адалдық пен мақтаныш сезімі. Ұлы Отан соғысы кезінде Оңтүстік Отан соғысы жылдарында қайтыс болған және жетпейтін ата-бабаларымызды іздеу және іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Қажетті Отанымызды қорғаудағы соғыс қатысушыларының маңыздылығының рөлі туралы сұрақтар көтеріледі, бұл батылдық пен батылдықтың лайықты мысалдарын көрсетті.

Авторлар жастардың едәуір бөлігін қоғамның дәстүрлі көзқарастарына, қоғамның дәстүрлі рухани құндылықтарына, біздің тарихымыздың көптеген керемет батырлық және қайғылы беттеріне, беймәлім немесе танымал емес парақтарға аударады. Бұл зерттеулер және сонымен бірге әскери-патриоттық тәрбие нысаны, әрине, Отанға деген сүйіспеншілік пен жас ұрпақтардағы мақтаныш сезімін қалыптастыруға, Отанның керемет тарихи мұрасын құрметтеуіне ықпал етеді.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, жауынгер құжат, әскери тұтқын, орден, сайт, дерек, интернет, патриотизм, жастар,

Кіріспе

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарында – газеттерде, интернет, сайттарда алысты-жақынды елдерден Ұлы Отан соғысы кезеңінде майдан шебінде, фашистік концентрациялық лагерьлерде, госпитальдерде, қаза тапқан, қайтыс болған, жоғалып кеткен солдаттар, тұтқындар жайлы деректер шығып жатады. Олардың аты-жөндері анықталып, жақын туған-туысқандары іздестіріліп, құзырлы органдар, іздестіруші отрядтар қажетті мекен-жайларға олар жайлы мағлұматтар таратады.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университетінің «Механика және машина жасау» кафедрасының оқытушыларымен студенттері Ұлы Отан соғысы кезінде хабар-ошарсыз болып кеткен жерлестерімізді анықтап, олардың жерленген орындарын табуға жәрдем берсек оймен бастама көтердік. Біздер де осындай хабарламаларды оқып, 75 жылдан астам уақыт бойы хабарсыз кеткен аға, әке, аталарымыздың жақындары тезірек табылса екен ниетпен арнайы сайттарды, деректер көздерін пайдаланып іздестіреміз, анықтаймыз.

Тәжірибелік ізденістер

Бірде Ресейдің Ивановск облысының Шуя қаласындағы соғыс жылдары жараланып, ем қабылдаған, сондағы госпиталь маңына жерленген 37 солдаттар – жерлестер жайлы интернет желісіне ақпарат шықты. Арнайы сайттардан қосымша іздестірулерді жүргізу арқылы анықтағанымыздың қорытындысында олардың арасында Оңтүстік Қазақстандық 6 жауынгер бар болып шықты (кесте 1) (деректер түсінікті болу үшін орыс тілінде алынған)

Енді осы Ұлы Отан соғысына қатысқан 4 қазақстандық жауынгер жайлы Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігі, «Мемориал», «Память народа» және тағы басқа электронды сайттардан толықтау мәліметтер жинадық, енді соларға тоқталайық.

1. Қатардағы жауынгер Абдухапаров Адлязим (Әбдіғаппаров Әблязім болуы мүмкін). Ол кісі Сарыағаш ауданы 1- Май колхозынан, ал әйелінің аты-жөні - Абдукапарова Кулзия. Біздегі деректер бойынша Шымкент қаласындағы Ұлы Отан соғысы қатысушыларына арналған Даңқ Аллеясында Сарыағаш ауданы бойынша тізімде **Абдигаппаров А., Абдугапаров А. және Абдугаппаров А** (үш ұқсас аты-жөндер) жазылған.

Кесте 1

Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Каким РВК призван	Наименование части	Дата смерти	Наименование госпиталя	Причина смерти
Рядовой Абдухапаров Адлязим	1907	Чимкентская обл.	552 сп	16.03.1944	Вознесенское ЭГ3830	Туберкулез
Рядовой Адинкулов Останкул	1920	Казахская ССР	19 гв СП	30.06.1943	Троицкое ЭГ3830	Туберкулез
Рядовой Ельчибаев Жаку/ Елчбаев Ноку	1899	Казахская ССР	443 сп	11.06.1943	Троицкое ЭГ3830	Туберкулез
Сержант Когозуб Тоунас	1924	Казахская ССР	599 сп	08.01.1944	Вознесенское ЭГ1895	Пул.ран.лев.в.плеч
Рядовой Мамиров Сарсен	1916	Казахская ССР	114 сп	01.10.1942	Троицкое ЭГ1768	Оск.ран.пр.бедр
Рядовой Туйгабаев Маде	1899	Южный Казахстан	161 отд. Стр.бат	28.06.1943	Троицкое ЭГ3830	Туберкулез
Мл. сержант Пошенов Торен	1920	Казахская ССР	438 сп	06.12.1943	Вознесенское ЭГ3830	Туберкулез

2. Қатардағы жауынгер Адинкулов Останкул (Әденқұлов Оспанқұл болуы мүмкін). Сайрам ауданы военкоматынан шақырылған. Туылған жері Оңтүстік Қазақстан облысы Сайрам ауданы. Табылған деректе жақыны туысы жоқ деп көрсетілген. Шымкент қалалық Даңқ Аллеясында Сайрам аудандық тізімде Адинкулов О. атты жазу-дерек бар.

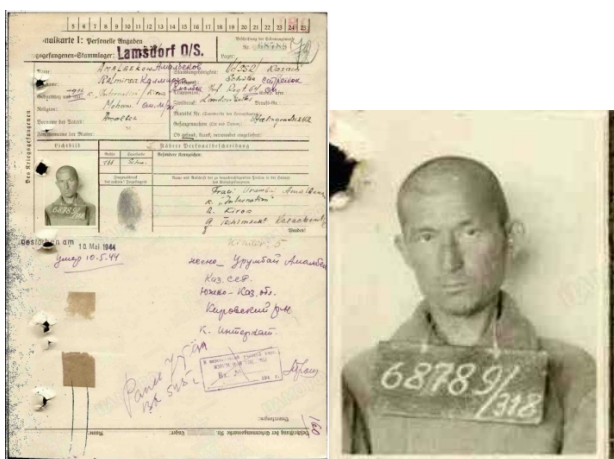
3.Сержант Когозуб Тоунас. (аты-жөні дұрыс жазылмаған, Қағазов болуы мүмкін). Арнайы әскери архивтің сайтында шешесі – Когозуб Наркул деп көрсетілген. Туылған жері Қаратас ауданы, с/совет Уя, Кара Кинир (Қара кемер) колхозы. Ұя ауылсоветі бойынша мұндай аты-жөні бар адам табылмады. Шымкенттегі Даңқ Аллеясындағы

тізімнен да аты шықпады.

4. **Туйгабаев (Тунгабаев) Маде.** Әйелі – Туйгабаева. Туылған жері: Сарыағаш ауданы, Курчанский с/совет деп жазылған. Осы азғана анықталған ақпарат бойынша, мүмкін, жақын туыстары оқып, осы және солдаттардың кім екені белгілі болып қалар деген үміттеміз.

Тағы бірде интернетте шет елдік материалдарды қарай отырып, Словения мемлекетінің Нижняя Истрия елді мекенінде (Любляна облысы) 1944 жылы қаза тапқан совет партизандарының бауырластар зиратында I партизан бригадасының қызыл армияшы жауынгері, Сайрам ауданының тумасы МАЙДЖАХАЛОВ САЙЛАУБЕКтің мазары табылды. Ол Түркістан облысы Сайрам ауданы Қарабұлақ ауылсоветі, Хайрат колхозынан екен. Жауынгер Бірінші Орыс партизан отрядының құрамында Югославияда фашистерге қарсы соғысқан. Табылған құжатта оның 2.04.1944 жылы қайтыс болғаны көрсетілген.

Сонымен қатар, БАҚ беттерінде Чехияның **Йесенице округінде** Ұлы Отан соғысы кезінде неміс басқыншыларына тұтқынға түскен 16 қазақстандықтардың мүрдeleri табылғаны жайлы айтылды. Осы округте II Дүние жүзілік соғысы кезінде Кеңес Одағы, Ұлыбритания, Франция, Польша және т.б. елдерден 6 мыңнан аса соғыс тұтқындары еңбек лагерьлерінде жұмыс істеп, көбісі сонда қаза тапқан. Іздеуші волонтерлердің еңбектері арқасында тұтқын жерлестеріміздің жерленген зираттары анықталып, олардың туған-туытары іздестіріледі. Бастапқы деректер тым аз болғаннан кейін, кафедраның оқытушылары мен студенттері арнайы сайттарды ақтара отырып, ол адамдар жайлы ақпараттарды толықтырып, жақындарының тез анықталуына жағдай жасайды.

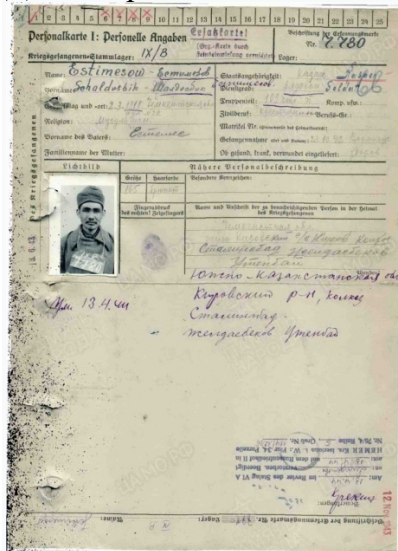
Сурет 1. Әскери тұтқын Амалбеков Калмырза (тұтқындық карточка)

Айтылған 16 тұтқынның бірі біздің жерлесіміз – Оңтүстік Қазақстан облысы, Киров ауданы, Интернациональ селосының тұрғыны, 1906 жылы туылған **Калмырза Амалбеков** болып шықты. Осы кісі жайлы басқа деректерді жинастыра отырып, анықталғандары былай болып шықты: 64 атқыштар полкінде қызыл армияшы атқыш болып қызмет еткен, Сталинград маңында жылы тұтқынға түсіп, 1944 жылы 10 май күні Шталаг VIII F (318) лагерінде (сурет 1) қайтыс болған. Жерленген жері Германияның Ламсдорф қаласы. Тұтқындық карточкасында әйелінің аты Амалбекова Уримбан (Үрімжан, Үрімбақ болуы мүмкін), бес балалы деп жазылған. Басқа тағы бір құжатта 1946 жылы оның Амалбекова атты әйелінің Киров ауданы «Жамбыл» ауылсоветінен ССРО әскери архивіне сұраныс жазып, жолдасы К. Амалбековтің соғыста жоғалып, оны іздестіретіні жайлы дерегі анықталды. Шымкент қаласындағы «Даңқ» Аллеясында Мақтарал ауданы бойынша тізімнің ішінде Амалбеков Қ. Аты-жөні тіркелген.

Шет елдік «Центр документации Дрезден» сайтында **Естимезов Шалджик Шалджик** деп жазылған аты-жөнді кездестірдік. Табылған деректе мынадай жазбалар

болды: **Естимезов Шалдожик Шалдожик**. Он родился **02.03.1911г.** Место рождения: **Аул 22. Чимкентская область.** Дата смерти **13.04.1944.** Кладбище **HeмерIIAmDuloh** (кладбище Хемер II на Дуло). Место захоронения: **Flur 34, Parzelle 76/4, Reihe 5, Grab 114/1236** (Зона 34, участок 76/4, ряд 5, могила 114/1236).

РФ ҚМ электронды сайттарынан ол кісі жайлы басқа деректерді іздестіре отырып, келесі жайттарды анықтадық. Жауынгер соғыс жылының бастапқы кезінде неміс армиясына тұтқынға түскен, табылған лагерлік карточкасында суретінен басқа да мынадай деректер жазылған екен: «**Естимезов Шалдосбик**. Отец: Естемес. Казах. Рядовой, 109 стр.полк. Крестьянин. Попал в плен 23.10.1942 года в районе Воронежа. Рост 165 см, брюнет. Место проживания родственников: Чемкентская область, район Кировский, с/совет «Киров», колхоз «Сталинабад». Родственник – Жолдасбеков Утепбай. Дата смерти 13.04.1944».

Сурет 2. Естимезов Шалдосбиктің лагерлік тіркеу карточкасы

ОБД Мемориал сайтында осы кісі туралы мынадай да мағлұматтар шықты: **Естемесов Джалдоспек**, Дата рождения: -1911. Место рождения- Южно-Казахстанская обл., Кировский р-н, Кировский с/с, к/з Сталинабад. Дата и место призыва: Кировский РВК, Казахская ССР, Южно-Казахстанская обл. Последнее место службы 100 СД. Воинское звание: красноармеец. Причина выбытия: пропал без вести. Дата выбытия: 27.10.1942. Место выбытия: Воронежская обл.

Осындағы тағы бір құжатта (28.02.1947ж. соғыстан кейінгі кездегі хабарлама) былай делінген: **Естемесов Джолдасбек**, 1914 г.р., призван 24.08.1942г. Пахта-Аральским РВК Южно-Казахстанской обл., пропал без вести. Ищет Естемесова Б. из Кировского с/совета колхоза Сталинабад.

Демек, **Естимезов Шалдожик Естемесов Джалдоспек, және Естемесов Джолдасбек – бәрі бір адам!**

Сурет 3. Дуло (Германия Федеративті Республикасы) әскери тұтқындар зираты, мұнда Естемесов Джолдасбек жерленген

Шталаг VI A Хемер концентрациялық лагері Екінші дүниежүзілік соғысы кезінде Герман Рейхі жеріндегі ең үлкен әскери тұтқындар лагері болып саналған. Мұнда 23 мыңнан аса тұтқындар ұсталынып, 6000-нан астамы аштықтан, эпидемиялық аурулардан, шахталардағы өте ауыр жұмыстардан қаза тапты. Олардың сүйектері осында Дуло елді мекеніндегі әскери тұтқындар екі зираттарында жерленген.

Ұлы Отан соғысы кезінде көптеген жауынгер аға-аталарымыз жасаған ерліктері үшін көптеген орден-медальдармен наградталды, ал біраз батырларымыз түрлі себептермен өздеріне қатысты марапаттарын ала алмай қалды. Осы берілмеген наградалар бойынша Ресейлік «Звезды Победы» атты арнайы сайты жұмыс істейді, награда иелері іздестіріліп, олар не туыстары табылған жағдайда, өзіне не туған-туысқанына орден не медальді табыстау қызметтерін жүргізеді. Осы сайтта Қаратас аудандық әскери комиссариатынан майданға шақырылған Абдиев Баймурза атты жауынгердің 1944 жылы 6 август айында «За отвагу» медалімен наградталғаны анықталды, бірақ ол осы награданы алып үлгермеген. Ал батыр жауынгер 1942 жылы июль айында майданға аттанып, 97-ші атқыштар дивизиясында соғысып, 1945 жылы 28 январь айында қаза болған екен. Туып өскен жері Қаратас ауданының «Ұя» ауыл советінің «Красный партизан» колхозы. Ал жерленген жері әскери құжатта – Шығыс Пруссия, деревня Каршау, оңтүстік жағы деп көрсетілген. Екінші бір құжатта әйелі – Абдиева Қайыркүл екені жазылған. Сонымен қатар, Абдиев Баймырза 1944 жылы 27 августа 3-ші дәрежелі Даңқ орденімен де марапатталған екен.

Батыр ағамыз «2-ші дәрежелі Отан соғысы» орденімен 1945 жылы 13 - 16 қаңтар аралығындағы ерлігі үшін қаза болғаннан кейін наградталған. Ол туралы ерлігі парағында былай деп жазылған: «В наступательных боях с 13.01.45 года, АБДИЕВ БАМУРЗА находясь в наблюдательном пункте командира дивизиона, продолжал вести наблюдение за полем боя и мешающим огневым точкам противника, в результате чего им было выявлено 8 пулеметных точек, 4 блиндажа, данные цели огнем дивизиона были разбиты. 16.01.45 года действуя в составе группы разведчиков по отражению контратаки живой силы противника в районе высоты 85,5 из личного оружия убил 4 солдат противника. Достоин посмертно награждения орденом «Отечественной войны 2 степени». Командир 41 АП майор Синельников. Командующий артиллерией 97 СВКД полковник Кириченко». Осындай ерліктер жасап, Отан үшін жанын қиған қазақ батыры туралы оның туған-туысқанадары, жерлестері біледі ме екен?! Батырдың жақын-туыстары табылып, осы деректерді оқып, біліп жатса жақсы болар еді. Аталарының рухына тағзым етіп, құран бағыштап, жатқан жеріне, жағдайларына қарай барып, басына топырақ салып жатса – ол ата-бабаларымыздың ерліктерін қастерлегеніміз болар еді.

Қорытындылар

Міне, аталған университеттің «Механика және машинажасау» кафедрасындағы оқытушылар, магистранттар және студенттер тобы Ұлы Отан соғысы кезіндегі қаза тапқан, жоғалып, хабар-ошарсыз кеткен Қазақстандық солдаттарды іздестіру және оларды мәңгілікке атын есте қалдыру жұмыстарымен, тұтқынға түскен жерлестерімізді іздестіріп анықтау, майданда қандай ерліктер жасап наградталған және наградасы әр түрлі себептермен берілмей қалған батыр-солдаттар жайлы және осы орден-медальдардың иелерін не олардың туыстарын іздеп, анықтау сияқты жұмыстармен айналысатын болады.

Қазіргі уақытта еліміздің әрбір жас азаматы Отанымыздың өткен тарихындағы кешегі жанын қиған батырларын мақтанышпен, олардың ерлігін етпағзыметіп, бұқара арасында патриоттық Отан сүйгіштігін паш ету болып табылады. Республикамыздың бұқаралық ақпарат құралдарында олардың есімдері ұлықталып, аттары елді мекендерге, көшелерге, мектептерге берілуде.

Бірақ кейде жастардың өткен сұрапыл соғыстардағы тарихына қызығушылығы аз болуы, батыс еуропалық және америкалық арзан пайдасыз жат мәдениетке құмартуы көбейіп барады. Еліміздің болашақтағы әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени дамуының анықтау шықушіретінде студент жастарға кәсіби білім беруден басқа патриоттық, отансүйгіштік сезімдерді қалыптастыруымыз керек. Осы мақсатында шынайы іс жүзінде еліміздің тәуелсіздігі үшін күрескен, ұлтын сүйген, Отанын, жерін, ұлтын жаудан қорғаған, қажырлығын, жанын аямаған әке-аталарымыздың ерліктерін дәріптейтін зерттеу жұмыстары жастарға беретін тәрбиенің бір формасы болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә. Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12 сәуір 2017ж.
2. О Программе военно-патриотического воспитания молодежи Республики Казахстан до 2025 года (проект)
3. Қазақстан Республикасы азаматтарын патриоттық тәрбиелеу жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы /Альянс, № 3-4, 2005. – 5 б.
4. Иманбаева С.Т., Майғаранова Ш.Т. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі /Алматы 2017. 213б.
5. <https://obd-memorial.ru/html/>
6. <https://pamyat-naroda.ru>
7. https://rg.ru/zvezdy_pobedy/

ӘОЖ: 541.18

Қоштаева Г.Т., Сейтханова А.Б.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ 30 ЖЫЛДЫҒЫ

Түйін: Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев биылғы 2021 жылды – Тәуелсіздіктің 30 жылдығы ретінде жариялады. 2021 жылы Тәуелсіздігімізді алып, Егемен ел атанғанымызға 30 жыл толады. Тарихи тұрғыдан бағамдасақ, отыз жыл – аса көп уақыт емес. Десе де, Қазақстан аз уақыт ішінде әлемдік алпауыттармен терезесін теңестіріп, жаһан жұртына қарышты қадамдарымен танылып үлгерді. **Тәуелсіздіктің 30 жылы – бұл бейбітшіліктің, жасампаздықтың және заманауи мемлекеттілік пен азаматтық қоғам институттарын құрудың 30 жылы. Отыз жыл бұрын Кеңес Одағының ыдырауы жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуына әкелді. Осы жылдар ішінде бауырлас республикаларда өмір әр түрлі жолмен дамыды. Қысқа тарихи кезеңде Қазақстан шынайы тәуелсіздікке, мемлекеттік егемендікке ие болудың, толыққанды заманауи экономика мен серпінді дамып келе жатқан әлеуметтік саланы құрудың әсерлі жолынан өте алды. Бұл оңай емес жол болды. Біздің еліміз барлық қиындықтар мен мәселелерді түсінумен бірге жүріп келеді.**

Кілт сөздер: Тәуелсіздік күні, Президент жарлығы, егемен ел, отыз жыл, 16 желтоқсан, бейбіт өмір, заманауи мемлекет, ұлт болашағы, мерей той.

Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Осы 30 жылдыққа алғашқы нық қадам 1991 жылдың 16-желтоқсанында жүзеге асырылды. Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекеттігінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Тарих тұрғысынан алғанда, отыз жыл – көзді ашып жұмғандай қас-қағым сәт. Отыз жыл ішінде еліміз өз шекарасын бекітіп, рәміздерін асқақтатып, алпауыт елдермен қарым-қатынасын нақтылап, терезесі тең, керегесі кең ел болды. Осы жолдарды жүріп өту барысында еліміз қаншама қиындықтар мен қатар, қуаныштарды бастан өткерді. Мәдениет пен экономика, сауда-саттық дамыды. Дегенмен, бұл көптеген халықтар үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деуге болады. Біз де осындай жолдан өтіп келеміз.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев еліміз мықты әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарын ортаға салған болатын. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен кезде Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы екенін атап өтті.

Халқымызда «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деген дана сөз бар. Ұйымшылдықты ту етіп, еліміздің 30 жылдық аясында бірігіп, идеологиялық тұрғыда қолға алып, жұмыс жасасақ елдің бірлігі одан әрі нығая түсері анық.

Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Мемлекеттігімізді нығайта түсу үшін тағы не істейміз?» деген сауалдар толғандырады анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет. Тәуелсіздіктің отыз жылын шартты түрде үш онжылдық белеске бөліп қарастыруға болады. Оның әрқайсысы атқарған миссиясы тұрғысынан ғасырдың жүгін арқалап тұр.

Азаттықтың алғашқы онжылдығын жаңа Қазақстанның іргетасын қалау кезеңі деп атар едім. Осы уақытта Елбасының басшылығымен мемлекетіміздің нышандары белгіленіп, билік жүйесі қалыптасты. Ұлттық валютамыз айналымға енді. Қарулы Күштеріміз құрылды. Ата заңымыз қабылданды. Шетелдермен дипломатиялық қатынас орнатылды. Еліміз беделді халықаралық ұйымдарға мүше болды.

Отанға деген махаббат адам талғамайды. Пайғамбар да, патша да, қарапайым адам да Отанын құрметтеп, сүйе білу керек. Елбасы, Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Отанды қастерлеу – елдігіміздің тірегі. Біз отаншыл болуға, жас ұрпақтың санасына отаншылдық ұғымын берік орнықтыруға тиіспіз. Біле білсек, Отанды сүю – біздің перзенттік парызымыз, қарыс қадам үшін жанын қиған бабалардың асыл аманатына адалдығымыз!» деді өз сөзінде. Елбасымыз өзінің еліне, Отанына, отандастарына 30 жылдай адал қызмет ете отырып, Отанына деген махаббатын дәлелдеді.

«Қазақстан – 2030» стратегиясы қабылданды. Шығыстағы көршімізбен шекараны бекітті. Басқа да іргелес мемлекеттермен шекара жөніндегі келіссөздер қарқынды жүргізіле бастады. Ел аумағын ядролық қарудан толық тазартты. Елордамызды Арқа төсіне көшірді. Нарықтық экономикаға өтіп, жекеменшік институтын берік орнықтырды. Отандық бизнестің негізін қалады. Жастар әлемнің маңдайалды оқу орындарында білім ала бастады. Түрлі дағдарыстардан аман өтуге мүмкіндік берген Ұлттық қорымыз құрылды. Дүние жүзіне тарыдай шашылған қазақ баласын атажұртқа шақырып, Ұлы көшке жол ашты. Соның нәтижесінде ел еңсесі тіктеліп, ұлттық рухымыз көтерілді.

Екінші онжылдық – Қазақ елінің керегесін кеңейту кезеңі. Осы жылдарда мемлекетіміздің тұғыры нығайып, экономикалық әлеуетіміз арта түсті. Құрлықтағы барлық шекарамызды айқындап, заң жүзінде бекітті. «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асырып, тарихымызды түгендеді. Солтүстік Аралды құтқарып, қашқан теңізді қайтарды. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесінің саммиттерін өткізуге және басқа да бірқатар маңызды халықаралық жобаларға бастамашы болды. Елімізге шетелден қомақты инвестиция тартты. Есілдің жағасында бой көтерген еңселі елордамыз ұлттық идеямызға айналды. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық дәлізі сияқты ірі инфрақұрылымдық жобалар қолға алынды. Тұрғын-үй құрылысы да бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамыды.

Үшінші онжылдықта шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналды. Шекара мәселесін біржола шешті. «Қазақстан – 2050» стратегиясын қабылдап, озық дамыған отыз елдің қатарына қосылуды межеледі.

Әр бағыт бойынша «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму», «Нұрлы жол», «100 нақты қадам» сияқты ауқымды бағдарламалар жүзеге асырылды. Саяси және экономикалық реформалармен қатар рухани жаңғыруға баса мән берді.

Осынау толағай табыстардың бәріне Елбасының дара көшбасшылығының һәм халқымыздың даналығы мен парасатының, бірлігі мен ынтымағының, отандастарымыздың қажырлы еңбегінің арқасында қол жеткіздік. Сондықтан, Елбасы Тәуелсіздігіміздің мәңгі символына айналды десек, ақиқатты айтқан болар едік.

Алдағы төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруы қажет.

Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді.

Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға

қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек.

Қазіргі пандемия және соның салдарынан туындаған дағдарыс бүкіл әлемнің бұрын болмаған жаңа сынақтармен бетпе-бет келіп отырғанын анық көрсетті. Экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, биологиялық және басқа да қатерлерге қоса, жер жүзіне жағымсыз идеологиялық вирустар да жайылып келеді. Жаһандану кезінде ел жат жұрттың ықпалына бейсаналы түрде ілесіп кеткенін аңғармайды. Басқаша айтқанда, мәжбүрліктен емес, санасының улануы арқылы өз еркімен торға түседі. Сондықтан, жаңа заманның жақсы-жаманын екшеп, артықшылықтарын бойға сіңірумен қатар, тамырымызды берік сақтауымыз қажет. Ұлттық болмысымыздан, төл мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізден ажырап қалмау – барлық өркениеттер мидай араласқан аласапыранда жұтылып кетпеудің бірден бір кепілі.

Бұл ретте, ауқымды көрмелермен немесе басқа да үлкен жобалармен әуестенбей, балаларға, жастарға арналған қарапайым әрі қабылдауға жеңіл туындыларға баса мән берген жөн. Мысалы, деректі және көркем фильмдерді алайық. Осы бағытта «Алмас қылыш», «Жау жүрек мың бала», «Томирис», «Кейкі батыр», «Тар заман» сияқты тарихи фильмдер түсірілді. Бірақ бұл әлі жеткіліксіз.

Бүгінде әлемдік киноиндустрияда тарих тақырыбындағы сценарийлерге сұраныс жоғары. Американың да, Еуропаның да айтулы оқиғалары туралы фильмдер өте көп. Қазір Netflix, HBO және басқа да алпауыт кинокомпаниялар Азияға бет бұруда. Осы орайда біздің де шежіремізде ауқымды фильмдерге арқау болатын маңызды белестер мен оқиғалар баршылық. Мысалы, әлемдегі ең қуатты империялардың бірі болған Алтын орда тарихы дайын тұрған жоқ па?! Бұл мәселеге болашақта кино саласының мамандары баса назар аударғаны жөн.

Көркем және деректі тарихи туындыларда мемлекеттілік және мемлекетшілдік идеясы әрдайым көрініс табуы қажет. Біз кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағылым аламыз. Олар өткен ғасырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болды.

Тәуелсіздігіміздің мерейтойы аясында осындай біртуар тұлғаларды еске алып, олардың мұрасын жастарымызға және бүкіл әлемге паш етуіміз керек. Сонымен бірге, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың да еңбегі қолдауға ие болуы және бағалануы қажет. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс.

Егемендігіміздің мәңгілік ұштағаны – Алтайдан Атырауға, Алатаудан Арқаға дейін кең көсілген байтақ жеріміз, ананың ақ сүтімен бойымызға дарыған қастерлі тіліміз және барлық қиындықтардан халқымызды сүріндірмей алып келе жатқан береке-бірлігіміз. Біз осы үш құндылықты көздің қарашығындай сақтаймыз.

Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген. Қысқаша айтқанда, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр.

Қазақ поэзиясының классигі Мұқағали Мақатаев ел шекарасында тұрып:

Мен, міне, Отанымның шегіндемін.
Маған жер жоқ, Отан жоқ әрі қарай,
Әрі қарай мекен жоқ жаныма жай.
Осы жерден шығады күнім менің,
Осы жерден атады таңым арай.
Осы жерден Отаным басталады,

Бақытымның осында тас қамалы, – деп Отанына деген махаббатын өлеңмен жеткізіпті. Осылайша Отанының шекарасынан асқандарға бақыт жоқ екенін баяндайды.

Тәуелсіздіктің 30 жылдығының арасында қаншама спорттық іс-шаралар, өнер байқаулары өткізілді. Соның ішінде, 2011 жылы Қазақстанда алғаш рет қысқы Азия ойындары өтті. Қазақстанның намысын қорғаған спортшылар 70 медальді иеленді.

2017 жылы асқан өнерлі өнер саңлағы Димаш Құдайбергенов алдымен Қытай Халық Республикасындағы Singer 2017 байқауында топ жарды, онымен тоқтап қана қоймай Қазақстанымызды, еліміздің мәдениеті мен сан жылдар бойғы дәстүрін әлемге таныстырып, паш етті. Бұл оқиға еліміз үшін айтулы оқиғалардың біріне айналды.

2019 жылы 9 маусымда кезектен тыс сайлау өтіп, 70 пайыздан астам дауыс жинаған Қасым-Жомарт Тоқаев ел Президенті болып сайланды.

2020 жыл Қазақстан Республикасы үшін ғана емес, бүкіл әлемді алаңдатқан жыл болды. Коронавирус індеті еліміздің бірлігін одан сайын арттырып, бірлікте болуға үйретті. Қазақстан Республикасы осы 30 жыл ішінде көптеген жетістіктерге жетіп, өзінің мәңгі ел екенін әлемге паш етті.

Бізді қай заманда да қиындықтардан аман алып келе жатқан басты күдірет – ел бірлігі. Ынтымағы жарасқан жұрттың қашанда ұпайы түгел. Түрлі жағдайларға байланысты қазақ жеріне әр кезеңде әртүрлі ұлт өкілдері көптеп қоныстанды. Қазақ халқы ешкімді жат көрмей, бауырына басты. Бүгінде олардың туған жері де, Отаны да – Қазақстан. Біз көпэтностық сипатымызды артықшылығымызға айналдыра алғанымыз анық. Көптеген шетелдік сарапшылардың елімізге қатысты «Еуразиядағы шырпы тисе лап еткелі тұрған қурай», «failed state» сияқты болжамдарын жоққа шығардық. Бұл жолда тыныштық пен тұрақтылықтың бастауы болған Қазақстан халқы ассамблеясы тиімді жұмыс атқарды. Ешкімді ұлтына қарап, бөле-жарған жоқпыз. Бәрінің өсіп-өнуіне толық жағдай жасадық, бірдей мүмкіндік бердік. Біздің ұлтаралық келісім саясатымыз әлемді мойындатты. Халқымыздың осындай ырыс-ынтымаққа негізделген жарасымын бағалай білуіміз керек. Бұл – кемел келешекке бастайтын бірден-бір дұрыс жол. Сондықтан, ұлтаралық татулық пен келісімді сақтау – мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның және әрбір азаматтың міндеті. Тәуелсіздігіміз мәңгі болғай!

Қорыта келгенде, 30 жыл деген тарих үшін аса көп уақыт емес. Осы жылдар ішінде еліміз басынан үш дағдарысты өткерген екен. Аталған қиын-қыстау кезеңдер еліміздің шыдамдылығы мен төзімділігін қайрап, бүгіндері біздің Еуразиялық экономикалық кеңістікті құру секілді бірқатар басым батыл қадамдармен алға жетелеуде. Тәуелсіз Қазақстан өзінің 30 жылдық мерейтойын экономикалық өсудің жоғары қарқынын және кемел әлеуметтік саясатты көрсете отырып, елеулі жетістіктермен қарсы алуда. Бұл бүкіл көп ұлтты Қазақстан халқының еңбегі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ф., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы: Раритет, 2010. 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. Астана: Елорда, 2005. 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. Алматы: Атамұра, 2006. 392 б.

Қоштаева Г.Т., Тастанбекова Б.Ө.

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТӘУЕЛДСІЗДІК БЕСІГІНДЕ ТЕРБЕЛГЕЛІ 30 ЖЫЛ

Түйін: Тәуелдсіздік бесігінде тербелгелі 30 жыл болды. Осы 30 жыл ішінде еліміз түрлі жетістіктерге жетіп, өз шекарасын бекітіп, дербес-зайырлы мемлекет боды. Бұл ұлы жеңістің жемісі деп білемін. «Тәуелдсіздік бесігінде тербелгелі 30 жыл» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі - саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Кілт сөздер: Сананы жаңғырту, ұлт болашағы, рухани жаңғыру, саяси реформа, сананың ашықтығы, экономикалық жаңғыру, нақты қадам, прагматизм, ұлттық бірегейлік, білімнің салтанат құруы.

Тәуелдсіздік бесігінде тербелгелі 30 жыл: рухани жаңғыру бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат - мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі. Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды. Ел болам десең, бесігінді түзе дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұзтаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау деп білемін.

Қазір білектінің емес, білімдінің салтанат құрған уақыты. Табысты болудың кілті – білімде. Саналы ұрпақ тәрбиелеп, білім беру - Елбасы саясатының басты және негізгі бағыттарының бірі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап, мыңдаған жасты әлемнің маңдайалды жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік беретін Болашақ бағдарламасы жүзеге асырылуы, елімізде жоғары деңгейде бірқатар университеттердің

ашылуы, зияткерлік мектептер жүйесінің қалыптасуы білім беру саласындағы жетістіктің нақты көрсеткіші бола алады.

Елдің жарқын болашағы білімді жастардың қолында. Осы тұрғыда ұстаздарға қойылатын талап та жоғарылады. Бүгінгі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәлімет беріп қана қоймай, алған білімін шынайы өмірмен ұштастырып, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеуі керек.

Қазақстанның бірінші жаңғыруы 25 жыл бұрын КСРО-ның қирандысынан шығып, өз жолымызды дербес мемлекет ретінде бастағанымыздан басталған болатын. Екінші жаңғыру «Қазақстан-2030» стратегиясының қабылдануымен және жаңа елорда - Астананың салынуымен басталды. Үшінші жаңғыру Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласымен жалғасын табуда. Ұлт санасының жаңғыруын мақсат еткен бұл еңбек- бағдарламалық құжат. Үлкен екі бөлімнен тұратын мақаланың екінші жартысында Елбасы кез келген жаңғырудың ең алдымен Ұлттық болмысқа, дәстүрдің замана сынынан сүрінбей өткен озығына негізделуін қадап айтып отыр.

Н.Ә.Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

1. Бәсекеге қабілеттілік;
2. Прагматизм;
3. Ұлттық бірегейлікті сақтау;
4. Білімнің салтанат құруы;
5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
6. Сананың ашықтығы.

1. Бәсекелік қабілет. Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, Цифрлы Қазақстан, Үш тілде білім беру, Мәдени және конфессияаралық келісім сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

2. Прагматизм. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау. Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт - дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

4. Білімнің салтанат құруы. Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы. Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзіміз жетеді.

6. Сананың ашықтығы. Көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана-сезімнің от басы, ошақ қасы аясында қалуынан туындайды. Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді.

Біріншіден, ол дүйім дүниеде, Жер шарының өзіне қатысты аумағында және өз елінің айналасында не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, ол жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, барлығы түбегейлі өзгереді. Біз бұған да дайын болуымыз керек.

Үшіншіден, бұл – өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі. Азиядағы екі ұлы держава – Жапония мен Қытайдың бүгінгі келбеті – осы мүмкіндіктерді тиімді пайдаланудың нағыз үлгісі. Өзімдікі ғана таңсық, өзгенікі – қаңсық деп кері тартпай, ашық болу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Латын әліпбиіне көшу – Мәңгілік Елдің рухани жаңғыруының басы болса, «Туған жер» бағдарламасы жаңа ғасырдағы әлемдік, өңірлік, ішкі-сыртқы тәуекелдерге қарсы тұра алатын отаншылдық тәрбиенің, ұлтжандылықтың кепілі болмақ.

Сондай-ақ, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы жалпыұлттық қасиетті орындарды және аса қастерлі жерлерді сақтауға, әрі елдегі туристік инфрақұрылымды дамытуға мүмкіндік береді. «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыру Қазақстанды өз шығармашылығы арқылы дүние жүзіне танытатын көптеген таланттарға жол ашады.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы бүгінгі замандастарымыздың түрлі салалардағы жетістіктерін дәріптеуді қамтамасыз етеді және жастарды адамгершілікке тәрбиелеудің жарқын үлгісі болады. Бұл тапсырмалар мемлекеттің және азаматтық қоғамның барлық идеологиялық жұмысының орта мерзімді перспективадағы негізі болады. Назарбаев айтқандай: «Болашақтың негізі, білім ордаларының аудиторияларында қаланады». «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асырып, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарды оқытудың жаңа деңгейіне шығу мына мақсаттарға қол жеткізуді көздейді: – еліміздің барлық жоғарғы оқу орындарында гуманитарлық ғылым кафедраларын қайта құру; – гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең үздік 100 кітапты қазақ тіліне аудару; – мемлекеттік емес Ұлттық аударма бюросын құру. Оқулықтарды қазақ тіліне аудару жобасының жиынтық әсері 2018-2019 жылдардан бастап еліміздегі жоғары оқу орындарының студенттері қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша әлемде үздік оқу үлгілері болып табылатын кітаптармен оқуды бастайды

Сондай-ақ, Елбасы өз мақаласында қазіргі жаһандану заманында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу, өркениеттің жақсысын алып, жаманынан жирену жөнінде өте құнды пікірлер айтты. Ендігі міндет – осы айтылғандарды іске асыру жолында аянбай еңбек ету.

Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауындағы 5 басымдылық:

- 1–Басымдылық. Экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғырту;
- 2–Басымдылық. Бизнес–ортаны түбегейлі жақсарту және кеңейту;
- 3–Басымдылық. Макроэкономикалық тұрақтылық;
- 4–Басымдылық. Адам капиталының сапасын жақсарту;
- 5–Басымдылық. Инститионалды түрлендіру, қауіпсіздік және сыбайлас жемқорлықпен күресу.

Нақты бәсекелікке бастайтын үш бағдарламасын қолдау және игеру арқылы, біз жетістіктерге жете аламыз. Цифрлы Қазақстан. Үш тілде білім беру. Мәдени және конфессияаралық келісім сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы. Аталған үш бағдарламаның ішінде Үш тілде білім беру жүйесі іске асу үстінде. Мектеп, жоғары оқу орындарында үш тілде білім беру, көп тілді меңгеру жан-жақты талқылануда. Қанша тіл білсең, сонша адамсың деп айтқандай, тілмен қатар сандық қазақстанды қалыптастыру, дамыға технологияны меңгеру, мәдени қарым-қатынас орнату еліміздің қазір және болашақта тұғырлы болуының кепілі.

Таяу жылдардағы міндеттер

– Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру. 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрінде латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз.

– Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша Жаңа гуманитарлық білім, қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық жобасы.

– Туған жер бағдарламасы білім беру саласында өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді жерілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді.

– Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы жобасы Мәдени–географиялық белдеудің рөлі мен оған енетін орындар туралы әрбір қазақстандық білуі үшін оқу–ағарту дайындығын жүргізу қажет.

– Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениеті жобасы

– Қазақстандағы 100 жаңа есім жобасы. Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы сан алуан этнос өілдерінің тарихы.

Қорытындылай келе алда әлі ұзақ жол, үлкен асулар бар. Сол асулар мен қиындықты жеңу үшін білектің күші мен найзаның ұшы керек емес. Оған тек жүрек пен білім, талант пен талап керек. Қазақ елінің абыройын асырып, мерейін үстем етер, әлем таңғалар, талай - талай жаңалық ашар білімділер керек. Осы Тәуелсіз еліміздің намысын қорғайтын, бүгінгімізді ертеңіне жалғайтын, қазақ елінің ертеңі, болашағы үшін жауап беретін бүгінгі ұрпақ екенімізді сезінейік. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді. Ең бастысы бағыт-бағдарымыздың анық, жолымыздың жарқын болуы.

“Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар қалан!”- деп Ұлы ақын Абай атамыздың сөзімен сөзімізді аяқтаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық

мақаласы 12 сәуір 2017. <http://online.zakon.kz/>

2. Л.С. Нұрбаева Экологиялық білім беруде өлкетанудың алатын орны. <http://engime.org/>

3. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 157с.

4. Бекмағамбетов А.Ж. Оқушыларға патриоттық тәрбие беруді ұйымдастыру. Қарағанды: ҚарМУ баспасы. 2009.

ӘОЖ: 008323.17(574+5)

Асылбеков Е.С.

тарих магистрі, тарих пәні мұғалімі, А.П.Чехов атындағы №21 ЖОББМ.

Шымкент, Қазақстан

ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДІҢ ӨТПЕЛІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ (1985-1991 ж.ж)

Түйін. Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық ғылыми байланыстары тарихына көңіл аудару өте өзекті, өйткені Қазақстанның ғылыми әлеуеті шын мәнінде көптеген тамаша табыстармен әлемге танылған интеллектуалды сала болып табылады. Қазіргі әлемде тек ғылым ғана технологиялық қуаттың, рухани дамудың және азаматтардың материалдық әл-ауқатының негізі болып табылады.

Кілт сөздер: халықаралық, ғылым, инновация, технология, патент, лицензия.

Бүгінгі нарықтық экономикаға өту және тәуелсіз мемлекетімізді гүлдендіру саясаты білім мен ғылыми қызметті ұйымдастыру және ғылыми техникалық прогресс нәтижелерін пайдалануда мүлдем жаңа шараларды жүзеге асыруды талап етеді. Нарық ғалымдардың біліктілік дәрежесі мен жан-жақтылығына, олардың идеялары мен зерттеулерінің бәсекеге қабілетті болуына, олардың әлемдік ғылым мен техника жетістіктерін игеру қабілеттілігіне қатаң талап қояды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында ғылым дамуы басты басымдықтардың бірі болып айқындалған. Тек ғылым сапасын көтеріп, оны жаһандандыру және ізгілендіру арқылы Қазақстанның толыққанды өмір сүруін, ұлттық қауіпсіздігін сақтап, көркеюін қамтамасыз етуге болады. Қазақстанда ғылымды дамыту стратегиясы тұрақты даму, үздіксіз білім алу, ғылымның жаһандануы, реформалардың үздіксіздігі, әлеуметтік даму барысын болжау мүмкіндіктері, мәдениетті, өзіндік ерекшеліктер мен құндылықтарды сақтау, бейбітшілік, азаттық, адам құқықтары, әлеуметтік және этникалық ынтымақтастық ісіне үлес қосу тұжырымдамаларын ескеруге негізделген.

Кез-келген елдің дамуы оның адами әлеуетімен және бәрінен бұрын оның білімділік деңгейімен айқындалады. ХХ ғасыр әлемдік шаруашылық және геосаяси байланыстар мен тәуелділіктің біртұтас жүйесінің құрылуына әкелген жан-жақты терең ғаламдық өзгерістер ғасыры болды. Осы негізде даму деңгейлеріне байланысты әлеуметтік, экономикалық және функционалдық-аймақтық айырмашылықтардың белгілі бір жүйесі қалыптасты. Бүгінгі таңда әлемнің барлық елдері мен аймақтарын төрт топқа бөлуге болады:

- 1) негізінен өндіріс пен шикізат сату есебінен өмір сүрушілер (шикізат донорлары);
- 2) табиғи ресурстар сырттан әкелінетін технологиялардың көмегімен өндірілетін өнеркәсіп бұйымдары мен қызметтер есебінен өмір сүретіндер;
- 3) тауар, қызмет көрсету және қазіргі жоғары өнімді технологияларды өндіру есебінен өмір сүретіндер;
- 4) ғылыми білімдер, ғылыми сыйымды, инновациялық және жоғары технологиялар, сондай-ақ тауарлар мен жоғары сапалы қызмет есебінен өмір сүретіндер-әлемдік ғылыми-технологиялық көшбасшылар; [1]

Төртінші топқа жататын елдер көп емес. Әскери, саяси және қаржылық қуаттылығы

анағұрлым жоғары олар өз азаматтарының әл-ауқатының неғұрлым жоғары деңгейін қамтамасыз етуде. Тек солар ғана тиімді экологиялық саясат жүргізуге және біршама тұрақты ғаламдық тәртіпті сақтап тұруға қабілетті. [2]

Бұл елдердің қоғамын әдетте өндірісі өркендеген, ақпаратты немесе білімге негізделген қоғам деп атайды. Олардың қуаты мен қаржылық, әскери ықпалының іргетасын әлеуметтік қызметтің барлық салаларында, әсіресе жаратылыстану, математика және технология салаларында жинақталып құрылған орасан мол білімдер көлемі құрайды. Демек, қазіргі әлемде тек ғылым ғана технологиялық қуаттың, рухани дамудың және азаматтардың материалдық әл-ауқатының негізі болып табылады. Бұл жерде ғылымның барлық жақтары жайында-әлеуметтік, қоғамдық, математикалық, жаратылыстану және техникалық ғылымдар туралы сөз болып отыр. Өйткені берік ғылыми іргетасы өндірістік технологияларды, өндіріс пен ақпараттар таратуды жүзеге асыру үшін де, сондай-ақ адамдардың жана ұрпағын тәрбиелеу мен оқыту, әлеуметтік міндеттерді шешу үшін де қажет.

Ғылымға негізделген тұрақты даму сондай-ақ экологиялық қауіп-қатерлерді аластатудың бірден-бір сенімді құралы болып саналады. Сонымен, белгілі бір елдің әлеуметтік ұйымы мен өміршеңдігіндегі ғылымның рөлі туралы мәселе сайып келгенде, оның қоғамдағы әлеуметтік тәртіп жүйесінде алатын орны туралы мәселе, өйткені қоғамның алдында тұрған өзекті мәселелердің көбі тек қазіргі ғылым негізінде ғана ұтымды шешімін таба алады. Өнеркәсіптік төңкеріс басталғаннан бері адамзаттың игілігіне арналған технологиялардың даму үрдістері дәл қазіргідей аса қолайлы болған емес. Алдыңғы қатарлы елдердің халқы түгел дерлік адам жасаған әлемде өмір сүреді. Барлық құрылымдар, материалдар, қоғамдық құрылымдар-осының бәрі адам қолынан шыққан. Тіпті ең шалғайдағы аймақтар да бақылау мен құтқарудың жаңа технологиялық құралдарымен қаруланған үкіметтің қырағы назарында. Қалған әлем де осы бағытта кідіріссіз қадам басып келеді. Табиғаттың дүлей күштері-ауа райы, су тасқыны, зілзалалар мен жанартау жарылыстары-мәлімет жинау, талдау, интерпретация мен болжаудың күрделі инженерлік жүйелері арқасында барған сайын түсінікті бола түсуде. Біз адамдарға пайдалы ықпал ету немесе тіпті бақылау орнату мақсатымен осы апатты күштердің әрекетіне араласу жиегінде тұрмыз. [3]

Осы орайда, Қазақстанның халықаралық ғылыми байланыстары тарихына көңіл аудару өте өзекті тақырыптардың бірі болмақ. Өйткені, Қазақстанның ғылыми әлеуеті шын мәнінде көптеген тамаша табыстармен әлемге танылған интеллектуалды сала болып табылады.

1985 жылдан басталған қоғамдық өмірдің өтпелі кезеңінде Қазақстан Ғылым академиясы өзінің тарихында тұңғыш рет шетелдік әріптестерімен тікелей байланысқа шықты. Бұл КСРО-дағы халықаралық ахуалды түбегейлі сауықтыруға негізделген, жаңаша саяси ойлаудың жемістерінің бірі еді. Себебі, 70-ші жылдары бәсеңдеп, 80-ші жылдары межесінде күрт шиеленіскен күрделі халықаралық жағдайлар ғылым мен мәдени ынтымақтастық сияқты салалардағы қарым-қатынастарға да әсерін тигізбей қоймады, өкінішке қарай нақ осы бағытта жасанды тосқауылдар бәрінен гөрі көбірек қойылды. Осы жерде халықаралық қатынастарды қалыпты арнаға салып, түптеп келгенде достық қатынастарға жету үшін жақындасу реттерін тауып, кеңейту жолдарын іздеу ниеті елдегі 1985 жылдың сәуірінен басталған қайта құру процесінде қалыптасып, дамыды. Халықаралық майдандағы осындай оңды өзгерістер мен Қазақстанның ұмтылысы нәтижесінде 1989 жылы қарашада Қазақстан Ғылым академиясы мен Қытай Халық Республикасы Ғылым академиясының Синьцзян филиалы арасында тікелей ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Бұл біз үшін шетелдік ғылыми мекемелермен өзара тиімді ынтымақтастықтың жаңа перспективасын ашқан алғашқы тікелей ғылыми байланыс еді.

Республика Ғылым академиясының Қытайдан кейін тікелей ғылыми қатынас жасаған

екінші елі Америка Құрама Штаттары болды. Пенсильвания штатындағы Орта Азия қорымен 1990 жылы жасалған ғылыми-техникалық ынтымақтастық және мамандар алмастыру туралы келісім, қолданбалы ғалымдар Қазақ-Американ ортақ кәсіпорнын құруды, Алматыда экологиялық болжам жасау орталығын және республиканың көптеген қалаларында оның филиалдарын ұйымдастыруды қарастырады.[4]

Ғалымдардың шет елдік ғылыми орталықтарға баруы әртүрлі білім салалары өкілдерінің халықаралық ынтымақтастық өрісіне тартылу дәрежесін көрсетті. Көп жылдар бойы шетел мамандармен пікір алысу, шетелдік ғылыми орталықтардың озат тәжірибесін игеру ісіндегі мүмкіндіктері қатты шектеліп келген қоғамтанушылардың халықаралық ғылыми байланыстарында оңды өзгерістер байқала бастады. Бұған ұзақ уақыт қоғамдық ғылымдардың партия идеологиясына барынша икемделіп бағуы кері әсерін тигізіп келген еді.

Қазақстан Ғылым академиясының тіл білімі институты мен Монғол академиясының Тіл және әдебиет институты Баян-Өлке аймағы халықтарының қазақ тілі материалдарын жинап, «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігін» дайындау жөнінде келісім жасаса, Ш. Уалиханов атындағы тарих, археология және этнография институты Венгрия Ғылым академиясы Алтайистика жөніндегі ғылыми-зерттеу тобымен «VII-XVI ғасырлардағы қыпшақтар жазба деректемелері бойынша» тақырыбымен, археология және этнография салаларында Францияның ғылыми орталығымен, АҚШ-тың Беркли, Калифорния университеттерімен бірлескен зерттеулер жүргізе бастады және т.б. Егер 1971-1985 жылдары академияның 700-дей қызметкерлері шет елдерде болса, ал 1986-1990 жылдары 724 ғылыми қызметкерлер осындай жол сапарларына жіберіліп, бірлескен зерттеулер жүргізді.

Осылайша, Қазақстан ғалымдарының зерттеу жұмыстарына деген үлкен қызығушылықтың нәтижесінде 1970-1977 жылдары еліміздегі жоғары оқу орындарына шетелдік 116 адам келсе, Ғылым академиясында 1972-1990 жылдары 3734 адам болып, өзара тәжірибе алмасты.

Халықаралық ғылыми байланыстағы келесі негізгі бағыттардың бірі ғылыми өнімді айырбастау болып табылады. Бұл жердегі «ғылыми өнім» дегеніміз патент формасындағы ғылыми зерттеулердің қорытындысы. Шет елден патент алу ашылған жаңалықтың дүниежүзілік мән-маңызы бар екендігін аңғартады. Қазақстан Ғылым академиясындағы жаратылыстану-техника салаларындағы 24 институттың алтауы патенттік лицензиялық жұмыстармен айналысты. Нәтижесінде, Ғылым академиясы 1971-1990 жылдары өз зерттеулеріне 230 патент алды.[5] Республика жоғары оқу орындарындағы ғылыми жұмыстар қорытындысына, тек жоғары білім беру жүйесінде ғана 1971-1990 жылдары барлығы 116 патент алынды.[6]

Осындай көптеген патенттер алу шетелдік фирмалармен тікелей лицензиялық келісімдер жасауға алып келді. Тек 1989 жылдың өзінде осындай 3 келісім шартқа қол жеткізді. Сөйтіп, патенттік-лицензиялық қызметтердің Қазақстан ғылымының абыройы мен беделін көтерудегі орны ерекше болды.

Міне, осы жоғарыда көрсетілген жайлардың барлығы қоғамдық өмірдің өтпелі кезеңіндегі Қазақстандық ғалымдардың зерттеу проблемаларының аясы кеңейіп, зор табыстармен халықаралық беделге ие болғандығын көрсетеді.

Халықаралық ғылыми байланыстардағы қол жеткізген үлкен табыстар көлеңкесінде қалып қойған, басқа да келеңсіз көріністерді атап көрсетуге болады. Талантты жастар дамыған елдерге тәжірибе алуға, оқуға аз жіберілді. Халықаралық ғылыми байланыстарды ұйымдастыру істеріндегі кемшіліктерінен келіп, бірлескен зерттеулер тақырыптары ғылым мен техниканың ірі проблемаларын, азық-түлік және энергетика бағдарламаларын шешумен, жаңа технологиялар, материалдар, машина мен ғылыми прибор құрылысын жасаумен, отын, шикізат және еңбек ресурстарын үнемдеумен жеткілікті түрде байланыспады.

Сөйтіп, шетелдік ғылыми мекемелермен арадағы байланыс Қазақстан ғылымының кейбір өзекті мәселелер бойынша зерттеулердің шапшаң дамып, дүниежүзілік үлгіде жауап бере алатын бағыттарда жұмыс жүргізуіне және осы елдер халықтары арасындағы ынтымақ пен сенімнің нығаюына жағдай жасады. Ал, бүгінгі тәуелсіздік жағдайында ғылыми құрылысты қайта құрып жатқан жағдайымызда, әсіресе осы соңғы тәжірибелерді пайдаланып, әлемдік дәрежеде жауап бере алатын зерттеулер жүйесін кеңейте түсуге толық мүмкіндіктер бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Никофоров К.А. Наука. Технология; проблемы современного общества. - Улан-Удэ, 1995г.
2. Гончорова А.Л. Экологическая деятельность как предпосылка устойчивого развития общества. М., 1995г.
3. Қазақ ССР ҒА хабаршысы. Биология сериясы. 1990 жыл.
4. ҚР ОМА. 1982. Қазақ ССР, Қысқаша энциклопедия. Алматы, 1988 жыл.
5. Қазақ ССР ҒА хабаршысы. 1990 жыл №8.
6. Қазақ ССР хабаршысы. 1987 жыл. №2.

ӘОЖ: 15,14

Молдатаева Р., Рүстем С.Р.

тарих пәнінің оқытушысы, ардагер ұстаз.

Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы

3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы

ҰЛЫ НӘУБЕТ: ҚАСЫРЕТІ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ

Түйін: Самалдың ғылыми жобасында ұлы нәубет қолдан жасалған қасіреттен халықтың жартысынан астамының қынадай қырылуы бұрын сонды тарихта болмаған бір ұлтты, бір халықты жер бетінен жою үшін қасақана қолдан жасалған «Геноцид» деймізба, әлде біреулердің жіберілген қателіктері ма, нәубеттің себептері мен зардаптарын дерек көздер арқылы зерделеп анықтау. Келешек ұрпаққа ұлтымыздың қасіретті жылдарын жеткізе білу.

Кілт сөздер: ашаршылық, ұрпақ, ұлт, ұжымдастыру, қазақ халқы

Кіріспе

Кеңес дәуірінде орын алған қазақ халқының тарихында қара әріптермен жазылып қалған осы нәубеттің себебі неде, ол қаншалықты зардабын тигізді және мұндай сұмдықты болдырмау үшін не істеу қажет еді. 30-жылдардағы ашаршылық пен саяси қуғын-сүргіннен қазақ халқы үштен бірінен айырылды деген дерек бар. Мұның себебі неде, саяси қателік пе, әлде қасақана қазақ халқына қарсы жасалған коммунистік партия көсемдерінің зұлымдығы ма?

Мақсаты

- 1929-1933 жылдары Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыруда кеткен кемшіліктердің зарлаптарын дәлелдеу.
- Кеңес дәуірінде орын алған қазақ халқының тарихында қара әріппен жазылып қалған қолдан жасалған нәубеттің деректер көздері арқылы анықтау.
- 1931-1933 жыл жаппай ашаршылық Ұлы жұт атанған ұлтымыздың трагедиясын жас ұрпаққа жеткізе білу.

Негізгі бөлім

1932—1933 жылдардағы ашаршылық ӨңдеуШабындық және егістік жерді қайта бөлу, тәркілеу, азық-түлік салығы, күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру

барысындағы зорлық-зомбылықтардан көп азап шеккен ең алдымен қазақ халқы болды. Бар дүниесінен, мал-мүлкінен, құрал-саймандарынан, тіпті жертөлесінен де айырылған қазақтар ашаршылыққа ұшырап, босқын күйге көшті. Ауыл шаруашылығында егіншілік көлемі күрт азайып кетті. Мал шаруашылығы терең күйзеліске ұшырады. Ұжымдастыру қарсаңында Қазақстанда 40,5 млн бас мал болды, ал 1933 жылдың 1 қаңтарында олардан қалғаны бар болғаны 4,5 млн бас еді. 1931—1933 жылдары бүкіл Қазақстанды құшағына алған аштықтан 6,2 млн республика халқының 2,1 млн-ы қырылды.

Өлкелік партия комитетінің Торғай ауданындағы уәкілі 1932 жылдың қыркүйегінде мұнда әр адам басына орта есеппен 56 килограмм ғана астық және бір ғана мал қалғанын, ал бұлар алты айдан кейін мүлде таусылып, қаңтардың соңына қарай, қыстың қақаған, сары аязында нағыз қиямет-қайым орнайтынын алдын ала ескертіп, дабыл қақты. Ол сонымен бірге кейбір толық емес мәліметтер бойынша ауданда ең кемі 2042 адам аштық құрбаны болғанын, ал 8500 адам аштан өлейін деп жатқанын Құрамысов пен Кахианидің, Исаев пен Құлымбетовтың аттарына жолдаған ресми мәлідемесінде ашық айтты. Анадан туғандай тыржалаңаш, аш адамдардың дала төсінде босып сандалып жүргендерін, басқасын былай қойғанда, олардың даладағы атқұлақ пен сарышұнақты түгін қалдырмай жеп қойғанын жазды. Осындай қайғылы жағдайдың көрші Батпаққара ауданында да кеңінен орын алып отырғаны да айтылды. Голощекин қазақ даласындағы жағдайды өзі жіберген уәкілдері арқылы жақсы біліп, толық хабар алып отырды. Арнайы тапсырмамен Сарысу ауданында болған О.Жандосов мынадай мәлімет берді: «Ауылдарды аралаған кезімде мен ондаған күндер бойы жерленбеген мәйіттерді кездестірдім... Әйелдер жоқшылық пен аштыққа төзімділеу. Еркектердің бірден ұнжырғасы түсіп кетеді. Күйзелгендер қолдарына не түссе де түк қалдырмай жеп қояды. Сүйек-саяқты жинайды, оларды жүрек жалғау үшін ондаған мәрте қайнатады.

Тамақ орнына жартылай өңделген терілер де кете береді. Мен иттің етін жеген және онысын жасырмайтын бірнеше адамдарды кездестірдім. Оныншы ауылдан келе жатқан жолымда елсіз жапаннан екі жасөспірімді көрдім.

Олар қайдағы бір ескі жұрттағы, атылған иттердің терісін алу үшін қалған өлімтіктеріне бара жатыр екен. 5-ауылда аштықтан жартылай ісінген, аяғы ауыр әйел маған жақын келіп, оған ит атып беруімді өтінді». Голощекиндік геноцид қазақстандықтарды, ең алдымен, қазақ халқы аштыққа және босқындыққа ұшыратты. Зарлаған ана, шырылдаған бала, түнеріп, өлексе сасыған қазақ даласы — большевиктік эксперименттің нәтижесі осы еді.

ҰЛЫ ЖҰТҚА НЕ СЕБЕП БОЛДЫ?

1920-жылдардың аяғында КСРО үкіметі бүкіл ауылшаруашылығын күштеп ұжымдастыра бастады: кішкентай қожалықтарды біріктіріп, ауылшаруашылығын мемлекетке толық бағындырғысы келді. Халық мұндайға дайын емес еді.

Билік «әлеуметтегі теңсіздікті жою үшін» байлардың мал-мүлкін тәркіледі. Көшпелі халықты отырықшы елге айналдырғысық елді.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін (ет, астық) тез арада дайындап, Ресейге жіберу қажет болды.

Салық саны мен мөлшері көбейді.

Елдің кей аймағын құрғақшылық жайлады.

ҚАНША АДАМ КӨЗ ЖҰМДЫ?

Сол жылдары аштан қанша адам көз жұмғаны туралы ресми дерек жоқ. Зерттеушілер әртүрлі дерек айтады. Орта есеппен алғанда көрсеткіш 1,5 миллионнан үш миллионға дейін жетеді.

Бірақ Қазақстан тарихшысы Ханкелді Әбжанов кемінде үш миллион қазақ қырылды дейді.

ҚАНША АДАМ БОСЫП КЕТТІ?

Ұлы жұт жылдары Қазақстаннан 1–2 миллион адам көрші елдерге босып кеткен.

Олар көбіне Қытай, Түркия, Ауғанстан, Иранға қоныс аударған.

ҚАНША МАЛ ҚЫРЫЛДЫ?

1933 жылдың басында бұрын болған 40,5 миллион бас малдың 4,5 миллионы қалғаны анықталды.

Жаңашылдық

Кенес өкіметінің 30 жылдары халқымызға қарсы жүргізілген іс-әрекетінің, ұлт ретінде халқымызда жоспарлы түрде жоюға бағытталған геноцид деп айтуымызға толық негіз бар.

Сондықтан мынадай басты шараларды қолға алу басты міндетіміз болып табылады :

1. Жылсайын 31 мамыр күнін отызыншы жылдардағы аштық құрбандарын еске алу күні деп, азалы күн ретінде атап өту.

2. Жас ұрпақтың санасына тотализмнің не екенін, отаршылдық саясаттың не екенін ұғындыру үшін жыл сайын 31 мамыр күні Респубка көлемінде бұқаралық құралдары арқылы арнайы бағыдарлама көрсету.

3. Республикамыздың әрбір қаласында тағызым ететін 30-жылдардағы аштықтың құрбандарына арналған ескерткіш орнатылуы керек .

4. Украина халқының ұсынысын қабылдап, 30 жылдардағы аштықтың халық аралық дәрежеде геноцид деп табуға иемлекетіміз атсалысуы керек .

Қорытынды

Академик С Мұқанов ашаршылық туралы бірінші болып дауыс көтерген Тұрар Рысқұлов еді. Айқын фактілерге сүйене отырып жүз беттен асатын бұл хатта Бірінші халқыны жаны ашитын адал ұлды көрсем, екіншіден шындықты батыл айтудан қорықпайтын большевикті көрдім-деп жазды. Тұрар Рысқұловтың өмірі мен қызметі туралы белгілі жазушылар мен ғалымдар Ш. Мұртаза, Н. Қойгелдиев, О. Қоңыратбаев т.б. Қалам тартқан.

Жер бетінде біздің халықтай қырғынғы ұшыраған халық жоқ. Біз тарихта есесі кеткен халықпыз. Қолдан жасалған аштықты ГЕНОЦИД деуге болады.

Қазір саясаттанушылар мен ғалымдар Қазақстан билігінен Ашаршылықты геноцид деп тануын, аштан өлген адамдардың ортақ базасын жасауды талап етіп жүр. Олар «Ашаршылық — қолдан жасалған трагедия, КСРО үкіметінің оны жою мүмкіндігі болды, бірақ ештеңе істемеді» деген пікірде.

2016 жылы Украина парламенті елдегі 30-жылдардағы ашаршылықты геноцид деп таныды. Сонымен бірге онда ашаршылық құрбандарын тіркейтін онлайн-платформа бар.

Біз тәуелді болып, еңбектеп тасымызды иген халықпыз. Тізерлеп отырған да халықпыз. Біз халыққа мынаны түсіндіруіміз керек : тізіміз ендігі жерде бүгілмейді , бұдан былай ешкімге бүгілмейді де! Тік тұрған қалпымызда тәуелсіздігімізді сақтап қалу үшін біз жан-тәнімізбен қызмет етеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9006/>
2. <https://el.kz/news/archive/content-3471/>
3. <https://baribar.kz/146024/asharshylyq-1921-1922-zhylghy-naubet-zhajly-ne-bilemiz/>
4. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%>

ӘОЖ 631.84.847

Байкадамова С.И., Әділбек Л.Н.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АЩЫ ТЕРМЕН КЕЛГЕН ТӘТТІ ЖЕҢІС

Түйін: 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы қабылданды. Тәуелсіздік — тәңірдің біздің ұрпаққа берген үлкен бақыты, халқымыздың мәңгілік құндылығы. Біз бүгінге дейінгі барлық жетістіктерімізге тәуелсіздіктің арқасында қол жеткіздік. Жиырма жылдан астам уақыт ішінде елдің әл—ауқатын көтеріп, төл мәдениетіміз бен мемлекеттік тілді жаңғырту ісінде қыруар жұмыстар жасадық. Елімізде білім, ғылым, денсаулық, спорт салалары айрықша даму үстінде. Тәуелсіздік—біздің ең басты игілігіміз, баға жетпес құндылығымыз. Жас мемлекет тарихындағы жаңа дәуір дәл осы тәуелсіздіктен бастау алады.

Қазақ халқының егемендікке ұмтылған қадамы сәтімен жүзеге асты. Дүниеге жаңа мемлекет - Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, дербес қазақ елі келді. 1991 жылдың 17 - желтоқсанында Алматыдағы Орталық алаңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жариялануына және 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының бес жылдығына арналған митинг болып өтті. Жиналған сан мыңдаған адамның алдына Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев былай деп сөз сөйледі: «Дербес мемлекет құру қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы еді. Міне, енді сол күнге де жеттік...

Кілт сөздер: чиновник, патша, демократия, революция, опық, тәуелсіздік, жеңіс, зорлық-зомбылық, азаттық, жеңіс, ұлт, халық

Тәуелсіздігімізге биыл 30 жыл толып отыр. Кеше ғана тәуелсіздігін алған елдің тарихи тұлға жағынан қарағанда көзді ашып жұмғанша өтті де кетті. Әрине, тәуелсіздікке жету оңай болған жоқ. Тәуелсіздікке қалай жеткенен бұрын, «Тәуелсіздік» деген сөзге тоқталсақ.

Тәуелсіздік біз үшін қандай ұғым? Тәуелсіздік - біз үшін бабаларымыздың аңсап кеткен кезеңі, тәуелсіздік үшін қандары жерге тамған кезең, «Оян қазақ» деп жырлап кеткен жырлары. Сонау зар заманнан аңсаған тәуелсіздікке Исатай мен Махамбет болып, бірде Кене хан болып, бірде Сырымдай батыр болып, отаршылдыққа қарсы тұрып, жеңіліс тапқан халық опық жедік. Дәл осы ауыр күресте Абай мен Ыбырай тәуелсіздік үшін тыс қалмай, оқу арқылы халықтың көзін ашса, тәуелсіздікке жетеміз деген жолды ұстап, демократиялық ойды бағыттап кетті. Бұл жолда Ахмет пен Міржақып бастаған революцияшыл демократиялық топты атап өтпесек болмас. Әрине, Ахметтің бұл жолы оңай болмады. Ол көрген өмірдің ауыр тапалықтары, патша чиновниктерімен қақтығысқа келгені үшін әкесі мен ағасының сотталып жер аударылуы, жасаған зорлық-зомбылықтары жас Ахметтің жүрегіне ауыр тигені қақ.

Иә, біз бабаларымыз аңсап кеткен тәуелсіздікке жеттік. 30 жылдың ішінде Қазақстан өз алдына дербес мемлекет болып, өз шекарасын бекіткен зайырлы ел болдық. 1991 жылы 16

желтоқсанда алған тәуелсіздігіміз, желтоқсанның желі мен ызғарына қарсы тұрған жастардың рухы мен ерліктерінің жемісі. Осы орайда, 1986 жылдың желтоқсанында Кеңес билігіне наразылық көрсеткен жастарымызды атап өткім келеді. Бұл көтеріліске қарап отырып «Азаттық» деген аңсауды көрсетіп кеткендей. Желтоқсан көтерілісі, азат күннің жақындап қалғанын сездірген оқиға еді. Бәріміз білетіндей, осы көтерілістен соң Кеңеселінің түкпір - түкпірінде сан түрлі көтерілістер болып, араға 5 жыл салып Қызыл империяның күйрегені белгілі. Желтоқсан көтерілісінің шығу себебін еске түсіретсек артық етпес. 1986 жылы 16 желтоқсан күні өткен 18 минутта Қазақстан Орталық Комитетінің бесінші Пленумы Діңмұхаммед Ахметұлы Қонаевты "өз еркімен" қызметтен кетті деп, В.Колбиннің сайлануы еді. 17 желтоқсан күні орталық алаңға жиналған жігерлі жастар тобы бейбіт шеруарқылы Орталықтың саясатты дұрыс жүргізбегеніне наразылық білдіреді. "Қазақстанға қазақ басшы керек!" деген ұранмен, «Менің Қазақстаным» әнін айтып алаңға шыққан жастарға аяушылық танытпады. "Ұлтшыл, маскүнем" деген кінә тағылып, алаң жастарын тоқтату үшін өрт сөндіру машинасымен суық су атқылап, онымен қоса арнайы дайындықтан өткен ниттерді салған еді. Жалпы шеруде 8500 адам қатысқан, олардың көбі студенттер еді. Міне, осындай тарихта қалған ауыр оқиғаны Манаш Қозыбаев 1986 жылдың Желтоқсан көтерілісін «сырлы құбылыс» десе, тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде «1986 жылғы желтоқсан оқиғалары қазақ жастарының сана-сезімінің қаншалықты өскендігін көрсетеді. Олар 100 жылға жуық уақыт бойы халықты қазармалық тәртіпте ұстап келген тоталитарлық жүйенің алдында бірінші болып айылдарын жиған жоқ. Жастар бұдан әрі кез-келген ұлт қатән ұлттық мақтаныш сезімін қорлауға жол бермейтінін өз халқының атынан ашық мәлімдеді» — деп бағалайды.

Осылай қиын жағдайда алған тәуелсіздіктен соң, еліміз бірден тіктұрып кете қоймады. Басымызда біраз қиындықтар болғаны өтірік емес. Алайда біздің халқымыз мұны да жеңді. Отыз жыл ішінде Қазақстан қандай жетістікке жеті? Отыз жыл ішінде Қазақстан қай салада болмасын жақсы жетістіктерге жетті. Социалистік қатынастарға негізделген жоспардан, экономикалық нарықтық қатынасқа негізделген экономикаға көшу болды. Бұл дегеніміз дүние жүзілік тарихта бір формациядан екінші бір формацияға көшудегенді білдіреді. Ал, біз бұл белесті аз ғана уақытта жүзеге асырдық. Бұл ғана емес егемендігін алған жап – жас мемлекетті ең алғаш болып сонау мұхиттың арғы жағында орналасқан Америка Құрама Штаттары одан соң Қытай, Ұлыбритания, Франция, Жапония, Моңғолия, Оңтүстік Корея, Иран және ислам мемлекеттері мойындады. Тәуелсіздігін алған Қазақ елі 1992 жылы «Біріккен Ұлттар Ұйымының» мүшесі атанып, осы жылы “Әнұран”, “Елтаңба”, “Туды” жасауға конкурс жариялады. 1992 жылы жылы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туы», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік Әнұраны», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік Елтаңбасы» туралы заңға қолқойды. 1993 жылы 28 жылы тұңғыш «Ата зыңымыз» қабылданды, алайда 1995 жылы 30 тамызда жалпы халықтық референдум негізінде «Қазақстан Республикасының Ата Заңы» қайта қабылданды. Сонымен қатар, 1993 жылы 15 қарашада ұлттық валютамыз «теңге» айналымға енді. Сонымен қатар, Семей полигонының жабылуы еліміздің ғана емес, барша адамзатқа пайдалы шешім болды деп ойлаймын. Елбасымыз қол қойған Жарлықтың арқасында, әлемдік ядролық қару-жараққа қарсы көшбасшы болып, алып мемлекеттердің сеніміне кірдік. Айтулы оқиғалардың бірі 1997 жылы 20 қазанда жаңа астанамыз дүниеге келуі. Астана - арман қала болған, бүгінде ең жас қаланың бірі. XI-XIII ғасырларында арқада қыпшақ тайпасының көшіп қонып жүрген жері екені бәрімізге белгілі, өткен ғасырларда Ақмола жерінен қала орны табылған. Бозақ қазіргі Нұрсұлтан қаласынан 15 шақырым жерде орналасқан. Кезінде Жібек жолы бойындағы сауда орталығы болған жерді Елбасымыз босқа таңдалмаған деседі. 1996 жылы Ақмоланы Астана жасаймыз дегенде қоғам күмәнмен қарағаны жасырын емес. Алайда, 1998 жылы 10 маусым күні тәуелсіздігін алған Қазақстан жаңа жас

қаласы Астананы әлемге паш еткізді. Бүгін де Астана атауы Нұрсұлтанатауына ауысты. Жас қаламыз 1999 жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен «Әлем қаласы» атанды. Тағы да, айтта кететін ең үлкен жаңалықтардың бірі «EXPO-2017» көрмесі. «EXPO -2017» халықаралық мамандандырылған көрмесі Нұрсұлтан қаласында ұйымдастырылған ең ауқымды жобалардың бірі болды. 2011 жылы 10 маусымда Париждегі Халықаралық көрмелер бюросының Бас хатшысы Винеста Гонсалес Лоссерталеске ресми түрде Қазақстан Республикасының өтінімі тапсырылды. Сол сәттен бастап біздің республикамыз «EXPO - 2017» көрмесіне дайындалды. Ал 2012 жылы 12 маусымда Парижде Халықаралық көрмеде Нұрсұлтан қаласының ресми таныстырылымы болып өтті. Аталмыш жобаға әлемнің түкпір- түкпірінен 3 миллион адам келді. Көрмеге 115 мемлекет пен 22 халықаралық ұйым қатысты. Сонымен қатар 2019 жылы Қазақстан үшін тосын оқиға Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өкілеттілігін тоқтаттып, Қасым-Жомарт Тоқаев Президент болды. Міне, осындай айтулы көптеген жетістіктерге жеттік. Бұл жеткен жетістіктеріміздің кішкентай ғана бөлігі, Қазақ елінің жеткен жетістігі мен алған асулары ұшан теңіз. «Өткен күннен алыс жоқ, келер күннен жақын жоқ» - демекші, отыз жылдық жетістіктеріміз бүгінгі күнде тарих. Биыл әйгілі Желтоқсан оқиғасына отыз бес жыл толып отыр. 1986 жылы өрімдей ұл-қыздрымыздың азаматтық ерлігіне лайықты бағасын алып, жомпарлы түрде насихатталыуда. Әрине, қанша еске алсақта ол кісілердің ерлігіне лайықты баға жоқ. Тәуелсіз ел болу оны жариялап қою немесе мемлекет ірге тасын қалап қоя салу емес. Тәуелсіз ел болу үшін қалай күрессек, тәуелсіздігімізді сақтау үшін екі есе күресуіміз керек. Біз тәуелсіз мемлекет болып қана, өз ұлттымызды, өз тілімізді, дінімізді сақтай аламыз. Тәуелсіз мемлекеттіміз беріп жатқан әр мүмкіндікті жібермей, заман ағымынан қалыспай өмір сүре білуіміз керек. Ұлттық тілімізді қорғап, салт-дәстүрімізді сақтай білуіміз керек. Сонда ғана арыстандай арпалысып, жолбарыстай жорытып өз тәуелсіздігімізді сақтай аламыз. Тәуелсіздігіміз үшін әрбір Қазақстан Республикасының азаматтары мен азаматшалары еңбек ету керек. Өз мақаламды Қалқаман Саринның “Тәуелсіздік” деген өлеңімен аяқтағым келіп отыр.

Еркіндігім.

Қасиеттім.

Қастерлім.

Өзің барда өзегімде жоқ шер мұң!

Кеше сенің келбетіңді арман ғып,

Боданына бұғауландық басқа елдің.

Бабалардың басын тігіп бәйгеге,

Аналардың жанарына жас бердің!

Уа, Еркіндік, қош келдің!

Өзегімді өртке ораған қоғамда,

Өз үйіме өзім өгей болам ба?!

Алшаң басып жүре алмаса алты алаш

Азаттығым! Қадірің де жоқ онда!

...Саған жету қиын болса қаншалық,

Сақтап тұру қиынырақ одан да!

Алла берген азаттықтың әр сәті-

Аманат қой

Маған,

Саған

Оған да!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы: Раритет,

2010. 448 б.

3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. Астана: Елорда, 2005. 608 б.

4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. Алматы: Атамұра, 2006. 392 б.

5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. № 21 18 қаңтар. 2008.

6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. Алматы: Қарасай, 2006. 216 б.

ӘОЖ: 647 (574')

Әділбек Л.Н., Байкадамова С.И.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІК ТОЛҒАНЫСТАРЫ

Түйін:Тарихи маңызы зор оқиға еліміздің халықаралық деңгейдегі талассыз беделінің арқасында келгенін және қазақ дипломатиясының сыртқы саясаттағы табысты еңбегінің нәтижесі деп білеміз. Өсіп-өркендеген және қуатты Қазақ елі Елбасы бастаған жаңғырулардың мақсаты мен мазмұны болады. Еліміздің нығайып халықаралық беделінің өскенін көрген әрбір қазақстандықтың кеудесінде мақтаныш сезімі пайда болады. Қазір іргелі тәуелсіз ел, демократиялық дәстүрді берік ұстанған қуатты мемлекет болдық.

Тарихты жасайтын тұлғалар тағлымы өскелең ұрпақтың ұлт мүддесіне қызмет етуіне жол ашып қана қоймай, әлемдік өркениеттің дамуына да ықпал етеді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан халқы ынтымақтасып, жалпыұлттық, ұлтаралық бірлікті нығайтуға, рухани-мәдени жаңғыруға қол жеткізілді. Қысқа мерзім ішінде Тәуелсіз Республикамыз Кеңес империясынан мұра болып қалған көптеген өткір де өзекті мәселелердің шешімін тауып, саяси, экономикалық және әлеуметтік—мәдени салаларға да реформалар жүргізілді.

Кілт сөздер: чиновник, патша, демократия, революция, опық, тәуелсіздік, жеңіс, зорлық-зомбылық, азаттық, жеңіс, ұлт, халық

Біз тәуелсіздікке қалай жеттік? Осы сұрақ төңірегінде біраз әңгіме айтуға болады. Себебі, біздің ел өзінің азаттығына қол жеткізу жолында небір қиын кезеңдерден өтті. Тарих беттерін ақтарып отырсақ, өзіміздің мықты ел болғанымызды байқаймыз. Жаугершілік заманда батырларымыз көзге түсіп, қайсарлығымызды, батылдығымызды дәлелдедік. Әрине, ел тағдыры адам тағдырына өте ұқсас. Онда қуаныш та, қайғы да қатар жүреді. Бірнеше жылға созылған соғыстар біраз жастарымызды, ерлерімізді жалмаса, аштық қазақ халқының санын азайтып жіберді. Алайда, ауызбіршіліктің, ынтымақ, бірліктің арқасында бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығара білдік. Кешегі желтоқсан оқиғасындағы даңқты батырларымызды сағына еске аламыз. ҚарЛАГқа қамалған боздақтарымыз бен жазықсыз аналарымызды да жиі ойлаймыз. Әрине, олардың төзімділігі, қайсарлығы ешқашан ұмытылмайды. Желтоқсан оқиғасында көбіне жастарымыз жапа шекті. Олар өз мақсаттары жолында құрбан болды. Өз мақсаттары ғана емес, бүкіл елдің, алаш жұртының мақсаты жолында шейіт болды. Сондай тұлғаларымыздың арқасында Қазақстан жеке дара дербес мемлекет болды. Біз еркіндікке қасық қаны, шыбын жаны қалғанша өз елінің еркіндігі үшін арпалысқан елміз. 1991 жылы тәуелсіздік алып, қуаныштан бөрімізді аспанға аттық. Осылайша тәуелсіздікке қазақтың қара бауыр ұлдары мен қыздарының арқасында қол жеткіздік. Бабалар армандаған таңдардың қызығы мен шыжығын біз көрудеміз. Сол тамылжыған таңдарды жас ұрпаққа

сыйға тартқан бабалардың ерлігін еңкейген кәріден, еңбектеген жасқа дейін білетін шығар. Біз олардың ерліктерін қастерлеп, жүрек түкпірінде сақтауымыз қажет. Тәуелсіздікке жету жолында біраз қиындық көргенімізді жеріне жеткізіп айттық деп ойлаймын. Қанымызда еркіндік тулап, бойымызда рух гүлдемесе, біз осындай жетістікке жетпес едік. Қашанда өткенді саралап отыру парыз. Себебі, өткенім бүгінге айналды, бүгінгі ертеңге айналып барады. Тәуелсіздік бізге не берді? Тәуелсіздік алғалы бері біраз жетістікке жеттік. Азат, егеменді елде өскеніме қуаныштымын. Тарихтан мен өмірге келгенше еліміздің талай қиындықты көргенін, біраз қайғы-мұңды бастан кешкенін байқағанымызды айттық. Мемлекетіміздің алдында жаңа асуларды бағындыру, заң қабылдау, жұмыссыздықты шешу, тұрғындардың хал-ахуалын арттыру, ел экономикасын дамыту сияқты үлкен мәселелер тұрды. 1991 жылы КСРО ыдырап, Одақтың құрамындағы елдер өз алдарына жеке, дербес мемлекет болып жатты. Солардың қатарында Қазақстан да болды. 1991 жылы 16- желтоқсанда Қазақстанның Жоғары Кеңесі «Тәуелсіздік пен мемлекеттің егемендігі туралы» заңды қабылдады. Ескеретіні, Қазақстан КСРО құрамындағы елдердің арасында ең соңғысы болып Тәуелсіздігі туралы заңды қабылдады. Бұл заң 1990 жылы 25 қазанда қабылданған Қазақстанның Егемендігі туралы Декларациямен бірге Қазақ елінің елдігін нығайта түсті. Қазақстанның Тәуелсіздігін ресми түрде ең алғаш болып мұхиттың арғы жағында жатқан Америка Құрама Штаттары мойындады, екінші болып Қытай, сонан соң Ұлыбритания мойындады. Оның артынан Моңғолия, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея және Иран Ислам мемлекеті мойындады. Иран — Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мұсылман мемлекет. Ал “Тәуелсіздігімізді ең алғаш болып бауырлас Түркия мемлекеті мойындады” деген сөздің ақиқат еместігін білгеніміз жөн. Түркия мемлекеті алғаш болып Қазақстанда өз елшілігін ашты, бірақ тәуелсіздігімізді мойындауда он жетінші болды. Бұл деректі еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Сыртқы істер министрінің орынбасары қызметін атқарған, елдің сыртқы саясат тұжырымдамасы авторларының бірі болған Вячеслав Гиззатов келтірген. ҚР Сыртқы Істер министрлігінде тіркелген дипломатиялық құжаттарда Түркияның Қазақстан тәуелсіздігін ресми түрде мойындайтын протоколға 1992 жылдың 2-наурызы күні қол қойғандығы көрсетілген. Алғашқы күндері әлемнің салмақты елдері мойындап, кейіннен басқа да елдер мойындап жатты. Осылайша әлемдік саясат аренасында ҚАЗАҚСТАН деген мемлекет тәйтәй басты. Небәры бірнеше аптаның ішінде әлемнің көптеген беделді елдері Қазақ елінің тәуелсіздігін мойындап, дипломатиялық қатынастар басталды. Халқымыз бүкіл қиындықты жеңіп, үздіксіз ізденістің, толассыз еңбектің арқасында біраз белестен асты. Асқан төзімділіктің арқасында талай қиындықты еңсере білді. Тәуелсіздік бізден үлкен жауапкершілікті талап етті. Аға буын өкілдері жастарға бар білгенін айтып, қолынан келгенін аямады. Ініге ізет, үлкенге құрмет көрсетуді біз солардан үйрендік. Олар жастарға ерекше сеніммен, үмітпен қарайтын. Жас мемлекеттің жас ұрпақтарына барлық нәрсені үйретті. Сол сенімге әрқашан да жауапкершілікпен қарап, Қазақстанды өркендету үшін кішкентай болса да үлесімді қоссам, туған жеріме қызметімді жасасам деген алып арманым бар. Өйткені бейбіт елде өміріме азық боларлық білімімді алдым. Жаңа Қазақстанның жаңашыл істеріне куә болып келемін. Тәуелсіздік алып, шекарамызды шегендедік. Жеке дара өзімізбен-өзіміз кешегі батырлар қорғаған жерді иемдендік. Ұлттық рәміздеріміз қабылданды. Әнұран шырқалып, туымыз желбіреп, елтаңбамыз төрімізге ілінді. Халықаралық қарым-қанытаста да біраз өзгерістер болды. Экономика, білім, мәдениет, т.б. салаларға дамыта түсу мақсатында көршілес елдермен, біраз өзге мемлекетпен келіссөздер жүргіздік. Соның бәрі бүгінгі күнде жемісін беріп отыр. Қасым ханның қасқа, Есім ханның ескі жолына жалғасқан ата заңымыз қабылданды. Бүгінде сол заң ел азаматтарын дұрыстыққа, тәртіпке шақырып, жақсы өмір сүруге мүмкіндік беріп отыр. Кез-келген облыс орталығында жаңа құрылыс нысандары салынып, елордамыз бой көтерді. Қазір Қазақстанның қай қаласына барсақ та, қарқынды құрылыстың үстінен түсеміз. Бұл да елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалын тигізеді. Біз

тәуелсіздікке ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қол жеткіздік. Құрбандарымыз барша қазақ баласын бұрын – соңды қауышпаған қуанышпен қауыштырды. Еліміз өз алдына ел болып, ұлттық рәміздеріміз қабылданды. Кең төрімізге елтанба ілініп, желбіреген көк тудың астында әнұранымыз шырқалғаны әрине бақыт. Конституциямыз қабылданып, алғашқы елбасымыз Н. Назарбаев сайланды. Біз әлем төңірегінде мәңгіге сақталдық. Ықылым заманнан бері әлем халықтары, оның ішінде біз – қазақ халқы заңсыз, жүйесіз тірлік кешкен емеспіз. Қоғамымыз қашанда әділдік пен дұрыстықтың куәсі болып келеді. Ұзын-сонар соқпақты жолымыз Қазақ хандығының берік іргетасын қалаған Керей мен Жәнібектің Хақ Тағаланың ақ жолына негізделген дала заңынан бастау алып, Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы, Жеті жарғы заңнамалар жинағымен жалғасын табады. Ескі күндегі еңбектің есіл кетпегенінің дәлелі – бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміз. Ал тәуелсіздік айғағы – Ата Заңымыз. Еліміздің өткенін, бүгіні мен келешегін ескере жасалған, талай жанның түн ұйқысын ұрлап, терін сіңірген бұл жинақ – келешегіміздің, жаһандану дәуірінде жол торабында қалмай, ілгері өрлеуіміздің кепілі. Бұл заң халықты түзу жолға салып, ізгілікке жетелейді. Заң алдында кім-кімнің де құқықтары тең. Тәуелсіздігіміздің жолында құрбан болған есіл ерлеріміз бен қыздарымызды сәт сайын еске алып, олардың ел үшін жасаған ерліктеріне тәнті боламыз. Лайым осындай ұландар қазақ арасынан туыла бергей. Біз олардың қалдырып кеткен армандарын жалғастырамыз. Тәуелсіздік тұғырының жемісі ретінде тәуелсіздік монументін тұрғыздық. Қалың ұйқыда жатқан қара қазақ қайта оянды. Биік таудың басындағы бақ тасын, армандардың асқақтаған қақпасын кезіктірдік. Ол – тамыры терең тәуелсіздік. Біз тәуелсіздік белесін бағындырғалы бері еліміз салтанаты жарасқан қаласы бар, байтағы ұшан теңіз даласы бар, аруақ қолдаған бабасы бар мықты да, күшті мемлекетке айналды. Еліміз күннен – күнге көркеюде. Елордамыз Астанада салыну жобасы бір – біріне ұқсамайтын зәулім ғимараттар салынды. Бұл ғимараттар тек қазақ баласын емес, талайларды тамсандырды, қазағымды күллі әлемге жар салдырды. Отаным барлығымен тең дәрежеге жетті. Мұның барлығы аға – апалардың көз жасымен, қызыл қанымен келген тәуелсіздіктің арайлы таңдарының арқасында жүзеге асуда. Біз – тәуелсіз елдің ұланымыз. Болашақтың тірегі – жастар, яғни біздер. Арбаның алдыңғы дөңгелегі қалай айналса, артқы дөңгелегі солай айналады деген қазақтың қанатты сөзі бар. Біз қолымыздан келгенін аянбай, өзіміздің артымыздан ерген жас жеткіншектерді еңбекке, білімге жетелеуіміз қажет. Сонда ғана еліміз азат, жеріміз ғажап қалпында мәңгіге сақталады. Қыран құсы самсаған, қанаты биік талмаған, қатарынан қалмаған қазақ елін қадам үстіне қадам қосып, биік таудың шындарынан көрсетуге үлесімізді қосуымыз керек. Қайсар рухты қазағымның болашағына бағдар болатын тек біз ғана. Жыл сайын тәуелсіздігімізді тойлап, қазақ елін барша әлемге паш етудеміз. Осылай жалғаннан жіптей болып, ел егемендігі өз шегін тапса қандай жақсы десеңші... Бірақ елім үшін не істей алам? Осындай Қазақстан атты тәуелсіз елімнің болғанына мен мақтана да, шаттана да аламын. Себебі, елімнен артық байлық жоқ. Тәуелсіздік тұғырынан тамшыдай тамған қазақ елін әлемге паш етуге әрқашан асығудамын. Дені сау және жан-жақты дамыған жастарды тәрбиелеу үшін спорттық және демалыс инфрақұрылымдарының желісі кеңейтіліп, оған қолжетімділік артты. Егемен елдің мемлекеттік жастар саясаты жастарға еліміздің толыққанды азаматы болуға жақсы мүмкіндік беріп жатыр. Дербес Қазақстанның дамуына үлес қосу, елдің бетке ұстар азаматы болу - менің басты арманым.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы: Паритет, 2010. 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. Астана: Елорда, 2005. 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. Алматы: Атамұра, 2006. 392 б.

5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. № 21 18 қаңтар. 2008.

6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. Алматы: Қарасай, 2006. 216 б.

УДК: 94.7.18

Аскарова Г.А.

магистр гуманитарных наук, учитель истории, педагог-эксперт

СПШ №4 им.Х.Досмухамедова. Шымкент, Казахстан

**СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА
В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ:
ГОРОД ШЫМКЕНТ – ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕАЛИЗАЦИИ**

«Традиции и культура – это генетический код нации. Нам следует оберегать нашу национальную культуру и традиции во всем их многообразии и величии, собирать по крупицам наше культурное достояние. Казахская культура должна стать патриотическим ядром для всех граждан страны».

Н.Назарбаев - Первый Президент Республики Казахстан - Елбасы

Аннотация: в статье исследуется вопрос культурно-исторического развития города Шымкент в контексте мирового значения, включение объектов истории в культурное наследие ЮНЕСКО, развитие памятников истории в годы независимости, влияние 30-летия Независимости Казахстана на развитие города Шымкент в целом.

Ключевые слова: Независимость, Шымкент, культура, история, памятники, культурное наследие, программа «духовное возрождение»

Статья Главы государства «Независимость превыше всего», опубликованной в январе 2021 года и в преддверии празднования 30-летия Независимости стала началом новых исследований на республиканском уровне.

Фактически эта статья открывает Год 30-летия Независимости, задает тон и обозначает ключевые акценты работы на этот рубежный год. Президент подвел основные итоги прошлых трех десятилетий суверенного развития Казахстана и выделил приоритеты развития на новый период. Статья Президента содержит много новых идей и предложений. Они касаются разных тем и сфер: развития гуманитарных наук, формирования исторического сознания, роли государственного языка, сохранения межэтнического согласия и поддержки молодежи.

В рамках развития городов в период Независимости стала играть программа «Культурное наследие», по которой также и развивается историко-культурное развитие и города Шымкент. Проект «Культурное наследие» – государственная программа, стратегический национальный проект, реализованный по инициативе Первого Президента Республики Казахстан-Елбасы Нурсултана Назарбаева с 2004 - по 2011 годов.

Культурный, экономический и социальный капитал в Казахстане, структурная часть общечеловеческой культуры, этнос, общество, истоки развития и становления человеческого разума, исследуют исторические воспоминания.

Цель «культурного наследия» - изучение, восстановление и сохранение историко-культурного наследия страны, возвращение историко-культурных традиций, пропаганда культурного наследия Казахстана за рубежом.

Программа охватывает большое культурное наследие народа, в том числе:

- восстановление современной национальной культуры, фольклора и традиций, историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной истории;

- обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности;

- создание системы исследования создания полноценного фонда на основе лучших достижений мировой научной мысли, культуры и литературы на государственном языке;

обобщение многовекового опыта современной национальной культуры, фольклора, традиций, письменной и национальной литературы, создание научных и художественных серий;

- развитие и укрепление материально-технических, научно-исследовательских проблем реставрации, консервации и музеефикации историко-культурных памятников, культурного наследия;

- плановое финансирование работ по эффективному использованию и сохранению культурных ценностей.

С 2004 года – с начала реализации программы завершены реставрационные работы на 78 памятниках истории и культуры, из них 28 (35%)-отреставрированы в 2008-2011 годах. Проведено 26 научно-прикладных, 40 археологических исследований, которые обогатили науку тысячами артефактов, дающих много информации о наших корнях.

Впервые в истории независимого Казахстана проведена масштабная инвентаризация памятников страны и принят перечень памятников истории и культуры республиканского (218 объектов) и местного (11 277 объектов) значения.

В результате научно-исследовательских экспедиций в Китай, Турцию, Монголию, Россию, Японию, Египет, Узбекистан, Армению, а также в США и Западную Европу получено более 5 тысяч ценных архивных документов, рукописей и печатных изданий, связанных с историей, этнографией, искусством Казахстана.

В программе «Культурное наследие» реализуются мероприятия по развитию туристического кластера. При создании туристических маршрутов используются советы археологов. Ежегодно в стране и за рубежом организуется около 200 мероприятий по популяризации историко-культурного наследия.

22 сентября 2014 года утверждено постановление Правительства Республики Казахстан №998 «О Концепции культурной политики Республики Казахстан».

Концепция разработана в целях реализации Послания Президента Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 года «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее».

Новой культурной политикой стала национальная идея «Мәңгілік ел», призывающая народ Казахстана своим богатым культурным наследием и творческим потенциалом мобилизоваться на успешное достижение цели вхождения Республики Казахстан в число 30-ти развитых стран мира. Одним из важнейших критериев успеха уточнен уровень развития культуры, наличие эффективно функционирующей инфраструктуры и механизмов культурных институтов, обеспечивающих сохранение и обогащение национального и мирового культурного наследия, создание, распространение и использование качественных культурных ценностей, плодотворный культурный обмен и духовно-творческое самовыражение личности.

Одним из общих подходов и основных принципов культурной политики стало дальнейшее сохранение историко-культурного наследия и популяризация новой государственной программы «Мәңгілік ел».

С 2017 года продолжена реализация в рамках проекта «Общенациональные сакральные места Казахстана», озвученного в программной статье Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

Кроме того, в 2017 году была разработана программа «Рухани жаңғыру», в

настоящее время в работе реализованы ряд проектов. «Туған жер»; «Новое гуманитарное образование: 100 новых учебников на казахском языке»; 3. «Сакральная география Казахстана» и другие.

То есть реализация проектов по сохранению историко-культурного наследия города Шымкента в настоящее время ведется «Мәдени мұра», «Мәңгілік ел» и 17 специальным проектам и 4 подпрограммам программы «Рухани жаңғыру».

Многие историко-культурные объекты, относящиеся к Шымкенту, на системном уровне находятся под охраной государства. 7 историко-культурных памятников Шымкента включены в список сакральных мест республиканского значения, 8 объектов - в список мест местного значения.

Все 7 объектов республиканского значения из города Шымкент входят в жилой массив Сайрам. Шесть отнесены к категории памятников градостроительства и архитектуры, остальные - к археологическим памятникам. В частности:

1. мавзолей Абдул-Азиз баб находится на северной окраине села Сайрам, внутри старого мавзолея (середина XIX в.);
2. мавзолей Ибрагим-ата находится на северо-западной окраине села Сайрам, на правом берегу Аксу (XVIII-XX вв.);
3. мавзолей Ходжи Талиха в центре села Сайрам (XIX в.);
4. мавзолей Мирали баб находится в центре села Сайрам, внутри старого мавзолея (конец XIX в.);
5. мавзолей Карашаш ана находится в центре села Сайрам, внутри мавзолея (XVIII в.);
6. Кызырская башня на восточной окраине села Сайрам (XIX в.);
7. городище Сайрам (Исфиджаб) расположено в селе Сайрам на правом берегу реки Сайрам-су (VIII-XIII вв.).

Из 8 объектов, входящих в список памятников истории и культуры местного значения, четыре являются памятниками градостроительства и архитектуры, а остальные четыре - археологическими памятниками. Все они лежат в каждой части города. конкретнее:

1. Дворец Металлургов ул. 1 Мая, д. 10 (середина 1950-х гг.);
2. жилой дом ул. Анарова, д. 22 (начало XX в.);
3. Никольская церковь в просторно-бабском Детском парке (начало XX в.);
4. школа ул. Калдаякова, д. 12 (середина 1950-х гг.);
5. городище Шымкент находится в южной части города (III-II вв. до н. э.). XIX вв. до н. э.);
6. могильник (королевство) на пересечении улиц Д. Кунаева и Т. Рыскулова (I-II вв.);
7. могильник могильник левый берег реки Бадам, на выезде из города Шымкент в Ташкент (I тысячелетие до н. э.);
8. частная чума расположена на левом берегу реки Бадам, напротив майкомбината (I тысячелетие до н. э.).

Многие из священных, сакральных мест и памятников, имеющих туристическое значение в городе, имеют QR-коды. Эта работа продолжается и в этом году. На улицах города вывешены баннеры с описанием и историческими данными сакральных мест.

По работе по пропаганде историко-культурного наследия можно назвать комплекс «Цитадель» (возрождение старого города), отражающий историю развития города Шымкента. Ведутся исследовательские работы на территории – так называемого «старого города». На этой территории проводятся масштабные мероприятия, направленные на создание музея древнего археологического парка. После завершения раскопок здесь откроется музей под открытым небом, амфитеатр. Известный историк, археолог - Бауыржан Байтанаев отметил, что Шымкент имеет 2200-летнюю историю. В течение 17

лет город Шымкент проводил исследования и представлял ценные данные на рассмотрение ЮНЕСКО. 28 ноября 2019 года Генеральная конференция ЮНЕСКО в Париже внесла в международный календарь две одинаковые даты. В 2020 году было одобрено празднование 1150-летия великого ученого, философа Абу Насра аль-Фараби и 2200-летней истории Шымкента. С целью определения возраста древнего города и включения его в список ЮНЕСКО казахстанские и зарубежные ученые собрались на международной научной конференции в Шымкенте.

На торжественной церемонии закрытия Года «Культурная столица», которая состоялась 9 декабря в городе Брест Республики Беларусь, эстафету официально принял город Шымкент и в 2020 году Шымкент был утвержден культурной столицей стран СНГ. Ученые из Канады, Франции, Англии, Польши, России, Азербайджана и Узбекистана поделились своими доводами на конференции на тему «Шымкент-2200-летняя история».

Кроме того, в декабре 2020 года под председательством акима города Шымкент Мурата Айтенова состоялось заседание расширенного научно-методического совета по охране историко-культурного наследия и использованию будущего города Шымкент. В ходе работы по г.Шымкент были проведены ряд научных исследований по истории и культурным памятникам. Из года в год на объектах историко-культурных памятников проходят полную реставрационную работу и приобретают свое значение.

В 2021 году активно ведутся работы по введению города в историко-культурное наследие ЮНЕСКО. В составе научно-методического совета научно-исследовательский и проектный филиал РГКП «ҚазҚайтажанарту», комитет по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО Республики Казахстан, акимат г.Шымкент 25-26 октября 2021 года провели двухдневную международную встречу «Место и роль Шымкента в истории Великого Шелкового пути в системе культурного наследия ЮНЕСКО» *по вопросу* включения объектов на территории Шымкента в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. По результатам которого сделаны экспертные заключения и рекомендации по включению объектов в престижный список.

Таким образом, Независимость повлияла на многие сферы социально-экономического, культурно-исторического, общественно-политического развития всего Казахстана в целом. Отраднo, что эти изменения и коснулись нашего города. Шымкент как часть Независимости Казахстана имеет отдельное и важное значение в сохранении историко-культурного наследия Казахстана.

Список литературы:

1 О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004-2006 годы: http://ru.government.kz/docs/u041277_20040113.htm

2 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства»

3 С.Ф. Мажитов. Национальный стратегический проект «культурное наследие» в контексте современной истории Казахстана.

4 План работы кружка по истории Казахстана "Культурное наследие" Шопанова А.Г. 2015. videouroki.net

5 Статья Президента "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" Kazpravda.kz 12 апреля 2017,

6 полный текст статьи Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева "Независимость превыше всего". Kazpravda.kz. 05.01.2021

7 [На уровне ЮНЕСКО обсуждают историю Шымкента](#) Otyrar.KZ., 25.10.2021.

ӘОЖ: 323.11

Калиев Д.С.

«Конфликтология» мамандығының 3 курс докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ. Алматы, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ МОДЕЛІ

Түйін. КСРО бұрынғы посткеңестік елдерге дереу шешімді талап ететін көптеген мәселелерді мұра етіп қалдырды. Қазақстан үшін маңызды мәселе - ұлт құрылысы, бірегейлігін қалыптастыру болды. Мақалада Қазақстанның ұлт құрылысы саясатында таңдаған моделі сипатталады. Мақалада тарихи, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік және тарихи-салыстырмалы, оймен модельдеу, индукция, дедукция, талдау және синтез әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде «көпэтносты мемлекет», «астананың ауысуы» феномені, ұлт құрылысында қоғамның азаматтық және этникалық бірегейлігін қалыптастыру мәселелері айқындалады. Жұмыстың нәтижесінде алынған қорытындылар Қазақстандағы ұлт құрылысына байланысты ғылыми жұмыстардың жазылуына және оны әрі қарай зерттелуіне септігін тигізеді.

Кілт сөздер: мәдениеттер алуандығы, этностық бірегейлік, азаматтық бірегейлік, көпэтникалылық

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан үшін ұлт құрылысы моделін қалыптастыру өте маңызды болды. Қазақстан мәдениеті КСРО құрамында ұзақ жылдар бойы кеңестік жүйенің ықпалымен «кеңестік реңк» алған болатын. 1959 жылы санақ бойынша қазақтар республика халқының тек 30% – ын құрады, ал 1962 жылға қарай бұл көрсеткіш 28,9% - ға дейін төмендеді [1]. Ұлт құрылысында Қазақстанның алдында тұрған міндеті Қазақстан қоғамын кеңессіздендіру, мемлекеттің тұтастығына қауіп төндіретін және ішкі жағдайды тұрақсыздандыруы мүмкін этникалық жанжалдарды, «көпэтникалылық» мәселесін шешу болды. Мақалада зерттеу объектісі ретінде статистикалық материалдар зерделенді. Олар тәуелсіздік кезеңіндегі ұлт құрылысының жетістіктерін айқындауға, ұлт құрылыс модельдерінің ерекшелігін талдауға, ұлт саясатын жүргізу кезеңдерін айқындауға көмектесті.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері отыз жыл өтті. Осы отыз жылда ұлт құрылысына байланысты елдің қабылдаған конституциялық ережелерін, мемлекеттік бағдарламалар мен заңдардың нәтижелерін бағалау үшін жеткілікті мерзім болып табылады. Дәл қазір әртүрлі әлеуметтік сауалнамалардың статистикалық деректері, оның ішінде Қазақстанда тұратын адамдардың этностық бірегейлігі мен тіл мәселесіне көзқарастарын түрлі әлеуметтік сауалнама негізінде білуге болады. Сонымен қатар мемлекет ұлт құрылысы бағытына қарай мемлекет енгізген реформалардың қаншалықты тиімді болғанын білу мүмкіндігі бар. Мақаланың жаңалығы Қазақстан ұлт құрылысында қандай моделін таңдағаны туралы жазылуында. Мақала шағын зерттеу болғандықтан, ғылыми ортада Қазақстандағы ұлт құрылысы модельдері толық зерттеуді қажет ететін тақырып болып саналады.

Посткеңестік елдердің тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлт құрылысы мәселелері зерттеу алаңынан тыс қалған жоқ. Соның ішінде Қазақстанда ұлт құрылысы, ұлттық бірегейлік, этнос арасындағы қарым-қатынас зерттеуі қызығушылық тудырады. Қазақстанда ұлт құрылысына байланысты отандық және шетелдік зерттеулер көптеп жазылған.

Қазақстандық ғалым, философ Р.Қадыржанов Қазақстанда қалыптасқан ұлттық мемлекеттік құрылыс моделін талдау барысында Э. Смиттің (әйгілі ағылшын социологы) конструктивистік этносимволизміне жүгінеді. Өз монографиясында қазақстандық автор Қазақстанда қалыптасқан этникалық және азаматтық бірегейлігінің қайшылықтарын

сипаттай келе ол «этникалық өзек» немесе «басым этнос» тұжырымдамасын ұсынады. Осы тұжырымдамаға сәйкес, ұлт басым этнос негізінде қалыптасады, ал «басым этнос басқа этностарды өзіне тартады және мемлекетке өзінің атын және мәдени негіздерін береді»[2]. Қадыржанов қазіргі жағдайды дәлме дәл сипаттайды. Ғалым «қазақ» пен «Қазақстан халқы», екі бірегейліктің қалыптасу факторларын айтып өтеді.

Осы орайда Асылтаева Э. еңбегінде Қазақстандағы азаматтық бірегейлігінің үдерісінің ерекшелігін қарастырады. Қазақстанның азаматтық бірегейлігін қалыптастыруда қоғам ішіне екі кереғар пікір бар. Бірінші пікір азаматтық бірегейліктің қалыптасуы этностық бірегейліктің шайылуына әкеледі десе, екінші пікір бойынша азаматтық бірегейлікті этностық бірегейлік анықтайтын болады деген тұжырым жасайды[3].

Айтымбетов Н. Қазақстанда посткеңестік ұлттық бірегейлігінің қалыптасуын зерттеді. Қазақстандық қоғамда ұлт элиталардың негізінен екі ірі топқа(қазақ және орыс) бөлініп, олардың бірегейлікті қалыптастырудағы ұстанымдары мен мүдделерін қарастырды. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда мемлекет құраушы қазақ ұлтының мүддесі мен орны мемлекеттің болашақ келбетін бағытын анықтауы тиіс екенін тұжырымдады. Сонымен қатар дұрыс қолданылған тарих, символдар ұлт құрылысында біріктіруші фактор рөлін атқаратыны туралы айтып өтті[4].

Қазақстандағы мемлекеттік сәйкестілік үш дискурсивтік парадигмалар негізінде қалыптасқан деген пікірді ұстанған М. Ляруэльдің көзқарасы қызығушылықты тудырады. Зерттеушінің пікірінше біріншісі- елді қазақтардың байырғы жері ретінде айқындайтын «қазақ парадигмасы» (қазақ аудиториясына арналған). Екінші «қазақстандық парадигма» Қазақстанды елді мекен ететін барлық этностардың ортақ үйі ретінде белгілейді(аудитория- азшылық этностар мен Ресей). Үшінші, трансұлттық парадигмасының аясында, Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастыққа интеграцияланатын ел болады (барлығына ортақ идеология) [5]. М. Ляруэльдің пікірі бойынша, аталған парадигмалардың арасында оңай ауыса отырып, саяси режим әр түрлі әлеуметтік топтар мен аудиториялар арасында тиімді коммуникацияны құрайды.

Дадабаев еңбегінде Қазақстанның ұлттық стратегиясын зерттеуге баса назар аударылады. Сонымен қатар Қазақстан этностары үшін азаматтық немесе этникалық бірегейлік арасындағы таңдау проблемасы зерттелді[6].

Ұлттық бірегейлік, ұлт құрылысы, азаматтық қоғам, этносаралық келісім, ұлттық құрылыс мәселелері зерттеу жүргізіп келе жатқан отандық ғалымдар Р.Қ. Қадыржанов, М.Ж.Сенгірбаев, Н.И. Айтымбетов, Ә.Н.Нысанбаев, В.Ю. Дунаев, С.Ш. Мұсатаев, Д.Құдайбергенова, Ә.Б. Асылтаева т.б. еңбектерінде осы ұлт құрылысын зерттеуде ерекше үлес қосты. Сонымен қатар, Қазақстанның ұлт құрылысын қалыптастыруда тарихи аспектілерін қарастырған К.М. Байпақов, М.Қ. Қойгелдиев, Н.М. Масанов, Х.А. Арғынбаев және тағы басқа ғалымдарды айтып өтсе болады. Сонымен бірге, Қазақстан ұлт құрылысы мәселесі бойынша батыстық тұжырымдамаларды да кеңінен пайдаланылды. М.Ларюэль, Р.Брубейкер, Е.Смит, Б.Андерсен, С. Абашин т.б. сынды ғалымдар посткеңестік елдердің тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлт құрылысында таңдаған модельдерін зерттейді. Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасындағы ұлт құрылыс модельдерін анықтау және сипаттау болып табылады

Материалдар және әдістер

Қазақстан Республикасындағы ұлт құрылысы модельдерін зерттеу барысында ғылыми еңбектер сараланып, статистикалық материалдар салыстырылып, тарихи мәтіндер талданды. Мақаланы жазу барысында ғылыми зерттеулердің жалпы әдістері де, арнайы тарихи әдістері де қолданылды. Зерттеу барысында тарихи әдіс оқиғаларды хронологиялық ретпен зерттеуге және талдауға, себеп-салдар байланыстардың нақты сызбаларын жүргізуге және оқиғаларды бір-бірімен байланыстыруға мүмкіндік берді. Осы әдіс арқылы ұлт құрылысы барысын және өзгерісін, Қазақстан халқының күнделікті

өміріне ұлт құрылысы модельдерін енгізу үдерістерін бақылауға мүмкін болды. Берілген тақырыптағы материалдарды зерттеуде пайдаланылған тарихи-генетикалық әдіс қазақ халқының болмысындағы өзгерістерді, сондай-ақ қарама-қарсы өзгерістерге дейінгі әрбір белгілі кезеңнің белгілері мен функцияларын анықтауға және оларды ашуға мүмкіндік берді. Тарихи-генетикалық әдіс арқылы зерттелетін кезеңнің әлеуметтік құбылыстарын талдау үшін қолданды.

Сонымен қатар тарихи-типологиялық және тарихи-жүйелік әдістері қолданылды. Осы әдістердің көмегімен зерттелетін кезеңнің әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйесін, оның тарихи типологиясын құру мүмкін болды. Тарихи-жүйелік әдіс өткен процестерді жүйелік талдау және математикалық модельдеу әдістерімен бірге тұтас тарихи жүйе ретінде зерттеу үшін қолданылады. Тарихи-жүйелік әдіс арқылы таңдалған ұлт құрылысы моделінің Қазақстандағы түрлі этностарға болашақ әсер ету ықтималын болжауға мүмкіндік береді.

Тарихи-салыстырмалы әдіс заманауи тарихнамадағы зерттеудің негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Осы мақалада салыстырмалы әдісті қолдана отырып, ұлт құрылысының әртүрлі модельдерінің жалпы және айрықша белгілері зерттелді. Бұл жұмыста абстракциялаушылық, оймен модельдеу, индукция және дедукция, талдау және синтез сияқты теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Мақалада салыстыру сияқты эмпирикалық зерттеу әдісі де қолданылды. Материал ретінде Қазақстан Республикасындағы этникалық жағдайына байланысты ғылыми мақалалар, статистикалық мәліметтер, бастапқы деректер, қолжазбалар, түрлі жарияланымдар, сондай-ақ мұрағат материалдары мен аналитикалық мәліметтер алынды.

Нәтижелер

1989 жылғы халық санағы бойынша 16 миллионнан астам болса, қазақтардың үлес саны 39,7% болды[7]. Сондықтан тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мемлекеттің заңды мұрагері қазақтар екенін дәлелдеу маңызды болды. Қазақтар Қазақстанда түбірлі ұлт екендігі айтылды қазақ этникалық қауымдастығын мемлекеттіліктің негізі ретінде жариялады. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап елдің саяси элитасы қазақ халқының мемлекет құруын заңды екенін таныту үшін өзінің ұлттық нышандарын (мәдениет, тарих, тілін) қайта жаңғыртты. Осылайша қазақтардың ерекше рөлін көрсету – тәуелсіздік алған жылдардағы этнобағытты саясаты байқалды. Елдегі билік жаңа идеологиялық іргетасты қалыптастырды. Қазақстан кеңес дәуірінен кейін пайда болған елдер секілді ұлттық мемлекетті құру жолын ұстанды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Елбасы Н.Ә. Назарбаев ел бірлігі, тәуелсіздік, өзара келісім мәселелерін жиі айтып, елдің ең негізгі құндылығына айналдыруға күш салды. «Бірегейлендірудің бірінші деңгейі – біздің азаматтық әрі саяси бірлігіміз деп айтуға болады. Біздің қазақстандықтарда біртұтас саяси құндылықтар бар. Міндет осы құндылықтарды Қазақстан халқының азаматтық санасындағы басты да басым тетікке айналдыру болса керек» деп жазады Елбасы «Тарих толқынында» деген еңбегінде[8]. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» стратегиялық даму бағдарламасы, Қазақстанның Ұлт бірлігі доктринасы, Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдаулары ұлтаралық қарым-қатынастың ерекше қазақстандық моделін қалыптастыруға жол ашты. Бұл мемлекетте бір этностың жоғары тұруына жол бермей, көпұлтты қоғамда этностық қақтығыстар мен наразылықтың алдын алуы еді. Қазіргі кезеңде әр этностың құқықтық, саяси мәртебесі 1995 жылғы заңда анықталған, жалпы ұлттық Қазақстан азаматын құру идеясы алдыңғы орынға шықты.

	Ұлт құрылысы моделі	Бағдарламалар
1	Қазақтар мемлекет құраушы негізгі этникалық ұлт.	1990 жылғы «Тәуелсіздік туралы Декларация»

		1991 жылғы «Мемлекеттік тәуелсіздік туралы» заңы. 1993 жылғы Конституция
2	Қазақтар отаршылдық саясаттың құрбаны болды. Тәуелсіздік үшін күрес жүргізді. Тәуелсіздік алысымен өз мәдениетін, дәстүрін қайта жаңғыртты. Қазақстан жерінде ежелден қазақ этносы тұрады	Аумақты ұлттандыру, тарихты қайта жазу, Отандық тарихты қайта қарау, көшелер мен елді мекендердің атауларын өзгерту, символдарды қайта жаңғырту, ұлттық стильдегі мемлекеттік нышандар. 1993 жылы 14 сәуірде қабылданған «Саяси қуғын –сүргін құрбандарын ақтау туралы» заң. Қазақстан Республикасының мемлекеттік нышандары туралы" Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы (1996,2007)
3	Басқа этникалық топтар Қазақстанға белгілі кезеңдерде қоныс аударылды. Қазақстан осы этникалық топтардың үміттерін ескереді, компромистік саясат жүргізеді. Азаматтық бірегейлік бағытындағы ұлт құрылысын жүргізеді.	1995 жылғы ҚР Конституциясы, Ел доктринасы, Қазақстан-2050 стратегиясы. Қазақстан халықтарының Ассамблеясы

1 кесте. Ұлт құрылысындағы ұстанымдар.

Кесте бойынша Қазақстанда қалыптасқан екі модельді көрсетуге болады. Этностық бірегейлік және азаматтық бірегейлік бағыт. Қазақстанның ұлт құрылысы стратегиясы Қазақстан Президентінің Жолдауларында және «Қазақстан стратегиясы – 2030» және «Қазақстан Стратегиясы – 2050» мемлекеттік даму бағдарламаларында құрылымдық тұрғыда сипатталған. Қазақстанды дамытудың, ұлт құрылысы жолдарын айқындайтын бағдарламалар еді.

Этникалық бірегейлік пен тілді, этномәдениеттің әртүрлілігін сақтау саясаты, екінші жағынан – лингвистикалық жаһандану процестері мәселелері Саяси элитаның алдында тұрған міндеті болып табылады. Соған байланысты Қазақстан үштілдік бағдарламасын іске асырды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі болжап отырғандай: бұл қалалық және ауылдық жерлерде білім алу үшін тең жағдай жасауға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламасының мақсаты бәсекеге қабілетті және көптілді тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Мемлекет тарапынан қазақ тілімен бірге орыс, ағылшын тілдерін еркін дамытуға мүмкіндік берілді.

Президент Н.Ә. Назарбаевтың позитивті және стратегиялық шешімдерінің бірі көпэтносты қазақстандық моделіне айналған Қазақстан халқы Ассамблеясын құру болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясы азаматтық бірегейлікті ілгерілетуде маңызда рөл ойнады. 2015 жылы «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы» құжат қабылданды [9]. Тұжырымдама Н.Ә. Назарбаев ұсынған «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясына негізделген болды. Тұжырымдаманың мақсаты – азаматтық қағидаттарына және «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы құндылықтарына негізделген қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту мен дамыту.

Бірлік ағылшын, қазақ және орыс тілдерінің симбиотикалық дамуына негізделген «бір ел – бір тағдыр» форматында белгіленген.

Қазақстан үкіметі стратегиялық бағдарламасының екінші тармағы – шетелде тұратын этникалық қазақтарды елімізге қайтаруына негізделген. 1993 жылдан бастап қандастарды біріктіру үдерісі басталды. Қандастарға байланысты 1998 жылы құқықтық мәселелер айқындалды. Қазақстанға қоныс аудару мүмкіндіктері және жаңадан келген қоныс аударушылардың құқықтары, сондай-ақ қайтып оралғандардың репатриациясы (қаржылық көмек) регламенттелді. Осылайша, Үкіметтің 1998 жылғы 16 қыркүйектегі Қаулысы бойынша елге оралған қандастарға барлығына дерлік Қазақстан азаматтығы берілді. Сонымен қатар, репатриация бағдарламасы шетелден қоныс аударушыларға қаржылық және әлеуметтік мемлекеттік көмек, сондай-ақ қоныстандыру мен жайластыруға жәрдемдесуін қамтыды.

Талқылау

Қазақстан үшін ұлт құрылысы үдерісі өзекті тақырып болып табылады. Тәуелсіз мемлекетті құруда өте маңызды құрал болып табылатын ол ұлттық бірегейлік. Көп ұлтты мемлекетте қоғамның саяси бірлігін қалыптастыратын ұлттық бірегейлік ерекше маңызға ие. Қазақстан ұлт құрылысында басты мәселе – азаматтық және этникалық бірегейліктің өзара әрекеттесуі болды. Қазақстан мемлекеті көпэтникалық болып табылады, және де мұнда 100-ден астам этнос өкілдері тұрады. Қазақстандық ғылыми және саяси элиталар арасында Қазақстанның болашақ дамуына қатысты қоғамдық пікірталас жүріп жатыр. Бұл пікірталас екі теориялық көзқарасқа байланысты: азаматтық бірегейлік және этностық бірегейлік.

Көпэтносты қоғамда әлеуметтік дамудың басты қозғаушы күші мәдениеттер алуандығы болып табылады. Бұл жағдайда Қазақстандағы саяси элитаның мақсаты – ұлттық мемлекеттің титулды тұлғасын сақтау және нығайту, сондай-ақ этносаралық қайшылықтардың алдын алу және мемлекеттегі тұрақтылықты нығайту мақсатында азаматтық бірегейлікті қалыптастыру және қолдау болып табылады.

Қазақстан мемлекеті этникалық және азаматтық бірегейлік арасында тұрақтылық пен теңгерімді сақтап келеді. Еліміз қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді, нәтижесінде ол тек қазақ ұлтының ғана емес, сонымен Қазақстанның көп этностық халқының игілігіне айналуына ықпал етеді. Алайда бұған қоса, мемлекет тілдік, мәдени, діни немесе өзге де тиесілілігіне қарамастан, Қазақстанның барлық азаматтары теңдігінің саясатын жүргізеді. Осы саясат толығымен азаматтық бірегейлікті қалыптастыру бағытын қолдауға және нығайтуға мүмкіндік береді. Мемлекеттің этникалық және азаматтық бірегейлік арасындағы теңгерімді сақтауға тырысқаны байқалады. Барлық этникалық топтар арасындағы теңгерімді сақтау мәселесі мәдениеттер алуандығы теориясында қарастырылады.

Қазақстан мемлекетінің заманауи саясаты этникалық және азаматтық тұжырымдамалар арасындағы теңгерімді сақтайды және өзінің көрінісін этносаралық бейбітшілік пен келісімнің қазақстандық үлгісінде тапты. Бұл модель тек өз мемлекетімізде ғана емес, одан тыс жерлерде де мойындалған мәдениеттер алуандығы идеяларына бейілділігі туралы бірнеше рет мәлімдеген Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың зор жұмысының көмегімен іске асырылды. Мәдениеттер алуандығы қазақстандық моделін іске асырудың және этносаралық келісім мен бірлік құрудың негізгі механизмі Қазақстан Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудағы бастамасы болды, оның көмегімен патриотизм мен толеранттылық жағдайында қазақстандық азаматты тәрбиелеу жөніндегі республиканың көптеген этномәдени орталықтарының жұмысын біріктіруге және үйлестіруге мүмкіндік болады. Қазақстанда өтіп жатқан саяси және конституциялық реформалар, әсіресе Қазақстан халқы Ассамблеясымен болып жатқан метаморфозалар мемлекеттің бірлігіне жағымды әсерін тигізеді. Сайлау туралы заңына Қазақстан халқы Ассамблеясы тарапынан Қазақстан Парламентінде 9 орынды

берді. Басында Қазақстан халқы Ассамблеясын құрудың рөлі этностардың тек мәдени және тіл саласындағы құқықтарын іске асыру мен қорғау болды. Қазақстан халқы Ассамблеясы саяси және конституциялық реформалардан кейін кеңес беруші орган ретінде ғана емес, парламенттегі саяси құқық қорғаушы ретінде де Қазақстанның барлық этностарының мүдделерін қорғауға тартылды.

Сонымен, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуына байланысты Қазақстанның барлық халықтарына өкілдік етудің және оларды қорғаудың жаңа механизмі пайда болды, оның қызметі ұлттарды қорғау деңгейін және олардың мүдделерін ілгерілетуді едәуір арттыруға тиіс еді. Мұндай жағдайда болашақта Қазақстанның ұлттық құрылыс моделі ретінде мәдениеттер алуандығын дамытудың жаңа бағыттарын қалыптастыру мүмкін. Алайда, этносаралық саясатты шешудегі кейбір табыстарға қарамастан, осы кезеңде ұлттық құрылыстың мәдениетті алуандығының моделі қиындықтарға тап болып отыр. Қазақстанда этносаралық үдерістерді зерттеу жөніндегі ғылыми орталықтар құру қажеттілігі байқалды. Осылайша, Қазақстанда ұлттық құрылыс модельдері туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. Қазақстандағы этномәдени және азаматтық бірегейліктің қалай дамитынына және олардың арасындағы байланыстың қандай болатынына Қазақстанның жас мемлекет ретіндегі мәдени-өркениеттік бағдарына байланысты болады.

Қазақ ұлтын қалыптастыру үдерісі объективті үдерістерге байланысты күрделі болып табылады. Қазақтардың басым бөлігі өздерін көшпелі өмір салтымен ажырағысыз байланыстармен сәйкестендіреді. Ұлттық тарихнамада Қазақстан дамудың екі векторы бар. Еуропа мен Азия мәдениетін тоғыстырғаны туралы мәселе бірнеше рет қозғалды. Осы кезеңде Қазақстан билігі Еуразиялық геостратегияны іске асыру көмегімен бұл бағытты игілікке айналдырғысы келеді.

Астананың ауысуы мысалдарының бірі қазақ даласын урбанизациялау және седентаризациялау, яғни отырықшыландыру (отырықшы өмір салтына көшу) принципі болып табылады. Сыртқы факторлар мен Алаш автономиясының жойылуына байланысты астана мәртебесін жоғалтқан Семей қаласы бар. Орынбор қаласы символ мәнді болса да, ең алдымен қазақтың бірегейлігін жүзеге асыру үшін қажетті ресурстарға ие болмағандықтан, астана ретінде маңыздылығын да жоғалтты. Ресей коммунистік партиясының (РКП(б)) (большевиктер) Қазақстан обкомының екінші хатшысы С.Қожановтың пікірі: «Қазақстан мемлекетінің астанасы қазақ даласында болу керек, қазақ халқына өз астанасы керек» [10]. Сондай-ақ, Орынбордың астана мәртебесін жоғалту себептерінің бірі – 1921-1922 жылдардағы ашаршылық. Әлеуметтік және экономикалық салалардағы күйреу қалаға өзінің басты қызметтерінің бірі, яғни прагматикалық функцияны пайдалануға мүмкіндік бермеді. Орынбор қаласының орнын алған Ақмешіт қаласы (қазіргі Қызылорда) да астана қызметіне сай болмады, өйткені жеткілікті дамымаған және дайын емес инфрақұрылым елорданың рөліне сәйкес келмеді. Қоқандықтар негізін қалаған және онда тек қазақтар ғана өмір сүрген Ақ мешіт қаласы символдық мәнге ие болды. Алайда, С. Қожанов айтқандай: «Бұл шарттар Азаматтық соғысы кезінде өте қолайлы болды, ал қайта жандану дәуіріне – сәйкес келмейді» [10].

Ымыралы нұсқа ретінде Алматы қаласы болып шықты, ол көп уақытқа дейін астана рөлін атқара бастады. 1933 – 1939 жылдар аралығында қала кең ауқымды қайта құрудан өтіп, социалистік қала ретінде түрлендірілді. Алайда, қаланың қала құрылысы жоспарында қазақ этносы және кеңес халқының бірігуін бейнелейтін интернационалдық және қазақстандық символиканың симбиозы енгізілді. КСРО ыдырағаннан кейін астананы ауыстыру мәселесі қайтадан пайда болды. Іс жүзінде бір сәтте бұрынғы кеңестік республикалар мүлдем жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік тәртіпке негізделген тәуелсіз мемлекеттерге айналды. Бұрынғы астаналар жаңа капиталистік мемлекеттердің орталықтарының рөлін атқаруға дайын болмады. Посткеңестік кезең Қазақстанның елордасын қайта көшіріп, 1997 – 1998 жылдарында Нұр-Сұлтан қаласына ауыстырды.

Сонымен қатар, социалистік мемлекеттік образына айналған елорданы көшіру және

Алматыдан бас тарту кеңестік заманда өткен өмірден жаңа заманға ауысудың символикалық мақсатына ие болды. Елорданың Қазақстан солтүстігіне ауыстырылуы еліміздегі халықтың көпэтникалық мәселесін шешетін болды. Елорданы Ресеймен даулы территорияға орналастыру үкіметтің осы аумақтардан айырылуы мүмкін емес деген сенімін білдіріп отырды. Елорданы көшірудің идеологиялық мәні де болды. Н.Ә. Назарбаев мемлекетті прагматикалық еуразияшылдық шеңберінде Еуропа мен Азия тоғысындағы бірегей көпэтникалық мемлекет ретінде бағалады. Осылайша, Нұр-Сұлтан қаласы еуразиялық мемлекеттің шынайы «жүрегіне» айналды.

Қорытынды

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан Республикасы ұлт құрылысы модельдерін әзірлей бастады. Сол кезеңде елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастауымен көптеген ұлт құрылысы жобалары қалыптасты. Ұлт құрылыстың негізгі модельдерінің бірі – мәдениеттер алуандығы. Ұлттық аспектіде көп этностық болып табылатын Қазақстан мемлекетінің шешілмеген этникалық мәселелерге байланысты республиканың дамуына қатысты көптеген проблемалары бар, бұл болашақта басқа да көптеген проблемалар туғызуы мүмкін. Бұл мәселені шешудің бір нұсқасы ұлттық құрылыстың үлгісі ретінде енгізілген мәдениеттер алуандығы болуы мүмкін.

Мәдениеттер алуандығы негізінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев енгізген бірегей өкілдік жүйесі бар. Өкілдіктің бірегей жүйесі Қазақстан халқы Ассамблеясының атауына ие болды, өзінің жұмыс істеген жылдарының ішінде бірқатар реформалар мен конституциялық өзгерістерден өтті. Қазақстан Республикасындағы негізгі реформалардың бірі түрлі этнос өкілдерінің Парламентте өкілдік билікке ие болуы. Келесі ұлт құрылыс векторларының бірі ретінде астана моделі болды. Барлық саяси және әлеуметтік үдерістерді бақылап отыратын, қазақстандық ұлттың символикалық астанасын құру қажет болды. Азаматтық және этникалық бірегейлікті сәйкестендіру, жүздеген этностардан тұратын ұлтты мәдени біріктіруді мақсат еткен Қазақстанның ұлт құрылысының моделі осылайша көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі

1 Sayabayev D. Sociopolitical associations in independent Kazakhstan: Evolution of the phenomenon // Pacific Science Review B: Humanities and Social Sciences. 2016. Vol. 2, No. 3. P. 94-99.

2 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. 168 с.

3 Асылтаева Э.Б. Қазақстан қоғамының демократизациялануы контексіндегі азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2013. 142 б.

4 Айтымбетов Н.Ы. Ұлттық бірегейлік – Қазақстанның саяси мәдениетінің қалыптасу факторы. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация – Алматы, 2015. 124 б.

5 Laruelle, M. (2015) "The Three Discursive Paradigms of State Identity in Kazakhstan: Kazakhness, Kazakhstanness, and Transnationalism," in Mariya Omelicheva, ed., *Nationalism and Identity Construction in Central Asia: Dimensions, Dynamics, and Directions* (Lanham, MD: Lexington Books).

6 Dadabaev T. Evaluations of perestroika in post-Soviet Central Asia: Public views in contemporary Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan // *Communist and Post-Communist Studies*. 2016. Vol. 49, No. 2. P. 179-192.

7 Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб. пос. Караганда.:Изд-во КарГУ, 2007. - 145 с.

8 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында: монография / Н.Ә. Назарбаев. Алматы: Жібек жолы, 2010. 149-150 б.

9 Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development (General Assembly). 2011. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/O1100000006>.

10 Akhanova, G., Nadeem, A., Kim, J.R., Azhar, S. 2020. A multi-criteria decision-making framework for building sustainability assessment in Kazakhstan. *Sustainable Cities and Society*, 52, Article number: 101842.

ӘОЖ: 15,97

Шонкебаева М.А.

2 санат педагогика және психология пәнінің мұғалімі.

А.Исмаилов атындағы кәсіптік колледж. Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІКТІң ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Түйін: Көк Туы көкте желбіреп, Әнұраны әлемді шарлай әуелеп, Елтаңбасы елдіктің айшықты белгісіне айналған, аты «Алтын әріппен» жазылып, Евразияның жүрегінен ойып тұрып орын алған, қыран құсы самғап, қой үстінде боз торғай жұмыртқалаған Қазақстанның Тәуелсіздігіне биыл 30 жыл. Осы тарихи мәні зор оқиға егемен еліміздің жұлдызын жарқыратып, абыройын асырды, мерейімізді тасытты. Ғасырлар бойы аңсап күткен тәуелсіздікті жариялаған Президент Н. Назарбаев бастаған ел-жұртымыз «Мәңгілік ел» болудың басты алғышарттарын түзіп, жасампаздық жолына, дамудың даңғылына түсті.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, Қазақстан, құндылықтар, 30 жыл, Еуразия, саясат

Көк Туы көкте желбіреп, Әнұраны әлемді шарлай әуелеп, Елтаңбасы елдіктің айшықты белгісіне айналған, аты «Алтын әріппен» жазылып, Евразияның жүрегінен ойып тұрып орын алған, қыран құсы самғап, қой үстінде боз торғай жұмыртқалаған Қазақстанның Тәуелсіздігіне биыл 30 жыл. Осы тарихи мәні зор оқиға егемен еліміздің жұлдызын жарқыратып, абыройын асырды, мерейімізді тасытты. Ғасырлар бойы аңсап күткен тәуелсіздікті жариялаған Президент Н. Назарбаев бастаған ел-жұртымыз «Мәңгілік ел» болудың басты алғышарттарын түзіп, жасампаздық жолына, дамудың даңғылына түсті.

Осыдан ширек ғасыр уақыт бұрын еліміз әлем картасында лайықты белгіленбегені мәлім. Яғни әлемге белгісіз, жабық болып келген Қазақстан тәуелсіздік жылдарында өзінің сыртқы саясаттағы қадамдарымен ғана емес, экономикалық табыстарымен де кеңінен танылды.

Бұл орайда Қазақстанның бәсекеге қабілеті жоғары, дамыған 50 елдің қатарына қосылғанын мақтанышпен айтуымыз керек. Осындай дамыған мемлекеттердің сапынан көрінуімізге ел экономикасының ұдайы өсу үстінде болғаны, кәсіпкерлік саласына мемлекет тарапынан жеткілікті деңгейде қолдау көрсетілгені, сыртқы және ішкі инвесторлар үшін тиімді жағдайлар жасалғаны, ел дәулетін еселеуге аса қажет адами капиталды дамыту ісінің жолға қойылғаны мүмкіндік берді. Сонымен қатар коммуникация, өндіріс орындарының дамуы, автомобиль жолдары мен темір жолдардың көптеп салынуы, ауыл шаруашылығы сынды басқа да тиімді салаларға баса назар аударылуы экономикамыздың өркендеуіне серпін берді.

Жоғарыда келтірілген барлық мысалдар айналып келгенде халықтың әл-ауқатын арттыруға, жұмыссыздықты қысқартуға, ел тұрғындарына қажетті әлеуметтік заманауи нысандардың көптеп салынуына, жас ұрпақты уақыт талабына сай тәрбиелеп, білім нәрімен сусындатар лайықты шаралардың қабылдануына кеңінен жол ашты. Әсіресе

ауылдарды қолдауға арналған арнайы бағдарламаның жүзеге асырылуы оң нәтижесін көрсетті.

Біздің еліміз кәсіпкерлік жолында, дамушы мемлекет. Тұңғыш президентіміз Н. Ә. Назарбаев осы тұста, 2019 жылды «Жастар жылы» деп жариялап, оның ішінде , кәсіпкерлікпен айналысамын деген жас мамандарға «Жас кәсіпкерлерді қолдау» бағдарламасын ұсынып, “іскер жастарға барынша қолдау көрсетілсін” деген талап қойды. Сол шешімнің буымен, қазір Қасым-Жомарт Тоқаевта ары қарай белсенді түрде жұмыс атқаруда. Алайда, бір қуантарлығы бұл жоба пандемия кезінде де жұмысын жалғастырып, іскер жастарға жаңа оқу жобасы арқылы, кәсіпкерлерді қолдау орталық мамандары онлайн түрде біршама қажет кеңес беріп, оқытып, жобаларын сүйемелдеу үстінде. Оқыту аяқталған соң орталық мамандары жас кәсіпкерлерден «бизнес жоспар» тапсыруын талап етіп, кәсіпкердің қаншалықты өз кәсібін ашуға дайын екенін анықтайды. Осының нәтижесінде, елімізде 17 шілдеден бастап, «Жас кәсіпкер» жобасы басталып, 30 мың адамға кәсіпкерлікпен айналысу мүмкіндігі берілді. Демек, пандемияға байланысты Қазақстандағы кәсіпкерлік тоқтаған жоқ, керісінше, ары қарай даму үстінде.

Карантинге байланысты көптеген киім орталықтары мен ойын сауық орталықтары өз жұмысын тоқтатқан соң, халық онлайн жұмыс жасай бастады. Жастардың көбісі электронды түрде киімдерге тапсырыс бере бастады. Осы тұста, өз жұмыстарын уақытша тоқтатқан киім дүкендері онлайн бағдарламаға ауысып, әлеуметтік желілер арқылы өз тауарларын сата бастады. Айтакетерлік жағдай, елімізде тауарды тұтынушының тұрғын үйіне дейін жеткізу қызметіне рұқсат берілген. Бертінкеле, ауру басылғансоң, 18-25 жасаралығындағы қыз-жігіттер шетелден, онлайн тауаралып, жақындары мен өз тұтынушыларына почта арқылы тауарды жеткізіп, өзінің кішігірім кәсібін жалғастырып жатыр. Осы қарқын менеліміздегі азық-түлік өнімдері мен қоса дәрі-дәрмектер де, вируспен ауыратын адамдар саны басымаудандарда, электронды тапсырысалып, оны тұтынушыға жеткізу қызметіне көшті. Осының арқасында, тауарлардың бағасы алдыңғы бағаларға қарағанда қымбаттады. Жас кәсіпкерлер өз көшетағамдар орталығын, яғни жастар тілімен айтқанда фаст-фуд өнімдерінашып, бастапқыда тұтынушыларды өзіне тарту, бәсекелестерден озу мақсатында біршама жеңілдіктер жасап, жеткізу қызметінтегін қылабастады. Мысалы бәрімізге белгілі WOLT, EMENU , The ПАПА және GLOVO фаст-фуд жеткізу орталықтарын айтсақ болады.

Карантин кезіндегі Қазақстанның кәсіпкерлігі айтарлық тайдамыды.. Жаңа қоғамның негізін тұрақты, тиімді құру үшін кәсіпкерлер табын даярлау керек, яғни еліміздің экономикасының дамуына осы жаскәсіпкерлердің үлесі айтарлықтай зор мәнге ие. Кәсіпкерлік қабілеті қаражаты бар тапты құру үшін, бірінші, білім керек. Елдің болашақ тағдырын білікті кәсіпкерлер шешеді және олар өзелінің гүлденуіне аянбай жұмыс істейтін, өзінің де пайдасын табатын, іскер азаматтар болуы керек.

Қазір ата-бабамыз армандаған тәуелсіз күн арайлап атып, көк байрағымыз көкке желбіреді. Жас елдің тарихындағы жаңа дәуір өзінің бастауынан Тәуелсіздіктен алады. Сондықтан Тәуелсіз мерейтойы ерекше мәнге ие. Биылғы айтулы жылды жоғары дәрежеде ұйымдастыру және идеологиялық деңгейге жеткізу міндеті тұр. Ел тарихындағы осындай бірегей белесті толайым табыстармен қарсы алу баршамызға үлкен сын. Тәуелсіздік тойы жалпы халықтық сипатқа ие болып, отандастарымызға айрықша рух беруі керек. Тәуелсіздік тойына әрбір Қазақстандық өз үлесін қосуы тиіс. Ол – ауыл шаруашылығында, өндірісте, өнеркәсіпте жұмыс жасап жүрген кез-келген отандасымыздың сапалы еңбек етіп, ел игілігін арттыру деген сөз. Яғни , азаматтарымыздың адал еңбегі мен елге деген шынайы құрметі тәуелсіздік тойына жасалған үлкен тарту болмақ. Бүгінгі уақыт – елдіктің, егемендіктің, кемелдену мен келешекке құлаш сермеудің тамаша кезеніне айналуы тиіс. Сондықтан тұғырлы тәуелсіздік елдің тұғыры биік, бірлігі бекем, ерлігі ерен болуына тамшыдай болса да өз

мүмкіндігімше үлес қосу үшін, білімде терең меңгеруге ұмтылудамын. Санам-сақ, халқымның -жақ боларына сенемін. Өйткені, мен тұғырлы тәуелсіз елдің тұяғымын.

УДК: 234,95

Алтымбекова Ш.С.

учитель русского языка и литературы,
школа-гимназия №25 им.Т.Рыскулова, Шымкент, Казахстан
НЕЗАВИСИМОСТЬ - САМОЕ ДОРОГОЕ ДОСТОЯНИЕ

Аннотация: «Независимость – удел немногих. Она привилегия сильных», - говорил Фридрих Ницше. Свобода далась нашему народу нелегко.

Ключевые слова: Независимость, Казахстан, достояние, победа, герои

Если углубиться в историю, то Казахстану потребовалось более двух сотен лет, чтобы получить свою независимость. Тысячи людей боролись за свободу нашей страны, многие погибли за будущее своей Родины. С древних времён предки защищали наши земли от набегов джунгар. Грозная опасность нависла над казахским народом со стороны сильного и агрессивного военно-феодального Джунгарского ханства. Борьба между казахами и джунгарскими владыками продолжалась более века. В основе ее лежало соперничество из-за пастбищ. По мере роста численности поголовья кочевники вынуждены были расширять необходимую для скотоводческого производства территорию.

Имена казахских батыров высечены в веках. Их подвиги до сих пор прославляют Казахстан и его народ. Они командовали огромными армиями, голыми руками побеждали диких зверей и лучших вражеских воинов. Множество батыров вышло из народа вовремя джунгарского нашествия на территорию Казахстана

Хочется вспомнить славных казахских батыров - героев борьбы с джунгарами.

Богенбай - один из самых отважных полководцев, которые служили под предводительством Абылай-хана. Пользовался нерушимым авторитетом среди знати и простых людей. Считался мудрым человеком — не раз сопровождал дипломатические миссии. У Кабанбай батыра ойраты убили отца, поэтому с малых лет батыр считал своим долгом отправить на тот свет как можно больше джунгаров. Каракерей Кабанбай был одним из организаторов ополчения против захватчиков. Отличался отвагой и непревзойденным боевым мастерством. В шестнадцать лет в честном поединке одолел джунгарского богатыря Долана Даши. Участвовал в освобождении Ташкента и Сайрама. За всю жизнь не проиграл ни одной битвы, которых насчитывается более сотни.

Кенесары Касымұлы остался в памяти народа как выдающийся полководец, крупный организатор и видный государственный деятель. В условиях отмены ханской власти ему практически удалось объединить все три жуза и восстановить казахскую государственность. Казахский народ ярко продемонстрировал наличие духа и стремление к достижению независимости.

В период царизма люди видели смерть и несправедливость, горе и несчастье, они знали, что такое потеря. Нельзя умолчать о голоде в Казахстане (1919-1922). В результате резко выросшей смертности в Казахстане погибли около 1 миллиона человек.

Также казахстанский народ принимал активное участие в годы Великой Отечественной войны, являясь частью единой страны. Десятки тысяч героев из Казахстана проявили смелость и волю к общей победе. Именно благодаря этим людям мы живем в государстве, свободном и независимом. Всё это благодаря единству, сплоченности народа и общей вере в светлое будущее.

Каждый гражданин Казахстана помнит знаменательный день, 16 декабря 1991 года, когда мы получили независимость. С этого дня прошло уже более тридцати лет. Наша страна многонациональна, и в этом еще одно преимущество, потому что мы все - единое целое, и нас объединяет наша Родина, дружба, уважение, взаимовыручка и общая культура.

Сейчас XXI век - век нового поколения, которому предстоит стать опорой молодого государства. Молодежи следует уделять большое внимание учёбе, стараться приобрести максимум знаний. Государству нового тысячелетия необходимы образованные, активные люди. От молодого поколения будет зависеть будущее государства. Надо стараться учиться, работать на благо государства, чтобы внести вклад в развитие нашей родины, Республики Казахстан. Наш Независимый Казахстан - это наш дом, наша Родина!

Пандемия и вызванный ею кризис ясно показали, что мир столкнулся с ранее невиданными испытаниями. Поэтому, усваивая все современные достижения, нужно твердо придерживаться своих корней. Это единственная гарантия того, что мы сохраним национальное самосознание, культуру, обычаи, традиции.

ӘОЖ: 547.21

Байжанова А.А., Мусрепова Г.А.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог–зерттеуші,
В.Терешкова атындағы №93 ЖОББМ, Шымкент, Қазақстан
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог–зерттеуші,
В.Терешкова атындағы №93 ЖОББМ, Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК – МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ ТҰҒЫРЫ

Түйін: Осы мақаламызда еліміздің әрбір саналы азаматы ретінде білім саласында 30 жылда қандай жетістіктерге жеттік, келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз, мемлекеттігімізді нығайту үшін тағы не істейміз деген сұрақтарға жауап іздейміз. Осы тұрғыдан алғанда, болашаққа нық күшпен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралып, жетістіктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды сәт деп ойлаймыз. Білім саласындағы өзгерістер, реформалар -Тәуелсіздіктің тұғырлы болуының бірден-бір жолы.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, өзгерістер, реформалар, 30 жыл, халық өсуі, саналы азамат

Ер тамыры – елде, ел тамыры – жерде. Біздер келеміз, кетеміз. Халық – алтын дiңгек, ол қалады. Сол көш басына келгенде елiндi неге бастап, не тындыра алдық деп сұраған дұрыс сұрақ болар. Ол төрелiктi халқымның өзiне қалдырдым. (Д.А.Қонаев)

Осы күнге дейiн тәуелсiздiк тақырыбында қаншама шығарма дүниеге келдi. Соның iшiнде бiзге тәуелсiздiктiң келу жолы елiмiздiң басынан өткерген тарихи кезеңдерiнен бастау алады. Азаттықтың ақ таңына қол жеткiзгенше қаншама қазағымыз құрбан болды. Тәуелсiздiк жолында халқымыз қандай ауыртпалықтарға кез болды, бүгiнгi күнге қалай қол жеткiздiк, тәуелсiздiктiң мәңгi болуына қандай үлес қосудамыз?

Кешегi «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» қазақ халқының есiнде қасiрет болып сақталды.Жоңғардың толассыз шабулының әсерiнен қазақтар шайқаста жүз мыңға жуық адамынан айырылды. Тарихшы А.Левшиннiң жазуынша, жоңғария қалмақтары қазақтарды әрқайсысы он мың жауынгерi бар жетi қолмен шапқан. Олар Балқаш, Қаратау бағытымен жылжып, Алтай асып,Көктал өзенiнiң бойымен өрледi, Нұра өңiрiн қанға батырып, тоқтаусыз Iледен өтiп,Шелек өзенi, Есiк көлi, Шу өңiрiн таппап, қарудың күшiмен қазақ жерлерiн иемдендi. Екпiнi қатты шапқыншылар Қазақстанның Оңтүстiк аудандарындағы бейбiт елдi қырғынға ұшыратып, Түркiстан, Сайрам,Ташкент қалаларын

басып алды.[ҚазНұркз]

Бұл жазулар тарихи шындық, тарихи дәлел, тарихи суреттеу. Бес-алты ауыз сөздің астарында қазақтың көз жасы, қасіреті, қайғысы жатыр. Тарихты еске ала отырып, ғасыр сабақтастығына көз жүгіртсек... Бүгінгі таңда кешегі ата-баба қанымен келген арманынан туған жарқын, жарық күнді БІЗ қалай бағалап жатырмыз? Осы сұраққа жауап іздейміз.

Әлем жылдам өзгеруде. Жер бетінде өзгеріссіз ештеңе қалмақ емес. Білім саласында да көптеген өзгерістерге қол жеткізудеміз. Бұның айғағы білім беру жүйесінің мазмұнын жаңарту бойынша міндеттерді келтіруге халықаралық стандарттарға сәйкес нақты жаңа міндеттерді қойды. Бүгінгі әлемнің тез өзгертіні соншалық, заманауи білім беру өзгерістерді соңынан емес, керісінше, алдын ала болжауы тиіс. Осыған байланысты Отандық білім беру жүйесі қайта құрылды, халықаралық стандарттарға сәйкестендіруді және заман талабына лайықты азаматтарды даярлауды қажет етті. Сондықтан білім саласының бүгінгі мен ертеңін нақтылау кәсіби білікті мамандардың қолында. Бүгінгі таңда орта білім беру жүйесінде мына бағыттар бойынша жұмыс жасауда:

- 1.Цифрландыру
- 2.Жалпы орта білім беру
3. Техникалық және кәсіптік білім беру
- 4.Мектепке дейінгі білім беру
- 5.Дарынды баламен жұмыс

Олай болса, «болашағымыз- білімді ұрпақтың қолында» деген фразаны ұстанатын болсақ, БІЗ оқытып отырған ОҚУШЫ білімі- әлемдік сипатта, санасы - ұлттық сипатта қалыптасқан тұлға болуы шарт. Осы міндеттеме -бүгінгі оқытудың басты мақсаты. 2013 жылы Елбасымыздың қолдауымен Кембридж университетінің технологияларын «Өрлеу», «ПШО» оқытып, тәжірибеде қолдана бастадық. Қатып қалған бюрократтық дәстүрлі оқытудан жаңа технологияны қабылдау мұғалімге де, оқушыға да оңай болған жоқ. Еркін ойлау, еркін сөйлеу қазақ баласы үшін жат қылық деп есептеген өткен ғасырдың ескі сарқыншағы санамызға мықтап құйылған. Бұл тәжірибені жасауда алдымен мұғалім өзі өзгеруге тиіс болды. «Мен өзгерудемін», «Мен жаңашылмын»«Мен оқушыны жақсы көремін» дейтін ұстаздар қатары көбейді. Сабақта қолданылған жаңа әдіс-тәсілдер, бағалаудың шынайы түрі, оқушының өздігінен ізденуі шәкірттерді де қуантты. Өйткені әрбір бала өзінің елінің бір тұлғасы екенін, оның ойы құнды екенін, ол да жаңа нәрсе жасай алатынын сезінді, түсінді.Әрбір сабақта бірін –бірі шынайы бағалап, ойын ашық та еркін жеткізіп, қателесуге болатынын, ол қатемен жұмыс жасай отырып, жаңа дүние жасай алатыны оларға шабыт сыйлап, өмір сүруге деген көзқарасын өзгертті. Бала келешегін бағдарлауға ұмтылып, мамандық таңдауда қателікке бой алдырмауға тырысты. Өз бойындағы қабілеті мен дарынын танып, келешегін жоспарлауда алдына мақсат қойып, оған жету жолдарын өздерінше сараптауға тырысты. М.Жұмабаев: «Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиісті» деген болатын. Яғни бала нені білсе де, білгісі келсе де,көзімен көріп, қолымен ұстап, мүмкін болғанша өзі істеп білуін қолдаған. Бүгінгі күн талабына сай ұстаз шәкірт ойы мен тынысын байқап, шәкіртін қанаттандыру үшін қажеттілік пен талапты сол шәкірт қалауымен үйлестіре өрбітуі қажет. Алдымызда білім алып отырған шәкірттеріміздің ең басты қабілеті үйрене білу мен үйренуге ұмтылуға айналуы керек.Ұстаз шәкіртінің ішкі жан –дүниесінің болмысы мен ахуалын, яғни оқушының қандай ойы, пікірі, идеялары, дүниетанымы, көзқарасы, ұстанымы, түсінігі, пайымдауы, уәждері, дәлелдері, ұсыныстары бар екенін білуі қажет. Ал мұны мұғалім бірлесе оқу барысында айқындайды. Оқушы білімді сөз арқылы емес, өзі әрекет ету арқылы алуына бағдар беруіміз қажет. Бұл жерде мұғалім оқу үдерісін дұрыс ұйымдастырушы, бағдар беруші, жол көрсетуші бола

алды.

Бүгінгі таңда қабілетті, дарынды оқушылардың өз ортасынан шығып, өзінің мүмкіндігін тануына, шыңдауына қолдау көрсетіп отырған Дарын орталығы, Қалалық әдістемелік орталықтары ұйымдастырып отырған әр түрлі тақырыптағы жарыстар мен сайыстардың өзіндік орны бар. Баланың шығармашылық ізденісіне, ғылыми жобаға дайын болуына осы іс-шаралардың ұдайы өткізіліп тұруы - үлкен жолға бастау деп білеміз.

Осылайша мұғалім мен оқушының өзгеруі жаңаша оқытудың форматтарына алып келеді. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін өзінің ұстаздық ғұмырын арнайтын мамандар ғана сапалы да жемісті еңбек ете алады. Жаңартылған білім беру бағдарламасы оқушының сөйлеу әрекетінің төрт түрін: айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалымды жетілдіруге бағытталған. Бұл сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша тиімді дағдылар оқу жоспарында шиыршық тәсілімен берілген. Қарапайымнан күрделіге қарай, бірте-бірте білім мен білік дағдылары кеңейтіліп қалыптасады. Оқу мақсаттары оқушылардың зерттеу дағдыларын қарапайым бақылауға тәжірибе арқылы білімі қалыптасуына, алған білімін қайта өмірде қолдана білуіне бағытталған. Оқушы бойында әлеуметтік дағдылар, жалпы білімнің ірге тасы, танымдың белсенділігі жүйелі оқу әрекетінің қалыптасуына барынша оқу бағдарламаларында көңіл бөлінген. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырады. Критериалдық бағалау жүйесіне көштік. Критериалдық бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты балдары бойынша өлшенеді. Критериалдық бағалау қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттерде зияткерлік және техникалық ортада табысты болу үшін қажетті дағдыларды меңгертуге бағытталған. Олар оқушыларды сын тұрғысынан ойлау, бірлесіп жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, мәселелерді шешу сияқты өте жоғары деңгейдегі дағдыларды өз бетінше меңгеруге және зерделеуге дайындайды және ынталандырады. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді, қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ қолдану, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті оқыту әдіс-тәсілдерді қолдана білу. Осы ретте сабаққа қойылатын талаптардың ішінде сабақтың ғылымилығына ерекше тоқталсақ...

10-сыныптардың қазақ әдебиеті пәні бойынша Абайдың он жетінші қарасөзінде адамгершілік, имандылық, адалдық, парасаттылық, еңбекқорлық, қайырымдылық сияқты ізгі қасиеттер жайлы айтады. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп ғылымға жүгініпті деп басталатын әңгімесінде Абай пәлсапалық ой түйіндеу арқылы ғылымға төрелік айтқызады. Сонда оқушыларға ықпал ету барысында мына ойды нақтыладық.

ЖҮРЕК+АҚЫЛ= өзіне сенімсіз, қорқақ, бірақ ақылды, білімді;

АҚЫЛ+ҚАЙРАТ = қатал, мейірімсіз;

ЖҮРЕК+ҚАЙРАТ = ұр да жық, әпербақан;

ЖҮРЕК+АҚЫЛ+ҚАЙРАТ = толық адам философиясы шығады.

«Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет» деген сөзді Абай ғылымның аузына тегін салып тұрған жоқ. Оқыған адам – ақылды, оқыған адам қайратын дұрыс жұмсай алады, оқыған адам жүректің әміріне құлақ аса алады, тыңдайды. Дойырлыққа, надан, нашарлыққа бармайды.

Өткен ғасырдың өзінде –ақ Абай адам психологиясы туралы кемел ой айтқан, сол ойды бүгінгі жастардың ұғынуына ықпал етуші күш оқытудың жаңа жүйесі деп білеміз. Сөзіміздің басында халқымыздың кешегісі мен бүгінгісін саралау мақсаты болса, баяндамамыздың барысы қазіргі кезеңдегі жетістіктер мен құндылықтарды дәріптеумен толықтырылды. Сондықтан біз шынайы, өте қымбатқа түсетін және әрдайым нәтижелі, жемісті көрсеткіш көрсетуге тиіспіз. «Тәуелсіздік – ең басты құндылығымыз және ол бәрінен қымбат! Біздің міндетіміз – кейінгі ұрпаққа кемел және қуатты Қазақстанды

аманаттау»- деді Қасым-Жомарт Тоқаев. Демек, ел болашағына артар үміт жеңіл емес - Мәңгі ел болып қалу, Тіліміз бен Дәстіріміздің тұғырлы болуы, Туымыздың көкте желбіреуі, Қыранымыздың талмай самғауы, Әнұранның биік шырқалуы ертеңгі ұрпаққа артылған жүк.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Назарбаев «Тарих толқынында» А., 2020
2. Н.Назарбаев «Елмен сырласу» 6-том Астана. 2009
3. Д.А.Қонаев «Қазақстан - Отаным, атамекенім» «Кітап»ЖШС. 2005
4. Қазақ әдебиеті оқулығы 10-сынып Арман. ПВ. 2019

ӨОЖ: 21.65.

Найманбаева Л.А., Абдуллаев А.Қ.

тарих пәннің мұғалімі, №137 ЖОББМ Шымкент, Қазақстан
11 «Б» сынып оқушысы, №137 ЖОББМ Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚ КЕШІЛДІГІ

1991 жылғы 16—желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңы қабылданды. Тәуелсіздік -Тәңірдің біздің ұрпаққа берген үлкен бақыты, халқымыздың мәңгілік құндылығы. Біз бүгінге дейінгі барлық жетістіктерімізге тәуелсіздіктің арқасында қол жеткіздік. Жиырма жылдан астам уақыт ішінде елдің әл—ауқатын көтеріп, төл мәдениетіміз бен мемлекеттік тілді жаңғырту ісінде қыруар жұмыстар жасадық. Елімізде білім, ғылым, денсаулық, спорт салалары айрықша даму үстінде. Тәуелсіздік—біздің ең басты игілігіміз, баға жетпес құндылығымыз. Жас мемлекет тарихындағы жаңа дәуір дәл осы тәуелсіздіктен бастау алады [1].

Қазақ халқының егемендікке ұмтылған қадамы сәтімен жүзеге асты. Дүниеге жаңа мемлекет—Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, дербес қазақ елі келді. 1991 жылдың 17-желтоқсанында Алматыдағы Орталық алаңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жариялануына және 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының бес жылдығына арналған митинг болы өтті. Жиналған сан мыңдаған адамның алдына Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев былай деп сөз сөйледі: «Дербес мемлекет құру қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған арманы еді. Міне, енді сол күнге де жеттік... Тәуелсіздік табалдырығында тұрған осы жан тебіренер сәтте қазақ елінің еркіндігі, бостандығы жолында бас тіккен азаматтардың, солардың қатарында бұл күнге жете алмай, туған Қазақстанның егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болғанын көре алмай өмірден өткен желтоқсан құрбандарының рухына тағзым етіп, еске алуды парыз санаймын... Тәуелсіздіктің біздің бәрімізге артар міндеті мол. Енді еңселі ел болудың жолына шындап түсуіміз керек. Әулетіміздің асуы да, дәулетіміздің тасуы да өз қолымызда. Кең—байтақ жеріміздің байлығы осы даланың түпкілікті халқына да, тағдыр қосып бірге өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдеріне де молынан жетеді. Не істесек те ақылмен істейік, арзан ұранға ермейік, ұшпа сезімге ерік бермейік дегім келеді. Әсіресе жастар салқынқандылықтан, үлкенді сыйлаудан, сөзге тоқтаудан айнымаса, қашанда достыққа адал болса, бауырмашыл, кеңпейіл болса, халықтың атына сөз келтіретін ұстамсыздық атаулыдан аулақ жүрсе деп тілейік. Тарих көші ұзақ. Асықсақ та аптықпайық. Қазақстанның көп ұлтты халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де сәулетті өмір орнайтынына кәміл сенемін» [2, 3 б.].

Қазақстанның Тәуелсіздігін ресми түрде ең алғаш болып мұхиттың арғы жағында жатқан Америка Құрама Штаттары мойындады, екінші болып айдаһардай айбарлы Қытай,

сонан соң Ұлыбритания мойындады. Оның артынан Моңғолия, Франция, Жапония, Оңтүстік Корея және Иран Ислам мемлекеті мойындады. Иран — Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мұсылман мемлекеті. Ал «Тәуелсіздігімізді ең алғаш болып бауырлас Түркия мемлекеті мойындады» деген сөздің ақиқат еместігін білгеніміз жөн. Түркия алғаш болып Қазақстанда өз елшілігін ашты, бірақ тәуелсіздігімізді мойындауда он жетінші болды. Бұл деректі еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін Сыртқы істер министрінің орынбасары қызметін атқарған, елдің сыртқы саясат тұжырымдамасы авторларының бірі болған Вячеслав Ғизатов келтірген. Алғашқы күндері әлемнің салмақты елдері мойындап, кейіннен басқа да елдер мойындап жатты. Осылайша әлемдік саясат аренасында Қ деген мемлекет тәй—тәй басты. Небары бірнеше аптаның ішінде әлемнің көптеген беделді елдері Қазақ елінің тәуелсіздігін мойындап, дипломатиялық қатынастар басталды [3, 58 б.].

АҚШ, Қытай, Ұлыбритания, Германия, Франция, т.б. ірі—ірі мемлекеттер Қазақстанның тәуелсіздігін 1991 жылдың соңына дейін мойындады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін дербес мемлекет ретінде халықаралық аренаға шықты. 1992 жылы 2 наурызда БҰҰ-на кірді. Сонымен қоса Халықаралық валюта қорына, Халықаралық реконструкция және даму банкісіне, Дүниежүзілік банктің, Халықаралық даму ассоциациясының, Инвестицияға кепілдік беретін көпжақты агенттіктің, Инвестициялық таластарды шешу жөніндегі халықаралық орталықтың, дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мүшесі болды.

Осыдан отыз жыл бұрын Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы заң қабылданғаннан кейін ғана халқымыз өз мемлекеттігін, шынайы тарихы мен мәдениетін қайта түлетуге жігерлене құлшыныспен кірісті, елдің ішкі және сыртқы саясатын, өзіміз бұрын өмір сүрген қоғамнан түбірінен өзгеше жаңа, демократиялық қоғам құру принциптерін дербес айқындады. Әрине, ең алдымен бұрынғы жүйенің құлауының зардаптарын, әлеуметтік—экономикалық күйреу мен дағдарысты бастан кешірдік. Соған қарамастан Қазақ мемлекеті өркендеуде өз жолын таба біліп, өркениетке өз үлесін қоса бастады.

Бүгінгі күнде Қазақстан Республикасының Парламент Сенатының депутаты, сол уақыттарда тәуелсіз мемлекетіміздің тұңғыш үкіметінің мүшесі, Премьер—Министрдің орынбасары қызметтерін абыроймен атқарып, халқымыздың сеніміне кірген қоғам қайраткері Қуаныш Сұлтанов өзінің 2005 жарық көрген «Серпінді кезең» атты еңбегінде еліміздің даму қарқынына былайша баға береді: «Қуатты саяси, экономикалық, әлеуметтік және демократиялық қайта құрулар көп ғасырлық тарихымыздың қойнауында өткен заманның ешбір кезеңінде болмаған мүлде жаңа үрдіс, тың құбылыс жағдайында дамып келеді. Біз саяси тұрақтылықты сақтап қана қоймай, сонымен бірге оны нығайта түсуге және өзіміздің қазақстандық ұлтаралық келісім үлгісін жасауға қол жеткіздік. Тоталитарлық жүйенің құлдырауымен бірге КСРО—ның ұлттық саясатының тым идеологияландырылып жіберілген, түбірімен қате ұлттық стратегиясын 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан көтерілісі аяусыз әшкерлеп берген болатын. Сондықтан аяғынан енді ғана тұрған Қазақстан мемлекеті үшін мүлдем жаңа ішкі саясат жүргізуі тиіс еді. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстан ұлтаралық және конфессияаралық қоғам құрудың тиімді жолын қалыптастырды. Біздің Республика этносаралық жанжалдарды қазір де, болашақта да болдырмауға болатынын бүкіл әлемге сенімді түрде дәлелдеді. Ұлтаралық түсіністіктің қазақстандық моделі қалыптасып, нәтижелі жұмыс жасап келеді. Әрі оған басқа мемлекеттер де қызығушылықтарын білдіріп отыр. Бұл бір экономикалық формациядан басқа, үлкен экономикалық қиындықтар мен әлеуметтік проблемаларға өтудің кезіндегі кедергілерге қарамастан адамдар арасындағы бір—біріне деген сенімнің болғандығының жарқын көрінісі болып табылады» [4, 149 б.].

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап Республиканың саяси басшылығы өз азаматтарының құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге айрықша назар аударды.

Кеше ғана 30—тамызда қабылданғанына 16 жыл болған еліміздің Конституциясында адамды тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нәсіліне, діни көзқарасына байланысты ешқандай кемсітуге болмайтындағы анық айтылған.

Елімізде Президент қызметінің енгізілуі қоғамдық—саяси өмірде терең саяси реформалар жүргізуге мүмкіндік берді. Қазақстанда бір партиялық жүйенің орнына көппартиялық жүйе қалыптаса бастады. 1996 жылдың 30-қаңтарынан бастап екі палаталы парламент жұмыс жасап келеді. Бұқаралық ақпарат құралдарына еркіндік берілді. Тауар тапшылығы жоғалып, өнім сапасы жақсарды. Қазақстан Республикасының азаматтары экономикалық еркіндіктің арқасында меншік иелеріне айналды. 1993 жылы 15-қарашада Ұлттық валюта—теңге айналымға шықты. Осы күнде теңгеміз тұрақты, сенімді қаржы бірлігі болды. Жаңа Тәуелсіз Қазақстан Республикасы халықтың жаңа тиімді тұрмысын қалыптастыру жолындағы күрделі экономикалық реформаларды өте сәтті жүзеге асыра алды. Мұндай орасан зор өзгеріс оңайшылықпен келген жоқ еді. Жетпіс жылдан астам қалыптасқан сананы, дүниетанымды өзгерту міндеті де оңайға соқпады. Меншікке қатысты көзқарастың өзгеруіне өмірдің өзі түрткі болғандықтан, жаппай жекешелендіру экономикалық қайта құру жолындағы алғашқы батыл қадам болды. Сыртқы сауданы одан әрі ырықтандыруға және елді дүниежүзілік шаруашылық жүйесіне енгізуге бағытталған сыртқы экономикалық қызмет реформасы табысты жүргізілді. Банк жүйесі батыл түрде реформаланды, халықтың банкке деген сенімі арты және жеке тұлғалардың банк жүйесіндегі салымдары тұрақты түрде өсті. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев еліміздің Қарулы Күштерін құрды. БҰҰ-ның шешімімен тарихқа «Бейбітшілік миссиясы» ретінде енген, Семей ядролық полигонын жабу секілді ғаламдық маңызға ие шараларға қол жеткізді.

Еліміздегі аса өзекті әрі кезек күттірмес басты мәселеміздің бір болып саналатын — тіл саясатын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап біз парасатты байыптылық танытып жүргізіп келе жатырмыз. Дегенмен, Қазақстан халқы мынаны түсінулері керек: қазақ тілі осы мемлекеттің негізгі қолданыс тілі. Бұл тіл осы мемлекеттен басқа ешбір елде дами алмайды, бұл тілдің басқа Отаны жоқ. Мемлекеттік саясатта бұл тілге алдағы уақытта да басымдылық беріледі. Қазақстанды өз Отаным деп есептейтін әрбір азамат бұл тілді білуге міндетті. Тіпті қазақстандық патриотизм бізді осыған жетелеуі қажет.

Қазақстан Республикасындағы ұлт саясатының бағдарламасы саяси тұрақтылықтың кепілі болып қала бермек. 2030 жылға дейінгі даму стратегиясындағы ұзақ мерзімді жеті басым бағыттың ішінде ұлттық қауіпсіздіктен кейінгі екінші орында көрсетілген. Барлық қазақстандықтардың теңдігін қамтамасыз ету үшін әділеттік принцип пен ұлтаралық татулық санасын қалыптастыру маңызды. Ол үшін Қазақстанда бірінші қазақ халқының түпкілікті ұлттық мүдделері дұрыс шешілгенде ғана өзге ұлттар мен этностық топтардың дамуына жол салынады. Әрбір азамат Қазақстан — менің Отаным, менің елім деген ұранның маңайына топтасуы керек.

Тәуелсіз даму кезеңінде ұлтаралық келісімді сақтау мен нығайтудың өз елімізге ғана тән үлгісі қалыптасты. Осыған орай Қазақстан халқы Ассамблеясының ерекше ролі туралы айтпай кетуге болмайды. Ол шын мәнінде 16 жылдық уақыттан бері өзінің басты міндеті, ұлтаралық қатынастарды үйлестіру үшін барлық этностық топтардың мүддесін сәйкестендіретін қызметті жүзеге асырып келе жатқан құрылым болып табылады. Қазақстан Халқы Ассамблеясының беделі айтарлықтай жоғарылап, конституциялық ұйымға айналды. Парламентке өз өкілін жіберуге мүмкіндік алды. Сондықтан ұлтаралық келісімнің қазақстандық үлгісі халықаралық қоғамдастықтың тарапынан жоғары бағаланатынына ешкімді де таң қалдырмасы анық. 2010 жылы Қазақстанның ЕҚЫҰ-на табысты төрағалық етуіне жәрдемі тиген негізгі деректермен, дәйектердің арасында еліміздің ұлтаралық және дінаралық келісім тәжірбиесі болғаны құпия емес. Халқымыздың толеранттылығы мен даналығына негізделген салмақты мемлекеттік

саясаттың нәтижесінде бізге өткен жылдар бедеріндегі қандай да бір қиындықтарға қарамастан, елімізде ұлтаралық келісімді сақтауға мүмкіндік берді және бұл сөз жоқ, біздің маңызды стратегиялық ресурсымыз. Тек бірлік пен тұрақтылық жағдайында ғана келешек дамуымызға қатысты кең ауқымды міндеттер қоя аламыз.

Болашақта еліміз әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 мемлекеттердің қатарынан орын алатынына барлық қазақстандықтар күмәнсіз сенеді. Осындай секіріс жасау үшін барлық қоғамдық ресурстарды топтастыру мен жұмылдыруға тура келеді. Бай да бақуатты Қазақстан идеясы ел кеңістігіндегі ішкі ұлттық ынтымақтастықпен тиімді біртұтас рухани, мәдени, экономикалық және саяси жүйенің желісін айқындап, олардың қалыптасуына оң ықпалын тигізеді. Қазақстан Республикасы ТМД мемлекеттері арасында бірінші болып ұзақ мерзімге арналған стратегиялық дамуы жоспарын таңдап алған елдің бірі болды. 1997 жылдың 11 қазанда «Қазақстан—2030» атты ұзақ мерзімді дамуы стратегиялық бағдарламасын қабылдады. Мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ең алдымен көршілес шет елдермен екі арадағы шекараны дәйектілікпен бекітті. «Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекара сызығын демаркациялау туралы хаттаманы бекіту» заңына сәйкес 1999 жылы мемлекет басшылары шекаралық мәселелерді толық реттеп, құжатқа қол қойды.

Бұл келісім-шарттың тарихи маңызы ерекше зор еді. Себебі, Қытай 15 мемлекетпен шектеседі. Олардың бізден басқа бір де біреуімен Қытайдың толық шекаралық келісімі әлі жоқ. Ғасырдан ғасырға созылған шекаралық дауға соңғы нүкте қойылды. Енді 1782 шақырымдық шекара сызығындағы белдеу халықаралық деңгейде мойындалған заңмен қорғалады. Ал 2005 жылы 18 қаңтарда әлемдегі ең ұзын шекаралық белдеу болған Қазақстан—Ресей шекарасы анықталып, БҰҰ тарапынан мойындалды. Қазақстан-Ресей шекаралары кұрлықтағы ең ұзын шекара болып табылады. Оның ұзындығы - 7591 шақырымды құрайды. Қазақстан мен Ресей арасындағы шекараны межелеу сияқты саяси салмаға ауыр мәселе әлемдік халықаралық құқықтық тәжірибеде өте сирек кездеседі, соған қарамастан қысқа уақыт аралығында шекара сызығының барлық нүктелері келістірілді. Қазақстанның Республикасының мемлекеттік шекарасы белгіленді [5, 163 б.]. Елімізде индустриалдық—инновациялық даму бағдарламасы қарқынды түрде жүзеге асырылып жатыр. Қазақ елінің дәл жүрегінен, Еуразия кіндігінен барша қазақстандықтардың мақтанышы әрі ұлттық жетістігіміз—Астана қаласы бой көтерді. Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Республикасын және оның Елордасы—Астананы бүкіл әлемге паш етті. [6, 61 б.].

Табысты жүргізілген сыртқы саясаттағы жетістіктердің арқасында Қазақстан Республикасы БҰҰ, ЮНЕСКО, ЕҚЫҰ, ИКҰ секілді беделді халықаралық ұйымдардың салмақты мүшесіне айналып қана қоймай, мемлекетаралық қарым-қатынастарда да еліміздің мәртебесін көтерегін саяси оқиғаларға, тарихи кезеңдерге де бастамашы болды. 2010 жылдың 1–2 желтоқсанында Қазақстан Республикасының төрағалығымен ЕҚЫҰ-ның 56 мемлекетінің басшылары елордамызда бас қосып, Астана доктринасының бірауыздан қабылдады. Мұндай тарихи маңызы зор оқиға еліміздің халықаралық деңгейдегі талассыз беделінің арқасында келгенін және қазақ дипломатиясының сыртқы саясаттағы табысты еңбегінің нәтижесі деп білеміз. Өсіп-өркендеген және қуатты Қазақ елі Елбасы бастаған жаңғырулардың мақсаты мен мазмұны болады. Еліміздің нығайып халықаралық беделінің өскенін көрген әрбір қазақстандықтың кеудесінде мақтаныш сезімі пайда болады. Қазір іргелі тәуелсіз ел, демократиялық дәстүрді берік ұстанған қуатты мемлекет болдық.

Қорыта келгенде айтарым, тәуелсіз қазақ еліне биыл 30 жыл - 30 жас толып отыр. Осынау тәуелсіздігімізді ата – бабаларымыз «білектің күшімен, найзаның ұшымен» бізге сый қылды. Қазақта «30 жасында орда бұзар» деген сөз бар. Қазірде еліміз біраз белестерді бағындырып үлгерді. Ұшқан құстай дамыған осынау заманда көшке ілесіп жүру де бір ғанибет.

Қазіргі таңда дамыған озық технологияларды меңгеріп қана қоймай, күнделікті күн көрісте де пайдаланып жүрміз. Еңбектеген сәбиден еңкейген қартқа дейін қазір озық технологияларды меңгеруде. Айта кететін жайт, Қазақстанның технология нарығындағы смартфонмен төлем жасау Digital технологиялардың дамуы еліміздегі мобайл банкинг пен байланыссыз төлем транзакцияларының жақсы көрсеткішке жетуіне мүмкіндік беріп отыр.

Қазір көпшіліктің смартфонмен төлем картасы бір-біріне біріктірілген. Соның арқасында олар дүкенде, мейрамханада, супермаркетте смартфон қосымшалары арқылы төлем жасайды. Сонымен қатар, бүгінде E-gov, В контакте, Facebook желіліері арқылы мемлекеттік қызмет түрлерін ала алады. E-gov қосымшасымен сервистің 28 түрін алуға мүмкіндік бар.

Қазақстан – цифрлық технологияларды енгізу мен ұялы байланыс трафигін тұтыну бойынша көш басшы елдердің бірі. 4G желісі 2020 жылы операторлар кірісінің өсуі үшін басты драйвер болды.

Биыл 4G байланысы дами түседі, ал операторлар 5G байланыс желісін тестілеуді бастады. Бұның барлығы Қазақстан технология нарығына жақын 2 жылда енгізіліп отыр.

Қазақстан экономикалық, саяси жедел жаңару жолында. Елімізді алда әлі талай бастамалар мен мүмкіншіліктер күтіп тұр. Ол үшін біздерге қазақстандықтардың бірлігі, төзімділігі, ынтымақтастығы ауадай қажет. Осы себепті, әрбіріміз еліміздің дамуына тамшыдай болса өз үлесімізді қоса білейік!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. Алматы: Раритет, 2010. 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпіндікезең. Астана: Елорда, 2005. 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздікшежіресі. Алматы: Атамұра, 2006. 392 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. № 21 18қаңтар. 2008.
6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. Алматы: Қарасай, 2006. 216 б.

ӘӨЖ: 334.974

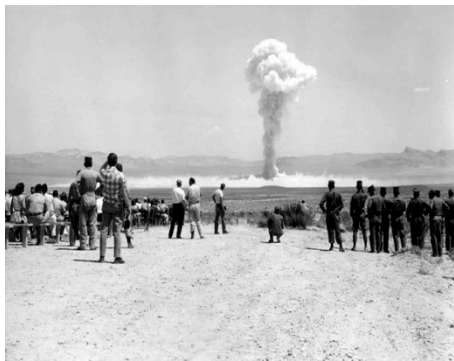
Сейітқазы З.С., Ескараева Ж.Ж.

тарих пәнінің мұғалімі, №102 жалпы орта мектебі, Шымкент, Қазақстан
география пәнінің мұғалімі, №102 жалпы орта мектебі, Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ

Түйін: Тәуелсіздік – бұл бүгінгі өмір ғана емес, сонымен қатар, ертеңгі өміріміз-Қазақстанның болашағы, оның мүмкіндіктері мен мақсаттары. Тәуелсіз болу – өз тағдырына жауап беру деген сөз. Үстіміздегі жылы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне 35 жыл, тәуелсіздік алғанымызға 30 жыл толады. Тарих үшін бұл қамшының сабындай қысқа уақыт болғанымен, бір елдің мемлекет болып қалыптасуына, оның дамуына жол ашқан сәтті мерзім болып отыр. Осы аз уақыт аралығында Қазақстан әлем елдері арасында өзіндік даму үрдісімен орнын таба білді. Бұл жолда Елбасымыздың еңбегі өлшеусіз – қажырлы жұмыстың, сындарлы саясаттың арқасында қазақстанның экономикалық, әлеуметтік салалардағы реформалары, ұлтаралық татулық пен конфессияаралық бірлікті сақтаудағы істері, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жүзеге асырылып жатқан шараларын, бүгінде, әлем елдері мойындап отыр.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, полигон, Азия, Қазақстан, ұлт, бейбітшілік, тарих, ел.

Тәу етер қастерлі Тәуелсіздігімізге биыл 30 жыл! Тәңірдің өзі тарту еткен еркіндік әрқайсымызға қымбат. Болашаққа деген ұстаным, көзқарасты айқындайтын маңызды белес. Бәрінен маңыздысы – экономикалық, саяси және әлеуметтік реформалардың жалғасы. Ел алдында жекешелендіру мен халықтық айпио сынды маңызды бағдарламалар тұр. Азаматтық қоғамның белсенділігі мен сол іргелі істердің бастауында жастардың тұрғанын аңғартады. Ұлт үшін ұлы есімдерді ардақтау - перзенттік парыз. Абай мен Әл-Фараби жылы, енді биыл Жыр алыбы Жамбылдың, Алаш арысы Әлиханның және жауырыны жерге тимеген балуан Қажымұқанның мерейтойларын атап өту жөнінде тапсырма берілген. Елде өндіріс өркен жайып келеді. Қай салада да ілгерілеушілік бар.

Қазақстан ядролық қауіпсіздік рейтингі бойынша ең қауіпсіз елдердің қатарында. Бұған Тұңғыш Президенттің 1991 жылғы 29 тамыздағы Семей ядролық полигонын жабу туралы жарлығы ықпал етті. 1949 жылы 29 тамызда бұл жерде бірінші сынақ жүргізілді. Арада 40 жылдан астам уақыт өткенде дәл осы күні полигонды жабу туралы жарлық шықты. Осы уақыт ішінде мыңдаған адамдардың денсаулығы мен өміріне зиян келтірген 500 жарылыс болды. Қазақстанның бастамасымен БҰҰ 29 тамызды Ядролық сынақтарға қарсы халықаралық іс-қимыл күні деп жариялады.

1995 жылы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Оның мақсаты – елдегі қоғамдық-саяси келісімді қамтамасыз ету.

Алғаш рет ұйымдастыру идеясы 1992 жылы Қазақстан халықтарының форумында айтылды. Алғашында Ассамблея Президент жанындағы консультативтік-кеңесші орган болса, кейін ол қоғамдық-саяси мәртебесі бар конституциялық органға айналды.

Ұйымның беделі халықаралық деңгейде танылған. Елімізге келген БҰҰ Бас хатшысы Кофи Аннан Қазақстанды «басқа мемлекеттер үшін ұлтаралық келісімнің, тұрақты дамудың үлгісі» деп атады. Оның айтуынша, «Қазақстан халықтары ассамблеясы қызметінің арқасында ұлы ұлтты құрайтын алуан түрлі, этникалық, мәдени, діни топтар өздерінің өміріне әсер ететін маңызды шешімдер қабылдау үдерісіне қатыса алады».

Қазақстанның басты табыстарының бірі – елорда – Нұр-Сұлтан қаласының

салынуы. Аз ғана уақыттың ішінде еліміздің көрнекті белгісіне айналған заманауи қала пайда болды. 1999 жылдың өзінде-ақ Қазақстанның астанасы әлемге танылды. Қала ЮНЕСКО-ның Бейбітшілік қаласы сыйлығымен марапатталды. Бұл сыйлық аз уақыт ішінде әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуда үлкен нәтижелерге қол жеткізген планетаның жаңа қалаларына беріледі.

Бүгінде Нұр-Сұлтан – жай ғана әкімшілік орталық емес, ел тәуелсіздігі мен дамуының символы. Қала халықаралық саяси және мәдени шаралардың алаңына айналды.

Тәуелсіздік кезеңінде республика беделді және ықпалды халықаралық ұйымдарға мүше болды. Олардың ішінде БҰҰ, ЕҚЫҰ, ИЫҰ, ШЫҰ, ТМД, ЕАЭО, БЭК, ҰҚШҰ, ЭЫДҰ бар. Қазақстан Орталық Азия аймағындағы он жылдық үзілістен кейін ЕҚЫҰ саммиті өткен бірінші мемлекет болды. Оның өткізілуі еліміздің және Тұңғыш Президентіміздің халықаралық аренадағы беделін нығайтты. Сондай-ақ Қазақстанның астанасында жыл сайын әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері өтеді.

Еліміздің Тұңғыш Президентінің ұсынысымен Қазақстанда спортқа үлкен көңіл бөлінуде. 28 жыл ішінде қазақстандық спортшылар 60-тан астам Олимпиада жүлдесін жеңіп алды. Табысты қазақстандық спортшылардың қатарында Геннадий Головкин, Дмитрий

Баландин, Елдос Сметов, Илья Ильин, Ольга Рыпакова, Александр Винокуров, Зарина Дияс, Элизабет Тұрсынбаева және тағы басқалар бар. Тәуелсіздік жылдарындағы еліміздің басты спорттық оқиғасы 2011 жылы Қысқы Азия ойындарын өткізу болды. Оларға 30-ға жуық елдің өкілдері қатысты.

2012 жылы Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумның 2013-2014 жж. жаһандық есебінде әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына енді. Сонау 2000-шы жылдардың басында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылу туралы жалпыұлттық міндет қойды. Осы уақыт ішінде жалпы ішкі өнімнің көлемі 18 есеге, халықтың табысы тоғыз есеге өсті, кедейлік деңгейі 10 есеге

қысқарды.

2017 жылы Қазақстан ТМД елдері арасында бірінші болып ЭКСПО халықаралық мамандандырылған көрмесін өткізді. Оған 115 мемлекет пен 22 халықаралық ұйым қатысты. Көрмеге төрт миллионға жуық адам қатысты, оның жарты миллионы басқа елдерден келген. Тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанға 300 миллиард доллардан астам шетелдік инвестиция тартылды. Ең ірі инвесторлар – Нидерланды, АҚШ, Швейцария, Франция,

Ұлыбритания, Ресей, Италия, Жапония, Бельгия және Канада.

Қазақстан егемендік алғаннан бері елімізде 300 мыңнан астам жұмыс орны мен 1250 жаңа кәсіпорын құрылды. 100-ден астам мемлекет қазақстандық өнімді тұтынушы болып табылады. Соңғы жылдары 500-ден астам өнім түрін шығару игерілді, 50-ге жуық жаңа өнім экспортқа шығарылды. 2018 жылы Тұңғыш Президенттің бастамасымен «Астана» халықаралық қаржы орталығы өз жұмысын бастады. Оның аумағында ағылшын құқығы қолданылады. Орталық елге инвестиция тарту мақсатында құрылған.

Қорытынды Тәуелсіздіктің отыз жылын шамамен үш онжылдыққа бөлуге болады.

Бұл кезеңдердің әрқайсысының өзіндік ерекше тарихи маңызы бар.

Мен Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығын Қазақстанның іргетасын қалау уақыты деп сипаттар едім. Елбасының басшылығымен жүйелік рәміздер бекітілді, тиімді билік жүйесі қалыптасты. Ұлттық валюта енгізілді. Қарулы Күштер құрылды. Еліміздің Негізгі Заңы қабылданды. Шет мемлекеттермен дипломатиялық қатынас орнатты. Қазақстан беделді халықаралық ұйымдарға мүше болды.

«Қазақстан-2030» Стратегиясы қабылданды. Шығыстағы көршімізбен мемлекеттік шекара белгіленді. Басқа шекаралас мемлекеттермен қарқынды шекара келіссөздері басталды. Біз ядролық қарусыз аумаққа айналдық. Олар астананы Сарыарқа жеріне көшірді. Экономика нарықтық жолға көшті, жеке меншік институты шоғырландырылды, отандық бизнестің дамуына негіз қаланды. Жас қазақстандықтар әлемнің жас университеттерінде оқи бастады. Ұлттық қор құрылды, оның резервтері бізге бірнеше дағдарыстан аман өтуге көмектесті. Біз әлемнің түкпір-түкпірінен келген қандастарымызды қоныс аударуына жағдай жасап, тарихи отанына оралуға шақырдық. Соның нәтижесінде еліміз жаңғыра бастады, ұлттық рух нығая түсті.

Екінші онжылдық – мемлекеттігіміздің көкжиегін кеңейту кезеңі. Осы жылдар ішінде еліміздің тұғыры айтарлықтай нығайып, экономикалық әлеуеті артты. Біз барлық жер шекарасын заңды түрде ресімдедік. Біз «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асырдық, тарихымызды қайта қарастырдық. Солтүстік Аралды жаңғыртып, теңіздің жойылып кетуіне жол бермеді. Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары бойынша іс-шараларды бастады және басқа да бірқатар маңызды халықаралық жобаларды жүзеге асырды. Ірі шетелдік инвестиция тартылды. Есіл жағасында бой көтерген жаңа астана ел символына айналды. Ірі инфрақұрылымдық жобалар іске қосылды,

Тұрғын үй құрылысы бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамыды.

Үшінші онжылдықта біз өз дамуымызда бұдан да биік белестерді бағындырдық. Біз мемлекеттік шекараға қатысты барлық мәселелерді түпкілікті шештік. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қабылданып, онда әлемнің дамыған отыз елінің қатарына кіру мақсаты айқындалды. Үдемелі индустриялық-инновациялық даму, «Нұрлы жол», «100 нақты қадам» сияқты түрлі бағытта ауқымды бағдарламалар жүзеге асырылды. Саяси және экономикалық реформалармен қатар рухани жаңғыруға да ерекше мән береміз.

Бұл жетістіктердің барлығы Елбасының басшылығының, халқымыздың даналығы мен бірлігінің, барша отандастардың қажырлы еңбегінің арқасында мүмкін болды. Елбасы Тәуелсіздігіміздің мәңгілік символына айналды деп айта аламыз.

Төртінші онжылдықтың басты мақсаттары – қуатты мемлекет және бәсекеге қабілетті ұлт. Ол үшін саяси-экономикалық үдеріс пен қоғамдық сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, уақыт жүйесіне бейімделген сапалы жаңа ұлттық болмысты қалыптастыруымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның қазіргі заман тарихы, Б. Ғ. Аяған. Алматы, 2009
2. <http://www.egemen.kz/311650.html>
3. http://www.kaztrk.kz/kaz/news/ekonomika/Tauelsizdik_zhetistikteri.html
4. <http://www.akorda.kz/kz/news/2011/11/a>

3. СЕКЦИЯ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ СЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРЫ

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

ӘОЖ: 66.0

Қадірбаева А.А. Ермеков С.Р.

техника.ғ.к., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

PhD, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СІРЕК МЕТАЛДАР КЕН ОРЫНДАРЫ

Түйін: Мақалада сирек және сирек жер металдарының Қазақстандағы кенорындары туралы мәліметтер қарастырылған. Мақалада сирек жерлердің айқын басым концентрациясы оларды жетекші компонент ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін 10 шақты кенорындар бар екені туралы келтірілген. Сондай-ақ анықталған кенорындар туралы нақты мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: сирек металдар, кенорындар, сирек металдар минералдары, сирек металдар белдеуі

Кіріспе. Сирекжер элементтерге (TR) лантан *La*, церий *Ce*, празеодим *Pr*, неодим *Nd*, прометий *Pm*, самарий *Sm*, европий *Eu*, гадолиний *Gd*, тербий *Tb*, диспрозий *Dy*, гольмий *Ho*, эрбий *Er*, тулий *Tm*, иттербий *Yb*, лютеций *Lu* мен иттрий *U* жатады. Сирекжер металдары металлургияда қара және түсті металдар қорытпаларының механикалық қасиеттерін, жылу және от төзімділігін арттыратын легирлеуші және модификациялаушы қоспалар ретінде пайдаланылады. Олар мұнай крекингінде катализатор ретінде, түрлі-түсті теледидар кинескоптарын, люминефор, жоғары қуатты магниттік қорытпалар, лазер мен мазер өндірісінде, атом реакторларында реттеуші өзек (*Gd, Sm, Eu*), радиобелсенді сәулелер көзі түрінде қолданылады [1-2].

Барлық сирекжер элементтер тобының жер қыртысындағы орташа жиынтық мөлшері 0,01% шамасында, ал жекелеген элементтерінің мөлшері $2 \cdot 10^5$ (тулий) пен $4,6 \cdot 10^3$ (церий) аралығында өзгереді. Олардың жоғары мөлшері сілтілі және ультранегізді-сілтілі таужыныстарға тән. Иттрийдің концентрациялану коэффициенті 100-150, ал қалған элементтерде - 50. Сирекжерлер 200-ге жуық минералдың құрамына кіреді, олардың ішінде өнеркәсіптік мәнге иелері: монацит (*Ce,Th*) PO_4 (70% -ға дейін TR_2O_3), ксенотим YPO_4 (60%-ға дейін), бастнезит *Ce(CO_3)F* (65- 75%), паризит (*Ce,La*) $Ca(CO_3)_3F_2$ (46-60%), лопарит (*Na,Ce,Ca*)(*Ti,Nb,Ta*) O_3 (31-35%), фергюсонит $Y(NbO_4)$ (30-45%) [1-2].

Зерттеу бөлімі. Сирекжер элементтердің әлемдік қоры (ТМД-ны қоспағанда) 45 млн. тонна деп бағаланады. Ірі кенорындардың қоры (TR_2O_3) 500 мың тоннадан асады, орташаларда - 100-500 мың тонна, ұсақтарда - 100 мың тоннаға дейін. Қоңды кенде TR_2O_3 мөлшері 1 -2%, ал жұтаңдарда - 0,3%-ға дейін болады. Шетелдердегі сирек жер элементтер концентрациясын (60% TR_2O_3) өндіру көлемі 50 мың тонна, оның 60%-ға жуығын АҚШ өндіреді. Сирекжерлерді олардың дербес кенінен (бастнезит пен монцанит), сонымен қатар тантал-ниобий мен уран кенінен ілеспе түрінде алады.

Қазақстандағы сирекжер көздері негізінен ванадий, фосфор, уран және титан-цирконий кенорындарымен байланысты. Бұл кенорындарда сирек жерлер ілеспе компоненттер түрінде кездеседі, олардың концентрациясы өнеркәсіптік мәнге жақындайды. Сонымен қатар сирек жерлердің айқын басым концентрациясы оларды жетекші компонент ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін 10 шақты кенорындар мен кенбілінімдер: Ақбұлақ, Талайрық, Солтүстік Кутюхин, Құндыбай, Надеждин,

Молодежное (Солтүстік Қазақстан), Ақкөсе (Орталық Қазақстан), Жөмші (Оңтүстік Қазақстан), Приозерное (Батыс Қазақстан). Сирекжерлі нысандардың ірісі Шығыс Қазақстандағы Жоғарғы Еспе сирек металдар (ниобий-цирконий-сирек жерлер) кенорны. Молибден-вольфрам кенорындары (Орталық Қазақстан) арасында Жоғарғы Қайрақты, Жанет, Оңтүстік Жауыр, т.б. сирекжер элементтерінің біршама жоғары мөлшерде болуымен ерекшеленеді[1,3].

Сирекжерлі кененудің ірі көздері ванадий кенорындары -Баласауысқандық, Қорамсақ, Жабағылы; фосфорит кенорындары - Ақсай, Шолақтау, Көксу, Көкжол, Жаңатас, Жоғарғы Ран, т.б (Қаратау); органогендік-фосфат-уранды - Меловое, Тайбағар, Томак, Тасмұрын (Маңғыстау); қабаттық-инфильтрациялық уранды селенді кенорындар - Инкай, Мыңқұдық, Қанжуған, т.б. (Шу-Сарысу мен Сырдария ойпаңдары); фосфорлы-уранды кенорындар - Заозерное, Тастыкөл және т.б.; уранды- көмір кенорындары - Қалжат, Төменгі Іле (Іле ойпаңы); көмір кенорындары - Юбилейное (Қаражыра), Алакөл, Ленгер, Шұбаркөл, Майкөбен мен Жыланшық алаптары; титан-цирконий шашылымдары - Обухов, Заячья, Решающая, Ақеспе, т.б.[1-3]

Солтүстік Қазақстан, Торғай, Ұлытау (Құндыбай кенорны, т.б.) аудандардағы сирекжерлі мору қыртысы да практикалық қызығушылық мәнге ие.

Сирекжер шикізатының потенциялық көзіне Көкшетау аймағының сілтілі-мафелі интрузияларымен байланысты карбонатиттері жатады. Мұндай интрузиялар Мұғалжарда, Оңтүстік және Орталық Қазақстанда да дамыған. Оларда сирекжерлердің жоғары мөлшері байқалады. Жарма-Сауыр белдеміндегі сілтілі гранит массивтерінің сирекжерлермен минералдануы да қызығушылық туындатады.

Сирекжер металдары 200-ге жуық минералдың құрамына кіреді.

монацит
(Ce,Th) PO_4
(70% -ғадейін TR_2O_3)

ксенотим YPO_4
(60%-ғадейін)

бастнезит $Ce(CO_3)F$
(65- 75%)

паризит
(Ce,La) $_2Ca(CO_3)_3F_2$
(46-60%)

фергюсонит
 $Y(NbO_4)$ (30-45%).

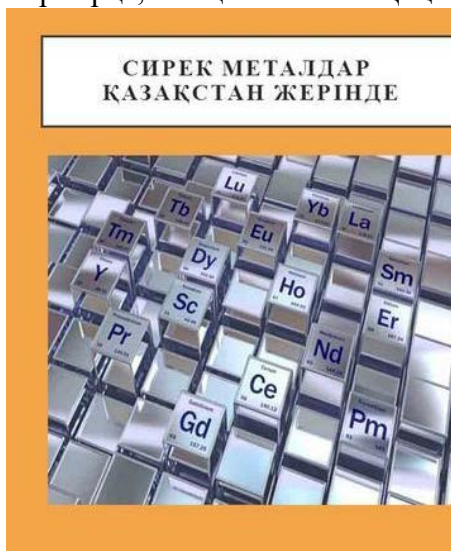

лопарит $(Na,Ce,Ca)(Ti,Nb,Ta)O_3$
(31-35%)

1-сурет. Сирек металдар минералдары

Сирек металдар ішінде тантал-ниобий кендері Қалба мен Мұғалжарда таралған.

Кешенді ниобий кендері Семей және Көкшетау облыстарының гранитті шөгінділерінен табылған. Ал цирконий Сарыарқаның батысы мен солтүстігінде, Торғай ойпатында, Арал маңы мен Мұғалжарда таралған. Индий Мырғалымсай, Текелі, Майқайыңның полиметал кендерінен алынады. Рений Жезқазғанның мыс кендерінен, ал Талий Алтай кендерінен, Сарыарқа, Жезқазған және Қоңырат кенорындарынан алынады.

2-сурет-Қазақстандағы сирек металдар

3-сурет Қоңырат кенорны

Бакен сирек металдар кен орны[1]- Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданындағы Асубұлақ елді мекенінен 18 км жерде орналасқан тантал және ниобий өндірілетін пегматитті кен орны. 1948 жылы ашылған. Зерттеу және барлау жұмыстары 1948-1970 жылдары жүргізілді.

Кен алаңы Қалба-Нарын сирек металдар белдеуіндегі тектоникалық жарылымдардың қиылысында жатыр. Оның құрылымына шөгінді, метаморфты жыныстар мен Қалба гранитоидты кешенінің жыныстары кіреді.

Жатыс сипаты. Ауданы 3,5 км² болып келетін кен орны тақта, желі, линза пішінді 100-ден астам кен денелерінен тұрады. Желілер субмеридианды бағытта, 150-180 м-ден 500 м-ге дейін созылған, қалыңдығы 2- 6 м-ден 22 м-ге дейін жетеді.

Минералдар. Негізгі минералдар — колумбит-танталит, поллуцит, қосалқы минералдар — апатит, касситерит, сподумен, турмалин, слюда, т.б. Бакен сирек металдар кені ашық әдіспен және жер астынан қазу арқылы 1955 жылдан игерілуде.

Тайбағар уран-торий кен орны[4]. Оңтүстік Маңғыстау ойысындағы Қарақия шоқысының оңтүстік-шығыс қанатындағы Мел кен орнынан 70 км жерде орналасқан. 1954 жылы ашылған. Кен шоғыры оңтүстік-шығысқа қарай 18-20 км-ге созылып жатқан ойпаңға жинақталып, қалыңдығы 0,2-1,5 м болатын төрт қабаттан тұрады. Олар қалыңдығы 2-3 м, ал оңтүстік-шығыс бағытында 7-8 м-ге дейінгі кентассыз саз қабаттарымен өзара бөлінген. Кен денесі уран сіңген балық сүйектерінің қалдықтарынан және темірсульфидтері бар қоңырқай түсті саз қабаттарынан тұрады. Кенденудің орналасу тереңдігі 150-250 м. Кентаста уранның мөлшері 0,02-ден 0,08%-ға, Р₂О₅ 2 – 9%, ал торийдің мөлшері 0,1-ден 0,3%-ға дейін жетеді.

Тасмұрын уран-торий кен орны[4]. Маңғыстау ойысының оңтүстігінде, Қарақия көтерілімінің солтүстік ернеуіндегі Мел кен орнынан оңтүстікке қарай 12-15 км жерде орналасқан. 1953-1954 жылдары Ферғана экспедициясы ашқан. Кентасты горизонт ортаңғы миоцен дәуіріндегі шайылу процесі салдарынан екі телімге бөлінген: Тасмұрын және Ащысай. Жалпы 20 км кен орнының 10-12 км-ін Тасмұрын телімі, 5-6 км-ін Ащысай телімі, ал қалған бөлігін кентастың шайылу горизонты алып жатыр. Кен шоғырының қалыңдығы 0,1-1,5 м, ол созыла келе бейкентасты саздармен бөлінген 3 кентасты қабатқа

ажыратылады. Қоңырқай кенденген саздардағы балық сүйегі қалдықтарымен байытылған уранның мөлшері 0,02-0,06%-ға өзгеріп отырады. Кен орны жер асты әдістерімен игерілетін нысан ретінде сақтауда тұр

Харасан кен орны[4]. Қарамұрын кен аймағынан оңтүстікке қарай 40-45 км орналасқан. Ол да гидрогенді кен орындар қатарына жатады. Кен орныдағы кен араласқан жыныстар жоғары бор сұр түсті құмдары болып табылады. 10 кен шөгінділері анықталған. Олардың жоспардағы ені 100 ден 500 м дейін, ұзақтылығы 3 ден 10 км дейін. Морфология бойынша кен жолақтарында линзатәрізді денелер ұсынылған. Кен аралықтарының қуаттылығы 0,6-12,0 м. Кен денелерінің жату тереңдігі 600-750 м. Кен орнындағы кендер кенеусіз және қатарлы орташа уран құрамы 0,111%. Уран спутниктер элементтерінен нақты бір қызығушылық тудыратын кендер құрамы:

селен - 0,053-0,075%,
рений - 0,09-0,15 г/т,
скандий - 2,5-3 г/т,
сирек жерлер сумасы - 56-76 г/т,
иттрий 13-15 г/т,
ванадий бес тотығы 150-174 г/т.

Қалба-Нарын сирек металды белдеуі[4]. Шығыс Қазақстан облысының Алтай металлогения аймағындағы маңызды кен белдеулерінің бірі. Кенді Алтайдың полиметалды және Батыс Қалбаның алтын кенді белдеулері аралығында; оңтүстік-шығыста Қазақстан – Қытай шекарасынан солтүстік-батыста Батыс Сібір ойпатына дейін (Сібір маңы) 450 – 500 км-ге созылып жатыр. Ені 50 – 70 км. Геотектоникалық жағынан – герциндік. Зайсангеосинклиналь жүйесінің өзек тұсы, ал геолологиялық құрылысы жағынан синклиний болып саналады. Белдеу негізінен төменгі тас көмірдің күрделі қатпарлы, флиштекті терригендік жыныстарынан және жоғарғы палеозойдың гранит интрузивтерінен құралған. Мұнда сирек металдар қалайы, вольфрам, ниобий, тантал, цезий, т.б. кендері бар. Қалба кешенді гранит интрузивтерімен тығыз байланысты. Қалайы мен вольфрам кендері сан жағынан өте көп тараған. Шашыранды сирек элементтер (Ta, Nb, Gs, т.б.) кендері негізінен пегматиттерде. Қалба тауларының кварц-желілі қалайы кендері ежелгі қазба орындары көптеп қазылып қола дәуірі мәдениетінің қалыптасуына зор әсер еткен.

Мұғалжар сирек металдар белдеуі[4]–Ақтөбе облысының Мұғалжар тауындағы сирек металдардың кендері орналасқан алқап. Сирек металдардың кентастануы негізінен кембрийге дейінгі метаморфтық кешендерінен (гнейс, амфиболит, кристалдық тақтатас) құралған және Шығыс Мұғалжар металлогендік белдемінде шоғырланған. Мұнда кембрийге дейінгі ультраметаморфизмімен палеозойдың орогендік граниттік магматизмімен байланысты мигматиттер, граниттік гнейстер, граниттер кең тараған. Сирек жер элементтерінің акцессорлық кентастануы (монацит, циркон, рутил, т.б.) кембрийге дейінгі гранитоидтармен бір кеңістікте топтасқан. Бұл кентастанудан қорымды кендер, кентас белгілері қалыптасады. Бұлардың ішінде герциндік екі сатылы гранитоидтық магматизмімен генетик. байланыста болатын сирек металл және сирек жер элементтерінің кентастануы ерекше орын алады. Лейкократтық граниттердің ірі батолит интрузиялары герцин магматизмінің бірінші сатысымен байланыста келеді. Молибден-вольфрам-висмут кентастануы (Итастыбұлақ, Ақпан, Борлы, т.б.) осы интрузияларда орналасқан. Сирек металл кентастануының пегматиттік және пневматолиттік-гидротермальдық типтері бар.

Бұғыз бойының сирек металды пегматиттері танталит-колумбиттік формацияға жатады. Пегматитті алаңдар Талдысай массивінің граниттері мен қиылған, амфиболиттер мен гнейстерден құралғанан тиклинальдық құрылымдарда орналасқан. Пневматолиттік-гидротермальдық тип грейзендік (Шығыс), альбититтік (Борсықбай, Әйке, Қарасып, т.б.), циркон-монациттік (Шідер, Өтешәлі, Белқопа), кварц-молибденит-

серициттік кентасты формацияларды ([Итастыбұлақ](#), [Қарабұлақ](#)) біріктіреді.

Қорытынды. Ашылған кен орындарынан басқа, Қазақстанда сирек металдар бойынша игерілмеген алаңдар анықталған, оларға іздеу-бағалау жұмыстарын жүргізу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Қадірбаева А.А. Қазақстанның минералды шикізаттары, «Бейорга-никалық заттардың химиялық технологиясы» мамандықтарының студенттері мен магистранттары үшін: Оқу құралы, Шымкент: М. Әуезоватындағы ОҚМУ, 2017. 112 бет.
- 2.Байбатша А.Б. Инженерная геология месторождений полезных ископаемых с основами геоинформатики. Алматы: Ғылым, 2003.
- 3.Ермолов В.А. и др. Месторождения полезных ископаемых. М: МГГУ, 2001.
- 4.<https://kk.wikipedia.org/wiki/>

УДК: 330.322.01

Бердыбекова А.Л., Агеева В.С.

к.э.н., старший преподаватель ЮКГПУ Шымкент, Казахстан
студентка группы 1301-80, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

ИНВЕСТИЦИИ:

ОСНОВЫ РАЗУМНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: В данной статье раскрывается влияние инвестиций на рынок и экономику в целом. Инвестиции - основополагающий экономический инструмент усовершенствования экономики Казахстана. Виды инвестиций: прямые и косвенные; внутренние и внешние; долгосрочные и краткосрочные; частные и государственные; высоко рискованные и менее рискованные; отечественные и иностранные; коллективные и индивидуальные. Основные правила Баффетта: ум и порядочность - обязательные требования к инвестициям; принимать решения на основе точных фактов, а не эмоций; всегда использовать подвернувшуюся возможность; продавать акции в исключительных случаях, когда компания приняла решение о кардинальном изменении курса своего дальнейшего существования; приобретать акции, когда они низко упали в цене; покупать акции, досконально изученные.

Ключевые слова: инвестирование, доход, экономика, оценка рынка, посредники, финансы, прибыль, имущество

После падения в 2020 году, связанного с пандемией коронавирусной инфекции, экономика Казахстана выходит на стадию роста, и по прогнозам, в 2021 году он составит 3,2%, в значительной степени благодаря инвестициям. Инвестиции представляют собой, прежде всего, один из основополагающих экономических инструментов, ведущих к усовершенствованию любой экономики. Будучи одним из важнейших компонентов ВВП, их размеры довольно сложно прогнозируются на макроуровне. Инвестиции - это рабочий инструмент для приумножения общественного капитала, для возрастания производственных возможностей страны и их экономического развития [1]. От хода инвестирования зависит формирование новых рабочих мест, устанавливая процедуру наращенного воспроизводства. Инвестиции в равной степени важны как на микроуровне, так и на макроуровне. Они определяют перспективу развития государства в целом, причём, единичный субъект хозяйствования также считается локомотивом в формировании экономики.

"Ирония инвестирования заключается в том, что мы, инвесторы, не только не получаем то, за что платим, мы получаем именно то, за что не платим", - именно так

считал известный американский предприниматель Джон Богл.

В современном мире на вопрос: "А не думали ли вы инвестировать?" - часто можно услышать риторический ответ: "Откуда столько денег и времени сидеть у монитора?" Люди не понимают, что такое инвестиции, а когда чего-то не понимаешь, как факт, боишься это делать. На самом деле, в современном обществе инвестированию обучаются практически все, поскольку даже образование является экстраординарным видом инвестирования и депозитом в будущее. Ведь качественное образование поможет найти успешную работу с достойной заработной платой. Что же такое инвестиции?

Инвестиции - вложения различных средств, с целью их увеличения или получения прибыли в будущем.

К видам инвестиций относятся следующие: прямые и косвенные; внутренние и внешние; долгосрочные и краткосрочные; частные и государственные; высоко рискованные и менее рискованные; высокодоходные и низкодоходные; отечественные и иностранные; коллективные и индивидуальные.

Люди, которые добились невероятного успеха благодаря правильному инвестированию, - это Питер Тиль, Джефф Безос, Дональд Трамп, Сэр Джон Темплтон, Уоррен Баффет, Билл Гейтс, Михаил Прохоров, Илон Маск, Шелдон Адельсон [2]. Одним из популярных инвесторов, привлекающих внимание многих начинающих, является гуру инвестиций - Уоррен Баффет.

В Линкольне Баффетт окончил Небраский университет на год раньше срока, в 1950 году, в 19 лет. Позже он пытался зачислиться в Гарвардскую школу бизнеса, где ему пришел отказ с советом попробовать ещё раз через несколько лет. Провал в Гарварде был, пожалуй, самым большим везением в его жизни. Когда он начал искать альтернативы дальнейшего своего существования, ему под руки подвернулся каталог Колумбийского университета. Перед подачей документов он узнал, что автор его любимой книги "Разумный инвестор" - Грэм, который преподаёт в этом университете. Он, не раздумывая, подал заявление, и через несколько недель его приняли [3]. Очень скоро он стал лучшим студентом среди слушателей Грэма, который заложил фундамент знаний Баффетта. Накал интенсивности интеллектуального диалога между этими двумя людьми был достаточно высок, так как Баффетт был единственным студентом, учившимся на 5+, и досконально познавшим все истины, который излагал Грэм. После окончания курса Баффетта не приняли в инвестиционную компанию Грэма. Расстроенный, он вернулся в Омаху и стал помогать своему отцу в его Брокерской фирме, но желание работать вместе с Грэмом не оставляло его. На протяжении трёх лет Баффетт регулярно писал Грэму письма и делился своими инвестиционными идеями, пока наконец, в 1954 году, учитель не пригласил его к себе, в Нью-Йорк. В 25 лет Баффетт учредил собственное инвестиционное товарищество, которое было создано в полном соответствии с принципами Грэма. Грэм и Баффетт поддерживали очень тесную связь до тех пор, пока Грэм не ушёл из жизни в 1976 году.

При изучении принципов инвестирования Б.Грэма и У.Баффетта можно выявить основное правило: в любой ситуации ни в коем случае не поддаваться эмоциям. Относительно этого хотелось бы процитировать слова из авторской книги Б.Грэма: "Настоящий инвестор крайне редко продаёт акции по принуждению и обычно не обращает внимание на текущие цены. Он должен реагировать на них и действовать в соответствии с ними только в той мере, в какой это отвечает его планам в отношении принадлежащего ему пакета акций, и не более. Инвестор, который поддаётся паническому страху или чрезмерно беспокоится по поводу случайных падений рыночной стоимости вложений, превращает своё базовое преимущество в базовый недостаток. Для такого человека было бы лучше, если бы его акции вообще не имели рыночной цены. Тогда бы он мог избежать моральных страданий, связанных с ошибочными суждениями других людей. Ведь если мы начнём принимать на основе догадок или эмоции решения о том, покупать или не покупать акции компании, в которой хотим иметь долгосрочный интерес, то ни к чему

хорошему это не приведёт" [4].

Если говорить об обязательных моральных качествах, то стоит упомянуть терпение, ведь оно является основным составляющим успешного инвестирования.

Каждый высокопрофессиональный вкладчик, демонстрирующий итоги, больше посредственных в течение длительного периода, получает существенную прибыль. Даже незначительное преобладание посредственных итогов приведёт к колоссальному превосходству в перспективе, но получение прибыли связано с существенным риском - оказаться в проигрыше. Приведём 7 главных правил У.Баффетта:

- в инвестициях на первом месте ум и порядочность;
- вкладывайте, взяв за основу точные факты, а не на эмоции;
- покупайте выгодное предприятие, а не "окурки";
- найдя хорошую возможность - используйте её;
- старайтесь продавать акции только во время радикальных изменений в компании;
- приобретайте по ценам, ниже внутренней стоимости;
- приобретайте только те акции, которые понимаете.

Последнее правило имеет довольно широкий смысл: только при полном понимании всех важных факторов, связанных с ситуацией, и абсолютная ясность характера действия дают толчок к приобретению акций. К важнейшему фактору инвестиционного процесса относится социальное воздействие, которое заманивает комфортом принадлежности к толпе, зато уничтожает все возможные шансы на получение более высоких результатов. Ведь принадлежность к стаду подразумевает отсутствие значительных расхождений во взглядах и мнениях, но, при этом, абсолютно трудно добиться большего, чем среднестатистические результаты. К примеру, Баффетт особо не соглашался и, в какой-то степени, даже игнорировал мнения авторитетных и влиятельных людей.

Успешное инвестирование сопряжено с огромным риском - иметь самостоятельное, отличное от толпы мнение и поведение. Успешный инвестор идёт по острию ножа: самомнение, при котором себя считает выше коллективной мудрости рынка, разумно совмещает со внутренним смирением, зная пределы своих способностей. На Уолл-стрит считают, что идея, которая изначально выглядит хорошо, нередко оборачивается плохой в конце. Это лишний раз подчеркивает значительность и весомость риска в инвестировании. Опытный инвестор оценивает факты и обстоятельства на основе логики и рассудка, формирует гипотезы своего дальнейшего поведения, придерживаясь собственного умозаключения. Он совершает покупку ценных бумаг, когда страхи толпы достигают своего пика.

Методы, в отличие от принципов, меняются в зависимости от сложившейся инвестиционной ситуации. При определении инвестиционной ситуации важно ответить на три вопроса: "Сколько вы получите?", "Когда вы это возьмёте?", "И насколько вы в этом уверены?" Такой подход к расчёту внутренней стоимости акций, вне зависимости от того, покупаем мы всю компанию или часть, поможет правильно воспользоваться инвестиционным доходом.

Даже не верится, что такие простые правила Уоррена Баффетта приносят такой высокий доход. Ещё один интересный общий совет от гуру инвестиций - убедитесь, что вы счастливы и довольны своей экономической деятельностью. Баффетт много раз упомянул: ему нравится, что он делает. Это то, что позволяет ему каждый день просыпаться, идти на работу, даже когда ему уже не 25 лет. Речь идёт не только про деньги, а именно: про любимое дело, дело всей его жизни. Серьезные казахстанские инвесторы придерживаются правил и принципов Баффетта в своей инвестиционной деятельности, поэтому Казахстан находится на четвёртом месте, после Вьетнама, Марокко и Исландии с долей 7,2%, что соответствует капитализации в 6,6 млрд.долл. С точки зрения инвесторов, Казахстан - это страна с рейтингами инвестиционного уровня, ценные бумаги которой покупают

крупнейшие мировые инвесторы. Основными иностранными инвесторами выступают 30 американских и европейских фондов с совокупными активами 4,1 млрд.долл. В эпицентре их интереса Halyk Bank, Kaspi Bank и национальная атомная компания «Казатомпром». Таким образом, экономика Казахстана может совершенствоваться за счёт успешной налоговой политики, применяя финансово - кредитные рычаги, а также оживленной инвестиционной деятельности. Инвестирование - очень интересная, значимая и сложная деятельность, весьма важна для развития экономики внутри страны и на мировом уровне: достаток завтрашнего дня создаётся сегодняшними инвестициями. Инвестиции в разных секторах экономики и на разных площадях практической деятельности обладают своими специфическими особенностями. Инвестиционная политика в значительной мере зависит от его участников: инвесторов, заказчиков, пользователей работ, потребителей предметов инвестиционной деятельности, поставщиков, банковских и страховых организаций, инвестиционных бирж и других. Согласно принципам профессионального инвестирования Баффетта: "Финансовый рынок - это устройство перераспределения денег от нетерпеливых инвесторов к терпеливым. Акцентируйте внимание на важных целях и задачах, ошибки допустимы для всех, однако, ваша настойчивость поможет продвинуться дальше". Казахстан весьма привлекателен для инвесторов за счёт низкого, суверенного риска, долговой нагрузки, мультипликаторов и опережающей динамики индекса в долларовом выражении.

Список литературы:

1. Стенли Брю Экономикс. Москва, 1992.
2. Forbes: Список известнейших инвесторов мира 2021.
3. Бенджамин Грэм «Разумный инвестор». Москва, 2014.
4. Джереми Миллер «Правила инвестирования Уоррена Баффетта». Москва, 2021.

УДК 622.276

Надилова Ж.К., Бимбетова Г.Ж.

к.техн.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.хим.н., асс. профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВКЛАД УЧЕНЫХ - НЕФТЯНИКОВ ЮКУ ИМ. М.АУЭЗОВА В СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СТРАНЫ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация: Перед учеными ЮКУ им. М.Ауэзова, занимающихся вопросами нефтегазовой отрасли стоят актуальные задачи по проблемам бурения нефтегазовых скважин, подготовке, транспортировке и переработке нефти и газа. За последние годы ими получены новые материалы для подготовки эмульсионной нефти, разработаны технологии получения новых реагентов для снижения температуры застывания парафинистой нефти.

Ключевые слова: Экономика Казахстана, нефтегазовая отрасль, транспортировка нефти, парафинистая нефть, вторичные ресурсы, гудроны дистилляции жирных кислот, новые реагенты, деэмульгаторы, депрессорные присадки.

За прошедшие годы независимости наша страна благодаря дальновидной политике Первого Президента Н.А. Назарбаева смогла преодолеть сложнейший экономический кризис, который достался нам после развала Советского союза. Ключевую роль в этом сыграли углеводородные ресурсы, которые в эти годы добывались, транспортировались и перерабатывались на уровне некоторых стран-импортеров нефти. Надо сказать, что крупные проекты в нефтегазовой отрасли, такие как Тенгизшевройл, Кашаган и другие, которые сыграли ключевую роль и явились экономической основой при осуществлении

масштабных реформ страны, были реализованы при непосредственном участии Первого Президента РК.

По инициативе ректора ЮКУ им.М.Ауэзова академика НАН РК Кожамжаровой Д.П. были созданы НИИ на базе университета, в которых исследования наших ученых проводятся не разрозненно, как раньше, а на системной основе с целью доведения их до производства. Университет сегодня завершил все подготовительные стадии и имеет все условия для перевода его в Национальный исследовательский вуз. Исходя из этого наши достижения, инновации должны обеспечивать комплексное использование техногенных отходов и углеводородных ресурсов с целью создания новых технологий, которые будут доведены до конкретной скважины, а также предприятий по подготовке, транспортировке и переработке нефти и газа. В этом плане определяющую роль играет прикладная наука, которая призвана доводить разработки ученых до конкретного производства.

Ученые Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова, который является крупным научным и образовательным центром Южного региона, внесли неоценимый вклад в становлении эпохальных преобразований суверенной Республики Казахстан. Фундамент сегодняшним достижениям в нефтегазовой отрасли в свое время был заложен академиком НАН РК Надировым Н.К. и его школой, который работал проректором по научной работе и заведующим кафедрой химической технологии переработки нефти и газа КазХТИ.

Значительный вклад ученые нашего университета внесли в развитие химической и нефтехимической промышленности страны. Постановлением Правительства Республики Казахстан от 16 ноября 2005 года № 1131 коллективу ученых Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова была присуждена Государственная премия Республики Казахстан в области науки, техники и образования 2005 за работу «Создание и организация инновационных технологий переработки природного и техногенного вторичного сырья». Авторы: Бишимбаев В.К., Есимов Б.О., Исаков Т.У., Джакипбекова Н.О., Жантасов К.Т., Надиров К.С., Шакиров Б.С., Молдабеков Ш.М.

Получены новые материалы для подготовки эмульсионной нефти, разработана технология получения реагентов для снижения температуры застывания парафинистой нефти, которая занимает значительную часть в объеме транспортируемой в системе нефтепроводного транспорта нефти [1-4]. Была разработана технология получения порошкообразного реагента буровых растворов для бурения скважин на жидкие и твердые полезные ископаемые. При поддержке Комитета Науки МОН РК за прошедшие годы учеными нашего университета были реализованы наиболее значимые проекты в нефтегазовой области. Коллектив ученых университета: Надиров К.С. - Лауреат Государственной премии РК, д.х.н., профессор; Голубев В.Г. - д.т.н., профессор; Бондаренко В.П. - к.т.н., доцент; Жантасов М.К. - к.т.н., профессор; Бимбетова Г.Ж. - к.т.н., профессор; Орынбасаров А.К. - к.х.н.; профессор; Садырбаева А.С. - к.т.н., профессор, Сакибаева С.А. к.х.н., профессор и другие принимали активное участие в реализации прорывных научных проектов, результаты которых были опубликованы в изданиях базы данных Scopus, TomsonReitors. По результатам разработок были получены патенты РК.

С нашей точки зрения, в этих разработках сконцентрированы наиболее значимые результаты наших ученых, которые обеспечивают реализацию Плана нации-«100 шагов. Современное государство для всех».

На сегодняшний день проблема эффективной переработки вторичных ресурсов с получением конкурентоспособной продукции является актуальной для нефтегазовой отрасли нашей страны. Однако, несмотря на важность и экономическую целесообразность **наиболее** полной переработки вторичных ресурсов, уровень их использования в настоящее время все еще недостаточен. Учитывая потенциал масложировых предприятий юга Казахстана, задача эффективной переработки вторичных ресурсов масложировой промышленности и получения на их основе ценных химических реагентов имеет особое значение. В настоящее время

серьёзными проблемами, которые существуют в нефтедобывающей отрасли это вопросы разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий при подготовке скважинной продукции.

Эти явления значительно усложняют добычу нефти из скважин, негативно влияют на работу нефтедобывающего оборудования, трубопроводных коммуникаций. Особенно этот вопрос актуален для месторождений Южно-Торгайского осадочного бассейна, на которых добывают высокопарафинистую нефть, например, для месторождения Кумколь, Акшабулак и других. Из-за высокой устойчивости таких эмульсий их разрушения удается достичь только с помощью реагентов - деэмульгаторов. Несмотря на наличие широкого ассортимента существующих деэмульгаторов в настоящее время их применение на практике не всегда даёт желаемые результаты. Следует отметить, что большинство используемых в промысловых условиях деэмульгаторов являются привозными и приобретаются по высокой рыночной цене. Все это в конечном итоге сильно отражается на себестоимости нефти при ее подготовке на предприятиях, как в промысловых условиях, так и при ее переработке. Так как стоимость деэмульгаторов достаточно велика, то проблема снижения их расхода за счет повышения эффективности действия реагентов весьма актуальна.

Основной составляющей вторичных ресурсов, получаемых в процессе переработки растительных масел, в частности, хлопкового масла, являются гудроны дистилляции жирных кислот. Свободные жирные кислоты, получаемые из гудронов и соапстоков, являются ценным исходным сырьем для получения ряда реагентов комплексного действия, которые используются для обезвоживания и обессоливания на установках комплексной подготовки нефти.

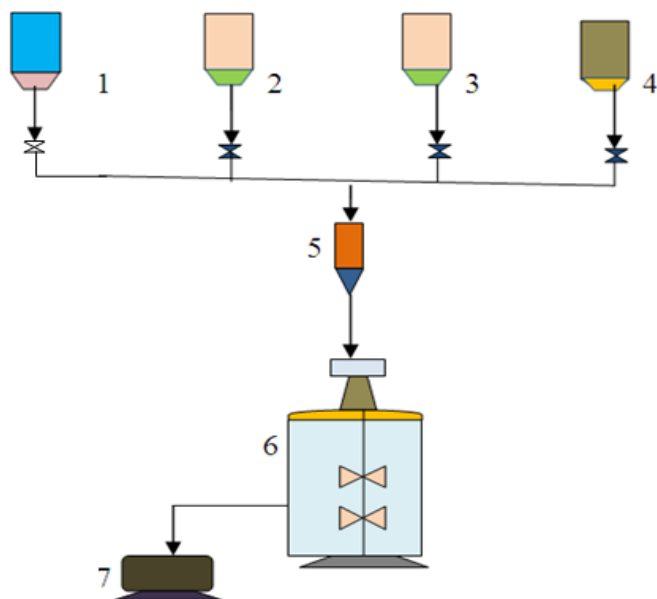
Для получения доступных и относительно недорогих реагентов для подготовки нефти в промысловых условиях необходимым являются источники сырья. Для этого нами были выполнены работы по выделению из гудронов жирных кислот, которые в дальнейшем являлись исходным сырьем для синтеза на их основе реагентов – деэмульгаторов для обезвоживания и обессоливания сырой нефти на установках комплексной подготовки нефти.

Разработана технологическая схема получения реагента «Эфиры жирных кислот гудрона» (ЭЖКГ), которая представлена на рисунке.

Полученные реагенты позволяют при обезвоживании в сырой нефти снизить содержание воды до 0,5%, солей – до 5-8 мг/л.

На разработанную технологию был получен патент №3290 «Состав для глубокого обезвоживания и обессоливания нефти».

Полученные реагенты являются относительно не дорогими, являются эффективными деэмульгирующими веществами и могут быть использованы на месторождениях при сборе и подготовке нефти.

1 – мерник жирных кислот; 2 – мерник метанола; 3 – мерник катализатора; 4–мерник для 0,25% раствора гидроксида натрия; 5 – измерительно – дозирующее устройство; 6 - реактор-смеситель; 7- емкость для готовой продукции

Рисунок 1. Принципиальная технологическая схема получения реагента «ЭЖКГ»

В нашей стране добывается более 90 миллиона тонн нефти, которая является в большинстве случаев парафинистой. По трубопроводному транспорту доставляется более 80% из добываемой нефти к потребителям. В связи с этим проблема подготовки и транспортировки этой нефти является актуальной. Парафинистые соединения в том или ином количестве практически всегда присутствуют в добываемой Казахстанской нефти, в частности, в нефти месторождений Южно - Торгайской впадины (Кумколь, Арысқум, Акшабулак, Нуралы и другие). Нефти этих месторождений содержат до 15 и более % парафинов. Напомним, что парафинистые нефти содержат в своем составе значительное количество растворённых парафинов. При трубопроводном транспорте таких нефтей возникают серьезные проблемы из-за кристаллизации парафинов и возрастания вязкости нефти: повышаются давление в трубопроводе, расход электроэнергии на оборудование прокачки, уменьшается пропускная способность трубопровода. В зимний период при низких температурах транспорт нефти с содержанием значительного количества парафинов еще более затрудняется из-за их отложений непосредственно на внутренних стенках трубопроводов, то есть сужается поперечное сечение нефтепровода и как следствие снижается производительность. Из применяемых способов борьбы с парафинистыми отложениями при транспортировке нефти наиболее распространенным является подогрев нефти, добавление в нее растворителей парафина, поверхностно-активных веществ, препятствующих отложению парафинов нефти на стенках трубопроводов. Учитывая реологические особенности транспортируемой нефти, из-за значительного содержания парафинов при трубопроводном транспорте на практике вдоль трассы устанавливают пункты подогрева нефти через каждые 50 или 100 км в зависимости от вязкости транспортируемой нефти. Использование тепловых методов в настоящее время в силу экологических и ряда других причин ограничено. В силу чего на смену тепловым приходят химические методы борьбы с отложениями парафинов.

В данном направлении целью наших ученых явилась разработка технологии

получения реагента, обладающего депрессорной активностью для снижения температуры застывания высокопарафинистых нефтей на основе алифатических спиртов и жирных кислот хлопкового соапстока. Этерификацией на основе жирных кислот, бутанола и малеинового ангидрида был получен эфир (ЭЖМА), который был использован в качестве реагента - депрессорной добавки к высокопарафинистой нефти.

По результатам проведенных испытаний получен патент на полезную модель № 4538 от 11.12.2019 г. «Композиционная депрессорная присадка к высокопарафинистой нефти».

Данная технология имеет практическое значение для трубопроводного транспорта нефти Республики Казахстан. Реагенты депрессорного действия могут быть использованы при транспортировке парафинистой и высокопарафинистой нефти.

Таким образом, сырьевая база Туркестанской области обладает широким спектром побочных продуктов переработки растительных масел, техногенных отходов, различных глин, минералов, а также химических соединений. Использование выше перечисленных материалов как исходных компонентов при наличии соответствующих технологий позволяет получать импортозамещающую продукцию для химической промышленности, горнодобывающей и нефтегазовой отраслей. За прошедшие 30 лет независимости нашей страны ученые ЮКУ им. М.Ауэзова внесли существенный вклад в становление, развитие и преобразований Казахстана как суверенного государства. Опыт прошедших лет показал, что в нефтегазовой отрасли при определении научных приоритетов нужны прагматичные подходы. Необходимы эффективные подходы для увеличения Казахстанской составляющей в доле поставки оборудования и материалов при добыче, подготовке и переработке углеводородов. Учеными университета получены новые материалы на основе местного сырья и техногенных отходов, которые предложены компаниям по бурению скважин, подготовке, транспортировке и переработке нефти.

Список литературы

1.Nadirova Zh.K., Ivakhnenko O.P., Zhantasov M.K., Bimbetova G.Zh., Nadirov K.S., Nadirov K.S. Ultrasound-assisted separation of water from crude oil of Kumkol South oil field // Вестник КазНУ. Серия химическая. – 2021. – №2.-С.4-10.

2.Nadirov K.S., Zhantasov, M.K., Marenov, B.T., Bimbetova, G.Zh., Orynbasarov, A.K., Shukhanova, Z.K., Otarbayev, N. Sh., Nadirova Zh.K., Iztleuov G.M. & Zhantasova, D.M. Obtaining high paraffin-content oil depressants // Chemical Engineering & Technology, 2021, Vol. 44, No. 2, pp. 310–317.

3.NadirovK., Ivakhnenko O., Otarbayev N. Selection of Technological Factors for the Process Saponification of Fatty Acids of Tar // Industrial Technology and Engineering. 2020, 4 (37): 25-32.

4. Ивахненко А.П., Надиров К.С., Жантасов М.К., Бимбетова Г.Ж., Надиров Р.К., Кусынбек С.К. Оценка и получение состава реагента для деэмульсации парафинистой нефти // Вестник КБТУ, Том 18, Выпуск 1, 2021.С.11-20.

УДК: 316.346

Ертаев М.А.

социология ғ. к., доцент. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан

ЕҢБЕККЕ ЖАҢАША ҚАТЫНАСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІРЛІГІНІҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада еңбекке деген жаңа көзқарастың ұлттық-жалпыадамзаттық құндылық мәселелері қарастырылады, бұл қоғамдық өмірде белгілі материалдық-экономикалық, мәдени-рухани, саяси-идеологиялық факторлардың жиынтығы екендігі талданды. Еңбек жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында, тарихи тәжірибе барысында ұзақ жылдар бойы қалыптасады, еңбек әрекеті барысында ол дамып, жетіліп, нығаяды. Ол адамзат игілігіне қызмет еткенде ғана құнды болады. Қазақстан Республикасының жаңа еңбек қатынастарын дамыту барысында жұмысшылардың өз жұмысына деген сүйіспеншілігі, құрметі, адалдығы, қоғамдық тәжірибенің нәтижесі екендігіне жанжақты салыстырмалы талдау жасалды.

Кілт сөздер: Құндылық-философиялық-әлеуметтанулық ұғым, құндылық – әлеуметтік тәжірибенің нәтижесі, еңбекті құрметтеу, қоғамдық тәжірибенің нәтижесі.

Құндылық - философиялық - социологиялық түсінік. Ол жалпылама адамгершілік түсініктер қатарына жатады. Адамзаттың ұлы ғұламалары барлық кезендерде бұл түсініктің маңызын тереңірек түсіндіруге және оның өзіндік табиғаты мен ерекшеліктерін білуге ұмтылып отырған. Құндылықтың басқа да философиялық түсініктерден айырмашылығы бұл жерде қажеттілік пен кездейсоқтықтың объективтілігі оның жеке адам, тап, қоғам үшін маңызын нақты және дұрыс бейнелеуінде. Сонымен бірге, заттар мен құбылыстар бірігіп олардың жеке адам, тап, қоғам үшін маңызы артқан сайын құндылық түсінігінің маңызы да тереңдей түседі. Қорыта айтқанда құндылық, бір жағынан, табиғи құбылыстар мен процестердің, заттардың, адамдардың мақсатқа сәйкес әрекетінің шеңберіне ілініп, белгілі бір әлеуметтік мазмұнға ие болуына байланысты өзінен-өзі бейтарап жатса да пайдаға асырылуы, қажетке жаратылуы, сөйтіп қоғамдық игіліктерге айналуы. Демек, құндылық әлеуметтік практиканың нәтижесі ретінде субъект пен объектінің арасындағы байланыстан туындайды. Ал, мұның өзі оның табиғатын ашып көрсетуге негіз болады. Екінші жағынан, құндылық қоғамдағы структуралық – құрылымдық элементтермен (таптар, әлеуметтік топтар, ұлттар) тығыз байланысты. Яғни, бір тап игілік ретінде бағалайтын заттың келесі таптық әлеуметтік позициясын бейнелейтін құбылыстар бірінші орынға қойылып дәріптеледі. Демек, дүниеге көзқарастың социологиялық-мәнділік қасиеттеріне оның мазмұнына елеулі роль атқаратын мұрағаттар мен мақсаттар, адамгершілік нормалары және т.с. сияқтылар кіреді. Өйткені, олар адамдардың іс-әрекеті үшін құны болмауы мүмкін. Таптардың дүниеге көзқарасында ең алдымен тап бағыт-бағдар бере отырып, қызметке ұмтылуға серпін туғызады [1.50.]. Құндылық - бұл табиғи қоғамдық өмірде белгілі болатын, адам қадірлейтін, олар үшін тиімді, пайдалы, маңызды табиғи, жеке және әлеуметтік қажеттілікті қанағаттандыруға қызмет ететін, материалдық-экономикалық, мәдени-рухани, саяси-идеологиялық факторлардың жиынтығы болып табылады. Құндылықтардың мәні мазмұнына қарай төмендегідей классификацияларға ажыратылады:

Адам және адамзат - ең жоғарғы құндылық болып табылады:

- адамзаттың өмір сүруі үшін қажет болған табиғи мүмкіндіктер мен еңбек құралдары және еңбек өнімділігінің бірлігі материалдық өмір құндылықтары деп аталады:

- қоғамның өмірлік белсенділігі үшін қажет адамзаттың дамуы процесінде дүниеге келген әлеуметтік сала мен құрылымдар (семья, ұлт, тап, мемлекет) қоғамдық өмір құндылықтары түсінігімен бейнеленеді:

- адамдардың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға қызмет ететін ғылыми білімдер, философиялық, этикалық, эстетикалық идеялар жиынтығын рухани өмірдің құндылықтары деп атайды:

Құндылықтың тағы да бір ерекшелігі, ол тарихи тәжірибе үдерісінде ұзақ жылдар бойы сыннан өтіп, адамзат өз тәжірибесінде оның маңыздылығына, мәнділігіне сенім артқаннан кейін ғана жалпыадамзаттық мазмұнға ие болады. Құндылықтар заттар мен құбылыстардың барлығын оның жеке адам мен қоғам үшін маңызын объективті негізде көрсетсе, оларды түсіну мен сезіну субъективті мазмұнға ие болады. Бірақ жеке адам, қауым және қоғам игіліктері бірігіп, олардың арасындағы қарама-қарсылықтар жойылған сайын адамдардың өмірінде жалпыадамзаттық құндылықтардың мәні арта түседі. Сол себепті қоғамымыздың нарықтық қатынастар кезеңінде құндылықтарды жаңаша бағалауға, жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтауға ерекше мән беріліп отырғандығы жай емес.

Қазақстан дамуының өзіне тән жолы, оның түп негіздерінің бірі жалпыадамзаттық құндылықтарды қадірлеу болып отыр. Халқымыздың әділеттілігі, теңдігі, тату көршілік пен достығының негізгі тамыры ғасырлар бойы сақталып отырғаны белгілі. Қазіргі кезеңнің негізгі мақсаттарының бірі осы дәстүрлерді қайта жаңғырту, оларға жаңа мазмұн мен мағына беру, заманымызға тыныштық, мәдениет және ұждан еркіндігі, әрбір адамды кемелді етіп өсіруге мүмкін болған жағдайларды әзірлеуде болып отыр. Қазақстан республикасының тәуелсіздікке қол жеткізуі, дүниежүзілік өркениетке, жалпыадамзаттық құндылықтарға деген сенімді қалыптастырды. Ендігі біздің мақсатымыз, сол құндылықтармен бұл қоғамның нақты қоғамдық даму сатыларын байланыстылық пен бірбүтіндікте қарастыра отырып, құндылықтардың нәрін сіңіру мүмкіндігіне қол жеткізуіміз керек.

Жалпыадамзаттық құндылық дегенде қоғамдық даму үшін ерекше маңызға ие болған құндылықтарды түсіну керек. Бұл құндылықтарды қоғамның дамуы процесінде барлық халықтар жасаған. Жалпыадамзаттық құндылықтарды уақыт пен кеңістікте шектеп болмайды. Жалпыадамзаттық құндылықтар адамның еңбек белсенділігінде дүниеге келетін және нақты өмірде белгілі болатын үдеріс.

Адамзат көптеген ғасырлар бойы көздің қарашығындай сақтап келген құндылықтардың маңызы мен қадірі өте жоғары. Міне осындай көпшілікке белгілі және түсінікті болған төмендегідей қорытынды шығарамыз: Адамзат жасаған құндылықтарды сақтамай, оларға сүйенбей қазіргі қоғамымыз бастан кешіріп отырған қиыншылықтардан құтыла алмаймыз. Мұны Қазақстан Республикасының елбасы Н.Ә.Назарбаев: Қазіргі заманғы дүниенің тәжірибесі кейбір дәстүрлік құрылымдар қазіргі өркениеттің арнасына етене жалғасатынын сенімді түрде көрсетіп отыр. Тәжірибесіз жаңашылықтың да болуы мүмкін емес. Нақты осы дәстүр адамның жоғалып кетпеуіне өз тұрмысының сипатына қазіргі дүниенің күрт өзгерістеріне бейімдеуге мүмкіндік береді [2.10.] деп атап өтеді.

Бұл құндылықтардың жеке адам мен қоғам өміріндегі орны мен ролін зерттеу ең алдымен қоғамды гуманитарландыру, халықтар, ұлттар, мемлекеттер арасындағы қарама-қайшылықтарды саналы түрде шешу, дүние жүзі халықтарын үрейге үндеп отырған соғыс пен бейбітшілік, экологиялық апат, жұқпалы аурулар (СПИД), қазіргі күндегі эпиджағдай (КОВИД) басқа да проблемаларды шешуге қызмет етеді. Құндылық өз мәніне қарағанда адамдар, әлеуметтік топтар, мемлекеттер, ұлттар және халықтар арасында саяси-идеялық және этникалық келіспеушіліктердің күшеюін жоюға қаратылған болу керек. Құндылық адамзаттың дүниені тануы мен игеруінде, өзін сол қоғамның мүшесі екендігін сезінуінде, өмірдің мазмұнын түсінуде ерекше құрал болып қызмет етеді.

Құндылықтар адамның діни, ұлттық, тілдік, тарихи, мәдени, этикалық және

құқықтық көзқарастарының жиынтығы. Белгілі бір қоғамның әлеуметтік тәртібі, жеке адамның қадірі, этикалық және праволық тәжірибесі жеке адамның қоғам мен адамдар алдындағы борышы мен жауапкершілігі құндылықтар критерийімен өлшенеді. Құндылық түсінігі мәдениет, цивилизация түсініктерімен ажырамас байланыста. Олардың арасындағы жалпылық және өзіне тән ерекшеліктерін атап өту қажет. Себебі, бұл түсініктердің арасында жалпылама жақтары көп болғандықтан оларды бір негізде деп қарауға болмайды.

Құндылық түсінігінің пайда болуы көне грек елінде мәдени дәстүрлердің және қоғамның идеялық негіздерінің ыдырауы мен қадірсізденуіне байланысты болған. Афина демократиясының құлауы Сократты Құндылық деген не? деген сұрау қоюға мәжбүр еткен. Көне дәуір мен орта ғасыр философиясына құндылық түсінігіне реалдылық, ақиқат, болмыс түсініктері қосылған. Құндылық бұл қоғамдық-тарихи түсінік, яғни өтпелі кезеңдердің өзгеруі мен қабілет қарымының дамуы нәтижесінде қалыптасып, мазмұны кеңейіп отырады.

Құндылықтар заттар мен құбылыстарды ғана емес, сонымен бірге, адамның қатынастарының жеке адам мен қоғам үшін маңызын да өз ішіне алады. Бейбітшілік, әлеумет пен әлеуметтілік, әділеттілік, еңбексүйгіштік, сияқты жапыадамзаттық қасиеттер де құндылықтар болып табылады.

Нарықтық қатынастардың қалыптасуы кезеңінде болса әрбір адамның қауіп-қатерсіз, өмір сүруі, әлеуметтік жағынан қорғалуы, қолайлы еңбекпен қамтамасыз етілуі, сонымен бірге, ұлттық, жеке еркіндіктің қадір-қасиетімен қамтамасыз етілуі де жалпыадамзаттық құндылықтар арасында ерекше орынға ие болуда.

Көп ғасырлық тарихымыз дәлелдеп отырғанындай қазақ халқы жаңадан өзіміздің ұлттық сипатымызды дәлелдейтін алдыңғы қатарлы зиялыларымыз тарапынан жасалатын және ең маңыздысы -бүкіл адамзатқа қажетті құндылықтарымыз дүниеге келеді.

Құндылықтардың ең маңызды жағы - адам белсенділігінің өзі, жалпы еңбек белсенділігі, құндылығы болып табылады. Адамның кәсібі, білімі мен біліктілігі, интеллектуалдық әлеуеті, дүниеге көзқарасы және оның құндылықтарға қатынасы өзіне тән негізде қалыптасады және дамиды. Жоғарыда атап өткеніміздей, жалпы құндылық түсінігі адамның еңбек белсенділігі үшін қажетті, пайда келтіретін заттар мен құбылыстар сипатында дүниеге келген. Еңбек-құндылық ретінде қоғамдық міндеттерді атқара отырып, ең алдымен адамның қажеттіліктерін қанағаттандырудың, өзін-өзі белгілі етудің құралы болып табылады. Екіншіден, еңбек құндылығы қоғамдық игілік жасау міндетімен байланысты. Үшіншіден, белсенді еңбектің мәні, яғни қоғамды нығайту және дамыту функцияларымен белгіленеді. Төртіншіден, еңбек құндылығы жеке адамды интеллекті жетілдірушісі ретінде белгілі болады. Бесіншіден, еркін шығармашылық еңбек талап етіледі. Сонымен еңбек құндылығының жоғарғы білімділік сипаты адамзат жаратылысының объективті мазмұнын бейнеледі.

Еңбек қоғам үшін барлық қоғамдарға да жоғарғы құндылық болып есептелген. Субъект үшін болса, еңбек құндылығы белгілі бір қоғамдық-экономикалық жағдайға байланысты. Қоғамның даму тенденциясы, мазмұны еңбекті құндылық сипатында қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Егер адам өзінің еңбек белсенділігі нәтижелерінен пайда көрмесе, ол еңбек өз қадір-қасиетін жоғалта бастайды. Еңбектің қадірсізденуі еңбек етушілер үшін өз мазмұнын жоғалтады, себебі құндылық қоғамдық саладан тіршілік ету түріне айналады. Тек қана жеке қажеттілікті (тұтыну саласында) қанағаттандыру үшін ғана қызмет етеді. Яғни қандай жағдай да да ақша табу, байлықты арттыру адам өмірінің мазмұнына айналып қалады. Осы жағдайдан келіп еңбексүйгіштік ақылсыздық сипатында бағалана бастайды. Еңбектің қадірі, құндылығы қоғамдық - саяси құрылыстың қандай екендігіне тікелей байланысты деп айтуға болады. Бірақ белгілі қоғамдық жағдай еңбек белсенділігін жүзеге асырады. Адам әлеуметтік субъект болса, сол қоғамдық қатынаста еңбек етеді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз дамуының стратегиялық бағдарламаларының жасалуы, өзіне тән болған нарықтық қатынастардың қалыптасуының барысы - құндылықтар үшін жағдайлар жасайды деп сенеміз.

Еңбектің адам өміріндегі орны мен ролі, өмірлік құндылық және қоғамның қажеттілігі туралы айтқанда, еңбектің өмірлік құндылық сипатын қалыптастыруда жұмыссыздықты, оны тоқтату жолдарын жасау қажет екендігін ерекше атап өтуіміз керек. Жұмыссыздық бұл еңбектен жатсынудың нәтижесі. Жұмыссыздықтың экономикалық емес, керісінше әлеуметтік-рухани жағдайларының нәтижелеріне көбірек көңіл бөлу қажет. Жұмысын жоғалту әлеуметтік-психологиялық жағынан жеке адамға, семьяға және қоғамға қауіпті. Зерттеулер көрсеткендей, жұмыссыз қалған адам өзінде не болып жатқандығын сезінбейді. Алғашқы уақыттарда ол жұмысынан айырылып, қиын жағдайда қалғанын соншалық қауіпті деп есептемейді. Бұл үдеріс орта есеппен бір аптаға дейін болады. Екіншіден, жұмысын жоғалтқан адам, өз жұмысына жаман қатынаста болады. Келешек жоспарларын жасай бастайды. Бұл үдеріс бірнеше аптаға созылады. Екіншіден, бірте-бірте тынышсыздық пен қорқыныш басталады. Ол қысқа уақытты демалыстан шаршайды, ақшасы бітеді. Отбасы, тұрмыстарында тәртіпсіздік басталады. Өзіне бірнеше айлар бойы жұмыс іздей бастайды. Төртіншіден, жұмыссыздыққа көндіге бастайды. Бірақ тұрмыс дәрежесі төмендейді. Барлық күндер бір-біріне ұқсаған болып, ол үшін мереке немесе демалыс күндерінің айырмашылығы болмайды. Жұмыссыз адам үшін коммуникациялық құралдар (әлеуметтік желілер) сыртқы дүниемен байланыс және информацияның негізі болып қалады.

Жұмыссыздық - еңбекке жарамды халықтың еңбектерге өмірлік құндылықтарды табу мүмкіндіктеріне тосқауыл жасайды. Жұмыссыздық дүние жүзінің барлық жерлеріндегі негізгі күрделі болып отыр.

Адам өмірінде құндылық сипатында еңбектің орындайтын функциялары төмендегідей:-

- еңбек ең алдымен теңдіктің негізі. Еңбек арқылы адамдар түрлі топтарға бөлінеді:

- еңбек адамдар арасындағы қатынастарды байытады:

- еңбек міндетті белсенділіктің негізгі көзі. Көпшілік адамдар өз еңбектерімен мақсатқа қаратылған қызмет процесін ұйымдастырады:

- еңбек адамның кәсіптік шеберлігі мен шығармашылық қабілеттерінің дамуына жағдайлар жасайды. Бұл үдеріс адамның қабілеттерінің мақтанш ету, өзіне сену және өз қауіпсіздігі үшін сезімдерінің асуына мүмкіндік береді:

- еңбек-уақыт өлшемі. Өз жұмысын жақтырмайтындар да мұның жағымды фактор екендігін ерекше атап өтеді:

-еңбек мақсатқа қаратылған белсенділіктің негізі. Ол адамды дүниемен және басқа адамдармен байланыстырады. Жұмыс орнын жоғалтқан адам жәрдемсіз, ыңғайсыз жағдайда болады:

-еңбек адам өмірі құралдарының үстінен бақылаушы және табыс табу негізі болып табылады.

Еңбек пен күнделік өмірдің басқа жақтары арасында айырмашылық болуы мүмкін емес. Адамдар өз өмірлерін еңбек ететін және зейнет жасындағы деп екіге бөледі. Дем алу, күндер, апталар, айлар, жылдар сияқты жұмыс ритмдеріне бөлінеді. Жеке адам тіршілік жасайтын орындар мынадай функцияларға бөлінеді. Олар жұмыс орны, үйі, дем алу орны. Ол еңбек уақытын қалай өткізуді ұйымдастырады. Немесе басқа адамдармен қатынас жасаудың негізгі қайнар көзі. Сөйтіп, еңбек адамның құндылығы сипатында қалыптасады. Зерттеушілердің дәлелдеуінше, еңбек құндылығы семья құндылығынан кейінгі негізгі құндылық болып табылады. Талдаулар бірінші кезекте семья құндылығы, үшінші және

төртінші кезекте материалдық игілік және жақсы тұрмыс құндылығы тұратындығын көрсетеді. Ал семья әсіресе игілік пен жақсы тұрмыспен тығыз байланысты. Семьядағы қатынас еңбектен бос уақыт арқылы жүзеге асады. Сонымен еңбек күрделі және мазмұнына қарай көп аспектілі үдеріс. Еңбектің барлық аспектілерін екі топқа бөлуге болады. Біріншісі, еңбектің жеке құндылықтармен байланысты жақтарын (еңбектің қызықтылығы, ол жерде жеке адамның өзін көрсету мүмкіндігінің барлығы, шығармашылық білімдерінің жетілуі) біріктіреді. Екіншісі, жалақы, қоршаған орта, еңбек жағдайы, басшының жақсы қатынасы болып табылады.

Қазақстанның нарықтық қатынастары кезінде еңбек қатынастары өзіне тән ерекшеліктерге ие. Еңбек қоғамдық және экономикалық дамудың негізі болып табылады. Бірақ, еңбекке басқаша тұрғыдан қарау да бар. Мысалы, Америка социологтары Х.Бейнон мен Р.Блекберилер жұмысшылардың еңбекке деген қатынасын зерттей отырып, төмендегідей қорытынды жасайды: жұмысшылардың көпшілігі өз жұмыстарын жақтырмайды. Авторлар мұның негізгі себебі еңбек базарында мүмкіндіктердің шектелгендігі жұмысшыларға олардың барлық салалардағы қанағаттануының қамтамасыз етілмегендігін деп көрсетеді. [3.21.]. Мұндай жағдайды қазіргі кезеңде республикамыздың кейбір жерлеріндегі еңбек қатынасында да кездестіру мүмкін. Қазіргі күнде жұмысшылардың өздері үшін құндылық сипатында, өмірдің негізгі мақсаты сипатында бойына сіңгендігін атап өтуге болады.

Әрбір адамды ол кім болса да және дүниеге көзқарасы қандай болмасын оның өз еңбегіне қатынасы болады. Ол еңбегіне мейіріммен қарауы немесе жаман көруі мүмкін. Шаруалар - жерге, балықшы - өзенге, жұмысшы - станокқа, мұғалім - студентіне, дәрігер - ауруға, ғалым - ғылыми теориясының жетістігіне, дүниенің сұлулығы мен үйлесімділігіне сүйсіне қарайды. Еңбектің өмірлік құндылық болып қалыптасуына тыйым салулар, түрмелер ол жердегі азаптар немесе кеңестік қоғамның теріс саясаты кері әсер етті. Мұнымен еңбекшілер еңбектен алшақтана бастады. Еңбекті дұрыс бағалау мен шаруашылық мотивациясына деген сенім жойылды. Яғни, кешегі мұрат тұтқан құндылықтар, бүгін күлкілі сияқты. Мұны ең алдымен, жастар түсінді. Бүгінгі күні олардың басым көпшілігі қызмет көрсету саласында, соның ішінде, әсіресе, терең білім мен белгілі бір мамандықты талап етпейтін түрлерінде еңбек етуге бейім. Олардың арасында еңбектенудің мұндай жеңіл түрі бизнес деп аталады. Біз таратқан анкета сұрақтарына жауап берген оқушылардың Оңтүстік Қазақстан обылысы бойынша 31 пайызы еңбектенудің бизнестік түрін қалаған. Анкета сұрақтарына берілген басқа жауаптардан көрініп тұрғандай, «одан әрі оқығым келмейді» дегеннің өзі, «еңбектенуден» қашқалақтаудың амалы емес, керісінше, еңбектің белгілі біртүрінде, әсіресе, бизнесте табысқа жетудің тиімді жолы ретінде қарастырылады. Бір қызығы оқушылардікі сияқты студент жастардың да «бизнеске» көзқарастары жылы. Анкета сұрақтарына жауап берген Шымкент қаласындағы жоғары оқу орны студенттерінің 29 проценті оқумен қатар күн көріс үшін кәкір-шүкір сатумен шұғылданатындықтарын жасырмаса, 30 проценттейі университетті бітіргеннен кейін таза бизнеспен айналысқысы келетіндіктерін атап көрсеткен [4.77.].

Біз таңдап алған мақаланың мазмұнын терең талдау мақсатында жастардың кәсіптік бағдар мен отансүйгіштік сезімдеріне ерекше көңіл бөлдік. Мұндай үдеріс Қазақстанның нарықтық қатынастары кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтарын үйренуге нақты факт материал жинау бағытында жастардың еңбекке қатынас мәселесіне талдау жасауға әрекет жасадық.

Тоталитарлық Кеңес өкіметі кезінде жастарды кәсіпке баулуға және отансүйгіштік сезімге тәрбиелеуге біршама кемшіліктерге жол берілген. Яғни бір жақтама негізде жүзеге асырылғаны белгілі.

Қазақстанның егемендік алуы жоғарыдағы проблемаларды шешуге жаңа қадам басты деп айтуға болады. Мысалы, қазіргі таңда Қазақстанда іскерлік пен меншікке деген

әртүрлі қатынас қалыптасты. Нарық заманы туды. Бұл процестер жастардың еңбекке қатынасын түбірімен өзгертті. Соның ішінде кәсіпке деген қызығушылық жаңа форматқа ене бастады. Әсіресе жастар өздерінің таланты мен мүмкіндіктерін тиімді пайдаланатын кәсіпке қызығуы күннен-күнге артып отыр. Бұл қызығулар ең алдымен жастардың материалдық игілікке ұмтылдыруда. Сондықтан жастар қазіргі кезде өздерінің жеке басының материалдық игілігі мен кәсіп тандауды ұштастыруға ұмтылуда.

Көбінесе жеткіншек ұрпақ болашақ кәсібін тандағанда егеменді Қазақстан Республикасының келешегіне көп үміт артып отыр. Сол себепті мұндай көкейкесті проблемаға немқұрайлы қарамау керек. Яғни кәсіптік бағдар беру жеке адамның ғана мәселесі емес, жалпы мемлекеттік мәселеге айналуы қажет. Әрбір жеткіншек ұрпақтың қызығуын, мүмкіндігі мен қабілетін ескере отырып кәсіп тандаудың жалпы мемлекеттік формасы және бағытын белгілі жүйемен реттеп отыруы келешекте өте үлкен пайда келтіреді деп айтуға болады. Осы мақсатпен еліміздің ғылыми-техникалық дамуына қажетті кадрларды дайындаудың нақты бағдарламасын жасау қажет. Бағдарламаны жасау барысында нарыққа көшу кезеңіндегі көкейкесті проблемаларды бағдарлам ретінде ұстау қажет. Себебі жеке адамның қызығуы мен мемлекеттің диалектикалық бірлікте дамуы есепке алынбаса, біржақтамалы бағдарлама болады. Осы проблемаларды шешуде кәсіптік бағдар берудегі жеке адамның қызығуын (дамыған мемлекеттердің тәжірибесін пайдаланып) нақты материал жинау үшін, социологиялық зерттеу жүргізіп, талдау жасалған қоғамдық пікірлерге көбірек көңіл бөлінуі қажет деп есептейміз.

Кәсіпке қызығушылықты қалыптастыруға тек жанұя мен қоршатан орта тана емес, сонымен қатар жалпы орта білім беретін мектептегі мұғалімдердің, тәрбиешілердің ғылыми және кәсіптік шеберлігі мен оқу бағдарламаларының да маңызы зор.

Ең алдымен жастардың патриоттық (отансүйгіштік) қасиеттеріне, яғни әрбір жастың тәуелсіз халықтың алдындағы борышы мен жауапкершілігіне көбірек көңіл бөлінді. Бұл жастардың ең алдымен кәсіпті тандатанда жеке басының қызығуын ғана емес, мемлекет алдындағы, халқы алдындағы борышын сезінуіне көмектеседі. Қазақстандағы жастардың болашағы, әрбір жеке адамның дамуы мемлекеттің стратегиялық дамуына, даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екендігін ұғыну. Осы мәселені іс жүзіне асыруда білім беру саласының барлық басқыштарын жетілдіру керек.

66% оқушылар 58 % мұғалімдер пікірінше келешекте жаңа кәсіпті игеруге деген қызығушылық арта түседі деп көрсетеді. Респонденттердің басым көпшілігі жоғары білімді мамандықтардың абыройы жоғары екендігін дәлелдейді. Мысалы: 75 % оқушылар және 83 % студенттер жаңа мамандық игеруде жоғары білімнің қажет екендігін көрсеткен, ал 12 % оқушылар орта арнаулы білімді белгілеген. 72% оқушылар 80% студенттер келешекте жоғары білімді мамандықтар материалдық игіліктер жасаумен рухани даму үшін үлкен маңызға ие болатындығын көрсетеді.

Қоғамның қажеттілігін жастар жақсы түсінетінін ерекше атап өту керек. Себебі жастардың болашақ мамандығында өмірлік позициясының жақсы болуын көздейді. Құқық қорғаушы ұйымның қызметкерлерінің өмірі әрдайым қауіп үстінде. Себебі қазіргі нарыққа өтпелі кезеңде коррупция мен бірлескен қылмыс түрлері күшейіп отырғаны сыр емес. Сол себепті қазірше бұл салада жұмыс істейтін қызметкерлердің жалақысы 1.5-2 есе көп болып отыр. Бұл сала қызметкерлерінің жасырын табысы да аз емес. Осындай себептерге байланысты соңғы кездері техникалық, ауылшаруашылық жоғарғы оқу орындарымен салыстырғанда құқықтану және экономикалық институттар мен университеттерге конкурс өте жотары.

Жалпы социологиялық зерттеу қорытындысында кәсіптік бағдар жастардың жеке басының мотиві мен қызығуы нарықтық ғылыми-техникалық прогресін қамтамасыз етуі шарт. Себебі табалдырығына аттағалы тұрған 21 ғасырда қазақ халқының қоғамдық дамуында негізгі рольді рухани фактор иемденеді. Міне осы майданда қызмет ететін кадр ауадай қажет. Яғни аймақтың жалпы мәдениеттік ғылыми-техникалық, кәсіби шеберлік

деңгейі Қазақстан Республикасы прогресінің негізгі экономикалық, саяси және әлеуметтік тірегі болып табылады [5.20-25.].

Еңбектің өмірлік құндылыққа айналуы адамның рухани қанағаттануымен байланысты. Егер қандай еңбек болса да материалдық игіліктен басқа адамгершілік-рухани жағынан қанағаттандырылмаса, ол еңбектің әлеуметтік маңызының толық құндылыққа айналуын қамтамасыз ете алмайды. Республикамызда ұлттық құндылықтарды тіктеу, дәстүрлер, еңбек адамның қадір-қасиетін көтеру үшін олардың әлеуметтік жағынан қорғалуы, жалақысының жиі- жиі артуы еңбекке дұрыс және саналы қатынасты қалыптастаруға жақсы әсер етеді. Қазір мұндай қадам педагогтардың мәртебесі туралы заңның жүзеге асырылуы мен жалақыларының өсуі игілікті қадам деп атауға болады.

Сонымен, қорыта айтқанда, еңбек жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында, тарихи тәжірибе барысында ұзақ жылдар бойы қалыптасып, еңбек белсенділігі барысында жетіліп байып, нығайып отырады. Ол адамзат игілігі үшін қызмет еткенде ғана құндылыққа айналады. Қазақстан республикасының тәуелсіз дамуы барысында жұмысшылардың өз еңбектерін сүюі, ардақтауы, өмірінің мазмұнына айналдыруына және оған ықыласымен берілгендігіне байланысты екендігін атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұсқабаев О. Мектеп - жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. Алматы. Қазақстан, 1997, 50-бет.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы - қоғамның идеялық бірлігінде. Алматы, 1993, 10-бет.
3. Диалектика становления коммунистического труда. Киев. 1978,21-бет.
4. Нұсқабаев О. Мектеп - жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. Алматы. Қазақстан, 1997, 77-бет.
5. Ертаев М.А. Еңбек және еңбекке жаңаша қатынастардың әлеуметтік мәні. //Социология ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты, Түркістан, 2000. 20-25 беттер.

ӘОЖ: 581.45.7

Есеналиев А. Е., Сейдуалиев Т.С.

заң ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан

магистрант Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУ ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ПРОЦЕСІНЕ ҚАТЫСУЫ

Түйін: Мақалада Қазақстандағы экологиялық қатынастарды реттеу процесіндегі табиғатты қорғау прокуратурасының рөлі талданады. Осы саладағы прокурорлық қадағалауды құқықтық реттеудің артықшылықтары мен кемшіліктері қаралды. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының қоршаған ортаны қорғауды реттеу мәселелері жөніндегі актілері талданды.

Кілт сөздер: табиғатты қорғау прокуратурасы, қоршаған ортаны қорғау, прокуратура туралы заң, прокурорлық қадағалау.

Қазақстан Республикасы Конституциясының (бұдан әрі-Конституция) 83-бабы) – 1995 жылғы 30 тамыздағы жағдай бойынша Прокуратура Қазақстан Республикасы прокуратурасы қызметінің құқықтық негіздерін белгілейді: "Прокуратура мемлекет атынан

республика аумағында заңдардың, Президент жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуына, жедел-іздігіне қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және Атқарушылық іс жүргізудің заңдылығына жоғары қадағалауды жүзеге асырады, Қазақстан Республикасы заңнамасының кез келген бұзушылықтарын анықтау мен жою жөнінде шаралар, сондай-ақ Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен прокуратура органдары сотта мемлекеттің мүдделерін білдіреді, сондай-ақ заңда белгіленген жағдайларда, тәртіппен және шектерде қылмыстық қудалауды жүзеге асырады" [1].

"Прокуратура туралы" Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы № 2709 Заңына сәйкес (9-бап) Қазақстан Республикасы прокуратурасының бірыңғай жүйесі Бас прокуратурадан, облыстардың прокуратураларынан, Республикалық маңызы бар қалалардың және республика астанасының прокуратураларынан, ауданаралық, аудандық, қалалық, әскери және басқа да мамандандырылған прокуратуралардан тұрады. Көрсетілген Заңның 48-бабының 3-тармағына сәйкес мамандандырылған прокуратуралар деп әскери, экологиялық, көліктік, сондай-ақ арнаулы прокуратуралар түсініледі. Табиғатты қорғау прокуратурасының міндеттері мен құзыреті

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының бұйрығымен көрсетіледі. "Әлеуметтік-экономикалық салада заңдардың қолданылуына, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру туралы" Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2002 жылғы 21 қарашадағы № 60 бұйрығы. Осы бұйрықтың 7-бабына сәйкес мамандандырылған прокуратуралардың прокурорлары тексеру жүргізу туралы шешім қабылдауға құқығы бар прокурорлардың тізбесіне енгізілді. Бұйрық "қоршаған ортаны қорғау, табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар туралы, Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңнаманың қолданылуын қадағалау" деген 5-бөлімді қамтиды.

Осы бөлімге сәйкес прокуратура органдарына табиғатты қорғау заңнамасының қолданылуын қадағалау саласында ерекше назар аудару қажет: 1. табиғи ресурстарды пайдалану құқығын заңсыз беру фактілерін анықтау және жолын кесу; 2. құқыққа қарсы іс-әрекеттер нәтижесінде қоршаған ортаға залалды барабар өтеу; 3. осы саладағы қадағалаудың басым бағыттары бойынша табиғат қорғау заңнамасының сақталуына тексерулерді ұйымдастыру және жүргізу (шаруашылық жүргізуші субъектілерге табиғи ресурстарды арнайы пайдалану құқығын беру); 4. қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларға бөлінетін қаражатты жұмсау кезінде, сондай-ақ табиғи ресурстарды пайдаланғаны және қоршаған ортаны ластағаны үшін ақы алу кезінде заңнаманы сақтау; 5. ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, сирек кездесетін және Құрып кету қаупі төнген жануарлар мен өсімдіктерді сақтауға, сондай-ақ өмір сүру үшін неғұрлым қолайлы экологиялық жағдайларды қалпына келтіруге бағытталған өзге де шаралар.

Облыстық прокурорлар мен оларға теңестірілген прокурорлар қоршаған ортаға қайтымсыз теріс әсер етуге, сирек кездесетін, эндемикалық және Құрып кету қаупі төнген жануарлар мен өсімдіктерді аулауға, ормандарды кесуге, Қазақстан Республикасының Табиғи суларының ластануына, қоқыстануына және сарқылуына байланысты құқық бұзушылықтар мен қылмыстар туралы істер бойынша іс жүргізу кезінде заңнаманың қатаң сақталуын қамтамасыз етуі, атқарушы биліктің орталық органдарында жер қойнауын пайдалануға құқық алған жер қойнауын пайдаланушылардың қызметіне тексеру жүргізуі, Бас прокуратураның тапсырмасы бойынша немесе жер қойнауын пайдаланушылар қызметінің заңдылығымен келісу бойынша қоршаған ортаны қорғау, әсіресе қоршаған ортаның ластануы бөлігінде мәселелер міндетті түрде, әдетте, табиғат қорғау прокурорларымен тексеріледі. "Аумақтық прокурорлар мен мамандандырылған прокуратуралардың прокурорлары құзыреттерінің аражігін ажырату туралы" Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2003 жылғы 3 қарашадағы № 64 бұйрығы. Осы бұйрықтың 4-бабына сәйкес табиғат қорғау прокурорлары (ауданаралық заңнамада):

қоршаған ортаны қорғау, орман және су ресурстарын, жануарлар дүниесін пайдалану туралы заңнаманың қолданылуын қадағалауды жүзеге асырады; - су ресурстарын басқару жөніндегі уәкілетті органның, қоршаған ортаны қорғау, орман шаруашылығы, балық аулау және аң аулау саласындағы уәкілетті органдардың, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ұқсас құрылымдық бөлімшелерінің және ішкі істер органдарының мамандандырылған табиғат қорғау бөлімшелерінің (оның ішінде); - табиғат қорғау прокурорларының қатысуымен қаралатын қылмыстық істер бойынша сот шешімдерінің заңдылығы; - қатысуымен қаралатын азаматтық және әкімшілік істер бойынша прокурорларды сот шешімдері және Атқарушылық іс жүргізу туралы заңнамаға сәйкес АУМАҚТЫҚ немесе мамандандырылған соттар тағайындайды .Осы бұйрықтың 5-бабында табиғат қорғау прокуратурасының жұмыс істеуіне қарамастан, аумақтық, Көлік және әскери прокурорлар қадағалау объектілерінің табиғат қорғау заңнамасын қолдануын тиісті қадағалауды қамтамасыз етуі тиіс деп жазылған. Бұл бұйрық аумақтық, экологиялық және көлік прокуратураларына көліктегі экологиялық және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларда осы бағытта қадағалауды жүзеге асыру кезінде тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету міндетін жүктейді. Бұйрықтың 9-бабы мамандандырылған прокурорлардың қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерді қарауға қатысу тәртібін белгілейді. Осы бапқа сәйкес көлік прокурорлары, табиғат қорғау прокурорлары және үкімнің орындалу заңдылығын қадағалау жөніндегі прокурорлар: - тиісінше мемлекеттік айыптауды тергеп-тексеруді қадағалауды жүзеге асыратын аумақтық соттарда және Бас прокурордың 2001.02.23 №бұйрығымен көзделген жағдайларда күзетпен ұсталады 24 ."Соттарда қылмыстық істерді қараудың заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру туралы". Өзге жағдайларда тиісті аумақтық немесе әскери прокурор қадағалау ісін тағайындай отырып, істі сотқа беру туралы хабардар етіледі; - талап қоюлар бойынша Соттар қозғаған азаматтық істерді, сондай-ақ сот немесе жоғары тұрған прокурор қажет деп таныған істерді қарауға қатысады; олардың бастамасы бойынша немесе оларға ведомстволық бағынысты органдар қозғаған міндетті санаттағы әкімшілік істерді қарауға қатысады. Азаматтық және әкімшілік істердің осы санаты бойынша шығарылған заңсыз сот шешімдеріне апелляциялық тәртіппен дау айтылады. Қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық белгілері, жасалған жері белгісіз, сондай-ақ төтенше оқиғалар анықталған және қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасалған жерде тиісті мамандандырылған прокуратура органдары болмаған жағдайларда шұғыл іс жүргізу әрекеттерін жүргізуді ұйымдастырады.

Қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы хабарлама алған аумақтық прокурорға немесе өзге де мамандандырылған прокурорға жүктеледі. Содан кейін материалдарды заңда белгіленген тәртіппен тергеу немесе ведомстволық бағыну үшін ұсыну. Бұйрықта Бас әскери прокурорға, құқықтық статистика және арнайы шоттар комитетінің төрағасына, облыстық және қалалық прокурорларға қатысты маңызды ереже бар. Астана, Алматы қалалары мен олардың баламалары қадағалаудағы объектілерде тексерулердің қайталану фактілерін жоюға, қадағалаудағы аумақтарда тиісті қадағалауды қамтамасыз ету жөнінде шаралар қабылдауға және сонымен бір мезгілде аумақтық және мамандандырылған прокуратуралардың қадағалаудағы объектілерінде бірлескен кешенді тексерулер жүргізуге тиіс.

"Мәселен, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2008 жылғы 27 тамыздағы № 47 "тергеу мен анықтау жүргізудің заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі Нұсқаулықты бекіту туралы" бұйрығымен, атап айтқанда, эколог-прокурорлар қылмыстық істер мен тергеуге дейінгі тергеулер материалдары бойынша қылмыстық қудалау органдарының мамандандырылған (табиғат қорғау) бөлімшелерінде қадағалауды жүзеге асыратыны анықталды ."Осылайша, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының жоғарыда көрсетілген бұйрықтарын талдай отырып, мыналарды атап өтуге болады. Қадағаланатын объектілердің табиғат қорғау заңнамасының қолданылуын қадағалау

мамандандырылған табиғат қорғау прокуратураларына ғана емес, барлық басқа прокуратураларға да жүктелген.

Бұл, бір жағынан, прокурорлық қадағалау үшін қоршаған ортаны қорғау мәселелерінің маңыздылығын көрсетеді, бірақ екінші жағынан, біздің ойымызша, тиісті прокурорлардың құзыретіндегі түсініксіздік пен белгісіздікке әкеледі – егер Бас прокурордың бұйрықтарына сәйкес қоршаған ортаны қорғау мәселелерін кез-келген прокурор қарастыруы мүмкін болса, онда прокуратура құрылымында бұл, бір жағынан, прокурорлық қадағалау үшін қоршаған ортаны қорғау мәселелерінің маңыздылығын көрсетеді, ал екінші жағынан, прокурорлық қадағалау үшін қоршаған ортаны қорғау – егер Бас прокурордың бұйрықтарына сәйкес қоршаған ортаны қорғау мәселелерін кез келген прокурор қарай алатын болса, онда прокуратура құрылымында,

Бас прокурордың 2002 жылғы 21 қарашадағы № 60 бұйрығының 5-бөлімінде қоршаған ортаны қорғау саласындағы прокурорлар шешетін мәселелер тізбесі бар, бірақ бұйрықта көрсетілген барлық мәселелер табиғат қорғау прокурорларының қызмет саласына жатпайды, керісінше, бұйрық мәтінінен бұл мәселелер кез-келген прокуратураның құзыретіне жатқызылуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады. Тапсырыс №. Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2003 жылғы 3 қарашадағы № 64 қаулысы табиғат қорғау прокуратурасына ведомстволық бағынысты бөлімшелердің тізбесін қамтиды, оны прокурорлардың құзыретін шектеу кезінде абсолютті артықшылық деп санауға болады. Қазіргі уақытта прокуратура және бірінші кезекте мамандандырылған табиғат қорғау прокурорлары халықтың қалыпты экологиялық өмір сүру жағдайларына және елдің табиғи әлеуетін ұтымды пайдалануға заңды құқықтарын қорғау жөніндегі міндеттерді тиімді шешуге қабілетті.

Осыған байланысты экология саласындағы прокурорлық қадағалаудың рөлін арттыру бойынша қосымша шаралар қабылдау маңызды. Экологиялық прокуратура жүйесін құру 1985-1986 жылдары экологиялық дағдарыс пен Чернобыль трагедиясы мемлекетті экологиялық заңнаманың орындалуын бақылауды күшейтуге мәжбүр еткен кезде басталды. КСРО-да экологиялық қолайсыз аймақтарда прокурорлық қадағалауды жетілдіру бойынша шаралар қабылданды, прокуратура штаты ұлғайтылды, Каспий бассейнінің прокуратурасы (өңірлік заңнамаға сәйкес), сондай-ақ Байкал көлінде (Шығыс Байкал, Батыс Байкал), Хабаровск және Приморск аумақтарында, Сахалин және Камчатка облыстарында ауданаралық прокуратуралар құрылды. Кейінгі жылдары жинақталған тәжірибені ескере отырып, мұндай мамандандырылған прокуратуралардың желісі кеңейіп, 1980 жылы КСРО ыдырағаннан кейін оның аумағында 110 адам болды.

Сарапшылардың бағалауы бойынша [2], мысалы, Ресейде мамандандырылған прокуратуралардың табиғатты қорғау заңнамасының бұзылуына жауап беру белсенділігі бастапқы кезеңде аумақтық прокуратуралардың барлық статистикалық көрсеткіштері бойынша бірнеше есе жоғары болды.

Ең маңызды нәтижелер-Ресей Федерациясының Бас прокуратурасына тікелей бағынатын Еділ экологиялық прокуратурасына бассейн қағидаты бойынша біріктірілген аймақаралық экологиялық прокуратуралардың шаралары. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, прокуратура мәртебесін арттыру үшін: экологиялық проблемалардың мәнін терең түсіну, тиісті өңірдің табиғатын қорғау саласындағы заңнаманың тұтас көрінісі, табиғи ресурстарды пайдаланудағы жергілікті шектеулі ведомстволық мүдделерге нақты қарсы тұру, экологиялық құқық бұзушылықтарға, негізінен аймақаралық сипаттағы сауатты және уақтылы ден қою, бұзушылықтарды нақты жоюға қол жеткізу және кінәлілерді жауапкершілікке тарту жеткілікті; - бір мезгілде барлық Экологиялық қолайсыз аумақтарға тексеру жүргізісін және табиғат қорғау заңнамасының анықталған бұзушылықтарын тек жергілікті жерлерде ғана емес, орталық билік органдарының алдына да жою туралы мәселе қойсын [3]. Табиғатты қорғау прокуратурасы бассейндік қағидат бойынша әрекет ете отырып, жергілікті билік органдарынан құқықтық және нақты тәуелсіздікке ие

екендігін ерекше атап өткен жөн, бұл прокурорларға браконьерлікпен және табиғатты қорғау заңнамасын қасақана бұзушылықтармен күресте өздерінің ымырасыз ұстанымын төмендетуге мүмкіндік береді. Атқарушы билікке қатысты басқа экологиялық және реттеуші органдар көбінесе ымыраға келуге мәжбүр болады, өйткені атқарушы билік түпкілікті экологиялық және экономикалық шешімдер қабылдайды. Табиғат қорғау прокурорларының қадағалауы тікелей белгіленген тәртіппен бекітілген және қолданылатын қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық шарттардың орындалуына да қолданылуға тиіс.

Қазақстан Республикасы Президентінің экология саласындағы қолданыстағы заңдары мен жарлықтарының (оның ішінде табиғат пайдалану, қоршаған ортаны қорғау, экологиялық қауіпсіздік) орындалуына неғұрлым тиімді қадағалауды жүзеге асыру, прокуратураның мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтарына олардың экологиялық саясат саласындағы қызметіне тиімді көмек көрсетуі мамандандырылған табиғат қорғау прокуратуралары тарапынан ғана мүмкін болады. Құқық қорғау органдарының экология саласындағы ықпалын күшейту қажеттілігін шет елдердің, атап айтқанда АҚШ-тың тәжірибесі дәлелдейді, онда Бас прокуратурада осы салада 300 адамнан тұратын үш бөлімше жұмыс істейді. Төменгі жол-біздің елімізде экологиялық қылмыстармен байланысты көптеген прокурорлар бар, олардың қауіп-қатері ескерілмейді. Сонымен қатар, экологиялық заңнаманың көптеген бұзушылықтары, соның ішінде қылмыстық құқық бұзушылықтар табиғи ортаны бұрмалайды, миллиондаған адамдардың өмірі мен денсаулығына нақты қауіп төндіреді және ұлттың генофондына теріс әсер етеді. Біздің ойымызша, табиғатты қорғау прокуратурасының құқықтық мәртебесінің толық болмауы және ашылуы прокуратураның мемлекетті нығайтудағы нақты рөліне сәйкес келмейді, сонымен қатар бұл мемлекеттік институтты қоғамдық санада барабар қабылдауға ықпал етпейді.

Мұндай прокуратура органдарының жүйесін жетілдіру оларды ұйымдастырудың қандай да бір моделімен шектелмеуге тиіс. Қызмет сипатына байланысты біздің елімізде мамандандырылған экологиялық прокуратуралардың бірнеше модельдері жұмыс істей алады. Сонымен бірге Экологиялық реттеу органдарының аумақтық (бассейндік) құрылымдық құрылысының артықшылықтарын ескеру қажет. Басқа шешімдер болуы мүмкін, мысалы, экологиялық қолайсыз аймақтардағы жағдайды жүйелі түрде бақылау үшін ел прокуратурасында прокурорлардың кешенді тобын құру. Табиғатты қорғау саласындағы прокурорлық қадағалау органдарының қазіргі заманғы ұйымдық құрылымы, оның барлық кемшіліктеріне қарамастан, қазіргі заманғы экологиялық болмыс пен талаптарға жауап береді, сондықтан: біріншіден, облыстық, облыстық және республикалық прокуратуралардың, ауданаралық табиғат қорғау прокуратураларының желісін неғұрлым кең және негізделген ретінде прокуратура органдарының құрамында сақтау орынды.; екіншіден, осы саладағы қадағалау функцияларын табиғат қорғау прокуратуралары жоқ аумақтарда аудандық, қалалық және облыстық прокуратураларға қалдыру. Сонымен бірге, екі прокуратураның болуы - аумақтық және экологиялық-халқы жинақы қалалар мен елді мекендерде ақталуы екіталай. Мұндай қадағалау функцияларын жалпы құзыреттегі қалалық және аудандық прокурорлар жүзеге асыруы мүмкін. Қазіргі жағдайда табиғат қорғау прокуратураларының алдында өте маңызды міндеттер тұр: азаматтардың қолайлы қоршаған ортаға конституциялық құқықтарының сақталуын бақылау, оларды жою мақсатында осы істерді қараудың заңдылығын қадағалау; табиғи ресурстарды иесіз пайдалану фактілеріне ден қою. Прокурорлар табиғатты қорғау жөніндегі өз қызметін Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің органдарымен және басқа да мүдделі ұйымдармен өзара іс-қимыл жасай отырып жүзеге асырады. Табиғат қорғау прокуратураларының қызметіндегі мемлекеттік экологиялық саясаттың пайымын қорытындылай келе, мамандандырылған прокуратуралардың осы түрінің мәртебесін арттыру мақсатында олардың құзыреті, міндеттері мен функциялары

"Прокуратура туралы" Қазақстан Республикасы Заңының деңгейінде нақты айқындалуға тиіс деп болжауға болады. Сонымен қатар, мүмкін болған жағдайларда, Ресейде жасалғандай, аумақтық (бассейндік) негізде экологиялық прокуратураларды енгізу мүмкіндігін қарастыру қажет. Бұдан басқа, бассейндік құрылым Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің аумақтық органдарында қабылданғанын және табысты жұмыс істейтінін және құқыққа қарсы қызметтің табысты жолын кесу үшін прокуратурада ұқсас схемаларды қайталаған орынды екенін атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. Ғылыми-құқықтық түсініктеме / Под ред. Ғ. С. Сапарғалиев. Алматы, 2004. 584 С. С. 443.
2. Ермаков в. д. қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңдылық. М., 1998. 91 б.
3. Пономарева и. п. Ресей Федерациясының экологиялық саясатының конституциялық негіздері. Дисс.ғылыми дәрежесін алу үшін з.ғ. к. Екатеринбург, 2000. 137 С.С. 107.

ӨОЖ: 334.027

Есеналиев А.Е., Сейдалиев Б.М.

заң ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан
магистрант. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан

ЖЕРГІЛІКТІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ПРАКТИКАЛЫҚ ЭТНОКОНФЛИКТОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІ

Түйін: ҚР-ғы Оңтүстік аймақтардың полиэтникалық аймақтарының және Қырғызстанның бірқатар елді мекендерінің мысалында жергілікті этносаралық қақтығыстардың дамуына және олардың алдын алуға ықпал ететін факторлар қарастырылады.

Кілт сөздер: жергілікті этносаралық жанжал; практикалық конфликтология; теріс этникалық стереотиптер мен көзқарастар; қабылдаушы қауымдастық.

Посткеңестік кеңістікте жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуы бірқатар жағдайларда жүйелі дағдарыстар аясында жүреді және қақтығыс әлеуетінің өсуімен қатар жүреді. Тәжірибе көрсеткендей, экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелер үшін "кінәні" ауыстырып, халықтың этникалық емес бөлігінің өкілдеріне баса назар аудару азғыруы әлі де күшті салалар. "Кінәліні" іздеу, әдетте, белгілі бір аймақтағы жағдайды одан әрі ушықтыратын жергілікті этносаралық қақтығыстарға әкеледі. Жанжалды аудандардағы практикалық жұмыс және жергілікті қақтығыстарды шешу тәжірибесін жалпылау Этносаралық қақтығыстарды басқару, ең алдымен, олардың алдын алуды болжайды, оның қажетті элементтері теріс этникалық стереотиптерді жою және көп этникалық құрамы бар елді мекендердің әкімшілерін мамандандырылған этнологиялық және қақтығыстық оқыту болып табылады [1, 75-бет]. Теріс этникалық стереотиптер мен көзқарастар қақтығыстардың тез саясаттануына ықпал етеді. Жергілікті этносаралық қақтығыстар орын алған өңірлерде жүргізілген зерттеулер тәжірибесі жергілікті тұрғындар арасында осындай ұстанымдарды қалыптастырудың факторлары мыналар болып табылатынын көрсетеді: 1) этностық теріс таптауындарды сақтау, олардың күшеюіне бөтен халықты езудің өңірдегі ахуалға пайдалы әсер ететіні, ал егістік жерлердің тапшылығы жағдайында олардың жергілікті қоғамдастықтың иелігіне өтуін қамтамасыз ететіні, тұрғын үймен қамтамасыз ету саласындағы ахуалды жақсартатыны туралы нұсқауларды қайталап тарату ықпал етеді. Бұл факторлар ұлтшылдық бағыттағы жастар қозғалыстарын жұмылдырады, олардың әрекеттері тез арада ұлтаралық сипатқа ие

болады.

Ерекше сюжет-халықты жұмыспен қамту құрылымы. Өндіріс көлемінің қысқаруына, қызмет көрсету саласының дамуына байланысты жалпы халықтың жұмыспен қамтылуы төмендеу үрдісіне ие, экономиканың мемлекеттік және аграрлық секторларында жұмыспен қамтылғандарды қысқарту процесі жалғасуда. Мәселе жұмыспен қамту мен табыс деңгейінің төмендеуін тұрақты (ескі) тұрғындар қатты қабылдайды, әсіресе егер бұл көші-қон процестері нәтижесінде аймаққа келген шетелдік топтардың жеткілікті экономикалық жетістігі аясында болса. Дәл осы факт және әлеуметтік салыстырудың психологиялық механизмі ішкі деңгейдегі этносаралық шиеленістің негізі болып табылады; 2) Әр түрлі этникалық топтардың өкілдері арасындағы этномәдени қашықтықты сақтау, өмір салтындағы, мәдениетіндегі, әдет-ғұрпындағы айырмашылық жергілікті қоғамдастық ішіндегі өзара қарым-қатынасты едәуір қиындататын проблемалар кешенін жиі қалыптастырады. "Ыстық нүктелерден" босқындардың келуімен туындаған қақтығыстар түбегейлі болып қала береді. Көші-қонның бұл түрі, әдетте, қосымша этносаралық шиеленісті қалыптастырады, мәдениетаралық өзара іс-қимыл саласында проблемалар туғызады; 3) этникалық қылмыс, оның болуы елдің әртүрлі өңірлерінде тіркеледі және көшіп-қонушылардың жергілікті қоғамдастыққа кірігуін айтарлықтай қиындатады. Стереотиптерде халықтың этнопсихологиялық жағдайы белгіленеді, ол бір жағынан қазіргі этникалық процестермен анықталады, ал екінші жағынан, халықтың Қоғамдық қозғалыстар көшбасшыларының белгілі бір саяси ұрандарын қабылдауға дайындығын сипаттайды.

Полиэтникалық халқы бар аймақтардағы жағдайды анықтауға бағытталған зерттеу жобасының аясында автор Қазақстанның шекаралық оңтүстік облыстарының бірқатар елді мекендерінде әлеуметтік сауалнама жүргізуге қатысты, онда екі қауымдастықтың айналасында жанжал туындаған, олардың өкілдері жиі қақтығыстарға ұшырады-жергілікті тұрғындар мен шешен Республикасынан келген мигранттар. Сауалнаманы ҚР ҰҚК, Этно бірлестіктері мен форумының тапсырысы бойынша "Этносаралық қақтығыстарды реттеу жөніндегі сараптамалық-консультативтік кеңес" жүргізді. Нәтижелер " босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушылар: этникалық стереотиптер. Социологиялық талдау тәжірибесі" [2, 117-140 Б.]. Осы этникалық топтардың этникалық қабылдау стереотиптерін талдау үшін Оңтүстік облыстарында тұратын 150 орыс және 50 шешен және т.б. этнос өкілдерінен сұхбат алынды [2, 121 бет]. Респонденттердің көпшілігі 30 жасқа дейінгі жастар (орыстардың 8% және шешендердің 2%), өйткені олар аймақтағы негізгі жанжал контингентін құрайды. Сауалнама нәтижелері респонденттердің бір-біріне берген әлеуметтік-психологиялық портреттері қабылдаушы қоғамдастықтың мигранттармен қарым-қатынасындағы айтарлықтай үлкен психологиялық шиеленісті көрсететінін көрсетті. Бір-бірін мұндай қабылдау шешендердің қабылдаушы қауымдастыққа өзара құрмет пен қалыпты интеграциясына ықпал етпейтіні анық. Зерттеулер теріс этникалық стереотиптердің қалыптасуы, халықтың бір бөлігінің шетелдік ортаға қарсы наразылық іс-қимылына ықтимал дайындығы, аймақтық биліктің кешіктірілген және жеткіліксіз реакциясы көбінесе жергілікті этносаралық қақтығыспен аяқталатын пирамида құратынын айқын көрсетеді.

Автор бірнеше жылдар бойы жергілікті Этносаралық қақтығыстарды зерттеп келеді, өйткені олардың өзектілігі, өкінішке орай, күн сайын тәжірибе арқылы расталады. Зерттеушілердің пікірінше, қазіргі уақытта Орталық Азия халықтарының көпшілігі өткен және қазіргі тәжірибемен байытылған өздерінің жаңа менталитетіне апаратын жолдың басында тұрғандығымен Орталық Азия аймағының мемлекеттері де ерекшелік емес. Осыған байланысты Л. Лыскова, атап айтқанда, этносаралық өзара іс-қимыл саласындағы шиеленіс, мүмкін, сақталады және кейбір аспектілерде тіпті артады деп санайды, өйткені этносаралық қайшылықтардың шиеленісуі кезінде қатысушылардың бір-біріне қатысты зорлық-зомбылық жасауы үшін қолайлы жағдайлар жасалады, яғни тікелей қақтығыс

әрекеттеріне көшу жүреді, бұл қақтығыстың өзінің ашық, айқын және әдетте ең өткір кезеңіне енуін білдіреді., және арналған ашық айқын көрінген эмоционалдық фонда білдіреді [3, с. 151].

2000 жылдың басынан бастап осы уақытқа дейін Қырғыз Республикасының аумағында бірқатар қақтығыс жағдайлары тіркелді, олар сарапшылардың бағалауында этносаралық негізде қақтығыс ретінде бағаланды.

Қырғызстанның біріккен халықтық қозғалысы Қырғыз Республикасының Ішкі істер министрі М. Конгантиевтің отставкаға кету туралы талаптарына қосылды. ОНД "үш апта бұрын жасалған құқық қорғау органдарының қорқынышты қылмысты жасыру әрекеттері 2009 жылғы 27 сәуірде Мәскеу ауданының Петровка ауылында толқулар мен тәртіпсіздіктерге әкелді" деп мәлімдеді [12]. Оппозиция бұл оқиғаны "құқық қорғау органдарының қылмыстық элементтермен бірігуінің нәтижесі, азаматтардың ұмтылыстары мен қажеттіліктерін шешуде жергілікті биліктің қылмыстық әрекетсіздігі" деп атады [12].

Социал-демократтардың көзқарасын құқық қорғаушылар да бөлісті. Сонымен, Т.Уметалиева "осындай мәлімдемелерге байланысты Ресей М. Конгантиевті жеке тұлға емес деп жариялауы керек" деді. Т.Исмаилованың айтуынша, ҚР ІІМ басшысы азаматтардың абсолютті құқығына – өмір сүруге қол сұғатын институтты басқарады.

"Қазір милицияның қолымен ресурстар мен саясат бөлімі жасалуда", - деп атап өтті Т.Исмаилова [13]. Қырғызстан парламенті Петровка ауылындағы жағдайды тергеу жөніндегі арнайы комиссия құруға баруға және оған сол кезде "Ақ Жол" партиясын жіберген фракцияның бес мүшесін, одан кейін коммунистер партиясы мен ҚДП-ның бір өкілін жіберуге мәжбүр болды. Жағдайды тұрақтандыру үшін Қырғызстан халқы Ассамблеясы түрлі этникалық бірлестіктер өкілдерінен комиссия құрды. Ж.Түймебаев Қордай ауылында туындаған жағдайды "бөтен Күштер өздерінің коммерциялық және саяси мақсаттарында пайдаланды" деп мәлімдеді.

"Олар жасады. Нәтижесінде күрд ақсақалдары қазір көршілеріне үлкен проблемалар туғызған бір немесе бірнеше отбасын шығаруды қарастыруда" [5].

Өз кезегінде күрдтер ұсынған ақсақалдар да жергілікті билік органдарына объективті болуды сұрады. "Егер біздің арамызда бір зұлым адам болса, неге ондаған басқа жазықсыз адамдар зардап шегуі керек?" [14].

Петровкадағы жергілікті этносаралық қақтығыстан бір жылға жуық уақыт өткен соң, бірқатар бақылаушылар 2010 жылғы 7-9 сәуірдегі қ.Бакиев режимін құлатумен байланысты қайғылы оқиғаларды, сол оқиғалардың жаңғырығын көрді. Сарапшылардың пікірінше, " этникалық астары – Балықшы, Петровка, Нокат, Искра, болған соңғы өткен Оқиғалармен ұқсастық байқалады. Мүмкін, Кейбіреулер президенттің кім екенін біледі, тек сол жерде ғана емес, сонымен бірге елден тыс жерлерде де бөлуге және басқаруға мүмкіндік беретін этникааралық шиеленістің сценарийшісі бола алады "[15]. Бақылаушылар " аталған істердегі жазасыздық немесе сайлау алдындағы жауапкершілік. Ұшқындағы погромдар үшін олар жаппай погромдар кезінде бұзушыларды анықтай алмады, бірақ үйлерін қорғаған жеке адамдардың қылмыс құрамын оңай тапты (биліктің әрекетсіздігі аясында өзін-өзі қорғау). Жаман басқармасы (жауапсыздығы мен іс-әрекетсіздігіне), Петровке списали арналған оппозицияны" [15]. Қырғызстанның уақытша үкіметі басшыларының бірі А. Атамбаев 2010 жылғы 15 мамырда өз жақтастарының намитингіне сөз сөйлеп, елде "жергілікті этникалық қақтығыстарды" қоздыруға мүдделі күштер бар екенін мәлімдеді. 2010 ж. 18 мамырда Ала-Бөкей ауданының тұрғындары жаңа биліктерді "ұлтаралық арандатушылыққа жол бермеуге" шақырды [1]. Екі мыңға жуық адам митингке шықты "ұлтаралық және этносаралық арандатушылықтың кез-келген әрекетін тоқтату". Ақпараттық агенттік "24.kg" ауданның мемлекеттік әкімшілігіне сілтеме жасай отырып, "Жолдауда белгісіз күндер топтарға бірігіп, ұлтшылдық ұрандарды айқайлап, акциялар өткізуге тырысты" деп хабарлады. "Ата" партиясының үйлестірушісі-

Ә.Текебаев:" соңғы күндері Жалал-Абад облысының кейбір аудандарында белгілі емес адамдар Этносаралық қақтығыстарды тудыруға тырысуда. Адамдар дұрыс айтады, милициядан мұндай әрекеттерді түбірімен тоқтатуды талап етеді" [1].

Қырғызстандағы этносаралық қақтығыстар туралы бірнеше рет хабарланғанына және оларға жергілікті БАҚ, халықаралық ұйымдар мен елдің саяси қоғамы тарапынан қатты назар аударылғанына қарамастан, ішкі этносаралық қақтығыстар әлі күнге дейін Қырғыз Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлердің құрамына кірмегенін атап өткен жөн. Біз қараған жергілікті этносаралық жанжалдардың туындау және олардың ауқымын кеңейту мысалдары жергілікті этносаралық жанжалдардың ерте алдын алу және оларды шешу жүйесінің қажетті элементі жергілікті Жанжалдарды басқару субъектілерімен (өңірлік билік органдарының қызметкерлерімен; құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен) және оларды шешуге ықпал ететін топтармен: бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерімен атаулы жұмыс болып табылатындығын айқын көрсетеді; тартылған білім беру саласының қызметкерлері: жергілікті қоғамдастық және этникалық диаспоралар көшбасшылары болып табылады.

Әрбір санат үшін оқыту бағдарламалары міндетті түрде мыналарды қамтуы тиіс: өзгерістер мен оның оң шешілуіне көзқарастың белгісі ретінде жанжалға қатынасты қалыптастыруға мүмкіндік беретін интерактивті Нысандар; менталитеттің өзіндік сипаттамалары, әртүрлі этностық топтардың тарихының кезеңдері мен мәдени құндылықтары туралы мәліметтер; әрбір топтың өкілдері өздерінің күнделікті қызметінде пайдалана алатын жергілікті жанжалдарды шешу және алдын алу технологиялары туралы ақпарат. Алынған нәтижелерді жүйелеу, негізінен, республиканың аймақтық билік органдарының, қоғамдық ұйымдарының мүмкіндіктері іске қосылуы тиіс қызметтің негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде шаралар кешені этносаралық шиеленістің туындауына жол бермеуге бағытталуы тиіс.

Мыналарды: тұрмыстық деңгейде жанжалдардың уақтылы ден қою мен алдын алуға бағытталған қоғамдық, оның ішінде ұлттық қозғалыстардың қызметін жандандыруды; өңірлік билік органдарының жанында жұмыс істейтін және міндеттеріне жанжалды жағдайларға жол бермеу кіретін қоғамдық ұйымдардың өкілдерін қамтитын этникалық кеңес құруды; халықты саяси ағартуды ұйымдастыруды, оның саяси мәдениетінің деңгейін арттыруды қамтитын алдын алу шараларын жүргізу; этносаралық келісімге қол жеткізудің дәстүрлі институты ретінде ақсақалдардың беделін пайдалану; республикадағы этносаяси және әлеуметтік-экономикалық ахуалға мониторинг жүргізу, алынған деректер негізінде әлеуметтік бағдарланған өңірлік саясатты әзірлеу; жоғары оқу орындары жүйесінің зияткерлік әлеуетін жағдайды дамыту болжамдары мен жағдайды тұрақтандыру, объектаралық интеграция жөніндегі ұсыныстарды әзірлеу үшін белсенді пайдалану. Этноконфликтологиялық оқыту тәжірибесін сипаттау мен талдаудан туындайтын негізгі қорытынды жанжалдың алдын алудың маңызды факторы оның ықтимал қақтығыс субъектілерін қабылдауы болып табылады. Егер олар жанжалды қауіп ретінде қабылдамай, оған бір нәрсені өзгерту керек екенін білдіретін сигнал ретінде қарай бастаса, онда олар жаңашылдықтың қажеттілігін түсінеді. Жанжалдардың құндылығы жүйенің оссификациясының алдын – алу екенін, қақтығыс өзгерісті ынталандыру екенін түсіну, шығармашылық реакцияны қажет ететін қиындық сындарлы позицияны алуға көмектеседі. Бұл әсіресе мемлекеттік және муниципалды қызметкерлер үшін өте маңызды, олардың тікелей міндеттері деструктивті қақтығыстарды болдырмау болып табылады. "Жанжалды оның теріс, деструктивті салдарын азайтуға немесе жоюға болатын және құрылымдық мүмкіндіктері күшейтілетін етіп басқаруға болады" деген көзқарас [17, Б. 40], қақтығысты басқарудағы ең бастысы – оның алдын-алу және шешудің барабар технологияларын мүмкіндігінше ертерек дамытуға ықпал етеді.

Этносаралық қатынастар мәселелерін талдай білу, билік органдарының әртүрлі типтегі қақтығыстарды шешу, қақтығыстардың алдын алу және шешу технологияларын

олардың пайда болуының алғашқы кезеңдерінде қолдану қабілеті мемлекеттік және муниципалды тиімділіктің критерийлерінің бірі болуы керек басқару.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хоперская Л., Харченко в. Ресейдің оңтүстігіндегі жергілікті этносаралық қақтығыстар: 2000-2005 – Ростов н/ж: РФА ЮНЦ баспасы, 2005.
2. Босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушылар: этникалық стереотиптер. Социологиялық талдау тәжірибесі. Владикавказ, 2002.
3. Лыскова л. жаңа әлемдік тәртіп жағдайында Орталық Азия аймағындағы этносаяси процестер. Бішкек, 2007.
4. URL: <http://89.108.120.121/community/68939-nargiza-abdyldaeva-odin-iz-svidetelej-po-delu-o.html>
5. URL: <http://89.108.120.121/community/49902-2009/04/28/112966.html>
6. URL: <http://www.24.kg/community/print>
7. URL: <http://www.trend.az:8080/print/1462430.html> 28/04-2009
8. URL: <http://pravda.kg/forum/index.php?show-topic=814&pid>
9. URL: <http://www.24.kg/community/65845-v-shkolax-kyrgyzstana-idet-process-kriminalizacii.html>
10. URL: http://www.sdpk.info/ru/PressCenter/Statements/item_40
11. URL: <http://www.24.kg/politic/49882-2009/04/28/112945.html>
12. URL: <http://89.108.120.121/community/49881-2009/04/28/112944.html>
13. URL: <http://www.kyrgyznews.com/news.php?readmore=3362>
14. URL: <http://www.lenta.ru/news/2009/04/28/ak-sakal>
15. URL: <http://prava.kloop.kg>
16. URL: <http://www.24.kg/community/74167>
17. Гришина Н. қақтығыс психологиясы. – СПб., 2002.

ӘОЖ: 504

Изтлеуов Ғ.М., Сихымбаева Ж.С

химия ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА ЖАСЫЛ ТРАНСПОРТТЫҢ ДАМУЫ

Түйін: ҚР қалаларында жасыл транспорттың дамуы әртүрлі салада жан-жақты әртүрлі жылдамдықпен дамып келе жатыр. Қалаларда газбен жүретін автобустарының көбеуі және велосипед бағдарламасы іске асырылуы дәлел бола алады. Бірақ дегенімен электр қуатымен жүретін автобустарға тапсырыс беру, троллейбустарды қоғамға пайдалануға мүмкіндіктерін қарастыру, веложобасының бекеттер санын қалада 100 ден асырып, студенттер үшін 25 -50 % жеңілдіктер беру қарастырған жөн.

Кілт сөздер: жасыл транспорт, қоршаған ортаның ластануы, веложоба, бекеттер, Green-bus компаниясы.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы аумағында 20 млрд. тоннадан астам - қатты, сұйық және газ тәрізді қалдықтары бар. Сонымен қатар, әр жыл сайын республикамыздың өндірістерінде бірнеше миллион тонна қалдықтар түзіліп жатыр. Осы қалдықтардың ішінде өте уытты болып саналатын, қоршаған ортаға зиянды әсерін тигізетін зиянды қосылыстар- суперэтоксиканттар көп мөлшерде түзілуде.

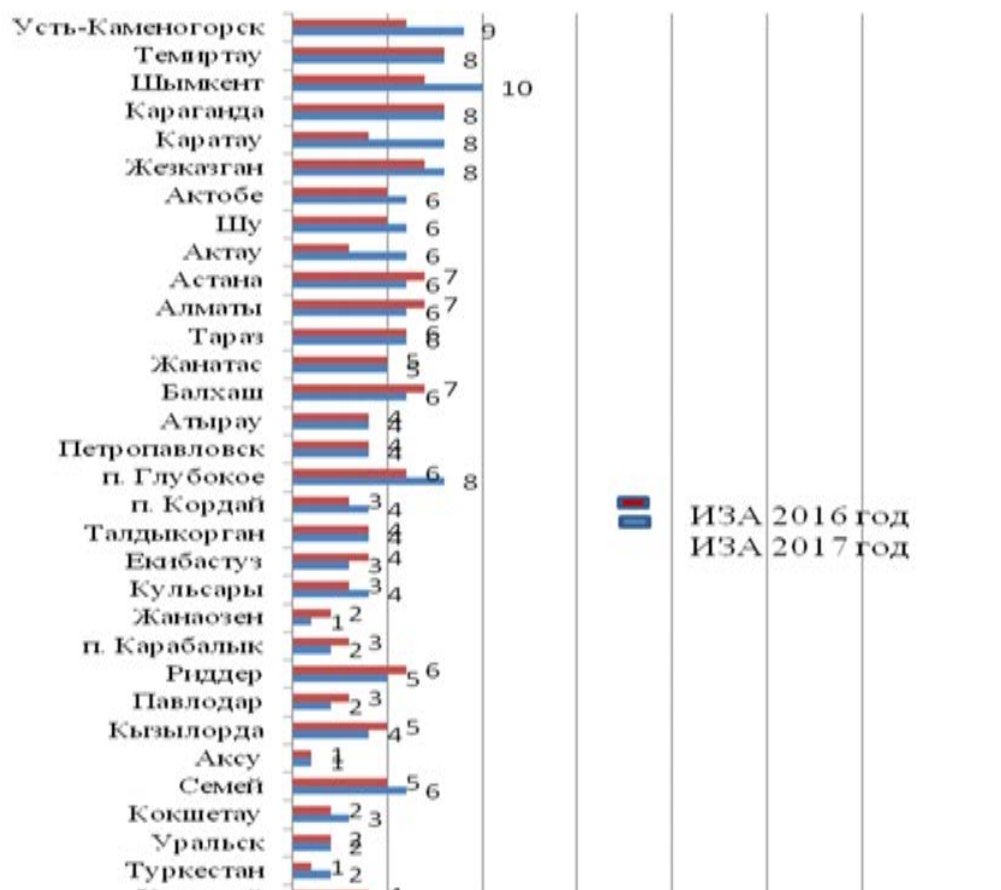
Жасыл көлік — қоршаған ортаға әсер ету деңгейін төмендетуге мүмкіндік беретін қозғалыстың кез келген тәсілі немесе ұйымдық нысаны. Оған жаяу және велосипед қозғалысы, экологиялық таза автомобильдер, транзитке бағдарланған жобалау, Көлік құралдарын жалға беру, сондай-ақ үнемді болып табылатын, өмір сүру кеңістігін сақтауға және салауатты өмір салтын насихаттауға ықпал ететін қалалық көлік жүйелері жатады.

Көліктен парниктік газдар шығарындылары кез келген басқа энергетикалық секторға қарағанда жылдам қарқынмен өсуде[3]. Автомобиль көлігі сонымен қатар ауаның жергілікті ластануының және түтіннің пайда болуының негізгі себептерінің бірі болып табылады[4].

Авторанспорттан бөлінетін суперэкоотоксиканттар - тірі ағзаларға зиянды әсерін тигізетін өзінің бастапқы шығу көзінен өте алыс қашықтыққа таралатын, биологиялық активтілігі өте жоғары бөгде микроқоспа заттар. Жасыл көлік жүйелері, олар қызмет ететін қоғамның экологиялық, әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығына оң ықпал етеді. Әлеуметтік-экономикалық байланыстарды қамтамасыз ету үшін көлік жүйелері бар және адамдар ұтқырлықты арттыру құралдарын тез игереді[1].

Өсіп келе жатқан ұтқырлықтың артықшылықтарын көлік жүйелері құратын экологиялық, әлеуметтік және экономикалық шығындарды ескере отырып бағалау қажет. Көлік жүйелері қоршаған ортаға айтарлықтай әсер етеді, олар энергияны тұтынудың және көмірқышқыл газының шығарындыларының 20-25% құрайды[2]. Суперэкоотоксиканттарға-токсикалық қасиетке ие, уыттылығы жоғары заттар- хлор - және фосфорорганикалық қосылыстар, полиароматты көмірсутектер, нитрозо- және нафтиламиндер, ауыр металдар және радиактивті қосылыстар жатады [1].

Мысалы: ауасы автомобиль транспортының қалдықтарымен өте қатты ластанған қалалар- Алматыда, Өскеменде, Шымкентте, полиароматты көмірсутектер әсіресе- бенз(а)пирен көп мөлшерде кездеседі. Сонымен қатар, ауыр металдар ішінде корғасының да көп мөлшерде кездесуі байқалады.

Сурет-1. ҚР қаларындағы атмосфераның ластану индексі

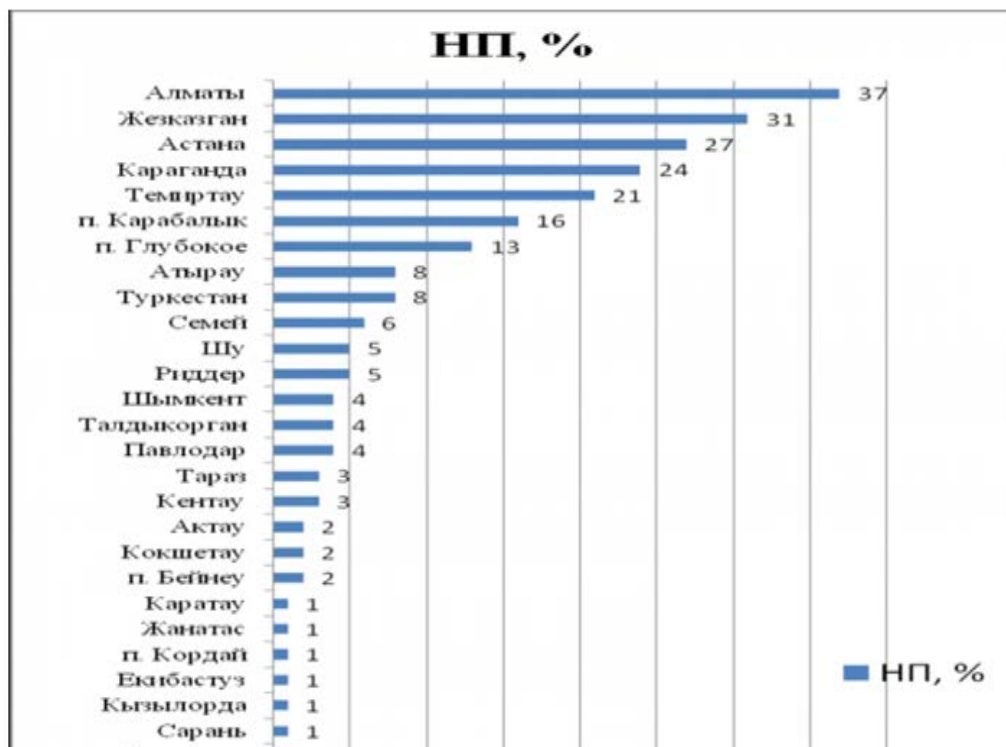
ИЗА- атмосфераның ластану индексі, ЛЗ орташа атмосферадағы орташа концентрациясын, МШК (ПДК) –ға бөлу арқылы анықталады.

ҚР қаларындағы экологиялық таза қоғамдық көліктің дамуы

2015 жылдан бастап Шымкент және Қостанай қаласында Green-bus компаниясы жасыл қоғамдық көліктерді енгізу бойынша инвестициялық жобамен жұмыс істеп келе жатыр. Бұл компанияның негізгі ерекшелігі ол қоғамдық автобустарды- газбен (метан және пропан) жүретін жанармайға ауыстыру болып табылады. Мамандардың айтуы бойынша көмірсутекті газдарды қолдану көмірқышқылы бойынша тасталымды - 80 %, азота - 14 %- ға азайтады.. Автобустар өте сымды 70-75 жолаушыны алып кете алады. Осы автобустарды газбен жадықтау үшін арнайы жанар-жағармай бекеттері жабдықталды. Онда бір мезетте 8 транспорт газбен құя алады, осы ЖЖБ салу үшін 5 млн доллар қаражат жұмсалды. 1 литр газдың бағасы-70 тенге құрады

2016 жылы Шымкент және Қостанай тегі қоғамдық автобустар паркі 300 автобуспен жаңартылды. Автобус алу бойынша келісім-шарттар 2018 жылдың аяғында АО “ГК “Аллюр”, и АО “БРК-Лизинг” компаниясының құрамына кіретін АО “СПК Kazakhstan”, ТОО “СарыаркаАвтоПром” мекемелермен жасалды.

«Ankai» маркалы жаңа автобустар Қостанай қаласында “СарыаркаАвтоПром” ЖШС-де жасалған. Олардың шығарған автобустарының қытайда шығарылған автобустардан артықшылықтары көп.

Сурет 2. ҚР қаларындағы атмосфераның қайта ластану көрсеткіші- НП- ауадағы ластанушы заттармен ластанудың ШМК - дан (ПДК) асатын ең көп қайталану мөлшері.

Шымкент және Қостанай қаласындағы қоғамдық көліктерді жасылдандыру бағдарламасы 2 кезеңнің тұрады

1. I- кезеңде ҚР тек Шымкент және Қостанай және Қостанай қалаларында жүргізіледі

2. 2- кезеңде ҚР барлық қалаларында іске асырылады

Шымкент және Қостанай қаласындағы қоғамдық көліктерді жасылдандыру бағдарламасы 2 кезеңнің тұрады

1. I- кезеңде қолдану уақытты 15 жылдан асқан автобустар алмастыру кіреді

2. 2-кезеңде қолдану уақытты 10 жылдан асқан автобустар алмастырудан тұрады.

Автобустарды жаңа экологиялық таза автобустарға алмастыру нәтижесінде :

1. Парникті газдармен ластану мөлшері 1-ші кезеңде 47 829 мың т/жыл, 2 кезеңде 68 367 мың т/ жыл азаяды

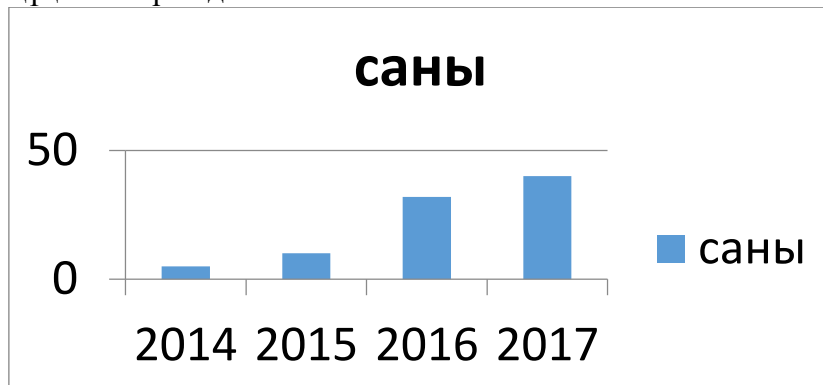
2. Қатты заттармен ластану мөлшері 1-ші кезеңде 33 827 мың т/жыл, 2 кезеңде 50 169 мың т/ жыл азаяды

3. ҚР шығарылатын автобустар саны жылына 300-ге дейін жетеді.

Шымкент және Қостанай қаласында ҚР бойынша алғаш рет 2012 жылы трициклдерді тұрмыстық қалдықтарды жинау үшін қолданылды 4 сағат заряды 200 км дейін жүруге жетеді.

2016 жыдан бастап Алматы қаласында Almatybike және Шымкент қаласында «Shymkent bike» жобасы аясында қалада велосипедтерді жалға берудің автоматтандырылған жүйесі іске қосылды. «Самұрық-Қазына» АҚ қолдауымен алғашқы кезекте 200 велосипед сатып алынатын болады. Бұл үшін 40 станция қызметін үйлестіру көзделуде. Заманауи талапқа сай жабдықталған велосипедтер Франция елінен жеткізіледі. Арнайы тапсырыс негізінде оған GPS қондырғылары орнатылып, Шымкент қаласының жаңа туристік логотипі бейнеленеді. Айта кетер жайт, жылдық абоненттік карталарын қала тұрғындары 6 мың теңгеге сатып ала алады. Сондай-ақ, әрбір велосипедті жалға алу құны сағатына 100 теңге мөлшерінде белгіленбек.

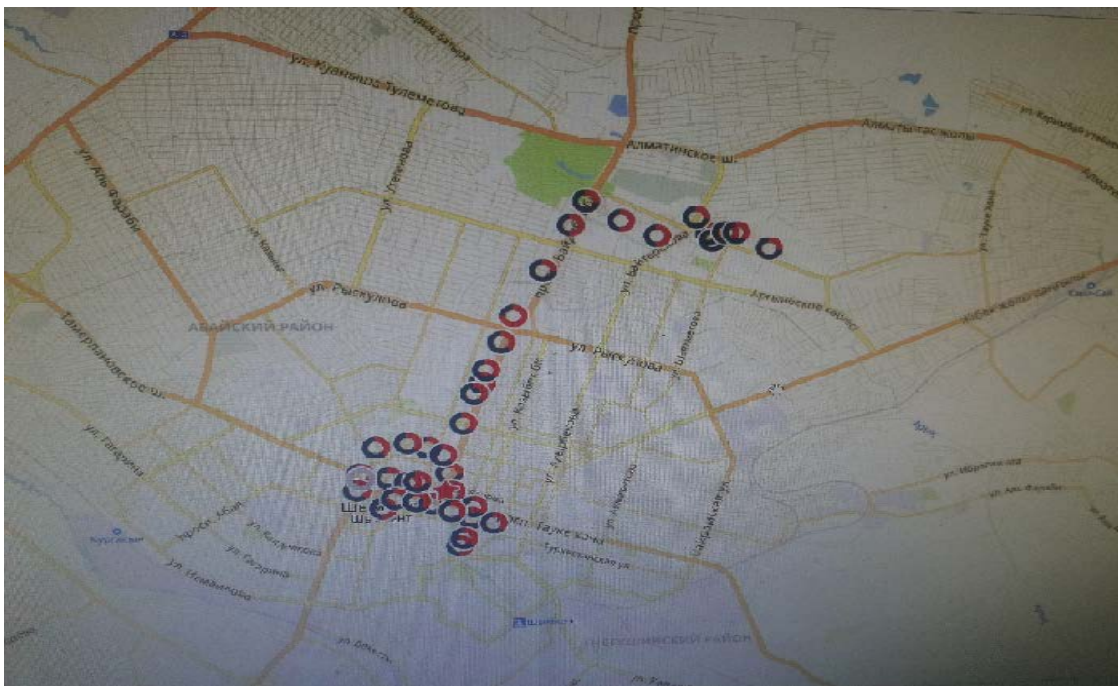
Әлеуметтік инновациялық «Shymkent bike» жобасы бойынша М.Әуезов атындағы ОҚМУ әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардан шыққан 30 студент тегін велосипедпен жүру құқығы беріледі.

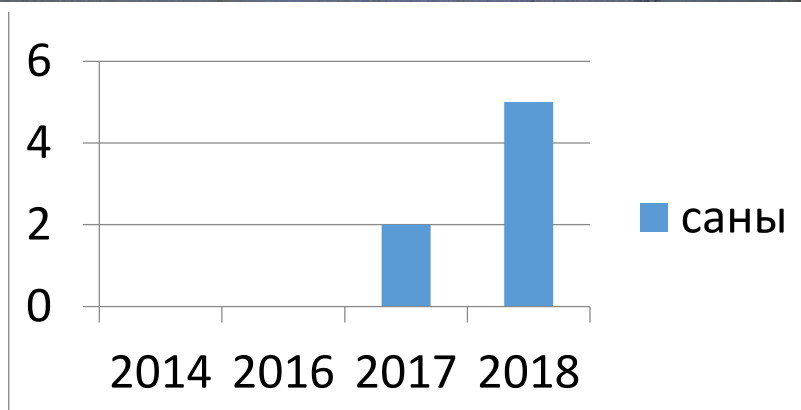
Сурет 3. ОҚУ жастарының велосипедті қолдану мөлшері

Kazakhstan» ӘКК және «Velocity.kz» қоғамдық қоры Шымкенттің велосипед инфрақұрылымын дамыту бойынша «Shymkent bike» жобасының шеңберінде даму туралы келісімге қол қойды. Тәжірибелі мамандар қалалық көшелерін, инфрақұрылымды және қажетті жерлерде велосипедтерді орнатуға мүмкіндік беретін кешенді, жан-жақты талдау жүргізеді және велосипед жалға беру жобасын ары қарай дамыту тұжырымдамасын жасайды.

Сарапшылардың пікірінше, велосипедтер қала экологиясын жақсартады, көшедегі трафикті азайтады, туристерді тартады және шағын бизнесті ынталандыратын экономикаға оң әсер етеді. Еске салайық, «Shymkent bike» жүйесі 2016 жылы жұмыс істей бастады. Қалада 40 велосипед станциясы бар.

асы.

Сурет 7. ОҚУ жастарының электрлік самокатты қолдану мөлшері

Веломаусым басталғаннан бері (2021 жылғы 15 сәуір) елордалық «Astana Bike» велошерингінің пайдаланушылары 1 млн километрден астам жолды жүріп өтті. Олардың бірі маусым ішінде 4 600 км жүріп өтті.

Нұрсұлтан қаласында барлығы 154 велостанцияда 900 велосипед орнатылған.

Елордада алғаш рет велошеринг жүйесі 2014 жылы іске қосылды, ал соңғы 2 маусымда велосипед жалдаудың танымалдығы айтарлықтай өсті. Бүгінгі таңда Нұрсұлтан қаласында велошеринг қызметін пайдаланушылар 9 мың адамды құрады және 10 мың абонемент сатып алынды. Тұрақты түрде CTS велостанциялардың оңтайлы орналасуын талдау үшін пайдаланушылар арасында сауалнама жүргізеді. Биылғы жылы велопрокат пайдаланушыларына ыңғайлы болу үшін Нұрсұлтан қаласында 17 велостанция орналасқан жерін өзгертті. Велостанциялардың орналасу өзгерістерімен www.velobike.kz сайтта танысуға болады. Велопрокат абонементтері www.velobike.kz сайтында және «City Transportation Systems» кассаларында қолжетімді. Велосипедтерді жалға беру жүйесі 24/7 режимінде жұмыс істейді.

Велопрокат бойынша абонементтің үш түрі бар:

айлық – 2 500 тг;

тоқсандық - 6 000 тг;

маусымдық - 10 000 тг.

Веломаусым кезінде велобайкты тұрақтамайтын жосықсыз пайдаланушылар оны станциялардың жанында немесе тұрғын үйлердің аулалары мен кіреберістерінде қалдыратын оқиғалар орын алады. Нәтижесінде мұның бәрі теріс теңгерімге әкеледі. Мұндай әрекеттер қарыздың пайда болуына әкеліп соғады, ал қарыз сомасы сот тәртібімен өндіріп алынады. City Transportation Systems компаниясы велошеринг пайдаланушыларын ортақ игіліктерді сақтауға және велосипедтерді тек мақсаты бойынша пайдалануға шақырады. Велосипедтерге ұқыпты қараудың арқасында олар ұзақ уақытқа жұмыс жасайды.

Сонымен, қорыта келгенде Шымкент, Алматы, Нұрсұлтан қалаларында жасыл транспорттың дамуы әртүрлі салада жан-жақты әртүрлі жылдамдықпен дамып келе жатыр. Қалада «Ankai» газбен жүретін автобустарының көбеуі және «Shymkent bike» велосипед бағдарламасы іске асырылуы дәлел бола алады. Бірақ дегенімен келесі іс шараларды іске асыру мүмкіндіктерін қарастыру қажет: Қостанайда шығарылатын электр қуатымен жүретін автобустарға тапсырыс беру, Шымкент қаласында 20 ғасырда қоғамдық көлік ретінде жиі пайдаланылған –троллейбустарды жаңа еуропалық үлгіде қайтадан іске қосып қоғамға пайдалануға мүмкіндіктерін қарастыру, жеке көліктерде газ орнату жүйесін көбірек енгізу мақсатында 25 % жеңілдіктер беру қажет және оларды автоцонда тіркеуді және құжатты ауыстыруды тегін жүргізу қажет. «Shymkent bike» жобасының бекеттер санын қалада 100 ден асыру қажет. Студенттер үшін 25 -50 % жеңілдіктер беру қарастырған жөн. Қаладағы басқада қызмет ететін автокөліктерді-жедел жәрдем, қоқыс шығару, полиция т.б. жасыл транспортқа көшіру жұмыстарын жүргізу қажет Жасыл транспортты мемлекет тарапынан салықтан босату қажет және электрлік автокөліктерді 25-50 % жеңілдетілген жүйемен 25 % пайысыз несиелемен сату қажет. Электрлі самокатты, скутер т.б. жөндеу және сату орталықтары көбейту керек және оны сатудағы қосымша салықтардан босатып қайта 25 пайызға арзандату қажет.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Сағымбаев Ф. Экология негіздері. Алматы, 2005.
- 2 Оспанова Г.С., БозшатаеваГ.Т. Экология. Алматы, Экономика, 2002.
- 3 Будыко М.И. Глобальная экология. Москва, "Мысль", 2007
- 4 Вернадский В.И. Биосфера иноосфера. Москва, Наука, 2009, 260 с.

Изтлеуов Ғ.М., Дайрабаева А.Ж

химия ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА БИОЖАНАРМАЙДЫ АЛУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ**

Түйін: Жасыл транспорт және биожанармай қолдану қоршаған ортаның әлемдік ластанудан қорғап қана қоймай, өмір сүру кеңістігін сақтауға және салауатты өмір салтын насихаттауға ықпал етеді. Киото хаттамаларына сәйкес, 2020 жылға қарай Қазақстан өз энергиясының 20 пайызын экологиялық таза болу керек, сондықтан биоэтанол мен биогаздың әлеуетті нарығы жыл сайын өсетін болады.

Кілт сөздер: Жасыл транспорт, биожанармай, қоршаған ортаның ластануы, ғылыми зерттеу жұмыстары, биоотын, биогаз, биометан, биоэтанол.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасы аумағында 20 млрд. тоннадан астам - қатты, сұйық және газ тәрізді қалдықтары бар. Сонымен қатар, әр жыл сайын республикамыздың өндірістерінде бірнеше миллион тонна қалдықтар түзіліп жатыр. Осы қалдықтардың ішінде өте уытты болып саналатын, қоршаған ортаға зиянды әсерін тигізетін зиянды қосылыстар- суперэктоксиканттар көп мөлшерде түзілуде.

Көлік жүйелері парниктік газдар шығарындыларының негізгі көзі болып табылады, 2004 жылы парниктік газдар шығарындыларының 23% - ына жауап береді және оның төрттен үш бөлігі автокөлік құралдарына тиесілі. Қазіргі уақытта көлікпен тұтынылатын энергияның 95% - ы мұнайға тиесілі.[1] Энергия өндіріс кезінде, сондай-ақ көлік құралдарын пайдалану кезінде тұтынылады және автомобиль жолдары, көпірлер мен теміржолдарды қамтитын көлік инфрақұрылымына енеді.[2]

Көліктің экологиялық әсерін қалалардағы жаяу жүргіншілер мен велосипедтер жүйесін жақсарту арқылы, сондай-ақ қоғамдық көліктің, әсіресе электр темір жолының рөлін күшейту арқылы азайтуға болады.[3]

Экологиялық таза автомобильдер эквивалентті стандартты көліктерге қарағанда қоршаған ортаға аз әсер етуге арналған, бірақ егер көлік құралдарының қоршаған ортаға әсері олардың өмірлік циклі бойынша бағаланса, бұл мүмкін болмауы мүмкін.[1-3] электромобильдер көліктегі CO₂ шығарындыларының азаюына әкелуі мүмкін, барлығы көлік құралының энергиясы мен электр энергиясының көзіне байланысты. гибридті көліктер қазірдің өзінде кең таралған, жақсы отын тиімділігіне қол жеткізу үшін ішкі жану қозғалтқышын электр қозғалтқышымен бірге пайдаланады. Табиғи газ мотор отыны ретінде де қолданылады [3].

Мұнай және газ қорының таусылуына байланысты мамандар биотехнология негізінде көлік құралдарының (алкоголь, сутегі) қажеттіліктері үшін алынатын энергетикалық ресурстар үлесінің ұлғаюын болжайды.

Елімізде биотехнологияны дамыту басым бағыттардың бірі болып табылады, ол Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясында көрсетілген. Ол үшін, дәлірек айтсақ, инновациялық-технологиялық серпіліс үшін ғылыми-техникалық әлеуетті жұмылдыруды жеделдету, ғылым жетістіктерін өндіріске белсенді енгізу үшін жағдай жасау қажет. Дәл ғылыми-техникалық ресурстар инновациялық дамудың басты факторына айналуы тиіс.

Атап айтқанда, балама отын түрлерін (биоэтанол, биогаз және т.б.) алу үшін органикалық қалдықтарды қайта өңдеу биотехнологиялары туралы айтып отырмыз. Киото хаттамаларына сәйкес, 2020 жылға қарай Қазақстан өз энергиясының 20 пайызын экологиялық таза, яғни шамамен 20 миллиард киловатт-сағатқа аударуы керек. Осылайша, биоэтанол мен биогаздың әлеуетті нарығы жыл сайын өсетін болады.

Әзірге Қазақстанда биоэтанол өндіретін екі зауыт – Жамбыл және Солтүстік Қазақстан облыстарында жұмыс істеп тұр. Солтүстік Қазақстан облысының Тайынша ауданында 2006 жылдың қыркүйегінен бастап «Биохим» серіктестігі биоэтанол өндіруді бастады. Технология өндіріс қалдықтарының минималды шығымдылығымен бидайды өңдеудің заманауи әдістеріне және глютенді, көмірқышқыл газын, жемдік ашытқы мен кебекті алудың аралық сатысы бар «Биоэтанол» бензиніне биоқоспаларды өндіруді дамытуға негізделген. Жобалық қуаттылыққа сәйкес өндіріс көлемі: жылына 57 мың тонна жоғары октанды бензин қоспасы, 20 мың тонна клейковина, 58 мың тонна ұн, 25 мың тонна көмірқышқыл газы, 24 мың тонна азықтық ашытқы. Жоспарланған жылдық өнім көлемі 8,2 млрд теңгені (63,1 млн доллар) құрайды. Құрылған жұмыс орындарының саны – 300. Жылдық астық өңдеу көлемі – 300 мың тонна. Өнімдер Қазақстанда да, алыс және жақын шетелдерде де – Ресейде, Өзбекстанда, Еуропада және Қытайда сатылады.

Жақында Жамбыл облысының Жамбыл ауданында биоэтанол шығаратын «БМ» ЖШС тағы бір зауыты бой көтерді. Бұл кәсіпорынның жобалық қуаты жылына 30 мың тонна өнімді құрайды, өндіріс толығымен компьютерлендірілген. Тараз және Орал қалаларында «БМ» ЖШС-не тиесілі тағы екі зауыт салынууда [5].

Қазақстанда кейін биоэтанолға айналатын спирт өндірісімен Петропавлдағы «Биохим» зауыты айналысады. Кәсіпорын шикізат ретінде дәнді дақылдарды пайдаланады. Кезінде бұл жайт халық арасында кеңінен резонанс тудырған еді, дейді олар, ұлттық өнім өз мақсатына сай емес. Сонымен қатар, астық 3-ші сортты болса да, бұл өте қымбат рахат. Бұл өнімді биоэтанол өндіруге арналған шикізатты алмастыру және алкогольдік ашыту технологиясын түбегейлі өзгерту арқылы арзандатуға болады.

ТМД елдерінің ішінде алғаш рет Қазақстанда 2006 жылы жылдық қуаттылығы 57 мың тонна биоэтанол өндіретін «Биохим» зауыты салынды. «ҚазАГРО» ұлттық холдингі» АҚ республикада осындай 25-30-ға жуық зауыт салуға болатынын атап өтті. Шикізаттың (жылына бір миллион тоннаға жуық сапасы төмен, 5-ші сортты астық) болуын ескере отырып, бес миллион гектардан астам тыңайған жер, соның арқасында жылына 2,5 миллион тоннаға жуық биоотын өндіруге мүмкіндік туып отыр, Қазақстан осы отынды өндіру бойынша әлемдік көшбасшылардың бестігіне кіре алады. Дегенмен, астық бағасының тоннасына 100 доллардан 300 долларға дейін күрт көтерілуі елдегі жаңадан қалыптасып жатқан биоэтанол өндірісіне қауіп төндірді. Жарнамаланған «Биохим» зауытының банкротқа ұшырауына бағаның күрт өсуі, сонымен қатар халықтың басым бөлігінің білмеуінен өнімге сұраныстың төмендігі ықпал етті[4].

Биология және биотехнология мәселелері ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары этанолға айналдыру үшін дәнді дақылдардың орнына шөптесін де, ағашты да, оның ішінде ауыл шаруашылығы қалдықтарын, ағаш өңдеу өнеркәсібінің қалдықтарын, тіпті тұрмыстық қатты қалдықтарды (қоқыс) қалпына келтірілетін өсімдік биомассасын пайдалануды ұсынып отыр. Кейбір мәліметтер бойынша, Қазақстанда жыл сайын 5 миллиард тоннаға дейін өсімдік қалдықтары жағылады, оны биоотын өндіруге пайдалануға болады.

Қазақстанда алғаш рет саңырауқұлақтың геномындағы целлюлоза гендерінің сипаттамасын зерттеу және алынған гендердің экспрессиясын күшейту технологиясын жасау бойынша зерттеулер жүргізілуде. Бұл зерттеулер биоэтанолды целлюлозаның жаңартылатын және арзан көздерінен – жарма сабанынан, қағаз өнеркәсібінің қалдықтарынан, үгінділерден және т.б. алуға мүмкіндік береді[4].

Бұл жерде кейбір халықаралық экологтардың дабыл қағып жатқанын айта кеткен жөн, олардың айтуынша, биоотын қоршаған ортаға айтарлықтай зиян келтіреді. Мысалы, Бразилия мен Индонезияда бұл аумақтарды биоотын дақылдарының плантацияларына айналдыру үшін тропикалық ормандар белсенді түрде кесілуде. Бақытымызға орай, бұл үлкен аумақтар бос жатқан Қазақстанға қатысты емес. Бүгінде дүние жүзінің ғалымдары қазбалы отынның таусылуына алаңдап отыр. Энергия бағасының құбылмалылығы

оптимизмді арттырмайды. Энергетика саласының қазіргі жағдайы ресурстардың тапшылығымен және қоршаған ортаның әртүрлі өндірістердің қауіпті қалдықтарымен ластануымен сипатталады. Осыған байланысты көптеген елдер жаңартылатын энергия көздеріне, соның ішінде биоотынға көңіл бөлуде. Қазақстанның бұл тауашаны, ғылыми әзірлемелерді дамытуға белгілі бір әлеуеті бар, бірақ әзірге қаржыландыру жоқ [4].

Кейбір мәліметтер бойынша, Қазақстанда мұнай өнімдерін пайдаланудан қоршаған ортаға шығарылатын қалдықтар жылына бірнеше миллион тоннаны құрайды. Осыған байланысты еліміздегі биотехнологияны дамыту басым бағыттардың бірі болып табылады, ол Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясында көрсетілген. Ол үшін бізде барлық экономикалық жағдайлар бар сияқты: ішкі сұраныс пен үлкен экспорттық әлеует, астық пен майлы дақылдарды өсіруге арналған бос аумақтар, оларды өндіру үшін техникалық және кадрлық әлеует. Көптеген дақылдар бар, олардың қалдықтарын, атап айтқанда, астық қалдықтарын биоотын алу үшін пайдалануға болады. Сондай-ақ заңнамалық база бар – сонау 2007 жылы республика үкіметі Биоотын нарығын дамыту тұжырымдамасын бекітсе, 2010 жылы «Биоотын өндірісі мен айналымын мемлекеттік реттеу туралы» Заң қабылданған болатын. Еуропа елдерінен, Қытай мен Жапониядан да сұраныс бар.

Егер астықтың нарықтық бағасы өсе беретін болса, онда оны биоэтанол алу үшін шикізат ретінде пайдалану экономикалық тұрғыдан тиімсіз болады. Ғалымдар дәнді дақылдардың орнына этанолға айналдыру үшін шөпті де, ағашты да, соның ішінде ауылшаруашылық қалдықтарын, ағаш өңдеу өнеркәсібін және тіпті қоқыстарды қоса алғанда, жаңартылатын өсімдік биомассасын пайдалануды ұсынады. Кейбір мәліметтер бойынша, Қазақстанда жыл сайын 5 миллиард тоннаға дейін өсімдік қалдықтары жағылады, оны биоотын өндіруге пайдалануға болады.

Егер биоэнергетиканы белсенді түрде насихаттау және биоотын саласын құру және дамыту бағдарламаларын қабылдау кезеңінде оның оң жақтары туралы айтса, қаржы дағдарысының басталуымен және мұнай бағасының төмендеуімен пікірлер өзгерді. Биоотын өндірісі экологияға орасан зиян келтіріп жатыр деген қауесет бар. Халықаралық экологтар дабыл қағуда: Бразилия мен Индонезияда бұл аумақтарды биоотын дақылдарының плантацияларына айналдыру үшін тропикалық ормандарды белсенді түрде кесу жүріп жатыр. Бұл, әрине, үлкен аумақтар бос жатқан Қазақстанға қатысты емес. Сыншылар сонымен қатар биоотын өндірісі климаттың өзгеруін жеделдетуге көмектеседі деп санайды, өйткені жүгері, рапс өсіру немесе пальма майын өндіру және бұл процесте парниктік газды шығарудың әсері қоршаған ортаға зияны пайдалануды азайту әсерінен асып түседі[4].

Қазақстандық биоотын қауымдастығын құрудағы мақсаты – биоотын өндірісі саласында жұмыс істейтін ұйымдарды біріктіру. Қауымдастық биоотын өндірісінің экономикалық тиімділігін анықтау үшін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеуге қатысуды көздеп отыр. Қауымдастық жеті қазақстандық компанияны біріктіреді, оның атқарушы директоры болып Бейсен Дөненов сайланды. Қоғамдық бірлестіктің бірінші кезектегі міндеттері ауыл шаруашылығы қалдықтарын шикізат ретінде пайдалана отырып, биоотын өндірудің жаңа технологияларын трансферттеу, биоэтанол импортына қолданыстағы баж салығын төмендету мәселелерін шешу үшін Қазақстан Республикасының Үкіметімен ынтымақтастық және тағы басқалар болып табылады.

Қазақстандық BioOperations (бұрынғы Biochem) отын қоспаларын өндіру үшін биоэтанол өндірісін қалпына келтіруге және қайта құруға шамамен 30 миллион доллар инвестициялады. Өндіріс 2020 жылдың жазында басталады, деп хабарлады БАҚ компанияның бақылау кеңесінің төрағасы Айдархан Сәрсембаевқа сілтеме жасап[5].

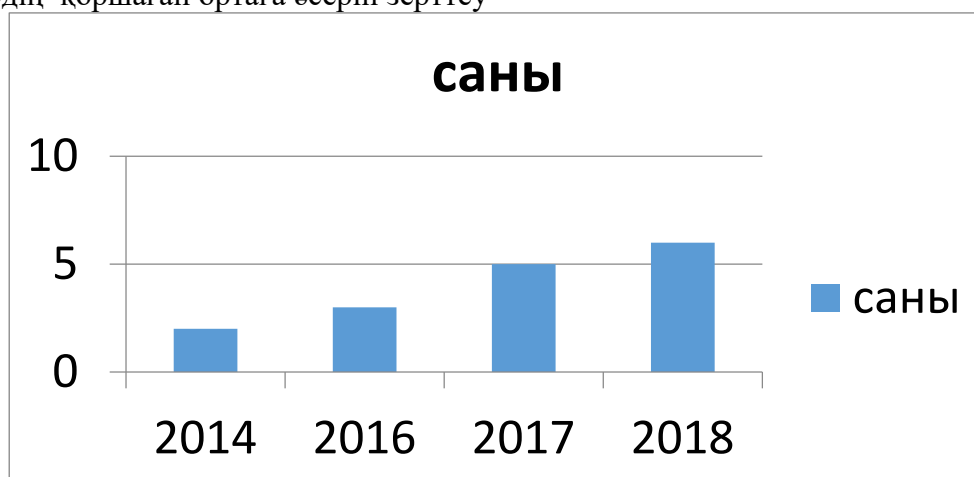
2017 жылдың соңында кәсіпорында үн өндірісі іске қосылды. 2018 жылдың екінші жартыжылдығында клейковина мен крахмал өндірудің бірінші желісі, 2019 жылдың соңында екінші желі іске қосылды. Қазіргі уақытта биоэтанол желісінде монтаждау

жұмыстары жүргізілуде. Өндірістің іске қосылу мерзімі 2019 жылдың желтоқсанында тағы да кейінге шегерілді.

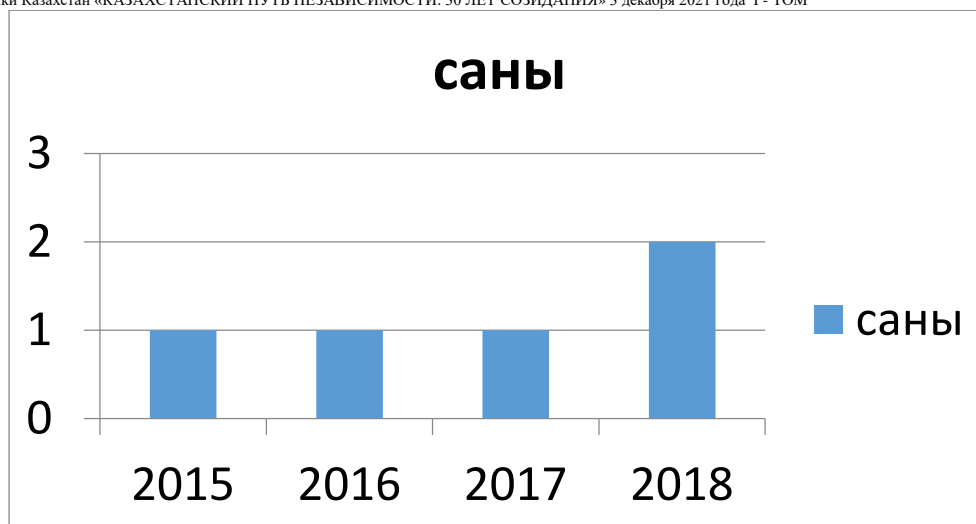
Биоэтанолдың негізгі тұтынушылары октанды арттыратын бензин қоспаларын шығаратын қазақстандық кәсіпорындар болады, деп жазады gures.ru. Биоэтанол өндірісі жергілікті зауыттардағы импорттық метанолды алмастырады. Мәселен, Павлодар мұнай өңдеу зауытының қасында «Нефтехим» серіктестігі болса, Шымкент мұнай өңдеу зауытының жанынан ЕТБЕ шығаратын ШХК зауытының құрылысы аяқталуда[6].

Соңғы жылдары, Қазақстан Республикасында экологиялық білім және экологиялық тәрбие беру кеңінен қолға алынуда. М.Әуезов атындағы ОҚУ Экология кафедрасында “6B052-қоршаған орта” білім беру бағдарламасы бойынша 6B05210-экология мамандығында оқып жатқан студенттерге және басқа да мамандықтарды дайындау кезінде жүргізілуде. Республиканың барлық жоғарғы оқу орнында “экология” пәні өткізіледі, демек барлық жоғары білімді маман экологиялық білім және экологиялық тәрбие алуда. Сонымен қатар, кейінгі жылдары алғашқылардың бірі болып біздің оқу ордамызда жаңа бағыттағы биожанармай алу бойынша зерттеулер жан жақты жүргізулуде. Солардың ішінде, ҒЗЖ тақырбы Б-11-04-07 Мониторинг и современные экологически безопасные технологии на производстве и транспорте бағыты бойынша экология кафедрасында жүргізіліп жатқан зерттеулер:

1. 2014-2016 ж. аралығында орындалған ҒЗЖ тақырбы : «Қоғамдық көліктерге қажетті метан газын ауылшаруашылығының қалдықтарынан алу процесін зерттеу және жетілдіру» Жетекші т.ғ.д., профессор Бахов Ж.К.
2. 2012-2021 ж аралығында орындалған ҒЗЖ тақырбы: « Шымкент қаласындағы автокөліктердің қоршаған ортаға әсерін зерттеу

Сурет 2. М.Әуезов атындағы ОҚУ жастарының биожанармай және жасыл транспорт бойынша жарияланған мақалалар саны

Сурет 3. М.Әуезов атындағы ОҚУ жастарының биожанармай және автотранспорттың қоршаған ортаға әсері бойынша орындалған диссертациялар саны

М.Әуезов атындағы ОҚУ ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылатын М.Әуезов атындағы ОҚУ да биожанармай алу бойынша жүргізіліп жобалар .

1. 2015 жылы орындалған ҒЗЖ тақырбы: «Разработка новой технологии переработки биомассы на основе отходов сельского хозяйства в биогаз, белково-витаминный концентрат и биоудобрения» тақырып бойынша ҚР БҒМ ғылым комитетінің гранттық қаржыландырылатын ғылыми-зерттеу жұмысы Жетекшісі-т.ғ.д., проф. Бахов Ж.К.- 3 млн тенге

2. Шымкент мұнай өңдеу өнеркәсібінде жоғарсы сапалы евро-4 және евро-5 талаптарына сапасына жауап беретін жанармайды алудың технологиясын жетілдіру Жетекшісі х.ғ.д., профессор Қалдыкөзов Е.К.

Биожанармай алу бойынша алынған патенттер

1. Способ интенсификации процесса биосинтеза метана при сбраживании органосодержащих отходов Авторы: Надилов К.С., Есимова А. т.б. Инновациялық патент номері: 30021, жарияланған күні 15.06.2015

2. Биореактор для получения биогаза и удобрений Қоразбекова Қ., Бахов Ж.К. Инновациялық патент номері: 28281, жарияланған күні: 15.04.2014

Табиғаттың оларды сіңіру мүмкіндігі деңгейінде шығарындылар мен қалдықтарды азайтады, жаңартылатын ресурстарды қалпына келтіру деңгейінде немесе одан төмен деңгейде пайдаланады, жаңартылмайтын ресурстарды жаңартылатын алмастырғыштардың даму қарқыны деңгейінде немесе одан төмен пайдаланады, басып алынған жерге әсерін азайтады, шуды азайтуға қамқорлық жасайды.

Қорытынды.

Жасыл транспорт және биожанармай — қоршаған ортаға әсер ету деңгейін төмендетуге мүмкіндік беретін қозғалыстың кез келген тәсілі немесе ұйымдық нысаны екендігі белгілі. Жасыл транспорт және биожанармай қолдану қоршаған ортаның әлемдік ластанудан қорғап қана қоймай, өмір сүру кеңістігін сақтауға және салауатты өмір салтын насихаттауға ықпал ететін қалалық көлік жүйелері жақсартады. Биоотын-өсімдік немесе жануар шикізатынан, организмдердің тіршілік ету өнімдерінен немесе органикалық өнеркәсіптік қалдықтардан алынатын отын. Жасыл транспорт және биожанармай қолдану қоршаған ортаның әлемдік ластанудан қорғап қана қоймай, өмір сүру кеңістігін сақтауға және салауатты өмір салтын насихаттауға ықпал етеді. Киото хаттамаларына сәйкес, 2020 жылға қарай Қазақстан өз энергиясының 20 пайызын экологиялық таза болу керек,

сондықтан биоэтанол мен биогаздың әлеуетті нарығы жыл сайын өсетін болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шафер А. Глобальное требование моторизованной мобильности (англ.) = Transportation Research A // Исследование транспорта. — А. Шафер, 1998. — No. 32. — P. 455—477.

2. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B9%D1%87%D0%B8%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82 - cite_ref-world_energy_council_2-0 Транспортные технологии и политические сценарии (англ.) = Transport Technologies and Policy Scenarios to 2050. — World Energy Council, 2007. — ISBN 0946121281. Архивировано 11 октября 2007 года.

3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B9%D1%87%D0%B8%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82 - cite_ref-17 Джошуа Пирс, Сара Джонсон, Габриэль Грант: 3D-изображение оптимизации воплощённой энергии транспорта, Resources, Conservation and Recycling, 2007, 51, с. 435—453 (англ.)

4. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30494623&pos=3;-80#pos=3;-80

5. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30121617

6. <https://oilcapital.ru/news/downstream/11-02-2020/bioetanol-budut-vypuskat-v-kazahstane>

ӨОЖ: 331.56/.57:574.5=512.123

Бекназаров Б.Д., Оспан Б.І., Садыбеков Е.К.

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ - 30 ЖЫЛЫНДА ЕҢБЕК КҮШІ АРТА ТҮСКЕН ШЫМКЕНТ

Түйін: Қазіргі уақытта еңбек нарығын қалыптастыру жалғасуда, жұмыспен қамту саласында сапалы жаңа ахуал қалыптасуда: экономикалық белсенді халықтың белгілі бір бөлігінің жұмыспен қамтылмауы, жұмыссыздық деңгейінің өсуі, жұмыс орны үшін қатаң бәсекелестік, тиімсіз жұмыс орындарының қысқаруы. Қазақстанда қалыптасып келе жатқан еңбек нарығы еңбек ресурстарының қозғалысын айқындайды, лайықты жұмыс орнымен айналысу құқығы үшін, ал жұмыс берушілер арасында-үздік кадрларды тарту үшін бәсекелестікті туғызады, кәсіпкерлердің, халықтың ақшалай табысын реттейді. Бұл мәселелер өткір күйінде қалып отыр және оларды шешу күрделі институционалдық проблема.

Бұл жағдай Қазақстан Республикасы мен оның өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамаларын құрастыру және жұмыспен қамту саясатын қалыптастыру кезінде әрдайым назарға алына бермейді. Мұның бәрі еңбек нарығы мен қоғамның әлеуметтік дамуын реттеудегі мемлекеттің рөлін едәуір арттыруды талап етеді.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, жұмыссыздар, жұмыспен қамту, аймақ, өзін-өзі жұмыспен қамту, жұмыс күші, еңбек бағдарламасы.

Тәуелсіздіктің 30 жылында Қазақстан әлеуметтік-экономикалық дамуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді және табыс деңгейі бойынша орташадан жоғары табысты елдер тобына өтіп келеді.

Бұл ретте Халықты жұмыспен қамту-маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселе және елде жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық саясаттың тиімділігінің басты өлшемі. Көптеген елдерде бұл мәселе қоғамның әлеуеті мен оның болашағын анықтайтын негізгі мәселе ретінде қарастырылады, өйткені жұмыспен қамту саласында адамның өмірлік қажеттіліктері қанағаттандырылып, оның мүмкіндіктері жүзеге асырылады. Жұмыспен қамту маңызды индикаторлардың бірі болып табылады деп сеніммен айтуға болады, оған сәйкес қоғамның дамуы мен қоғамдық өзгерістердің бағытын бағалау қажет.

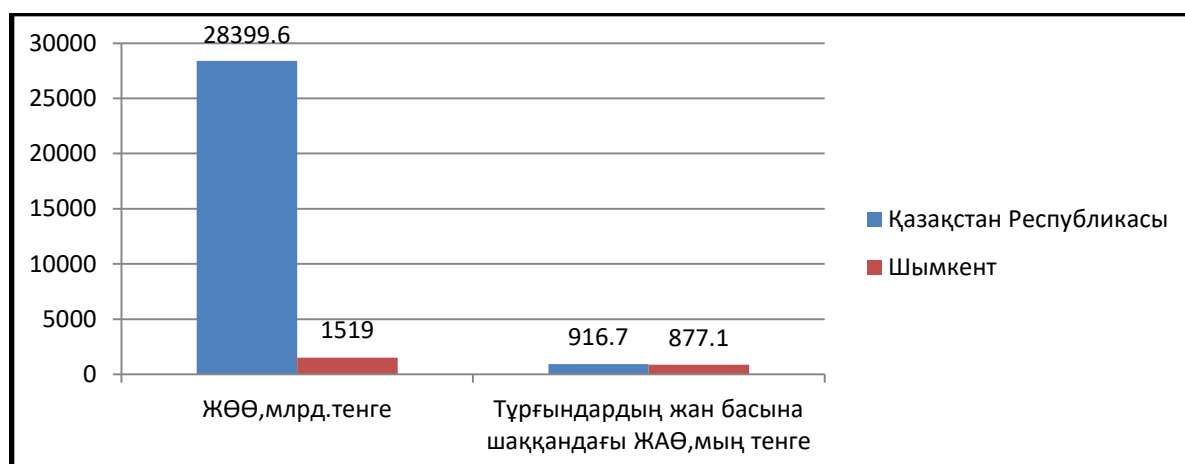
Қазіргі кезеңде әлеуметтік және экономикалық дамудың негізгі нәтижесі еңбек нарығының көрсеткіштерін жақсарту болуы тиіс. Жұмыс күшін ұсыну көлемі, ең алдымен, туу деңгейімен, еңбекке қабілетті халық санының өсу қарқынымен, оның гендерлік-жас құрылымымен, сондай-ақ ғылыми-техникалық прогрестің қол жеткізілген даму деңгейімен айқындалады.

Зерттеліп, талданған мақалада Шымкенттің-халық саны бойынша үшінші және Қазақстандағы алып жатқан аумағы бойынша бірінші қала, оның ең ірі өнеркәсіптік, сауда және мәдени орталықтарының бірі, қала халық саны бойынша елдің екінші агломерациясын құрағандығы зерттеледі.

Шымкент-Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының ең жылдам дамып келе жатқан қалаларының бірі. Қазақстанның Тәуелсіздік кезеңінде Шымкент халқының саны 139%-ға өсті (1992 жылы - 405 500 адам және 2019 жылы-1038152 адам). Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында қаланың аумағы 8 еседен астам ұлғайды, 1990 жылы қаланың ауданы 130 км² құрады, 2020 жылдың басында қала аумағы 1162,8 км²-ге дейін ұлғайды.

Шымкент қаласының жалпы өңірлік өнімінің көлемі 2019 жылы 1 519 476,6 млн.теңгені құрады, елдің ЖІӨ-дегі үлесі-5,4%. Республика өңірлерінің орналасу

тәртібінде ЖӨӨ бойынша Шымкент қаласы 12 – орынды, ал жан басына шаққандағы ЖӨӨ бойынша-13-ші орынды алады.

Сурет 1. Шымкент қаласының ЖӨӨ, 2019 жыл

Шымкент қаласында машина жасау, химия, мұнай өңдеу және тамақ өнеркәсібінің кәсіпорындары жұмыс істейді.

ЖӨӨ құрылымында тауар өндірісінің үлесі 31,6%-ды, қызмет көрсету-61%-ды құрады. 2019 жылы қаланың негізгі капиталына 194 478 млн.тенге инвестиция бағытталды, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 33%-ға артық. 2019 жылдың соңында 23116 шаруашылық жүргізуші субъектілер (заңды тұлғалар) тіркелді, оның ішінде жұмыс істеп тұрғандары - 15 798. Тіркелген заңды тұлғалар арасында шағын заңды тұлғалар (қызметкерлер саны 100 адамға дейін) - 22 711, орта заңды тұлғалар (қызметкерлер саны 101-ден 250 адамға дейін) - 295, ірі заңды тұлғалар (қызметкерлер саны 250 адамнан астам) – 110, олардың жұмыс істеп тұрғандары – тиісінше 15 408, 285 және 105 ұйым.

2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін өндірілетін өнімнің барлық түрлері бойынша өсім байқалады. 2019 жылы қаланың өнеркәсіптік өндірісі 2015 жылмен салыстырғанда 49,6%-ға ұлғайды.

Кесте 1. Экономикалық қызмет түрлері бойынша өнеркәсіп өнімін (тауарларды, қызметтерді) өндіру көлемі

	2015ж.	2016ж.	2017ж.	2018ж.	2019ж.
Өнеркәсіп - барлығы	244 269	281532	335762	424997	492 260
Тау-кен өнеркәсібі	1308,4	1364,1	972,8	917,5	631,1
Өңдеу өнеркәсібі	208 934,9	240 542,0	284 099,1	352 012,4	399 154,9
Тағам өнімдері өндірісі	52 929,6	60 006,1	77 489,4	89 558,6	82 036,2
Ет және ет өнімдері өндірісі	1 233	1 892	1 561	2 255	724,2
Балық өнімдері	137	168	18	15	14
Жеміс-жидектер өңдеу өндірісі	1 326	812	1 520	1 139	1 931
Тоқымаөндірісі	7 427,9	9 926,5	10 378,3	12 980,5	17 197,9
Киім өндірісі	4 096,7	6 266,9	5 081,4	4 832,1	3 732,3
Тері өнімдерін өндіру	118,2	304,2	409,1	494,1	346,0
Жихазды қоспағанда, ағаш өнімдері өндірісі	383,5	637,7	521,6	608,1	818,9
Қағаз өнімдері өндірісі	3 324,3	4 063,1	5 018,1	5 631,9	5 717,6
Жазылған материалдарды баспадан	754	1 600	979	1 592	1 565

	2015ж.	2016ж.	2017ж.	2018ж.	2019ж.
шығару мен тарату					
Кокс және мұнай өнімдерін өңдеу	51 059,7	58 929,8	56 638,6	68 193,3	101 343,3
Химия өнімдері өндірісі	3 478,0	3 797,1	4 357,8	5 189,0	5 224,7
Негізгі фармацевтикалық өнімдер өндірісі	15 156,6	16 610,6	11 103,1	32 328,5	33 274,6
Реэңке және пластмасс өнімдері өндірісі	5 567,0	8 455,5	9 421,1	10 226,2	9 518,5
Минералды өнімдер өндірісі	29 040,2	38 812,4	48 306,2	55 361,9	65 297,1
Металлургия өнеркәсібі	1 835,6	1 520,9	5 015,4	11 109,0	16 954,9
Машина мен жабдықтарды қоспағандағы, дайын металл өнімдері өндірісі	3 711,3	3 960,9	3 093,3	6 863,7	5 132,0
Машина жасау	14 814,2	13 977,2	23 735,3	26 319,1	27 210,1
Электр жабдықтары өндірісі	6 988	7 609	12 056	13229	15 965
Машина және құрал-жабдықтар өндірісі	1 417	1 728	2 689	2820	1 376

Өнеркәсіп өнімдері (тауарлар, қызметтер) өндірісінің жалпы көлемінде өңдеуші өнеркәсіп елеулі үлесті құрайды. 2019 жылы өңдеу өнеркәсібінің кәсіпорындары 399154,9 млн.теңге сомасына, тау-кен өнеркәсібінің кәсіпорындары 631,1 млн. теңгеге өнім өндірді. 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде өңдеу өнеркәсібі өнімінің өндірісі 208934,9 млн.теңгеден 399154,9 млн. теңгеге дейін немесе 52,3%-ға ұлғайды. 2019 жылы ең көп өндірілген кокс және мұнай өңдеу өнімдері – 101343,3 млн.теңге, азық-түлік өнімдері - 82036,2 млн. теңге, металл және минералды өнімдер - 65297,1 млн. теңге, фармацевтикалық өнімдер - 33274,6 млн. теңге, машина жасау өнімдері - 27210,1 млн. теңге, тоқыма бұйымдары-17197,9 млн. теңге.

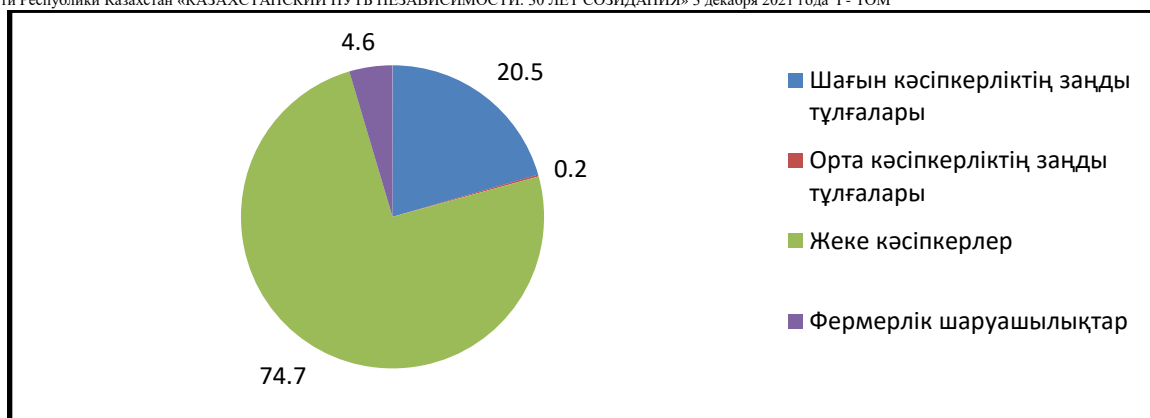
Ауыл шаруашылығы өндірісі 6,3%-ға, тұрғын үй құрылысы - 19,2%-ға, бөлшек сауда-7,1%-ға ұлғайды.

Индустриялық-инновациялық даму бағдарламасын жүзеге асыру барысында 2014-2019 жылдары Шымкентте 24 кәсіпорын құрылып, 1300 тұрақты жұмыс орны ашылды.

Қалада 2 индустриялық аймақ жұмыс істейді («Оңтүстік» - 337 га және «Тассай» - 89 га). Индустриялық аймақтарға бөлінген жер телімдерінің жалпы ауданы 426 га құрайды, оларды құруға 64 млрд.теңге инвестиция тартылды, 72 жоба іске қосылды, 4000-нан астам адам жұмысқа орналастырылды.

2019 жылдың қорытындысы бойынша Шымкент қаласы ЖӨӨ-дегі ШОК үлесі көрсеткіші бойынша 6-орынға ие болды (31,2%).

Шымкент қаласында жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің саны 2019 жылы 69,4 мың бірлікті құрады (2-сурет).

Сурет 2. Шымкент қаласының жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің құрылымы, 2019 жыл, %

Шағын және орта бизнес кәсіпорындарында 159,4 мың адам немесе 38,9% жұмыс істейді. Жеке кәсіпкерлер ретінде 71,8 мың адам немесе 45% еңбек етеді. Шаруа (фермер) қожалықтарында қамтылғандар -3,6 мың адам немесе 2,3 %. Қазіргі уақытта Шымкентте халықтың экономикалық белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғары. 2019 жылы экономикалық белсенді халық саны 431,9 мың адамды құрады. 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін жұмыс күшінің саны 16,6% - ға артты.

2015-2019 жылдар кезеңінде жұмыспен қамтылғандар саны 351,1 мың адамнан 409,8 мың адамға дейін ұлғайды, Пайыздық қатынаста ұлғаю 16,7% - ды құрады.

Шымкент қаласы халқының жалпы санының артуымен жұмыссыздар санының да өсуі орын алды. Мәселен, 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін олардың саны 2,8 мың адамға немесе 14,5%-ға ұлғайды және 2019 жылы 22,1 мың адамды құрады (2-кесте).

Кесте-2. Шымкент қаласының 2015-2019 жылдардағы еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2015ж.	2016ж.	2017ж.	2018ж.	2019ж.
Тұрғындар саны, мың адам	682,6	912,3	952,2	1 009,1	1 038,1
Жұмыс күші, мың адам	370,4	378,0	375,4	406,4	431,9
Жұмыспен қамтылған тұрғындар, мың адам	351,1	358,0	355,8	385,4	409,8
Жалдамалы қызметкерлер, мың адам	231,4	233,1	234,0	264,2	284,0
Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, мың адам	119,8	124,8	121,7	121,2	125,8
Жұмыссыз тұрғындар, мың адам	19,3	20,0	19,7	21,0	22,1
Жұмыссыздық деңгейі, %	5,2	5,3	5,2	5,2	5,1
Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі (15-24 жас), %	0,9	0,8	3,1	3,7	3,2
Экономикалық белсенді емес тұрғындар, мың адам	217,8	224,2	238,2	228,4	245,7

Дегенмен, Шымкент қаласы жұмыс күші артық аумақ деп сипатталады, өйткені бүгінгі күні халықтың өсуі құрылатын жұмыс орындарының санынан асып түседі. Қалалық еңбек нарығындағы жұмыс күші жұмыссыздықтың жоғары жай-күйін көрсетеді

(талдау көрсеткендей, бұл елдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі-5,1%), жастар жұмыссыздығы бойынша Шымкент қаласы - бесінші орында. Ұзақ мерзімді жұмыссыздықтың жоғары деңгейі еңбек нарығын теріс сипаттайды, 2019 жылы 4,4%-ды құрады. Шымкент қаласының жұмыс күші артық көрсеткіштерінің бірі өзін-өзі жұмыспен қамту көрсеткіші болып табылады. Мәселен, 2019 жылы қаланың өзін-өзі жұмыспен қамтыған халқының үлесі жұмыспен қамтылған азаматтардың жалпы санынан 30,7%-ды құрады. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған жастардың деңгейі де жоғары.

Әрине, Шымкент үшінші мегаполис мәртебесін алғаннан кейін ол Қазақстан Республикасының ғана емес, бүкіл Орталық Азия өңірінің инвестиция, технология және зияткерлік ресурстарын тартатын жаңа орталыққа айналады. Бұл өз кезегінде қаланың теңгерімді әлеуметтік-экономикалық дамуына тұрақты серпін береді, жаңа кәсіпорындар салынады, шағын және орта бизнес дамиды, жаңа қаржы институттары, білім беру институттары пайда болады, жұмыс орындарының саны артады, жалақы өсе бастайды. Мұның бәрі қаланың еңбек нарығына оң әсер етеді. Екінші жағынан, жұмыс және тұрақты тұрғылықты жер іздеп көшіп-қонушылар ағыны ұлғаятын болады, оқуға келетін жастар саны артады, яғни қаланың еңбек нарығы сан жағынан өсетін болады.

Сондықтан бүгінгі өзінде жергілікті билік органдарына жаңа мегаполистің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін ескере отырып, оның еңбек нарығын дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламасын әзірлеуді бастау маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1. Байжолова Р.А., Абылкасимова Ж.А. Дағдарыс жағдайында Қазақстан Республикасының еңбек нарығының жағдайы мен даму болашағы // Экономика и статистика 2015. No1. С. 45-50.
2. Назарова Г. Н., Абдрашитова Т. А. ҚР Жұмыссыздық мәселелері және оны шешу жолдары // Молодой ученый. 2018. No5.1. С. 59-62
3. Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. Статистика занятости // <https://www.enbek.gov.kz/ru/taxonomy/term/78> . 18.09.2019.
4. Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа бағыты" Стратегиясы.
5. ҚР Статистика комитетінің деректері, ақпан, 2020 ж.
6. Основные индикаторы рынка труда по регионам Республики Казахстан 2001-2019

г.г.

Орынбасар С.Қ., Ергеш М.М.

«Мейір-Бейс» жоғары мектебінің директоры
Ленгер қаласы, Төлеби ауд, Түркістан облысы
«Емдеу ісі» маманының 2 курс студенті, «Мейір-Бейс» колледжі,
Ленгер қаласы, Төлеби ауд, Түркістан облысы
ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ МУЗЕЙІ

Түйін: Мединаның ғылыми жобасында Төлеби ауданындағы Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихы, қазақ халқының бай ұлттық-тұрмыстық мәдениеті сақталған. Музейде өткізілген ауқымды іс-шаралар өткізілді. Семинар, тәжірибе, курстар ұйымдастыру арқылы музей қызметкерлерінің біліктілігі жайлы білді. Осы шараларға байланысты Төлеби ауданындағы Музей тақырыбы қорғалады. Музейге келушілерге сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсетіледі.

Кіріспе. Музейдің ашылу тарихы.

«Төлеби ауданының мұражайы» МКҚК-ны 2001 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің 2001 жылғы 26 қарашадағы №226 қаулысына сәйкес, аудан әкімінің қолдауымен салтанатты түрде ашылды. Төлеби аудандық мәдениет бөлімінің қарамағында 2004 жылға дейін қызмет жасады. 2004 жылдан бастап ОҚО мәдениет басқармасының қарамағына ауыстырылды.

2004 жылдан бастап «Төлеби аудандық мұражайы» мемлекеттік мекемесі деп аталды. 2005 жылы облыстық бюджет есебінен қаржыландыру басталды. 2007 жылдан бері Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігі мәдениет басқармасы «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді. 2014 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы мәдениет басқармасының «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді. Түркістан облысы әкімдігінің 2018 жылғы «б» қарашадағы №307 қаулысына сәйкес музейдің атауы Түркістан облысы мәдениет және тілдерді дамыту басқармасының «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны болып өзгертілді.

Мақсаты.

- Музейде өткізілген ауқымды іс – шаралар барысында халықтың музейлерге және мәдени орындарға қызығушылығы арттыру
- Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихын насихаттау.
- Музейге келушілерге ондағы сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсету;

Зерттеу жұмысы: Төлеби ауданындағы Музейдің көрнекілігі.

Мәдени мұра бағдарламасы аясында аудан көлемінен табылған көптеген жәдігерлер Төлеби аудандық музейінің құнды қорын құрайды. Сол көне жәдігерлердің өзара құндылығын, тарихын зерттеп, көріп білдім. Музейдегі көне жәдігерлердің қай жылы, қай маңнан, қандай ерекшеліктері бар екенін анықтап, ондағы тұңғыш директор Тордаева Э.Қ ханыммен сұхбат жүргізілді. Сұхбат нәтижесінде Төлеби аудандық музейдің 2001 жылы қараша айында құралғанын, әрбір құнды заттың өзіндік орнының бар екенін, музейдегі росы кезге дейін өткізілген іс-шаралар туралы ақпараттарды біліп, 2020 жылдың жылдық есебінің қортынды жаңалықтарын көріп, біліп, анықтадым.

Негізгі бөлім. «Төлеби ауданының музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны туралы мәлімет

1. Төлеби ауданының музейі мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің 2001 жылғы 26 қарашадағы №226 қаулысына сәйкес құрылды. Музей көрермендері үшін палеолит дәуірінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі өлкенің тарихы, этнографиясы, флорасы мен фаунасы, мәдениеті мен өнерінің даму

тарихына арналған экспозициялық зал жұмыс жасайды.

Музейдің ішкі ауданы-200 шм

Музейдің жалпы жәдігерлердің саны-3360

Негізгі қордың саны-2268

Табиғат бөлімі бойынша-80

Ғылыми көмекші қордың саны-1012

1.Этнография бөліміндегі жәдігерлер қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптарына,олардың ғасырлар бойы тұтынған бұйымдары мен мәдени-рухани шаруашылық құралдарына байланысты сыр шертеді .

2.Табиғат бөлімі

Экспозицияда өлкенің флорасы мен фаунасы және қызыл кітапқа енгізілген өсімдіктер мен жануарлар дүниесі жер асты қазба байлықтары туралы толық деректер мен жәдігерлер орын алған.

3.Археология бөлімі

Монша,төртбұрышты қыштар,әшекей бұйымдар,теңгелер аудан тарихын баяндайтын жәдігерлер орын алған.

4.Шахтерлар бөлімі

Ленгір қаласы- Шахтерлар қаласы ,бұл бөлімде шахтершылардың заттары еңбек құралдары орын алады.

Жаңашылдық.

➤ Музейдің негізгі міндеті: келешек ұрпақтарға ғылыми жасақталған негізде Қазақ халқының бай ұлттық-тұрмыстық мәдениеті мен өз өңірімізді таныстыра отырып, жастардың бойына өз өлкесіне деген сүйіспеншілігін қалыптастыру;

➤ Музейде өткізілген ауқымды іс – шаралар барысында халықтың музейлерге және мәдени орындарға қызығушылығы арттыру ;

➤ Музейде сақталған құнды жәдігерлер тарихын насихаттау;

➤ Музейге келушілерге ондағы сақталған жәдігерлер туралы ақпараттық қызмет көрсету;

➤ Семинар, тәжірибе, курстар ұйымдастыру арқылы музей қызметкерлерінің біліктілігін арттыру;

Әдістемелік құралдар шығару;

Қорытынды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындай келе Мәдени мұра бағдарламасы аясында аудан көлемінен табылған көптеген жәдігерлер Төлеби аудандық музейінің құнды қорын құрайды. Көне жәдігерлердің өзара құндылығын,тарихын зерттеп,көріп біліп оны келешек ұрпаққа насихаттау. Музейді көркейте отырып ,оның жаңашылдығын арттыру ең дұрыс шешім.Келер ұрпақ музей туралы анық біліп,өз ойларын білдіре алады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстандағы Саяси партиялар сипаты және алаш қозғалысының тарихнамасы.

2.Қ.Ж.Тоқаевтың жолдамасы.

3.Төлеби аудандық әкімдігі.

ӘОЖ: 541,78

Даулет Д.И., Ергешбаев А.П.

оқытушы, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
2 курс студенті, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы

ТӨЛЕБИ АУДАНЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМІ

Түйін: Ергешбаев Атабектің ғылыми жобасында Төлеби ауданында ауыл шаруасын дамыту, өнімдерге зиян келтіретін кеміргіш жәндіктерді жою, биылғы жағдайда ауыл шаруашылығына дұрыс назар аудармаудың салдарынан, қажетті азықтардың аз болып, қара малдардың ауруға ұшырап қырлып қалуы, жалпы бақылаудың жауапкершілігінің төмендігінен анықталған. Ауыл шаруашылығының инвестициялық қаржыны үнемдеуді ұсынған. Төлеби ауданның шағын бизнесін дамытуға өз үлесін қосуда.

Кілт сөздер:

Кіріспе. Ауыл шаруашылығы-шаруашылық саласының ішіндегі ең ежелгі қазіргі уақытта дамып келе жатқан саласының бір бөлігі. Ауыл шаруашылығы екі үлкен саладан, яғни өсімдік шаруашылығынан және мал шаруашылығынан тұрады. Қазіргі таңда қолданыста кеңінен тараған шаруашылық түрі - мал шаруашылығы. Халықты азық пен шикізат өнімдерімен қамтамасыз етеді. Мал шаруашылығы өнімдері мен оның қалдықтарынан мал азықтары (май алынған сүт, ет-сүйек және сүйек ұндары), дәрі-дәрмектермен биологиялық белсенді заттар алынады. Қазіргі кезде Қазақстанда мал шаруашылығы проблемалық сұрақтар туындап тұр. Экологиялық жағдай, климаттық факторлар, шөптің қурауы, қуаншылықтың болуы мал шаруашылығына әсер етті. Осыған байланысты жеке мал шаруашылығымен 5-6 жыл айналысып, іс тәжірибе жүзінде алынған факторларды, актуальді мәселелерді шешуге бел будым.

Мақсаты:

- Төлеби ауданындағы мал шаруашылығын дамытуға және экономикасын көтеруге үлес қосу;
- Төлеби ауданындағы ауруға шалдыққан малдардың күтімін жақсарту, санын арттыруға әдістерді ұсыну;
- Өнімдерге зиян келтіретін кеміргіш жәндіктермен күресу шараларын жүргізу;

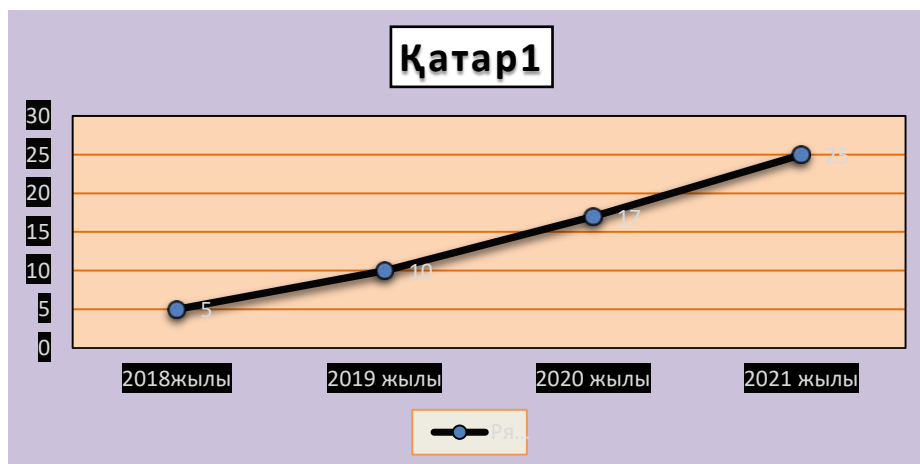
Негізгі бөлім

Ауыл шаруашылығының да өз тарихы бар. Қазақ жерінде б.з.б 2мың жылдықтан бастап адамдар қолда мал өсіре бастаған. Олардың жайылымдары үшін көшіп қонатын болған. Олар көбінесе жылқы, түйе, қой және ешкі өсірген. Мал шаруашылығымен айналысқаннан кейін көшіп қону көп болды, сол үшін сиырды аз ұстаған. Сонымен қоса егін шаруашылығымен де айналысқан. Егін мал өсіруге қарағанда тым баяу дамыған. Ағаш тастан жасалған құралдар жер өңдеуге тиімді болмады. Сулы алқаптардың шет жағасында егін екті. Халық мал шаруашылығымен айналысқан соң егінмен айналысуға да тура келген. Қыс мезгілінде мал шаруашылығына астықты өте қажет еткен. Қазақстан ауыл шаруашылығын 20ғасыр 90жылдарына дейін Кеңестік шаруашылық кеңшар мен ұжымшар құраған. Ауыл шаруашылықпен қазіргі кезде айналыспайтын бірде бір ел жоқ. Әлем бойынша 1,3млрд адам шаруашылықпен еңбек етеді. Бұл жалпы есеппен алғанда 46% халық шаруашылықта демек. Ауыл шаруасыз ешбір ел тіршілік ете алмайды.

Зерттеу жұмыстары

Ауыл шаруашылығын даму стратегиясы. Қазіргі Қазақстан ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жеке меншік иелері мен жер иеленушілердің құрамында 149,1 млрд га жер бар. Оның 25,7 млн га-сы жайылым. 1997 жылы Қазақстанда жалпы саны 72335 ауыл

шаруашылық құрылым жұмыс істеген. Ал қазіргі кездегі шаруашылықты айтатын болсақ қанағаттандырарлық, 1991-1993 жылдары жұт уақыты болған еді, соның салдарынан экономика құлдырады. Қазіргі таңда қарап тұрсақ сол уақытқа жақындап бара жатқан сияқтымыз. Бұл жағдайлардың барлығына ауыл шаруашылығының министрінің дұрыс бақыламауынан және қаржылай жағын дұрыс бөлмеуі, жемқорлық өте көп болуы, адамдардың барлығы өз еліміз жалақысына қанағаттанбауынан шет елге кетіп жатқаны экономиканың құлдырауын әкелді.

Шаруадағы азық қоры: Сабан, кебек спец корм, бидай жарма, жүгері жарма қара ұн, барда. Осы азықтармен ірі қара малын бордақы бағамын. Кез келген шаруада кіріс пен шығыс болады. 2018 жыл 5 қара мал бордақылаудан басталды. Қазіргі кезде қара мал санын 25 шақтыға жеткізіп отырмын. Мал күтімді қажет етеді: біріншіден қорасы болған жөн, жемін уақытымен беріп, ауруын алдын алып отырған жөн. Бір малға берілетін жем мөлшері шөп, кебек-1,5кг, Спец корм 300-400 гр, бидай-жүгері жармасы 200-300 гр тек таңғысы, кешке де осы жем беру әдісі қолданылады. Түскі уақытты су мен шөппен қамтып отырамын. Жалпы есеп бойынша 25 малға кететін азық мөлшері:

1 күндік:

Шөп-5 тюкк

Кебек 75-80кг

Спец корм 20кг

Бидай-жүгері жармасы 20кг

1 айлық:

шөп 150 тюкк, кебек 2,5-3 тонна, спец корм 600кг бидай жүгері жармасы 500-600 кг

Бағасы:

Шөп-180000тг, кебек-200000-300000 тг, спец корм-51000-55000 тг, бидай жүгері жармасы-55000-60000 тг.

Жалпы есеп бойынша: 450-500мың тг көлемінде жемге акша жұмсалады. Әрбір мал 1 айда 18-20 мыңға жеммен қоректенеді. Осы мөлшерде жеммен қоректенгеннен кейін кемінде 800гр ет байлау керек.

Ет бағасы: 2100 тг өткізу бағасы

Шешуі: 800г × 30 күн = 24 кг

24 × 2100 = 50400 тг

50400 - 18000 = 32400 тг

Қортындылай келе: 1 қара мал қорегінен бөлек 1 айда **30-35** мың тг пайда алып келеді.

Ең өзекті мәселенің бірі : биылғы жағдайда ауыл шаруашылығына дұрыс назар

аудармаудың салдарынан, қажетті азықтардың аз болып және дұрыс сақталмауынан, малға жасалатын вакциналар мен дәрі-дәрмектердің уақытылы салынбауынан, судың тазалығы нашарлауынан, малға азықтың жетіспеушілігінен жалпы малдардың қырылып қалуына, сонымен қатар қазіргі кезде малдардың неше түрлі аурулардың кобеюіне алып келіп жатыр. Соның бірі Маңғыстау облысында, Ақмола және Жаңақорған аудандарында жаппай ірі қара малдардың қырылуы болған. Қазіргі кезде мал шаруашылығымен айналысу ешкімге тиімді емес, себебі мал шаруашылығына қажетті азықтың қымбаттауы және мал құнының арзандауы. Ауыл шаруашылығының одан әрі дамытудың маңызды мәселесінің бірі - АӨҚ өнім экспорты, оның әлеуеті аса маңызы зор.

Жалпы экспортты қолдауға бағыттау жоспарланған 500 млрд теңгеден 100 млрд теңгесі ауыл шаруашылығы экспортына бағытталған. Қазір АӨҚ өнімдер экспортын 60%-дан астам-шикізаттық өнім. 2019 жылдан бастап Қазақстан экономикасы төмен астық мөлшерден аз 16,5 млн га жер қолданылмай жатыр, бір жағынан экология нашар болуы, жауын-шашын мөлшер азаюы. Ауыл шаруашылығын инвестициялаудың экономикалық механизмі кешеннің өндіріс құрылымы мен оның жаңа принциптеріне негізделген жұмыс істеу механизм құруды қажет етеді. 2015 жылғы мәліметтер бойынша, ауыл шаруашылық кәсіпорын құрылымында ауыл шаруашылығы өндірілетін өнімнің 24,6%-ірі ауыл шаруашылық кәсіпорындары, 70-80% фермерлік қожалықтар мен жеке шаруашылықтарға тиесілі.

Жаңашылдығы:

1. Ең бірінші ел іші экономикасын орнына келтірмей тұрып, шет елге импорт өнімін жіберудің санын азайтуды бақылауға алу.

2. Өртүрлі қауіп қатерлі жағдайларға байланысты малдың қырылуына әсер ететін факторларды жою.

3. Ауыл шаруашылығына бөлінетін қаржының дұрыс жұмыс жасалып жатқанын қадағалау

4. Төлеби ауданындағы ауыл шаруашылығын дамытуға, шағын бизнес ашуына үлес қосу.

Қорытынды:

Қорытындылай келе: Төлеби ауданындағы ауыл шаруашылығының не болып жатқанына куәгерміз.

Мысалыға: салынатын вакциналарды және дәрі-дәрмектерді уақытылы салынбауы ауыл шаруа проблемаларында (мал қырылу, азықтың қымбаттауы, қаржының жеткілікті бөлінбеуі) ауыл шаруашылық ішіндегі актуальді мәселесіне назар аудармауынан көптеген шығын болып жатыр. Ауыл шаруашылығының инвестициялаудың экономикалық механизмін дамыту. Аудан әкімі, ауыл шаруа агроном мамандары және шағын бизнес азаматтары мен бірге бірлесе актуальды проблемаларды шешу. Төлеби ауданының шағын бизнесін және экономикасын дамытуға өз үлесімді қосамын.

Әдебиеттер тізімі

1. География: Дүниежүзіне жалпы шолу. ТМД елдері. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Ө. Бейсенова, К. Каймулдинова, С. Әбілмәжінова, т.б. Алматы: Мектеп, 2010. 304 б. ISBN 978-601-293-170-9

2. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. Алматы: "Мектеп" баспасы, 2006. 232 бет. ISBN 9965-33-633-4

3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау / Жалпы редакциясын басқарған – түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа бағдарламасының ғылыми жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының

ӨОЖ: 547,12

Жанкалова Р.М., Сайлау Б.М.

жоғары дәрежелі дәрігер, директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары.

Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан облысы
3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан облысы

**ҚАЙЫҢ АҒАШЫНЫҢ АГРОТЕХНИКАЛЫҚ ЖОЛЫМЕН
ӨСІРУ ЖӘНЕ ДАМУ**

Түйін: «Қазақстан-2050» стратегиясы мақсаттарына байланысты, Елбасы Н.Назарбаевтың «Жасыл ел» бағдарламасына негізделген жобаны басшылыққа алып, жастар ұйымымен бірлесе әсемді, дәрілік әсері бар қайын ағаштарын санын арттыруға ұйымдастыруға ат салысқан. Қайын ағашының емдік қасиетін дербес медицинада, ауруда алдын алу мақсатта, зерттеу жұмысында бақылау күнделігін көрсетілген. Жергілікті жердің көлеміне қарай қайын ағашы орманын шағын бизнеске айналдыру.

Кілт сөздер: қайын ағаш, агротехника, ағаш орманы, «Жасыл ел» бағдарламасы

Кіріспе:

Елбасы Н.Назарбаевтың «Жасыл ел» бағдарламасына сәйкес, Қазақстан Республикасында соңғы жылдары орман шаруашылығын дамыту және көгалдандыру жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Қазіргі өзекті мәселе орманда өсетін ағаштар және бұталарды көптеп өсіру, олардың белгілері бар түрлерін сұрыптау. Осындай орман ағаштарына қайың да жатады. Қайың ағашының он шақты түрі Алтай таулары, Жоңғар және Іле Алатауы маңында кездеседі. Сондай-ақ, олар Жамбыл, Көкшетау, Қостанай, Батыс және Шығыс Қазақстан облыстарында да өседі. Қайыңның қай түрі болмасын жарықты сүйеді және топырақ талғамайды. Ол өзге ағаштарға қарағанда өскелең әрі аязға төзімді. Дүниежүзінде өсетін қайыңның 6 туысы 200-ге жуық түрі белгілі. Ал Қазақстанда 3 туысы (қайың, орман жаңғағы, қандыағаш), 17 түрі бар Қотыр қайың, *V. Pendula Roth*, *B. повислая*, или *B. Бородавчатая*; *Талас қайың, V. talassika P. Pol*, *Б. таласская*; *Үлпек қайың, V. pubescens Ehrh*, *Б. пушистая*; *Тұқымдас өкілдерінің биіктігі 15 кейде 25-30 м-дей болады. Тамыры берік, жер бетіне жақын орналасады. Жапырақтары кезектесіп орналасқан, бөбешік жапырақтары ерте түсіп қалады. Гүлі ұсақ, реңсіз, дара жынысты. Аталық гүлшоғырының сырғасы ұзын, гүлдеген кезде төмен қарай салбырап тұрады, аналық гүлшоғырының сырғасы қысқа, едәуір тік, пішіні домалақ болады.*

Негізгі бөлім:

Халық медицинасында көктем шығып күн жылына бастаған кезде қайың қабығын теріп, одан ағатын шырынды пайдаланады. Жапырақтарының қайнатындысымен ревматизм, құяң, шемен, бүйрек ауруларын емдейді, арнаулы булау жасап, денедегі қышыма қотырды, ұшықты және тағы басқа да тері ауруларына қарсы пайдаланады. Жазда жапырақтарын жинайды. Қайың ағашынан «фитонцид» улы зат бөлінеді. Бұл «фитонцидтің» қасиеті микробтармен бактерияларды жояды. Қайыңның бұдан басқа көптеген пайдасы бар. Одан тұрмысқа қажетті пайдалы заттар жасалынады. Мысалы ойыншықтар, ыдыстар, домбыра, шана, шаңғы, мылтық т.б. жасайды.

Зерттеу жұмысы:

Қайын ағашының сабағынан қайың шырынын бөлінуі, адам ағзасына тікелей әсер ететін емдік қасиеті бар. Бүйрек ауруына бірден бір ем. Бір қайыңнан 60 литрге дейін шырын алуға болады. Қайың шырынының құрамы: 2% жеміс қанты, Кальций тотығы, Хош иісті заттар, Дәрумендер, Органикалық қышқылдар, Микроэлементтер, Эфир

майлары 1 грамның тығыздығы. Қайың шырынын басы айналып, көзі қарауытқан, қан аздық ауруына шалдыққан ағзаға береді. Тамақты сіңіру үшін де сөлін ішкізеді. Қайыңның жапырағында С витамині болғандықтан шырын дайындап, тістің қызыл еті қабынғанда, демікпе ауруына, ісінгенді басу үшін ішеді. Зерттеу тәжірбиелік жұмысында бақылау күнделігі жасалды.

Бақылау күнделігі

Аты-жөні	Шырынды дайындау	Пайдалану уақыты	Нәтижесі
Ахметов Алдияр «Пиелонефрит» Бүйрек ауруы.	100 грамм жапырақты ұсақтап турап, аз ғана тұз, лимон қышқылын қосады. Қоспаға 2-3 стакан суытылған қайнаған су құйып тұндырады. 2-3 сағаттан соң тұнбаны сүзіп зәр жүргізу үшін пайдаланады.	3 мезгіл Сағат таңғы 9:00, түскі 14:00, кешкі 20:00 тамақтан кейін.	Зәр түсі өзгерді, тамаққа тәбеті артты, уақытылы зәр бөліне бастады.

Бақылау күнделігі қорытындысы бойынша қайың ағашының шырыны ағзаға тікелей әсер ететіндігіне көзіміз жетті. Осыған байланысты Төлеби ауданында «жасыл ел» бағдарламасы бойынша қайың ағаштарын көптеп өсіруге ат салысуға жастарды ұйымдастырылды.

Жаңашылдық:

- Төлеби ауданының шағын және орта бизнесті дамытуға өз үлесімді қосуды ұсыну.
- «Жасыл ел» бағдарламасын басшылыққа алып, жастар ұйымымен бірлесе әсемді, дәрілік әсері бар қайың ағаштарын санын арттыруға үндеу ұйымдастыру.

Қорытынды: жоғарыдағы келтірілген мәселелерді қорытындылай келгенде «Қазақстан-2050» стратегиясы мақсаттарына байланысты, Елбасы Н.Назарбаевтың «Жасыл ел» бағдарламасына негізделген жобаны басшылыққа алып, жастар ұйымымен бірлесе әсемді, дәрілік әсері бар қайың ағаштарын санын арттыруға үндеу ұйымдастыруға атсалысты. Қайың ағашының емдік қасиетін дербес медицинада, ауруда алдын алу мақсатта қолдануға әрекет жасау. Тұрмысқа қажетті пайдалы заттар жасап (ойыншықтар, ыдыстар, домбыра, шана, шаңғы, мылтық) Төлеби ауданының қол өнер саласын шағын бизнеске айналдыру. Ауыл шаруашылық әкімшілігі, Нұр-Отан партиясының өкілдерімен жастар орталығының мүшелері бірлесе шағын орман шаруашылығын ұйымдастыруды ұсынамын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баранов О.Ю. Изучение уровня генетической изменчивости и дифференциации среди форм березы// Проблемы лесоведения и лесоводства: сб.науч.трудов. ин-та леса НАН Беларуси. Вып.55.Гомель: ИЛ НАН Беларуси. 2002. С. 143-147.
2. Гостимский С.А. Кокаева З.Г., Коновалов Ф.А. Изучение организаций и изменчивости генома растений с помощью молекулярных маркеров//Генетика. 2005. Т.41.С.480-492.
3. Машкина О.С Табацкая Т.М., Страдубцева Л.М. Длительноемкромочеренкование для массового клонального разведения каральской березы и тополя//Физиология растений. 999. Т.46, С. 950-953.

ӘОЖ: 541.7

Садыкова Ш.Т., Бауыржанқызы Б.

оқытушы, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
1 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан облысы

РАУШАН ГҮЛДІЛЕР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ ТҮРІ-ИТ МҰРЫН ӨСІМДІГІНІҢ ИММУНИТЕТ КӨТЕРУДЕГІ ӘДІСТЕРІ

Түйін: зерттеу жұмыста раушан гүлділер тұқымдасының түрі-ит мұрын өсімдігінің морфологиялық-анатомиялық құрылысы мен таныстырылған. Иммуниетті жоғарылатуда итмұрынның тікелей әсерін, емдік қасиетін, емдік сусын жасау мен пайдалануды ұсынған.

Кіріспе:

Қос жарнақтылар 39 қатар және шамамен 170 шығутегі бойынша ұқсас тұқымдасты біріктіретін үлкен кластармағы. Розидтердің ежелгі түрлері диллениидтерге туыс және қарапайым морфологиялы қерекшеліктерімен: актиморфтыгүл, бос желектігүлтәжі, апокарпты гинецей жәнеполимерлы андроцей мен сипатталады. Жоғары мамандандырылған өкілдерінің гүлтәжісі қосжелекті, гинецейі олиго- немесемономерлы, тіптіцепокарпты, андроцейіолигомерлы, ал гүлікөпжағдайдакөнетбұрыс.

Мақсаты:

- Раушан гүлділер тұқымдасының түрі-ит мұрын дәрілік өсімдігінің морфологиялық-анатомиялық құрылысымен таныстыру;
- Иммуниетті жоғарылатуға итмұрынның тікелей әсерін ұғындыру;
- Итмұрынның емдік қасиеті мен емдік сусын жасау, пайдалану тәсілдері

Негізгі бөлім:

Аудан аумағында дәрілік өсімдіктердің бірнеше түрі бар. Солардың бірі итмұрын. Итмұрын – бағалы дәрумендерге өте бай жеміс. Одан дайындалған дәрі-дәрмек медицинада асқазан және бауырауруларын емдеуге қолданады.

Ал гүлдерін шайдың орнына пайдалануға болады. С дәруменіне бай жемісті емдік дәрі ретінде әрі дәрумен түрінде көптеген жүз жылдықтардан бері кәдеге жаратып келеді. Биіктігі 2 метр. Бұталары тікенекті. Итмұрын жершарының қоңыр жай және субтропикалы қаймақтарының барлық жерлерінде өседі. 500-ге жуық түрі бар. Табиғат татаулы-тасты жерлерде, беткейлерде, орманда, су жағалауында өседі. Табиғи түрі Қазақстанның барлық тау бөктерлерінде өседі. Итмұрынның екпетүрлерінің барлығын дерлік раушан (роза) деп атайды. Халық арасында итмұрынның «жабайыраушан» деген атауы кеңінен қолданылады. Итмұрынның гүлі ақ, қызғылт, сарытүсті, диаметрі 4-6 см, хошиісті, жайкүлтелі және гүлпарлы да түрлері бар. Мамыр, маусымайларында гүлдейді. Жемісі тамыз, қыркүйекайларында піседі. Жемісі сопақша келген жылтыр, түсі қызыл немесе қызғылт-сары болады. Итмұрынның ерекшелігі — бағалы дәрумендерге бай, жемісі және одан дайындалған дәрі-дәрмектер медицинада негізінен асқазан және бауыр ауруларын емдеуге қолданылады, гүлдерін шайдың орнына пайдалануға болады, күлтелерден дайындалған эфир майы — парфюмерия өндірісін деп айдаланылады. Итмұрынның жемісі әбден піскенде, суық түскенге дейін жинайды, суық ұрған жемісі дәріге жарамайды. Жемісін сыртындағы тостағанша жапырақшасы мен бірге жұлу керек, кептірген соң алып тастайды. Себебі тостағанша жапырағынсыз кеппеген жемісі көгеріп тез бұзылып кетеді. Гүл табанын бітеу дей кептіруге болады, немесе жарып ұзынынан ішіндегі нағыз жемістерін тазалап тек гүлтабанын қалдырады. Жиналған жемісін бірден кептіру керек, ыстық пешке немесе кептіргішке салып 70-80° ыстыққа кептіреді. Мұндай жағдай 3-5 см етіп жайыпастыңғы жағына да ауа тиетіндей етіп торлы шарбақтың үстіне биіктеу жерге көлеңкеге кептіреді. Әбден кепкенде тез сынады. Пешке кептіргенде әлсін-

әлсін аударыстыру керек, күйіп кеткендерінде витаминдері де жойылады. Сақтау мерзімі 2 жыл.

Зерттеу жұмысы:

Ит мұрын қайнатпасының пайдасы

Ит мұрын қайнатпасындайындау үшін 1 келікептірілген жемісін 1 литр суда қоюланған шақайнатып, артынша сүзгіден өткізеді. Дәміне қарай қант пен лимон қышқылын қосуға болады. Дайын болған тәтті қоймалжыңды су құйылған ыдыс қасалып, тағы біраз қайнатады. Осындай тәсілмен қайнап шыққан қоймалжың сұйықтықты тыныс алу жолдарыс уықтағанда, суық тигенде ішсеңіз, тез айығуға көмектеседі. Сонымен қатар, ота жасатқаннан кейін қаназдықта және қанайналымды қалыпқа келтіруде осы өсімдіктің жаңа піскен жемістерінен тұнбадайында пішсе, пайдасы мол. Қайнатылған тұнбаның бір стақанын күн сайын ішіп отыру қажет. Асқазан қыжылы мен бүйректе тас болса немесе әйелдердегі қан кету кезінде де ит мұрын қайнатпасы көмектесе алады. Ит мұрыннан дайындалған осындай тұнбалар мен шайларды үзбей ішіп жүрген адамның бойынан жұмысқа деген құлшынысын, ауруғамайтындығын аңғаруға болады. Сонымен қатар, бас ауруының да алдыналатын қасиеті бар.

Бақылау күнделігі

Аты-жөні	Спаш Гүлзат Бауыржанқызы 1 курс 15 жаста
Мекен жайы	Түркістан облысы, Ленгер қаласы, Төлеби ауданы
Емдеу күндері	
05.11.2021ж-12.11.2021ж сағат 09:00	Бас айналу, әлсіреу, тәбеттің төмендеуі, шаршаңқылық байқалды.
12.11.2021ж-19.11.2021ж сағат 09:00	Тәбеттің жақсаруы, иммунитеттің көтерілуі, белсенділігі артты.
Қорытынды	Денсаулығының жақсарғанына көз жеткіздім.

Зерттеу жұмысымның өзектілігі: Спаш Гүлзат Бауыржанқызына ит мұрын сусынын 14 күн бойы ұсына отырып нәтижесін бақылау арқылы, уақыт өте келе денсаулығы жақсара бастағанын байқадым. Нәтижесінде оның тәбеті жақсарды, белсенділігі артты.

Жаңашылдығы:

- Раушан гүлділер тұқымдасының түрі- ит мұрын дәрілі көсімдігінің морфологиялық-анатомиялық қалар мын таныстыру;
- Иммунитетті жоғарылатуға ит мұрынның тікелей әсерін ұғындыру;
- Ит мұрынның емдік қасиеті мен емдік сусын жасау, пайдалану тәсілдері;

Қорытынды:

Жоғарыда қарастырылған жағдайларды қорытындылай келе ит мұрын дәрілі көсімдігінің морфологиялық-анатомиялық құрылысы туралы мәлімет жинақтай, маңызын, ағзаға тікелей әсерін зерттей отыра емдік қасиетіне нықталған. Зерттеудің нәтижесінде ит мұрын өсімдігінен емдік сусынды ұсынған. Ауруды алдын алу мақсатта сусынды пайдалану тәсілдерін бақылау күнделігінде ұсынылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ағелеуов Е., Дөненбаева К., Агитова К., Иманқұлова С. Ботаника. Оқулық. Алматы, «Санат», 1998. 368 бет.
2. Мухаметғалиева А., Кабаева З. Өсімдіктану. Алматы: Ғылым, 1995. 202 б.
3. Ботаника: Морфология и анатомия растений: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. М.: Просвещение, 1998. 480 с.

ӘОЖ: 574,36

Тобағабылова А.М., Құлынтай Н.Б.

«Сұңқар» ғылыми қоғамының жетекшісі, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі.

Ленгер, Түркістан облысы

3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы

Г.ХАРДИ-Г.ВАЙНБЕРГ ФОРМУЛАСЫ БОЙЫНША ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ ГЕНОТИП ЖИЛІГІН АНЫҚТАУ

Түйін: Генетика және молекулалық биология пәні бойынша математик Г.Харди және дәрігер генетик Г.Вайнберг формуласы бойынша Төлеби ауданының ауруханаларының ауру генінің генотип жиілігін анықтап олардың тепе-теңдікте болатыны атап көрсетілген. Оқулықтағы жоқ Г.Харди-Г.Вайнберг формуласы бойынша генетикалық есептерді шығару нәтижесінде Көксәйек ауылдық орталық перзентханасының аға-медбикесі Ұлыбаева Гаухармен статистика бөлімінің меңгерушісі Лариса Алесандрованың сұхбаты енгізілген.

Кілт сөздер: Г.Харди-Г.Вайнберг формуласы, Төлеби ауданы, генетика, генотип

Кіріспе.

Харди-Вайнберг заңы популяцияның генетикалық құрамын анықтау үшін ондағы аллельдер мен генотиптің (гомозигота, гетерозигота) типін таситын даралардың санын білу қажет. Осы мақсатта 1902 жылы ағылшын математигі Г.Харди және немістің дәрігер-генетигі Г.Вайнберг бір-біріне байланыссыз «таза популяцияда» гендердің және генотиптердің таралу жиілігін анықтады. Олар болашақ ұрпақ популяциясының генетикалық құрамы қандай болатынына есептеулер жүргізіп, генетикалық тепе-теңдік заңын ашты.

«Таза популяция» деп сан жағынан өте үлкен еркін будандаса алатын, сыртқы орта факторлары (мутация, сұрыптау, оқшаулау, т.б) әсер етпейтін популяцияны айтады. Харди-Вайнберг заңы «Даралар еркін будандаса алатын үлкен таза популяцияларда доминантты және рецессивті аллельдердің, генотиптердің сандық жиілігі» ұрпақтан – ұрпаққа өзгеріссіз тұрақты беріліп отыратынын көрсетеді. Егер популяцияның генофондысы мысал ретінде, А және а гендерінің жұп аллельдерінен тұрса, онда А геннің популяцияда көріну жиілігі р-ға, ал а геннің жиілігі g-ге тең, сонда популяциядағы осы екі аллельдің арақатынасы мына формулаға сәйкес келеді:

$$pA + ga = 1$$

Осы формуланың екі бөлігін квадраттасақ :

$(pA + ga)^2 = 1$ (1) енді жақшаны алгебралық жолмен ашатын болсақ, біз генотиптердің жиілігін көрсететін формула аламыз:

$p^2AA + 2pgAa + 2g^2aa = 1$ (2) Жоғарыдағы формуланың мәнін түсіндірсек. (1) және (2) теңдеудің оң жағында тұрған бір саны, популяциядағы даралардың жалпы санын көрсетсе, сол жағындағы аллельдердің жиілігі бір санының бөліктерімен белгіленеді. Мұнда р және g символдар А және а гендерінің екі теңдеудегі жиілігін көрсетеді. Екінші формулада AA генотипі қарастырылып отырған популяцияда р жиілігімен белгіленсе, aa генотипі g жиілігіне, ал гетерозиготалы даралар 2pg жиілігіне тең болады. Сонымен аллельдердің жиілігі белгілі болған жағдайда, популяциядағы барлық генотиптердің жиілігін анықтауға болады.

Осы формуланың көмігімен популяциядағы ауру таситын гетерозиготалы аллельдердің жиілігін есептеп шығаруға болады.

Харди-Вайнберг есептеріне мысал:

Бір қаланың перзентханасында 10жыл ішінде өмірге келген 84мың баланың 210-ында рецессивті белгі ауру бар делік. Оның генотипі aa болады. Харди-Вайнберг заңы осы

мәліметтерді пайдаланып, қалада тұратын адамдар популяциясына генетикалық талдау жасауға көмектеседі. Осы популяцияда генотипі аа ауру баланың саны 210. $Vg^2=210:84000=V0,0025$ Енді осы санды квадрат түбірден шығарып, g-дің мәнін (ауру бақылайтын геннің жиілігін) табамыз. $g = g^2=V0,0025=0,05$

Популяцияда ауру таситын және сау аллельдердің жиілігі бірге тең екенін біле отырып, сау аллельдің А жиілігін есептеп шығаруға болады. Сонда $g + p A=1$ немесе $p A = 1 - g$. $p A = 1 - 0,05 = 0,95$.

Харди-Вайнберг формуласына осы сандарды орнына қойсақ, қалада туылған балалар популяциясының генотиптерінің жиілігін анықтайды.

$$AA=p^2=0,95^2=0,9025(90,25\%);$$

$$Aa=2pg=2*0,95*0,05=0,095(9,5\%)$$

Генотиптің жиілігі $Aa=2g^2=0,0025(0,25\%)$ тең. Осыдан Харди-Вайнберг заңы популяциядағы доминантты гомозиготалы АА және гетерезиготалы Аа аллельдердің фенотипті көрінісі бірдей болғанымен, олардың жиілігін анықтауға көмектеседі. Мұнда р доминантты аллельдің А жиілігі, g рецессивті аллельдің а жиілігі, $p^2=AA$ генотиптің жиілігі, g-аа генотиптің жиілігі. Генотиптердің жиілігі популяцияда өзгеріссіз, тұрақты болса, онда аллельдердің жиілігі де р (А)=0,5 және q(a)=0,5 тұрақты болады. Сонымен Харди-Вайнберг заңы популяцияда “гентикалық тепе-теңдік” түріндегі күйін болжай білуге көмектеседі. Бұл заңды тек үлкен популяцияларға ғана қолдануға болады.

Мақсаты: Г.Харди-Г.Вайнберг формуласы бойынша Төлеби ауданының генотиптік жиілігін табу. Жергілікті материалдарды пайдаланып, <<Харди-Вайнберг>> формуласына салып, есептеулер жүргізіп, генетикалық тепе-теңдік заңын дәлелдеу. Харди-Вайнбергтің математикалық-гентикалық есептерін жинақтап, гентика пәні бойынша мұғалімдерге қосымша әдістемелік кітапша ұйымдастыру.

Зерттеу жұмысы: Біз осы тақырып бойынша зерттеу жұмысымызға жергілікті материалды пайдаландық.

Төлеби ауданындағы ауруханалардың генотиптік жиілігін анықтау үшін біз Ленгер қалалық ауруханасына барып статистика бөлімінің меңгерушісі Лариса Александровнамен және Көксәйек ауылдық орталық перзентханасының аға медбикесі Гаухар Ұлыбаева мен тағы басқа мамандармен кездесу өткізіп жергілікті материал алдық.

Төлеби ауданындағы ауруханалардың генотиптік жиілігін анықтау: Ленгер қалалық перзентханасында 2012 жылы 1190 бала өмірге келген. 1190 баланың 12-сінде рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайланып қаланың генотип жиілігін анықтадық

$$Vg^2=12:1190=V0,01$$

$$g=g^2=V0,01=0,1$$

$$g + pA=1 \text{ немесе } pA=1-g.$$

$$pA=1-0,1=0,9.$$

$$AA=p^2=(0,9)^2=0,81\%$$

$$Aa=2pg=2*0,9*0,1=0,18\%$$

$$Aa=2g^2=2*(0,1)^2=0,02\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,9 \text{ және } q(a)=0,1 \text{ тұрақты.}$$

Біз мұндай есептерді екі аурухананың бірнеше жылдық мәліметтерін алып есептедік, оларды генетика пәні бойынша мұғалімдерге қосымша әдістемелік кітапшаға енгіздік.

1. Ленгер қалалық перзентханасында 2011 жылы 594 бала өмірге келген. 594 баланың 4-інде рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып қаланың генотип жиілігін анықта:

$$Vg^2=4:594=V0,006$$

$$g=g^2=V0,006=0,077$$

$$g + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1-g.$$

$$pA=1-0.1=0,9.$$

$$AA=p^2=(0.9)^2=0.81\%$$

$$Aa=2pg=2*0.9*0.1=0.18\%$$

$$Aa=2g^2=2*(0.1)^2=0,02\%$$

$$AA=a$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

2.Ленгер қалалық перзентханасында 2013 жылы 969 бала өмірге келген 969 баланың 8-інде рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып қаланың генотип жиілігін анықта:

$$Vg^2=8:969=V0,008$$

$$g=g^2=V0,008=0.08$$

$$ga+pA=1 \text{ немесе } pA=1-ga.$$

$$pA=1-0.008=0,92$$

$$AA=p^2=(0.92)^2=0.84\%$$

$$Aa=2pg=2*0.92*0.08=0.14\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.08)^2=0.2\%$$

$$AA=aar(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты.}$$

3.Төлеби аудандық Көксейек орталық перзентханасында 2008 жылы 1241 бала өмірге келген. 1241 баланың 6-да рецессивті аа болады белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=6:1241=V0,004$$

$$G=g^2=V0,004=0.06$$

$$ga+pA=1 \text{ немесе } pA=1-ga.$$

$$pA=1-0.06=0,94$$

$$AA=p^2(0,94)^2=0,88\%$$

$$Aa=2pg=2*0.94*0.06^2=0.11\%$$

$$aa=2g^2=(0.06)^2=0.2\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

4.Төлеби аудандық Көксәйек орталық перзентханасында 2009 жылы 1073 баланың 8-нен рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=8:1073=V0,007$$

$$g=g^2=V0,007=0.08$$

$$ga+pA=1 \text{ немесе } pA=1-ga.$$

$$pA=1-0.08=0,94$$

$$AA=p^2=(0.92)^2=0.84\%$$

$$Aa=2pg=2*0.92*0.08=0.14\%$$

$$Aa=2g^2=2*(0.08)^2=0.2\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

5.Төлеби аудандық Көксәйек орталық перзентханасында 2010 жылы 1173 бала өмірге келген. 1173 баланың 3-нен рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі аа болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=3:1173=V0,002$$

$$g=g^2=V0,002=0.044$$

$$ga+pA=1 \text{ немесе } pA=1-ga.$$

$$pA=1-0.044=0,956$$

$$AA=h=p^2=(0.956)^2=0,91\%$$

$$Aa=2pg=2*0.956*0.044=0.8\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.044)^2=0.1\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

6. Төлеби аудандық Көксәйек орталық перзентханасында 2011 жылы 1158 бала өмірге келген. 1158 баланың 8-нен рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі aa болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=8:1158=V0,006$$

$$g=g^2=V0,006=0,077$$

$$ga + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1 - ga.$$

$$pA = 1 - 0.077 = 0,923$$

$$AA=p^2=(0.923)^2=0.85\%$$

$$Aa=2pg=2*0.923*0.077=0.14\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.077)^2=0.1\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

7. Төлеби аудандық Көксәйек орталық перзентханасында 2012 жылы 1264 бала өмірге келген. 1264 баланың 8-нен рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі aa болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=8:1264=V0,006$$

$$g=g^2=V0,006=0.077$$

$$ga + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1 - ga.$$

$$pA = 1 - 0.044 = 0,923$$

$$AA=p^2=(0.923)^2=0.85\%$$

$$Aa=2pg=2*0.923*0.077=0.14\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.077)^2=0.1\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

8. Төлеби аудандық Көксәйек орталық перзентханасында 2013 жылы 820 бала өмірге келген. 820 баланың 8-нен рецессивті белгісі бар ауру байқалған. Оның генотипі aa болады. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=8:820=V0,009$$

$$G=g^2=V0,009=0.094$$

$$ga + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1 - ga.$$

$$pA = 1 - 0.094 = 0.906$$

$$AA=p^2=(0.906)^2=0.82\%$$

$$Aa=2pg=2*0.906*0.094=0.17\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.094)^2=0.1\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

9. Алматы қаласындағы асылтұқымды емес қойлардың популяциясында 355 құлағы қалыпты 300 құлағы орташа және 134 құлағы қысқа қойлар болған. Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg^2=134:355=V0,37$$

$$g=g^2=V0,37=0.61$$

$$ga + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1 - g.$$

$$pA = 1 - 0.61 = 0,39$$

$$AA=p^2=(0.39)^2=0.15\%$$

$$Aa=2pg=2*0.39*0.61=0.47\%$$

$$aa=2g^2=2*(0.61)^2=0.38\%$$

$$AA=aa$$

$$p(A)=0,5 \text{ және } q(a)=0,5 \text{ тұрақты}$$

10. Мектепте барлық оқушы саны 560 . Қазан айында ауырып келмегендер 75 . Харди-Вайнберг заңын пайдаланып популяцияның генотип жиілігін анықта

$$Vg = 2 \cdot 75 : 560 = 0,13$$

$$g = g^2 = 0,13 = 0,36$$

$$g + pA = 1 \text{ немесе } pA = 1 - g.$$

$$pA = 1 - 0,36 = 0,64$$

$$AA = p^2 = (0,64)^2 = 0,40\%$$

$$Aa = 2pg = 2 \cdot 0,64 \cdot 0,36 = 0,46\%$$

$$aa = 2g^2 = 2 \cdot (0,13)^2 = 0,14\%$$

$$AA = aa$$

$$p(A) = 0,5 \text{ және } q(a) = 0,5 \text{ тұрақты}$$

Жаңашылдық.

1. Жаратылыстану бағытындағы биология пәнінің ұстаздары мен оқушыларға арналған қосымша нұсқау ұсыну;

2. Оқулықтағы генетика саласы бойынша аз-қамтылған Г. Харди- Г. Вайнберг заңының есептерін іс-тәжірибеменнен ұсыну.

Қорытынды:

‘Г.ХАРДИ-Г.ВАЙНБЕРГ ФОРМУЛАСЫ БОЙЫНША ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ ГЕНОТИП ЖИІЛІГІН АНЫҚТАУ’ тақырыпты мақсат ете отырып, оқулықтағы генетикалық есептердің аз қамтылуына байланысты, жергілікті жердегі ауруханадағы популяцияның генотип жиілігін анықтау эксперименттік есептерді өз ойыммен шығаруға тырыстым. -Жергілікті материалдарды пайдаланып, <<Харди-Вайнберг>> формуласына салып, есептеулер жүргізіп, генетикалық тепе-теңдік заңын дәлелденді. Харди-Вайнбергтің математикалық-генетикалық есептерін жинақтап, генетика пәні бойынша мұғалімдерге қосымша әдістемелік кітапша ұйымдастырылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сартаев А., Гилманов М. С22 Жалпы биология: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2006ж.

2. Абылқасымова А.Е Шойынбеков К.Д Есенова М.И Жумагулова З.А Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық - гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2010ж.

3. Бегімқұл Б.К, Төлегенов С. Медициналық генетикм негіздері «Кәсіптік білім» сериясы «Фолиант» баспасы 2008ж.

ӘОЖ 364-262.2

Абатбек Ә.А., Шакир А.Ж.

магистр-оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
МС-18-14к тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МЕМЛЕКЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҢ КЕДЕЙЛІГІНЕ
ҚАРСЫ КҮРЕС ЖӨНІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ**

Түйін: Мақала адамзат тарихының бүкіл кезеңдерінің ең өзекті мәселелерінің бірі болған кедейлік мәселесіне және онымен күресу жолдарына арналған. Авторлар халықтың жағдайын жақсартуда мемлекеттің жүйелі және жоспарлы қызметіне ерекше назар аударған. Мақаланың негізгі мақсаттары –кедейлікті еңсерудің негізгі механизмдерін анықтау және мәселені шешудің тиімді,бірегей жолдарын ұсыну.

Кілт сөздері: ең төменгі күнкөріс деңгейі, кедейлік шегі, әлеуметтік-экономикалық саясат

Халықтың кедейлігі мемлекеттік араласуды қажет ететін өте өзекті және күрделі мәселе. Әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде кедейлік қандай да бір дәрежеде оның даму деңгейіне қарамастан кез-келген қоғамға тән. Оның қысқаруы кез-келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының тиімділігінің критерийіне айналды. Әсіресе, соңғы үш жылда пандемияның салдарынан бұл мәселе халықаралық сипатқа ие болып отыр. Азаматтар карантиндік шаралардың нәтижесінде жұмыссыз қалап, күнкөрісі төмендеп, кедейлікке бір табан жақын болды. Осы пандемияға және жаһандық жағдайдың нашарлауына байланысты ағымдағы жылы әлем бойынша шектен тыс кедейлік көрсеткіші соңғы онжылдықта алғаш рет өскен болатын.2020 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша Дүниежүзілік банк осы пандемия кезеңінде кедейлер қатарына тағы 88-ден 115 миллионға дейін адам қосылған деп көрсетеді, ал олардың жалпы саны 703-тен 729 миллионға дейін жетеді.Соңғы уақытта Қазақстандада коронавирус індетінен кейін одан сайын ушыққан кедейлік мәселесіне аса қатты назар аударуда, жұмыссыз азаматтардың санының артуы, карантиндік шаралардың әсерінен табыс көзінің өзгеруі, кейбір мамандықтарға деген сұраныстың азаю кедейлік мәселесін одан сайын өзекті ете түсті.

Кедейлік-адамның немесе әлеуметтік топтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының сипаттамасы, онда олар өмір сүруге, еңбекке қабілеттілікті сақтауға, ұрпақты жалғастыруға қажетті ең аз қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды немесе адамның қажеттіліктері оларды қанағаттандыру мүмкіндігінен асып түскен кездегі өмір сүру жағдайын білдіреді. Яғни қажеттіліктері арта түсіп, оларды қанағаттандыруға ресурсы жетпеген кезде орын алады және ол өмір сүру деңгейін белгілі бір деңгейде ұстап тұру мүмкін еместігін білдіреді. Қазіргі ғылымда кедейліктің екі типін қарастыру әдетке айналған. Олар:

1)Абсолюттік кедейлік - бұл адамның биологиялық өмір сүруінеқажетті өмірлік ресурстарды қамтамасыз ете алмауымен байланысты туындайтын кедейлік. Негізгі қарапайым қажеттіліктерге тұрғын үй, азық-түлік, киімді жатқызамыз. Яғни, азаматтардың өмір сүруіне қажетті ең негізгілерін өзіне рұқсат ете алмауы.

2)Салыстырмалы кедейлік-белгілі бір қоғам үшін қалыпты өмір сүру деңгейімен салыстыру арқылы анықталады.Мәселен, белгілі бір қоғамның азаматы табысы бар болса, бірақ ол сол қоғамның стандартты қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын болса немесе салыстырмалы түрде сол қоғамдағы азаматтардың көп бөлігі тұтынатын нәрселерге қол жеткізе алмайтын болса, физикалық қажеттіліктерін қанағаттандырғанымен моральды қажеттіліктерін қанағаттандыра алмаса ол кедей азаматтар санатына қосылады. Дегенмен, ол азамат басқа бір қоғамда кедей болып саналмауы да мүмкін.

Кедейлік түрлерінің осындай базалық типтерінен басқа да кедейліктің анықталу жолдары бар. Мәселен, мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- бастапқы кедейлік – үй шаруашылығында ресурстарды ұтымды жүргізетін, бірақ жеткілікті қаражаты жоқ адамдар;

- екінші реттік кедейлік – жеткілікті қаражаты бар, бірақ бюджеттің тиімсіз бөлінуіне байланысты мұқтаж отбасылар;

- тұрақты кедейлік - мұрагерлікпен берілетін, яғни әкеден балаға берілетін кедейлік;

- өзгермелі кедейлік – кейбір кедей адамдар өмір сүрудің жоғары деңгейіне жетуі мүмкін немесе орташа табысы бар адамдар күйреп, кедейлер санатына енуі мүмкін болатын кедейлік.

Жоғарыда көрсетілген кедейліктің көрінісінен басқа, мемлекеттік саясат қалыптастыратын «кедейлік» ұғымы бар. Яғни, кедейліктің заңнамада белгіленген көрсеткіштермен анықталуын айтамыз. Мәселен, Қазақстандағы кедейлік деңгейі ең төменгі күнкөріс деңгейінің толық шамасынан емес, оның 70% - ынан анықталады. 2021 жылғы 1 қаңтардан бастап жан басына шаққандағы ең төменгі күнкөріс деңгейі 34 302 теңгені құрайды. Осылайша, 24 011,4 теңге (ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70%) шегі кедейлік шегі болып табылады. Ал егер елімізде кедейлік деңгейі ең төменгі күнкөріс деңгейінің 100% - ынан (2021 жылы 34 302 теңге) есептеген кезде көрсеткіш едәуір ұлғаятын еді, бұл өз кезегінде атаулы әлеуметтік көмекке берілетін мемлекет бюджеті үшін қосымша ауыртпашылықтар салатын еді, халықаралық аренада мемлекетіміздің беделі төмендейді және тағы да өзге мемлекетке тиімді емес әсерлерге алып келеді. Ресми статистика бойынша Қазақстанда 2020 жылы кедейлік деңгейі 5,3% - ды құрады. Бұл өте аз көрсеткіш болып табылады, бұл Қазақстанда кедейлік шегінен төмен өмір сүретін халықтың аз екенін көрсетуі мүмкін. Бірақ, коронавирустық пандемия халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсер еткенін ескеретін болсақ, бұл көрсеткіштің шынайылығына күмән келтіруге болады.

Кедейлікті анықтау әр мемлекетте әртүрлі жүргізіледі, сонымен бірге Дүниежүзілік банктің де өзінің кедейлікті анықтау тәсілі бар. Осы тәсілдерді қарастыра отырып, еліміздегі кедейліктің көрсеткішін түрліше анықтауға болады. Мәселен, Дүниежүзілік банк кедейлікті анықтау үшін бір күндік табыстың 5,5 АҚШ долларынан төмен болуымен есептейді. Дүниежүзілік банктің рейтингі бойынша біздің еліміз табыс деңгейі орташа деңгейден төмен елдерге жатады. Бұл дегеніміз, осы әдістеме бойынша Дүниежүзілік Банктің есептеулері бойынша Қазақстандағы кедейлік шегі күніне айына 70 000 теңгеден сәл артық болуы қажет. Яғни, Қазақстанда айына 70 000-нан аз табыс табатын адам Дүниежүзілік Банктің әдістемелері бойынша кедей азаматтар санатына жатады. 2022 жылдан бастап ең төменгі жалақы 60 000 теңгені құрамақ. Демек, ең төменгі күнкөріс деңгейінен 70 % көлемде табыс болса, азамат кедей болып саналады, ең төменгі жалақы алатын болса кедейлер қатарына жатқызылмайды, бірақ кейбір қажеттіліктерін өтей алмайды, ал егер 70 000 теңге шамасында жалақы алатын болса қажеттіліктерін өтеп, кейбір нәрселерден үнемі бас тартуына тура келеді. Демек, елімізде кедейлік көрсеткіші әлдеқайда жоғарылайды деген сөз. Кедейлікті анықтаудың басқа тәсілдерін төмендегі 1-кестеде қарастырайық.

Жыл ы	Абсолюттік кедейлік		Салыстырмалы кедейлік		Ең төменгі күнкөріс деңгейі, тг.	Медиана лық кіріс мөлшері ,тг.	Медиана лық кіріс бойынш а халықты ң кедейліг	Кірісі күніне 5,5\$ АҚШ төмен халықты ң үлесі,%
	Кедейлік деңгейі ,%	ЕТКД – нен 70%,т г.	Кедейлік деңгейі,%	Медиана лық кіріс 60%, тг.				

							інің үлесі,%	
2020	5,3	23 111	9,9	29 803	33 015	49 671	25,3	12,7%

1-кесте. Қазақстандағы кедей халықтың үлесі

Көріп отырғанымыздай, мемлекеттегі кедей халықтың үлесін ең төменгі күнкөріс деңгейі шамасында, ең төменгі күнкөріс деңгейінің жартысы, медианалық немесе орташа кіріс негізінде, халықтың өзінің кедейлік дәрежесін субъективті қабылдауы негізінде анықтауға болады. Сонымен бірге, кедейліктің үлесін анықтаудың БҰҰ бекіткен стандарттары да қалыптасқан. Мәселен, халықтың бір айлық кірісі және шығысы негізінде абсолюттік және салыстырмалы кедейлігін анықтау, ең төменгі күнкөріс деңгейін тамақтану рационалының калориялығымен, депривация деңгейімен, материалдық депривация деңгейімен анықтау жүзеге асырылады.

Кедейлік мониторингін дұрыс жүргізу, тек табыс немесе қажеттілік тұрғысынан ғана емес, адам әлеуетін дамыту мүмкіндіктері тұрғысынан да ұйымдастыру маңызды. Яғни кедейшілік деңгейін анықтау кезінде адамдардың білім беруге, денсаулық сақтауға және бос уақытын өткізуге жұмсайтын қаражатын да ескеру маңызды. Кедейлік деңгейін нақты есепке алу, әрине, мемлекеттік бюджет шығындарының өсуіне әкелуі мүмкін, бірақ екінші жағынан, елдегі кедейлікті азайту стратегиясын айқындау және халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында мемлекет нақты көрініске ие болуы керек.

Кедейлік бір әлеуметтік жобамен, бір заңнамамен немесе жалақыны көтерумен шешілетін оңай мәселе емес. Ол мемлекет тарапынан ұйымдастырылып, жүзеге асырылатын барынша ойластырылған жоспарлы қызметтерден тұратын жүйені қажет етеді. Ол жүйені қалыптастыру үшін мемлекетке бірнеше жылдар, үлкен, ауқымды ресурстар, кәсіби білікті мамандар қажет болады. Сондықтан, кедейліктің бірден шешілуі мүмкін болмайды.

Біздің елімізде де айтып отырған жүйеміз әлі қалыптаса қойған жоқ, бірақ кедейлік деңгейін төмендету мақсатында мемлекет бірқатар қызметтерді жүзеге асыруда. Мемлекеттік қызмет кәсіби қызмет ретінде бүкіл ел бойынша ортақ игілікке қол жеткізуге, кедейлік пен аштықты жоюға, табысты әділ бөлуді қамтамасыз етуге және адами ресурстарды дамытуға бағытталған. Осы мәселені шешуде мемлекетке үлкен жауапкершілік артылып отыр.

Қазіргі кезеңде мемлекет пен қоғам кедейлікті еңсеру жөніндегі мақсатты қызметті жүзеге асыруда және осы қызметтегі басым бағыттары мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясат, жұмыспен қамтудың белсенді саясаты, стратегиялық басым бағыттар, кедейлерге атаулы әлеуметтік көмек жүргізу есебінен жұмыссыздықты азайту болып табылады. Мемлекетіміз кедейлікпен күрес жөніндегі саясаттың нақты міндеттері мен басымдықтарын айқындаған, олар:

- Тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету. Бұл ретте макроэкономикалық саясат халықтың кедей жіктерін қолдауға, теңсіздік проблемаларын шешуге және халықтың кедей жіктеріне барынша мүмкіндіктер беруге бағытталуы тиіс.

- Кедейшілік күрделі көп өлшемді құбылыс ретінде қаралуы тиіс, оны еңсеру үшін даму саласында жұмыс істейтін барлық мамандардың бірлескен күш-жігері талап етіледі.

- Жұмыссыздықпен күрес. Жұмыссыздық деңгейін төмендету жөніндегі шаралардың тиімділігін арттыру үшін еңбек нарығы саласындағы нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру; еңбек қатынастарын заңдастыру жөнінде шаралар қабылдау; еңбек ресурстарының «жасырын» жұмыспен қамту саласынан тіркелген еңбек нарығына өтуін ынталандыру; ішкі нарықты қорғаудың экономикалық тетіктерін жетілдіру қажет.

- Шағын кәсіпкерлікті дамыту.

- Микрокредит беру бағдарламаларын дамыту.

- Атаулы әлеуметтік көмек тетігін жетілдіру – әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған мамандандырылған бағдарламаларды және халықтың неғұрлым мұқтаж топтарын атаулы әлеуметтік қолдау тетігін әзірлеу.

- Кедейлікпен күрес жөніндегі өңірлік бағдарламаларды әзірлеу.

- Білім берудің, денсаулық сақтаудың қолжетімділігін қамтамасыз ету және экологиялық проблемаларды шешу.

- Кедейлікпен күрес мониторингінің тетігін жетілдіру.

- Ауылдарды дамыту.

Кедейлікпен күрес стратегиясының тағы бір компоненті – халықтың кедей жіктеріне жұмысқа орналастыру және табыс алу бойынша ашылатын мүмкіндіктерді пайдалануға мүмкіндік беретін жағдайлар жасау. Сонымен бірге, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыру барысында бизнесті дамыту арқылы кедейлікпен күресуде өзекті қызметтер орындалады:

1. Шағын және орта бизнесті дамыту. Заң жүзінде мемлекеттің осы бизнес түрлерін қолдауы.

2. «Атамекен» кәсіпкерлер палатасының «Бизнес бастау» курсын насихаттау және курсты сәтті аяқтағандарды және болашақ қызметінің (кәсіпкерлік немесе өзін-өзі жұмыспен қамту) қандай да бір экономикалық жобасын мемлекеттік немесе бюджеттен тыс шағын несиелеумен қорғау мүмкіндігімен жаппай экономикалық оқытуды ұйымдастыру.

3. Азаматтарды кәсіпкерлікке, өзін-өзі жұмыспен қамтуға және тағы да басқа мемлекеттік ынталандыру жұмыстарын жүргізу.

4. Сапалы білім беруді қамтамасыз ету.

5. Шағын және орта бизнеске салық салу жүйесін қайта қарау және мемлекетке деген сенімді қалпына келтіру, субсидиялар беру жүйесін қарастыру.

6. Ішкі нарық үшін мемлекеттік протекционизм шаралары. Шағын және орта бизнесті қосалқы әлеуметтік инфрақұрылымдармен, сондай-ақ оның өнімдері мен қызметтерінің өткізудің ішкі нарықтарымен басым қамтамасыз ету.

Ауыл тұрғындары арасындағы кедейліктің үлесін төмендету бойынша «НұрОтан» партиясының депутаттары микрокредит беру бағдарламаларын дамытуды ұсынған болатын.«НұрОтан» партиясы әлеуметтік мұқтаж адамдардың проблемаларын экономикалық тұрғыдан шешу маңызды деп санайды. Бұл проблеманы шешудің оңтайлы тәсілі аз қамтылған азаматтарға микрокредит беруді қамтамасыз ете отырып, адамдардың бизнес-сауаттылығын арттыру болып табылады. Бұл тұрғыда мына шараларды іске асыруды қажет етеді:

- «Еңбек» бағдарламасы бойынша кредит беруді дұрыс ұйымдастыру;

- Несиелерді кепілдендіру тетігін енгізе отырып, кепілдік мәселесін біржолата шешу;

- Ағымдағы жылы Атамекен және жергілікті әкімдіктердің қатысуымен шағын несие ұйымдарын ашу жоспарлануда;

- Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қорының жұмысын тоқтатпау;

- Ауылдарда тұтыну және қызмет көрсету кооперативтерін құру;

- Шалғайдағы елді мекендерге микрокредитті жеткізу инфрақұрылымын құру.

Банктер мен шағын несие ұйымдары қала маңындағы елді мекендерді ғана қамтиды. Шалғай ауыл тұрғындарында бұл несиені алу мүмкіндігі жоқ. Осыған байланысты Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев билікке бірнеше өңірде «кооперациялық тізбек» құруды нақты тапсырды.

Сонымен қатар, биыл билік кедейлікпен күресу үшін бірнеше «жоспарланбаған»қадамдар жасады. Соның бірі аз қамтылған азаматтардың несиелерін есептен шығару болды. Бұл өз кезегінде халық үшін мемлекеттің жасаған үлкен әлеуметтік қолдауы болды. Дегенмен кейбір сарапшылар, бұл жоспарланған қадамға кеткен ресурстарды шағын бизнестерді ашып,оларды қолдауға, кедей азаматтарды

жұмыспен қамтуға жұмсаған әлдеқайда тиімді болар еді деген көзқарастар ұсынды. Мемлекет пандемияның басында аз қамтылған отбасылар мен көпбалалы отбасыларды, мүгедек мүшесі бар отбасыларды, атаулы әлеуметтік көмек алатын азаматтарды қолдау үшін осы шараларды жасаған болатын. Осы шаралардың қатарына көпбалалы аналарды және аз қамтылған отбасылардың жұмысқа қабілетті мүшелерін кәсіппен айналысуға шақыру, оларды арнайы біліктілік курстарынан өткізуді, бизнес және халық арасындағы әріптестіктің дамытуын іске асыруды, кадрларға деген сұранысты қанағаттандыру бойынша жұмыстарды және әртүрлі басқарушылық деңгейлердегі сыбайлас жемқорлық компоненттерімен күресу жұмыстарын жатқызуға болады.

2021 жылдың 1 қыркүйегінде Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев кезекті ел халқына жолдауын арнаған болатын. Ел Президенті атап өткен міндеттемелер еліміздегі кедей халықтың үлесін төмендетуге әсер ететін ауқымды іс-шаралар болып табылады. Қасым-Жомарт Кемелұлы мына басым бағыттар бойынша жұмыстың қажеттігін атап өткен болатын:

- Пандемиядан кейінгі кезеңдегі экономикалық даму;
- Денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттыру;
- Сапалы білім;
- Өңірлік саясатты жетілдіру;
- Еңбек нарығында тиімді экожүйені қалыптастыру.

Сонымен бірге, ол ең төменгі жалақы мөлшерін қайта қарастыруды ұсынды және 2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап ең төменгі жалақы 41%-артпақ. Бизнес иелеріне өз қызметкерлерінің жалақысын арттыруға ынталандыру шараларын ұйымдастыруды, Еңбекақы қорына жүктемені неғұрлым түсінікті және қарапайым етуді, жалақысы төмен мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын 20%-ға көтеруді, «Отбасы банкінің» негізінде әртүрлі тұрғын үй бағдарламаларын жүзеге асыруды ұсынды. Бұл шаралардың барлығы өз кезегінде кедейлікті белгілі бір деңгейді төмендетуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік инклюзия негізінде ЮНИСЕФ Қазақстан Үкіметімен бірлесіп, мұқтаж отбасылар мен балалары қажетті әлеуметтік қолдау алуы үшін әлеуметтік көмек бағдарламаларының атаулылығы мен тиімділігін арттыру мақсатында жұмыс жүргізді. ЮНИСЕФ Қазақстан Республикасының Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігімен бірлесіп, аз қамтылған және әлеуметтік осал отбасылардың әлеуметтік көмек пен арнайы әлеуметтік қызметтерге қол жеткізу кезінде кездесетін кедергілерді зерттеу мақсатында зерттеу жүргізді. ЮНИСЕФ-тің зерттеу деректері бойынша Қазақстанда әлеуметтік жәрдемақылар мен арнайы әлеуметтік қызметтерге қол жеткізе алмайтын әлеуметтік осал отбасылардан шыққан балалар санаты бұрынғысынша бар. Зерттеу нәтижелері бойынша қызметтермен кеңінен қамтуды қамтамасыз ету бойынша одан әрі ұсынымдар әзірленетін болады. Осы секілді, Халықаралық Еңбек Ұйымы кедейлікпен күрес жөнінде мемлекеттің жүзеге асыруы қажет бірнеше қызметтерді атап өтті:

- Төмен өнімділік тұзақтарын жеңу;
- Жұмыс берушілер ұйымдары мен кәсіподақтардың аз қамтылған топтармен жұмыс істеу құқықтарын нығайту және оларға көмек көрсету;
- Мұқият ойластырылған әлеуметтік саясат пен жұмыспен қамту саясатының көмегімен кедейлікті азайту;
- Кедейлікті қысқарту саясатын және тиісті нормаларды іске асыру жоспарында үкіметтердің әлеуетін нығайту;
- Ресурстарды жұмылдыру және қамтамасыз етілген санаттағы азаматтардың өздеріне жүктелген жауапкершілікті сезінуі;
- ХЕҰ-ның Тұрақты даму мақсаттарын іске асыруға қатысуы.

Айта кету керек, Қазақстанның Тұрақты даму мақсаттарын іске асыруда өзіндік қалыптастырған мақсаттары бар, соның ішіндегі ең алғашқы мақсат кедейлікті жою болып табылады.

Біздің көзқарасымызша, ел азаматтарының кедейлік шегінде болмауы үшін мемлекеттің салдармен емес себеппен күрескені өте маңызды болып табылады. Мәселен:

- Мұқтаждық өлшемдерін, кедейлік өлшемін өте мұқият пысықтау;
- Мемлекеттің халық алдында барынша қызмет етуде адалдық принципін ұстануы;
- Ел азаматтары арасында, әсіресе көмекке мұқтаж азаматтар арасында өзіне тиесілі қандай әлеуметтік көмектер, қолдаулар бар екендігі жөнінде ақпараттандыру шараларын жүзеге асыру;

- Азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру, барынша сапалы білім беріп, өзіндік даму жолдарын ұсыну;

- Мәселені халықпен бірге талқылай отырып шешу, олардың өз тараптарынан себептерін айқындап көрсетуге мүмкіндік беру және өз өміріне жауапкершіліктері өз қолында екенін түсіндіру;

- Кедей санаттардың әрбір санаттарына индивидуалды тәсілдерді ұсыну, яғни кедейліктің деңгейіне байланысты азаматтарға көмектесу шараларын ұйымдастыру;

- Ең маңыздысы, халықтың кедей топтарына мемлекет көмегіне үміт артып қоймай, өздігінен әрекет етуге, дамуға, оқуға, сұранысқа ие мамандық иесі атануға, ол мүмкіндік болмаған жағдайда өз-өзін қамтамасыз ете алатын, қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын кәсіп иесі атануға ынталандыру.

Әрине, мемлекет халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, дүниежүзілік стандарттар мен заңнамаларға сүйене отырып бұл мәселені шешуде тиімді стратегияларды қолдануға тырысады және оны жүзеге асыру үшін қажетті ресурстарды жұмылдырады.

Осылайша, ең алдымен, кедейлік тек табыстың деңгейінде ғана анықталуыды ғана емес, нақты әрі шынайы кедейлік көрсеткішімен күрес мәселесін байқадық және ол көрсеткішті төмендету үшін кедейліктің себептерін егжей-тегжейлі түсіну қажеттілігін көрдік, олар біртекті емес және әлеуметтік саясат үшін түбегейлі әртүрлі салдарға әкеледі.

Кедейлікпен күрес проблемасын оларды қаржылай қамтамасыз етудің (жалақы, зейнетақы, жәрдемақы және т.б.) ұлғаюы есебінен ғана шешу мүмкін емес, өйткені ресурстары төмен топтарда қосымша қаражат тиімсіз жұмсалуды мүмкін, мәселен, маскүнемдігімен немесе нашакорлығымен байланысты кедейлікте жүрген адамдар үшін бұл ешқандай оң салдарға әкеп соқтырмайды. Сондықтан кедейлікпен күресуге бағытталған мемлекеттің қызметі әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттыру, денсаулығы нашар адамдарға қосымша көмек көрсетудің әртүрлі формаларын, қаржылай емес көмек түрлерінің жүйесін дамытуды қажет етеді.

Кедейлікпен күрес өте күрделі және жан-жақты шешімдерді қажет ететін мәселе болып көрінеді. Осыған байланысты мұқтаж адамдарға қаржылық немесе натуралды әлеуметтік көмек көрсету арқылы кедейлік проблемасын шешуде айтарлықтай оң нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес екені анық. Халықтың кедейлік шегіндегі топтарын әлеуметтік қолдау қажет, бірақ кедейліктің әр түрлі себептерінің болуымен байланысты және оларды шешуде кез-келген маңызды кедей азаматтарды қажетті ресурстармен қамтамасыз ете отырып, мәселелерін өз бетінше шеше алатын жағдайлар жасалған кезде ғана қол жеткізуге болады. Яғни, азаматтардың кедей халық санатына қосылу-қосылмауы өзінің жауапкершілігінде екендігін барынша түсіндіру қажет.

Қорытындылайтын болсақ, Қазақстанда кедейлік мәселесі бұрыннан келе жатқан, бірақ, өкінішке орай, әлі де өзектілігін жоғалтпаған мәселе болып табылады. Дегенмен, әр кезеңде әртүрлі шешіліп келген кедейлік мәселесінде қазіргі таңда жақсарудың кейбір тенденциялары байқалады. Бұл проблема өздігінен жоғалып кете алмайды, онымен күресу қажет және ол үшін мемлекеттің жүйелі іс-шараларды ұйымдастыруы маңызды. Әртүрлі әлеуметтік жобалар құрып, шетелдік тәжірибелерді елімізде іске асыру арқылы мемлекеттегі кедейлік көрсеткішін жақсартуға мүмкіндігіміз болады.

Осы мақаламызда, біз кедейлікпен күресте мемлекеттік саясаттың, соның ішінде әлеуметтік-экономикалық және жұмыспен қамту саясатының өте маңызды екенін

анықтадық. Осы жұмыс барысында қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының билігі кедейлік мәселесіне аса қатты назар аударып отырғандығы белгілі болды. Мәселен, адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту бойынша түрлі мемлекеттік бағдарламалар, жобалар әзірленуде және жақын арада мемлекеттің жүйелі іс-әрекетінің нәтижесінде кедейліктің шынайы көрсеткіші төмендейтіндігіне, тіптен жойылатындығына сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. «Руководство по измерению бедности», Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева, 2017 год;
2. www.stat.gov.kz сайтының материалдары: «О дифференциации доходов и расходов населения в Республике Казахстан во I квартале 2021 года», «Медианный доход населения»;
3. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.-2021 жыл // <https://akorda.kz>;
4. <https://www.vsemirnyjbank.org/> сайтының материалдары;
5. Сергеев, М. Погружение в нищету // Независимая газета. – 2009;
6. «Доклад о сотрудничестве в целях развития: искоренить бедность», OECD. Париж, Франция, 2013 год.

ӘОЖ: 14,95

Бегметова Н.К.

тарих пәнінің оқытушысы

«Авиценна» көпсалалы медициналық колледжі, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН– ЗАМАНАУИ ӘЛЕМ МОЙЫНДАҒАН ЕЛ

Түйін: Мақалада Қазақстанның дербес сыртқы саясатын жүргізу алғышарттары егемендіктің қалыптасуымен қатар жүргені және тәуелсіздік қарсаңында алған белестері туралы айтады.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін, егемен мемлекет ретінде халықаралық байланыс жасауға, өзінің сыртқы саясатына айырықша көңіл бөледі. Бұрын КСРО-ның құрамында болғанда Қазақстанның ондай мүмкіндігі, жеке саясат жүргізу құқы болмағанды.

Қазақстанның сыртқы саясатында ерекше назар аударып отыратын мәселе, ол — өзінің ең жақын және ірі көрші мемлекеттерімен, соның ішінде солтүстікте Ресеймен, ал шығыста Қытай Халық Республикасымен ойдағыдай қарым-қатынас орнату. Осы саясаттың нәтижесінде Қазақстан Республикасының егемен ел ретіндегі алдағы болашағы да байланысты. Сондықтан қалай дегенде де солтүстігімізді жайлаған Ұлы елмен әрқашан жақын болу керек. Өйткені Қазақстан үш ғасырға жуық уақыт Ресеймен тарихи сабақтас, тағдырлас, көршілес қонып, шекаралас болып қатар өмір сүрді. Осы уақыт ішінде Қазақстан мен Ресейдің шежіресінде талай күнгей де, күнгірт беттері болған. Оларды адамдар ауыздан-ауызға жеткізіп, ұрпақтан-ұрпаққа беріп отырған. Ресеймен, орыстармен қарым-қатынастың қандай болуы, оны қалай құру жөнінде қазақтың ғұламалары, дана билері өз заманында-ақ айқын да анық айтып кеткен. Ал соңғы жетпіс жыл бойы Қазақстан мен Ресей Кеңестер Одағы құрамында өз тәуелсіздігін қойып, өз мүдделерін ұмытып, ортақ шаруа атқарып, ортақ қазанға қызмет етті. Барлық шаруашылық, бар тіршілік осыған бейімделіп, Кеңес өкіметінің талабын орындады. Енді Кеңес Одағы тарағаннан кейін, бұл екі елдің арасында тең құқық негізінде саяси және экономикалық қатынастар орнады.

Қазақстанның дербес сыртқы саясатын жүргізу алғышарттары егемендіктің қалыптасуымен қатар жүрді. 1990 жылы 25 қазанда Қазақ КСР-нің Жоғарғы Кеңесі елді алғаш рет халықаралық құқықтың субъектісі деп анықтаған «Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияны» қабылдады. Бұл тарихи құжатта: «Қазақ КСР-нің халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болуға, сыртқы саясатты өз мүдделеріне сай белгілеуге, дипломатиялық және консулдық өкілдіктер алмасуға, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуға құқығы бар», – деп жарияланды. Қысқа тарихи кезеңде, 1990 жылдардың басында Қазақстан сыртқы саясатта айшықты жетістіктерге жетті. Қазақстанның егемендігін әлемнің барлық елдері және халықаралық ұйымдар мойындады, көпвекторлы сыртқы саясат қалыптасты, әлемдік қауымдастықтағы беделі артты, екіжақты байланыстар дами бастады. Қазақстан Республикасының Президентінің бастамасымен ұсынылған ынтымақтастық жобалары үлкен резонанс тудырды, елдің халықаралық аренада қолайлы имидж қалыптастыруына жағдай жасалды. Алматы және ел ордасы Нұр-Сұлтанда 70-тен астам елшілік пен халықаралық ұйымдардың өкілдіктері тіркелді. Әлемнің 150-ден астам елінде Қазақстанның дипломатиялық өкілдіктері ашылды және 70 халықаралық ұйымның мүшесі атанды. Мемлекет басшылығы сыртқы саясат арқылы жетекші елдердің қолдауына сүйеніп, саяси-экономикалық, инвестициялық байланыстарын кеңейтуге жағдайлар жасады. Қауіпсіздік мәселесі маңызды орын алды. Президенттің өзін тәуелсіз елдің саяси көшбасшысы ретінде көрсеткен алғашқы мәселесі ядролық мұра туралы болды. Бұл ретте 1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық полигонын жабу туралы Жарлық шығарылды, ал 1994 жылы 5 желтоқсанда Будапештте ЕҚЫК-ның кеңесінде Ядролық қаруды таратпау туралы шарттың депозитарийлері – Ресей, АҚШ, Ұлыбритания тарапынан Қазақстанға қауіпсіздік кепілдігі туралы меморандумға қол қойылды. Қазақстан Президентінің «Қазақстан – 2030» Жолдауында атап көрсеткендей, «қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі басымдық біздің сыртқы саяси қызметке және Қазақстанның оның көршілермен, әлемнің жетекші елдерімен өзара тиімді берік қатынас орнатуына» бағытталды. 1991 жылдан бастап сыртқы саясат пен халықаралық қатынастар саласында көптеген шаралар іске асырылды. Қазақстан өзінің барлық көршілерімен, негізгі әріптес мемлекеттерімен байыпты және болжауға болатындай байсалды қарым-қатынастар орнатты. Сыртқы саясаттың негізгі дінгегі – көпвекторлық жол, яғни көп бағыттылық. Ол – еліміздің геосаяси жағынан орналасуына байланысты өмірдің өзі талап етіп отырған қалыпты жағдай. Өткен уақыт ішінде Қазақстан Республикасын дүние жүзінің 180-нен астам мемлекеті таныды. Қазақстан 120-дан астам елмен дипломатиялық қатынастар орнатты. Шет елдерде 40-тан астам дипломатиялық және консулдық өкілдіктер ашылды.

Қазақстан 1992 жылдың 2 наурызында БҰҰ мүшесі болды, ал сол жылдың 15 маусымында Президент Жарлығымен Қазақстан Республикасының БҰҰ жанындағы тұрақты Өкілдігі құрылды. Қазақстан БҰҰ мүшесі болған 168-ші мемлекет. Қазіргі таңда ұйымның құрамына 193 мемлекеттің бар екені белгілі. БҰҰ-мен және оның жүйесіндегі ұйымдармен ынтымақтастық жүргізу біздің мемлекетіміздің сыртқы саясатының басым бағыттарының біріне айналды. Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке қабылдануы жаһандану жағдайындағы халықаралық ынтымақтастық пен саяси, экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, мәдени және гуманитарлық сипаттағы халықаралық мәселелерді шешуге толыққанды қатыса алуына мүмкіндік берді. Қазіргі күнде елімізде көпшілігі аймақтық және субаймақтық мәртебеге ие БҰҰ жүйесінің арнайы мекемелері, қорлары мен бағдарламаларының 16 өкілдігі жұмыс істеуде. Қазақстан мемлекеттердің халықаралық қауымдастығында өзіндік орнын алды. БҰҰ Бас Ассамблеясының Қазақстанның бастамасы бойынша Семей полигонының жабылу күні – 29 тамызды Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы іс-қимыл күні деп жариялауы мұның маңызды айғағы бола алады. Бұл қарусыздану және ядролық қаруды таратпау ісіндегі қазақстанның үлесін әділетті және жоғары бағалау. Қазақстан халықаралық

қауымдастықтың жауапты мүшесі болды. Бұл 1992 ж. 2 наурызында тарихи мағынаға ие болған Қазақстанның БҰҰ-на кіруімен тікелей байланысты. 25 жылға жуық Қазақстан осы беделді және әмбебап ұйымның белсенді мүшесі болып келеді. Н.Ә. Назарбаев өзінің «Сындарлы он жыл» деген еңбегінде «халықаралық және ғаламдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сонымен алып державалардың саясаты мен әр түрлі халықаралық ұйымдардың қызметіне байланысты болып отыр, ал олардың ең бастылары – БҰҰ және және оның шешуші институттары ҚК, Бас Ассамблея, МАГАТЭ және басқалар» деп көрсеткен. Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының тұжырымдамаларында (1995, 2000, 2005 жж. қабылданған) еліміздің сыртқы басымдықтары айқындалды. Қазақстан өзінің сыртқы саясатында үш мәселеге ерекше назар аударды: біріншіден, басқа елдермен, соның ішінде бұрынғы Одаққа кірген республикалармен, Азия, Тынық мұхит, Таяу Шығыс аймағы, Европа елдері және АҚШ-пен халықаралық байланысты өркендету; екіншіден, шет елдермен тек дипломатиялық байланыс орнатып қана қоймай, сонымен қатар олармен мәдени-экономикалық байланысты күшейту, сол арқылы алдыңғы қатарлы өркениетті елдердің қатарына қосылу; үшіншіден, Қазақстанның қауіпсіздігін сақтау, дүниежүзілік соғысты, ядролық қаруды қолдануды болдырмау. Міне, осы бағытта 90-жылдардан бері еліміздің сыртқы саясат пен халықаралық қатынастар саласында көптеген шаралар іске асырылды. Қазақстан бірқатар жағдайларға байланысты әлемдік қауымдастықтың қызығушылығын тудырады: біріншіден, құрылықтағы геосаяси орналасу ерекшелігі; екіншіден, ұлттық бірігу, толерантты этносаралық диалогтың үлгісі жүзеге асқан ел; үшіншіден, бай минералды ресурстарға ие мемлекет, мұнай, газ, көмір қоры бойынша әлемдегі көшбасшы елдің бірі, ірі астық экспорттаушы. Ресей Федерациясы, ірі және тарихи шектескен мемлекет ретінде, іс жүзінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясатында басты басымдық болып табылады. Елбасының пікірінше, көршілес екі елдің арасында ортақ келісім мен өзара мүддемізді есепке ала отырып шешілмейтін мәселе жоқ. Ресеймен Қазақстанның арасындағы ынтымақтастықтың тереңдеп дамуына 1998 жылдың 6-сы шілдесінде Мәскеуде қол қойылған «Мәңгілік достық пен ынтымақтастық туралы» Декларацияның тарихи маңызы зор. Оның негізінде екі мемлекет арасындағы қаржылық өзара келіспеушіліктер және Байқоңыр ғарыш айлағын бірлесіп пайдалану мәселелері шешілді. 2000 ж. Ресей мен Қазақстан қатынасы жаңа деңгейге көтерілді. Дәл осы кезеңде Ресейдегі Қазақстан жылы және Қазақстандағы Ресей жылы сәтті өтті. 2005 ж. қаңтарда Ресей мен Қазақстан арасындағы 7591 шақырымды құрайтын мемлекеттік шекара белгіленген тарихи маңызды құжатқа қол қойылды. 2007 ж. стратегиялық жұмыс жоспарына сай ғарышты бірлесіп игеру, әскери-техникалық ынтымақтастық, отын-энергетикалық кешені саласында бірлескен жұмыстар жалғасын тапты. 2009 жылдан бастап Қазақстан, Белоруссия және Ресей арасындағы Бірыңғай экономикалық кеңістіктің қалыптасуының заңнамалық мәселелері жетілдіре бастады. Үш мемлекеттің Кеден одағы Еуразиялық экономикалық қауымдастықтан бастау алды. Жалпы, Қазақстан мен Ресей кең ауқымды әріптестік пен одақтастықты қарқынды дамыту жолымен келе жатыр. Екі мемлекет тандемі еуразиялық кеңістіктегі тұрақтылық пен дамудың факторына айналды. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасы байланыс та көп қырлы сипатқа ие. Орталық Азия бес мемлекетін біріктіретін фактор олардың ортақ тарихы мен мәдениеті болып табылады. 1994 ж. Орталық Азия экономикалық қауымдастығы құрылды. 1998 жылы Тәжікстан Республикасы қосылып, сол жылы шілде айында «төрттік» Орталық Азия экономикалық қауымдастықты құруға келісті. Орталық Азия мемлекеттері интеграцияланудың кең әлеуетіне және біріктіруші табиғи байлықтар мен адам ресурстарына, үлкен тұтыну нарығына ие. Бұл факторлар экономикалық және саяси өзара қатынастың тереңдеуі мен жандануына мүмкіндік туғызады. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қарым-қатынас жемісті дамып келеді. Қазақстан – Қытай қатынастары нәтижесінде қол жеткізілген келісімдер жүйелі түрде жүзеге асырылуда. Қазақстан мен Қытай арасындағы стратегиялық әріптестіктің ұзақ мерзімді әрі

тұрақты дамуын «Тату көршілік, достық пен ынтымақтастық туралы шарт» (2002 ж.23 желтоқсан), Қауіптің алдын алу туралы келісім (2002), 2003-2008 жж. арналған «Ынтымақтастық бағдарламасы» (2003 ж. маусым), Траншекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (2005) жанжжақты қамтамасыз етуде. Қазақстан мен Қытай Шанхай ынтымақтастығы ұйымы (ШЫҰ) шеңберінде байланысын күшейтті.2011 жылы Қазақстан мен Қытай ынтымақтастықтың жаңа сапалы кезеңі – жан-жақты стратегиялық әріптестікке өтті.Қазақстанның сыртқы саясатында Еуропалық Одақтың алатын орны ерекше. Елімізбен Еуроодақ ынтымақтастығының негізі 1995 ж. қол қойылған «Әріптестік және ынтымақтастық туралы» Келісіммен анықталады. Ал, Қазақстан мен ЕО арасындағы қарым-қатынастың құқықтың негізі 1999 жылғы Әріптестік пен ынтымақтастық келісімі болып табылады. Осы кезеңнен бастап елімізде, ЕО -да маңызды саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді өткерді, тараптар осы өзгерістерді көрсететін жаңа базалық келісімге келісті.Қазақстан ЕО-ның сенімді әрі жауапты энергетикалық әріптесі болып қала бермек. 2011 ж. Қазақстан мен ЕО елдері арасындағы сыртқы сауда айналымы 50 млрд. АҚШ долларын құрады. 1993 және 2011 жылдар аралығында ЕО елдерінен Қазақстан экономикасына салынған инвестицияның мөлшері 65,7 млрд. АҚШ долларына жетті. Негізгі инвесторлар: Нидерланды, Ұлыбритания, Италия және Франция.Егемен Қазақстанның көп бағытты сыртқы саясатының тағы бір үлгісі Қазақстан Республикасы мен Америка Құрама Штаттары арасындағы қарым-қатынас.1991 ж. 25 желтоқсанда АҚШ еліміздің тәуелсіздігін мойындады. Ал, 1992 ж. қыркүйекте АҚШ-тың Қазақстандағы елшілігі ашылды. Екіжақты қарым-қатынастың әрі қарай кеңеюіне Президент Н. Назарбаевтың АҚШ-қа 1994 ж. ақпандағы ресми сапары ықпал етті. Екі мемлекет арасында «Демократиялық әріптестік туралы хартияға» қол қойды. Хартия әлемнің жетекші державасымен әріптестік қатынастың орнағандығын бекітті.Тәуелсіз Қазақстанның өзара қатынас жүйесінде Түркиямен екіжақты қарым-қатынас ерекше орын алады. 1994 ж. Қазақстан мен Түркия арасында Достық және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды. Екіжақты Қазақстан Түрік қатынастарының маңызы зор. 2009 ж.

Президент Н.Ә. Назарбаевтың аймақтық құрылым бола алатын түркі тілдес елдердің ынтымақтастық кеңесін құру бастамасы үлкен еуразиялық мәнге ие. Сондай-ақ, Қазақстан Азия және еуропалық және американдық бағыттағы мемлекеттермен екі жақты саяси, экономикалық, мәдени ынтымақтастық туралы келісімге қол қойып, экономикалық, ынтымақтастық және Қазақстан экономикасын шетелдік инвестиция үшін алғы шарттар туындады.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде өткен бітімгерлік қызметті реформалау жөніндегі отырыста Қазақстан тарапы БҰҰ-ның бітімгершілік операцияларындағы өз үлесін арттыруға ниетті екендігін мәлімдеді. Оған қоса БҰҰ-ның бітімгерлік жүйесін бағалаудың инновациялық тәсілдері мен жаңа критерийлерін қолдану қажеттігі туралы ұсыныс білдірді. Сонымен қатар біздің делегация қақтығыстарды болдырмау мен оларды шешуде өңірлік құрылымдар арасындағыынтымақтастықтыңмаңыздылығын атап өтіп, дауларды болдырмау мен олардың түбегейлі себептерін алдын ала ескеру бойынша Қазақстан ұсынған үшжақты стратегияны еске салды. Халықаралық саяси-әлеуметтік міндеттемелерін жауапкершілікпен орындайтын, небір күрмеуі қиын мәселелерге араласып, бітімгерлік, бейбіт сүйгіштік қырынан көрінген біздің елімізге бұндай міндеттің жүктелуі заңдылы кеді. Қазақстан БҰҰ бітімгерлік әскеріне Орталық Азиядан әскер жіберуші жалғыз мемлекет. Бүгінде Қазақстан әлемдік қоғамдастық алдындағы шешімдері, батыл қадамдары, әрбірістегі жауапкершілігі арқылы қайісте де сенімді серіктес екендігін дәлелдеп шықты. Еліміз халықаралық деңгейдегі дау-жан жалдардың, шиеленістердің, қарулы қайшылықтардың тігісін жатқызып, тараптарды татуластырып, ағайындарға араша болып әлемдік қоғамдастықта өз орнын айшықтап алды. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың араласуынан кейін бітіспес жауға айналған көршілер, ат құйрығын кесіскен

мемлекеттер тоқтамға келіп, татуласып жатқан жағдайлар аз емес. Бұл, әлбетте еліміздің БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі ретінде қызмететуіне өзіндік ықпалын тигізгені анық. Қазақстан әскерін бітімгерлік миссияларында тәжірибелі жасақ болды деп айтуға толық негіз бар. Тәжік-Ауған шекарасын күзеткен қазақстандық сарбаздардың есімдері ел жадынан шықпайды. Қазақ сарбаздары 2003 жылдан бастап бес жылдай уақыт Ирак тақақтығыстар өткен аумақтарды минадан тазарту, жергілікті тұрғындарды саперлік жұмысқа үйрету, халыққа медициналық қызмет көрсету арқылы жұртшылықтың ықыласына бөленді. Бұл ісжүзінде абыройлы миссия болатын. Міне «ҚАЗБАТ» атағының дүркіреген кезі осы. Айтылған уәждәй екті болуы үшін, сандарды сөйлетсек, Ирактағы миссия барысында қазақстандық сарбаздар 4 млн-нан аса жарылғыш заттың көзін жойды, 6718 текше метр суды тазартыпшықты. Ирак әскери академиясының 572 курсанты жарылғышзаттардыжоюғаоқытылды. Бұған қосалаң кесті кәрекеттердің кесірінен жараланған 5 мыңнан аса азаматқа медициналық көмек көрсетілді. Олардың көбі әйелдер мен бала-шағаболатын. Ендіберідегі бітімгерлікке тоқталсақ, Иран Ислам Республикасының ядролық бағдарламасына шүйліккен әлемдік қоғамдастық 2013 жылы іске Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың араласуынан кейін кең тыныстай бастады. Сол жылыАлматыда бас қосқан Ресей, АҚШ, Қытай, Ұлыбритания, Франция, Германия мен Иран тараптары мәселені реттеуге келіскенді. Келіс сөздердің нәтижелі болғандығын Еуропалық одақтың араға екі жыл салып Қазақстаннантағы да ара ағайындық етуді сұрағандығынан да байқауға болады. Әрине біздің Президенттің халықаралық деңгейдегі беделіар қылымүдделітараптаркелісімгекеліп, Иранды көптеген жылдар бойы бас көтертпей отырған қысымдар бәсеңдеді. Ресей мен Түркия арасындағы шиеленістерді шешудегі біздің мемлекеттің, Мемлекет басшысының рөлі аса маңызды болды. Жоғары деңгейдегі келіс сөздер өткізудің зор жауапкершілігін арқалайалатын Қазақстан кешегі Сирия дағдарысында да тараптардың басын қосып, күн-түнге созылған құжаттардың қабылдану сатысына алаңдаған әлемдік қоғамдастық ел ордаға көзтігіп отырды. Жалпы лайалғанда, БҰҰ 1948 жылданбері 69 бітімгерлік миссия ұйымдастырған. Қазірдің өзінде жер шарындағы 16 «қауіпті нүктеде» жүзмыңнан аса бітімгер қызмететуде.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Абдурахманов Н.А.Қазақстан тарихы:оқу құралы.-Шымкент, 2014
- 2.Сыздықов. С. «Мәңгілік ел» идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық: қоғамдық- саяси әдебиет. Астана : Фолиант, 2013
- 3.Қуандық , Е. С. Қазақстан тарихы (XX және XXI ғасырдың алғашқы жылдарындағы республика тарихының өзекті мәселелері бойынша лекциялар): оқулық. Алматы : 2012. 512 бет.
- 4.Жұмақаева Б. Д. Қазақстан тарихы : оқу құралы. 2011. 320 бет.
- 5.Тлеужанова, М. К. Қазақстантарихы. 3 т.Алматы : 2016. 320 бет.
- 6.Қазақстан тарихы: лекциялар курсы / ред. басқ. Қ.С. Қаражан, 2011.376 бет.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

1. СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТІ: ГЕНЕЗИС ЖӘНЕ ТҮРКІ ЕЛДЕРІНІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ КАЗАХСТАН: ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ТЮРКСКИХ СТРАН

1	Авизова А.К.
к.ист.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАНГЮЙСКОГО
ПЕРИОДА ОТРАРСКОГО ОАЗИСА: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ
ИССЛЕДОВАНИЙ	3
2	Батгалов К.К., Ахметқұл С.
тарих.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Нұр-Сұлтан, Қазақстан
докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Нұр-Сұлтан, Қазақстан
ҚАЗАҚ - МОҒОЛ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ («ТАРИХ-И
РАШИДИ» БОЙЫНША)	9
3	Бекманова Д.М.
к.ист.н, доцент ЮКГПУ, Шымкент, Қазақстан
ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
XX СТОЛЕТИЯ	12
4	Дүйсенова Д.Н., Орынбасар Б.Қ.
«Дулатитану» ҒЗО-ның ғылыми қызметкері.
М.Х.Дулати атындағы ТаразӨУ. Тараз, Қазақстан
«Дулатитану» ҒЗО-ның ғылыми қызметкері.
М.Х.Дулати атындағы ТаразӨУ. Тараз, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ 30 ЖЫЛ	16
5	¹Кемелбеков Қ.Б., ²Бегдаулетова Қ.Д.
¹ философия ғ.к., профессор м.а. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
² философия.ғ.к., доцент м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан
ҰЛТ ТАҒЫЛЫМЫ	18
6	Косанбаев С.К., Мулдахметова Ж.И.
к.ист.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Қазақстан
БОРЕЦ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ И СВОБОДУ СВОЕГО НАРОДА –
ЖАНХОЖА НУРМУХАМЕДОВ	21
7	Махсат А., Алеушинов Ф.Т.
д.ист.н. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Қазақстан
докторант PhD 1 курса, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Қазақстан
ОПИСАНИЕ РОДОПРАВИТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЖЕТЫСУ
(СЕМИРЕЧЬЕ) В ПЕРИОД XVIII-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ	25

- 8 **Мирзабекова А.Ш., Исмагамбетова З.Н., Смагулова Г.Ж.** 30
филология ғ.д., профессор, Қарағанды медицина университеті,
Қарағанды, Қазақстан
филология ғ.д., профессор, әл Фараби атындағы ҚазақҰУ, Алматы,
Қазақстан
аға оқытушы, PhD докторант, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды
университеті, Қазақстан
**ЕГЕМЕНДІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ КОДЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ**
- 9 **Өмірзақов С., Арысбаев Ә.** 34
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы, Шымкент, Қазақстан
М.Әуезов атындағы ОҚУ, доценті, ф.ғ.к., Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы
5,
**ҚОҚАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ
ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨКІЛДЕРІ**
- 10 **Султанов С.А.** 40
д.полит.н., профессор, ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**СТАНОВЛЕНИЕ ИДЕЙ ПАНТЮРКИЗМА В ТУРЦИИ НА
РУБЕЖЕ XIX – XX ВЕКОВ**
- 11 **Юсупов А.Н., Юсупова А.А.** 45
к.арх., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
доктор PhD, ст.преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова Шымкент, Казахстан
**АРХИТЕКТУРНЫЙ ПРОЕКТ ЭТНОДЕРЕВНИ В ПРИГОРОДЕ
ШЫМКЕНТА**
- 12 **Torebek D.O., Abdykarimova S.A.,** 48
master, lecturer, M.Auevov SKU, Shymkent, Kazakhstan.
master, lecturer, M.Auevov SKU, Shymkent, Kazakhstan.
**SPIRITUAL AND CULTURAL CONSOLIDATION OF THE PEOPLE
OF KAZAKHSTAN**
- 13 **Утембаева Д.Б.** 52
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші.
А.Макаренко атындағы №41 мектеп-лицейі. Шымкент, Қазақстан
**ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ: ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ
АҢЫЗДАРДАҒЫ ТҮРКІ ГЕНЕЗИСІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ**

2. СЕКЦИЯ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕНДЕРІ, ЖЕТІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ЦЕННОСТИ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

- 14 **Боранбаев С.Р., Торғаутова Ш.А.** 58
доктор филолог. н., директор Научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки», ответственный редактор республиканского научного журнала «QAZAQTAŃY». ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан магистр истории, руководитель научного центра «История и этнология», ответственный редактор республиканского научного журнала «QAZAQTAŃY». ЮКУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
РЕАЛИЗАЦИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ЕЛБАСЫ, ПРИНЦИПА ПРАГМАТИЗМА ИЗ ПРОГРАММНОЙ СТАТЬИ «СЕМЬ СТОЛПОВ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ» НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИМ ИНСТИТУТАМИ, НАУЧНЫМИ ЦЕНТРАМИ И УЧЕНЫМИ-ПЕДАГОГАМИ АУЭЗОВ УНИВЕРСИТЕТА
- 15 **Абдықадырова Т.Р.** 69
педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Х.Дулати атындағы ТаразӨУ «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының меңгерушісі. Тараз. Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДА КҮРЕСКЕН ҰЛТ ҰРПАҚТАРЫ
- 16 **Назарбекова С.П.** 73
доктор хим.наук, профессор, заведующая кафедрой «Химия и основы химической технологии» ЮКУ им. М.Ауэзова
НЕЗАВИСИМОСТЬ – ГЛАВНАЯ ЦЕННОСТЬ НАЦИИ
- 17 **Джилкишиева М.С.** 76
к.педагог.н., д.педагог.н., профессор ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ
- 18 **¹Кемелбеков Қ.Б., ²Бегдаулетова Қ.Д.** 80
¹философия ғ.к., профессор м.а. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан.
²философия.ғ.к., доцент м.а. ОҚМПУ, Шымкент, Қазақстан.
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНДАҒЫ БИЛЕР ЕРЕКШЕЛІГІ
- 19 **¹Рысбаева С.Ж., ²Кадеева А.М.** 83
¹саяси ғ.к., ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Шымкент қаласы бойынша филиалы. Шымкент. Қазақстан
²«Саясаттану» мамандығы ІІ курс студенті,

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент. Қазақстан
САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ БАСТЫ ФАКТОРЫ
РЕТІНДЕ

- 20 **¹Тажмуханова Н.Е., ²Иманкулова А.Н.** 87
¹к.ист.н., ст.преподаватель ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
²учитель академической школы им.аль-Фараби, Шымкент,Қазақстана
МОДЕРНИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И
НАУКИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ
- 21 **Жанболатов С.Е., Сейтимбетова Д.** 93
педагогика ғ.к, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ
Шымкент.Қазақстан
магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы М.Әуезов атындағы ОҚУ
Шымкент.Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗ ЕЛДІҢ ТҰҒЫРЫ БИІК БОЛСЫН
- 22 **Жанқал А.М., Ергеш М.М.** 96
мед.ғ.к., жоғары дәрежелі дәрігер невропатолог.
Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер. Түркістан облысы
2 курс студенті, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер. Түркістан
облысы
ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ МУЗЕЙІ
- 23 **Жиенбекова А.А., Шикиртаев Б. Б** 98
философия ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
мәдениеттану ғ. магистры, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы
ОҚУ.Шымкент , Қазақстан
ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КЕШЕНІ
ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ
- 24 **Есіркепова Г.К.** 103
филос.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
АРАБ-МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ
ІЛІМДЕРІ
- 25 **Мусаева С.Т. Байзақова Ж.К.** 106
педагогика ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
МӘДЕНИ МҰРА - ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ БАЙЛЫҒЫНЫҢ
ҚАЗЫНАСЫ: ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАРДЫҢ ӨЗАРА
ӘРЕКЕТТЕСТІГІ
- 26 **Аяпбекова А.Е.** 110
география ғ.к., доцент. «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан
ТУРИЗМ САЛАСЫНДА КИЕЛІ ЖЕРЛЕР ГЕОГРАФИЯСЫНЫҢ
ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
- 27 **Алибеков О.Б., Молдағалиев А.Б., Аринова Д.Б.** 115
техн.ғ.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

техн.ф.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Ph.D., аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫ ӘСКЕРИ-ПАТРИОТТЫҚ
ТӘРБИЕЛЕУДІҢ БІР ФОРМАСЫ ЖАЙЛЫ**

- 28 **Қоштаева Г.Т., Сейтханова А.Б.** 121
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ
30 ЖЫЛДЫҒЫ**
- 29 **Қоштаева Г.Т., Тастанбекова Б.Ө.** 125
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК БЕСІГІНДЕ ТЕРБЕЛГЕЛІ 30 ЖЫЛ
- 30 **Асылбеков Е.С.** 129
тарих магистрі, тарих пәні мұғалімі, А.П.Чехов атындағы №21 ЖОББМ.
Шымкент, Қазақстан
**ҚОҒАМДЫҚ ӨМІРДІҢ ӨТПЕЛІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН
ҒЫЛЫМЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ (1985-1991
ж.ж)**
- 31 **Молдатаева Р., Рүстем С.Р.** 132
тарих пәнінің оқытушысы, ардагер ұстаз.
Жоғары «Мейір-Бейс»колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс»колледжі. Ленгер, Түркістан
облысы
ҰЛЫ НӘУБЕТ: ҚАСЫРЕТІ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ
- 32 **Байкадамова С.И., Әділбек Л.Н.** 135
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
АЩЫ ТЕРМЕН КЕЛГЕН ТӘТТІ ЖЕҢІС
- 33 **Әділбек Л.Н., Байкадамова С.И.** 138
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК ТОЛҒАНЫСТАРЫ
- 34 **Аскарова Г.А.** 141
магистр гуманитарных наук, учитель истории, педагог-эксперт
СШ №4 им.Х.Досмухамедова. Шымкент, Казахстан
**СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
КАЗАХСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: ГОРОД ШЫМКЕНТ –
ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕАЛИЗАЦИИ**
- 35 **Калиев Д.С.** 145
«Конфликтология» мамандығының 3 курс докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ. Алматы, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ МОДЕЛІ

- 36 **Шонкебаева М.А.** 152
2 санат педагогика және психология пәнінің мұғалімі.
А.Исмаилов атындағы кәсіптік колледж. Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІКтің ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР
- 37 **Алтымбекова Ш.С.** 154
учитель русского языка и литературы, школа-гимназия №25
им.Т.Рыскулова, Шымкент, Казахстан
НЕЗАВИСИМОСТЬ - САМОЕ ДОРОГОЕ ДОСТОЯНИЕ
- 38 **Байжанова А.А., Мусрепова Г.А.** 155
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог–зерттеуші,
В.Терешкова атындағы №93 ЖОББМ, Шымкент, Қазақстан
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог–зерттеуші,
В.Терешкова атындағы №93 ЖОББМ, Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК – МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ ТҰҒЫРЫ
- 39 **Найманбаева Л.А., Абдуллаев А.Қ.** 158
тарих пәннің мұғалімі, №137 ЖОББМ Шымкент, Қазақстан
11 «Б» сынып оқушысы, №137 ЖОББМ Шымкент, Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗДІК – ЖАРҚЫН БОЛАШАҚ КЕПІЛДІГІ
- 40 **Сейітқазы З.С., Ескараева Ж.Ж.** 163
тарих пәнінің мұғалімі, №102 жалпы орта мектебі, Шымкент, Қазақстан
география пәнінің мұғалімі, №102 жалпы орта мектебі, Шымкент,
Қазақстан
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ

3. СЕКЦИЯ

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ СЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

- 41 **Қадірбаева А.А., Ермеков С.Р.** 166
техника.ғ.к., профессор М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
PhD, аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СИРЕК МЕТАЛДАР КЕН ОРЫНДАРЫ
- 42 **Бердыбекова А.Л., Агеева В.С.** 170
к.э.н., старший преподаватель ЮКГПУ Шымкент, Казахстан
студентка группы 1301-80, ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан
**ИНВЕСТИЦИИ: ОСНОВЫ РАЗУМНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ
В КАЗАХСТАНЕ**
- 43 **Надилова Ж.К., Бимбетова Г.Ж.** 173
к.техн.н., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
к.хим.н., асс. профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ВКЛАД УЧЕНЫХ - НЕФТЯНИКОВ ЮКУ ИМ. М.АУЭЗОВА
В СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СТРАНЫ ЗА ГОДЫ
НЕЗАВИСИМОСТИ**
- 44 **Ертаев М.А.** 178
социология ғ. к., доцент. ОҚМА, Шымкент, Қазақстан
**ЕҢБЕККЕ ЖАҢАША ҚАТЫНАСТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ
ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ БІРЛІГІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ**
- 45 **Есеналиев А. Е., Сейдуалиев Т.С.** 184
заң ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан
магистрант Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУ
ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ПРОЦЕСІНЕ
ҚАТЫСУЫ**
- 46 **Есеналиев А.Е., Сейдалиев Б.М.** 189
заң ғ.к., доцент. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан
магистрант Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Қазақстан
**ЖЕРГІЛІКТІ ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ АЛДЫН
АЛУ ПРАКТИКАЛЫҚ ЭТНОКОНФЛИКТОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІ**
- 47 **Изтлеуов Ғ.М., Сихымбаева Ж.С** 193
х.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА ЖАСЫЛ ТРАНСПОРТТЫҢ
ДАМУЫ**

- 48 **Изтлеуов Ғ.М., Дайрабаева А.Ж** 199
х.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДА БИОЖАНАРМАЙДЫ АЛУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ**
- 49 **Бекназаров Б.Д., Оспан Б.І., Садыбеков Е.К.** 205
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ - 30 ЖЫЛЫНДА ЕҢБЕК КҮШІ АРТА
ТҮСКЕН ШЫМКЕНТ**
- 50 **Орынбасар С.Қ., Ергеш М.М.** 210
«Мейір-Бейс» жоғары мектебінің директоры, Ленгер қаласы, Төлеби
ауд, Түркістан облысы
«Емдеу ісі» маманының 2 курс студенті, «Мейір-Бейс» колледжі,
Ленгер қаласы, Төлеби ауд, Түркістан облысы
ТӨЛЕБИ АУДАНЫНЫҢ МУЗЕЙІ
- 51 **Даулет. Д.И., Ергешбаев. А.П.** 212
оқытушы, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
2 курс студенті, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан
облысы
**ТӨЛЕБИ АУДАНЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ
ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМІ**
- 52 **Жанкалова Р.М., Сайлау Б.М.** 215
жоғары дәрежелі дәрігер, директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары.
Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан облысы
3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан
облысы
**ҚАЙЫҢ АҒАШЫНЫҢ АГРОТЕХНИКАЛЫҚ ЖОЛЫМЕН
ӨСІРУ ЖӘНЕ ДАМУЫ**
- 53 **Садыкова Ш.Т., Бауыржанқызы Б.** 217
оқытушы, Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
1 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер Түркістан
облысы
**РАУШАН ГҮЛДІЛЕР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ ТҮРІ-ИТ МҰРЫН
ӨСІМДІГІНІҢ ИММУНИТЕТ КӨТЕРУДЕГІ ӘДІСТЕРІ**
- 54 **Тобағабылова А.М., Құлынтай Н.Б.** 219
«Сұңқар» ғылыми қоғамының жетекшісі, Жоғары «Мейір-Бейс»
колледжі. Ленгер, Түркістан облысы
3 курс студенті. Жоғары «Мейір-Бейс» колледжі. Ленгер, Түркістан
облысы
**Г.ХАРДИ-Г.ВАЙНБЕРГ ФОРМУЛАСЫ БОЙЫНША ТӨЛЕБИ
АУДАНЫНЫҢ ГЕНОТИП ЖИЛІГІН АНЫҚТАУ**
- 55 **Абатбек Ә.А., Шакир А.Ж.** 224

магистр-оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
МС-18-14к тобының студенті, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,
Қазақстан
**МЕМЛЕКЕТТІҢ ХАЛЫҚТЫҢ КЕДЕЙЛІГІНЕ ҚАРСЫ КҮРЕС
ЖӨНІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ**

- 56 **Бегметова Н.К.** 230
тарих пәнінің оқытушысы
«Авиценна» көпсалалы медициналық колледжі, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАН– ЗАМАНАУИ ӘЛЕМ МОЙЫНДАҒАН ЕЛ

2021 жылы 3 желтоқсанда өткен
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
«ТӘУЕЛСІЗДІКтің ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛЫ:
ЖАСАМПАЗДЫҚТЫҢ 30 ЖЫЛЫ» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
ЕҢБЕКТЕРІ

ТРУДЫ

Международной научно-практической конференции
«КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ НЕЗАВИСИМОСТИ:
30 ЛЕТ СОЗИДАНИЯ» проведенной 3 декабря 2021 года
приуроченной 30-летию Независимости Республики Казахстан

I - ТОМ

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5, корпус В, 205 кабинет.
М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 26.11.2021, Формат 60x80^{1/8} Тираж 2 том x 120 - 240 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3747
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2021 © М.Әуезов атындағы ОҚУ